

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Akad.Z.M.Bünyadov adına Sərqşünaslıq İnstitutu

“Vətən tarixi” seriyası

ORTA ƏSR ƏRƏB MƏNBƏLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ AİD
MATERİALLAR

Bakı – 2005

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad.Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur*

“Vətən tarixi” seriyasının redaksiya heyəti:

G.Baxşəliyeva (sədr).

F.Əsədov (məsul redaktor).

Ş.Mustafayev, C.İskəndərli, E.Ağayeva,

S.Süleymanova, H.Əkbərov,

P.Əfəndiyeva, G.Qafqazlı, Z.Qurbanova

Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. –
Bakı: “Nurlan”. – 2005. – 336 s.

Oxucuların istifadəsinə təqdim olunan bu kitab orta əsr ərəb müəlliflərinin (Kufi, Təbəri, Bəlazuri, Yəqubi və Qəlfəşəndi) əsərlərindən Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə aid seçilmiş material əsasında tərtib olunmuşdur. Əsər həm mütəxəssislər, həm də geniş oxucular üçün faydalı olan məlumatlarla zəngindir.

4603000000 – 467

N – 098 – 2005

Qrifli nəşr

“Nurlan”, 2005

**AMEA akad. Z.M.Bünyadov
Adına Şərqşünaslıq İnstitutu, 2005**

Ön söz

Ərəb tarixi ədəbiyyatı dedikdə, ərəblərin öz əsil-nəsəbi, dövlət və hökmdarları, habelə digər xalqlar və onlarla olan münasibət və əlaqələri haqda “tarixi məlumatlar”ı özündə əks etdirən əsərlər nəzərdə tutulur. Bu əsərlərin janr müxtəlifliyi islamaqədərki qəbilə rəvayətləri, Məhəmməd peyğəmbərin və onun əshabələrinin həyat tarixçəsi, erkən islam və ərəb istilalarının tarixi, xilafət və onun vilayətlərinin tarixi ilə bağlı olaraq meydana gəlib. Ərəb ədəbiyyatının tarixi janrlarına tərcümeyi-hallar və şəcərə tarixini də aid edirlər.¹

Ərəb tarixi ədəbiyyatının ilk və daha yetkin formaları arasındakı hədd fərqi iki müxtəlif istilahın mövcudluğunda öz əksini tapıb; bu istilahlar isə “tarixi bilik” məfhumunu ərəb dilində “ilm əl-əxbər” və “ilm ət-tarix” ibarələri ilə ifadə edir. “Əl-əxbər” əslində əlamətdar hadisə haqqında xəbərlər deməkdir: o, “hekayət” yaxud da “tarixi lətifə” kimi tərcümə olua bilər. Bu janr hadisələrin nə xronoloji, nə də müəyyən ardıcılıqla verilməsini nəzərdə tuturdu. İslam meydana gəldikdən sonra “əl-əxbər” Məhəmməd peyğəmbər və onun əshabələrinin iş və əməlləri haqqında hekayətlər kimi əlavə məna kəsb edir, başqa sözlə, Peyğəmbərin əməllərinə münasibətdə “əl-əxbər” istilahı “hədis” sözünün sinonimimə çevrilir.²

“Tarix” sözü isə IX əsrdən başlayaraq intişar edir; o, bir neçə məna xüsusiyyətinə: tarixin qeydiyyatı, hadisələrin şərhı və zamanənin əksi kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu sözə nə islamaqədərki ədəbiyyatda rast gəlinir, nə də Quranda qeyd olunur, lakin o, “hökm”, “ittiham” kimi ümumi məna daşıyan cənubi ərəb kökü ilə birbaşa etimoloji əlaqəyə malik olduğunu biruzə verir.³ Ümumiyyətlə, “ilm ət-təvarix” anlayışını müsəlman icmasının inkişafı haqqında, daha doğrusu, xronoloji olaraq Peyğəmbərin 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə etdiyi mühacirət hadisəsindən başlanan ərəb tarixi ənənəsinin müsəlman dövrü üzrə olan bir bilik kimi başa düşmək gərəkdir.

Ərəb qəbilə ənənəsinə məxsus abidələrdə Azərbaycana aid hər hansı məlumat axtarmaq əbəs, boş bir iş olardı, çünki bizim ərəzilərdə ərəb qəbilələri kompakt, yığcam şəkildə məskun olmayıb. Amma bunun baş verdiyi ölkələrdə, məsələn, Misirdə bu qəbilə rəvayətləri ölkə haqqında mövcud yerli qədim xəbərləri mənimsəyib özünü küləşdirərək⁴ müsəlman aləminin bu parçasının ərəb birliyi ölkələrinə çevrilməsini təsbit etmişdi. Beləliklə ölkəmizin tarixini tədqiq edib araşdıranlar üçün ərəb ədəbiyyatı yalnız xilafət dövrünün başlanması, daha

¹ К.А.Бойко. Арабская историческая литература в Испании. М. 1977. С. 8

² Franz Rosenthal. A History of Muslim Historiography. Leiden. 1968. P.11

³ Yənə orada, s. 12-13:

⁴ К.А.Бойко. Арабская литература в Египте. М.. 1991. С.6

doğrusu, müsəlman yürüşləri haqqında, xilafət tərkibində vilayətlərin tarixinə dair tarixi əsərlərin yaranması ilə əlaqədar qiymətli məlumatlar verir.

Ərəb tarixşünaslığının, yəni «ilm ət-tərix»in ilk müsəlman icması və islam dini tarixi ilə sıx, üzvi bağlılığı ərəb tarixçilərinin məlumatlarının xüsusi əhəmiyyətini və mötəbərliyini təmin etmişdir. Quran orta əsr ərəb kitabçılığının ilk abidəsidir. Bu müəzzəm kitab möminlərin həyatının müxtəlif sahələrini tənzim edib qaydaya salır, həm də özündə çoxlu tarixi məlumatları ehtiva edir, amma demək lazımdır ki, həmin məlumatlarda qeyd olunan hadisələrin nə xronoloji tarixi, nə də təfəsilatı verilir. Belə vəziyyət Quranda mövcud olan qaranlıq, müəmmalı yerlərin, o cümlədən müəyyən tarixi hallara işarə edən məqamların izah edilməsi zərurətini ortaya çıxarır. Nəticədə Quranın dini şərh, başqa sözlə «təfsiri» meydana gəlir. Ən görkəmli təfsir abidələrindən biri də ət-Təbəri (839-923) məşhur «Təfsir ət-Təbəri» əsəridir. Əsər çap olunmuş halda 30 cildən ibarətdir.

Müsəlman dini icmasının erkən tarixinin ayrı-ayrı məqamlarını izah edib anlatmaq, habelə Quranın qoyduğu müəyyən qaydaları açıqlayıb şərh etmək həvəsi Peyğəmbərin (hədis) və onun əshabələrinin (əxbər) iş və əməlləri haqqında hekayətləri toplayıb qələmə almağa təkan verir. Onların arasında həm həqiqi, həm də uydurma rəvayətlər vardı. Deyilənlərə görə, istifadədə milyon yarım hədis mövcud idi. Odur ki, ravilər silsilələrini yoxlayıb müəyyən etmək yolu ilə hədisləri dəqiq təsnif edib, həqiqi olub-olmadığının təhlilinə ehtiyac yaranır.⁵ Bu minvalla səhih, dürüst tarixi məlumatları qələmə almaq üçün lazımi şərait yaranmış olur. Bununla əlaqədar 30 cildlik təfsirin müəllifi Mühəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin həm böyük bir tarixçi kimi, həm də islamın ilk üç əsrlik tarixini əhatə edən ən mötəbər əsərin - «Peyğəmbərlərin və padşahların tarixi» salnaməsinin müəllifi kimi tanınması heç də təsadüfi deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycana dair məlumatlar yalnız tarixi ədəbiyyat nümunələrində deyil, həm də orta əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində də mövcuddur. Lakin ərəb coğrafi ədəbiyyatı özünəməxsus janr xüsusiyyətlərinə və fərqli mənşəyə malik olub. Əslində o, böyük bir imperiyanı idarə etmək üçün tələb olunan əməli biliklərə artan ehtiyacdən doğmuş və onun əsasını yunan coğrafiyaşünaslarının əsərləri təşkil etmişdir.⁶ Milli elmimizdə akademik Z.M.Bünyadovdan⁷ başqa ərəb coğrafi ədəbiyyatında Azərbaycana dair

⁵ А.Б.Халидов. Рукописная книга в арабской культуре. – В. кн.: Рукописная книга в культуре народов Востока. М., 1987. С. 260

⁶ И.Ю.Крачковский. Арабская географическая литература. – Избранные Сочинения. Т. 4. М., – Л., 1957.с. 20-21

⁷ З.М.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965.с.с. 19-25. Bu böyük əsərin göstərilən hissəsində ərəb coğrafiyaşünaslarının Azərbaycana dair məlumatları xarakterizə olunur.

məlumatların tədqiqi ilə ilk əsəri 1974-cü ildə işıq üzü görmüş N.M.Vəlixanlı ardıcıl məşğul olub.⁸

Azərbaycan tarixinə aid təqdim edilən bu materiallar məcmuəsinə ancaq ərəb tarixi əsərlərindən, daha doğrusu, «ilm ət-tərix» cərəyanı nümayəndələrinin əsərlərindən məlumatlar daxil edilib. Bunlar aşağıdakı əsərlərdən götürülmüş parçalardır:

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tərix ər-rüsul və-l-müluk,⁹

Əhu-l-Abbas Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri. Kitəb Fütuhu-l-buldən;¹⁰

Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Kitəb əl-Fütuh;¹¹

Əhməd ibn Əbu Yaqub ibn Cəfər əl-Yaqubi. Tarix.¹²

Bu müəlliflər və onların əsərləri haqqında məlumatı Karl Brokelmanın «Ərəb ədəbiyyatı tarixi» adlı fundamental əsərindən əldə etmək olar. Həmin əsər ənənəvi olaraq orta əsr ərəb ədəbiyyatı üzrə əsas məlumat kitabı sayılır.¹³ V.İ.Belyayevin «Türkmənlərin və Türkmənistanın tarixinə dair ərəb qaynaqları» məqaləsində həmin əsərlər müxtəsər şəkildə səciyyələndirilir, onların müəlliflərinin həyat və fəaliyyəti haqqında məlumat verilir.¹⁴ Göstərilən mənbələrin Azərbaycan tarixinin tədqiqi üçün əhəmiyyəti isə Z.M.Bünyadovun məşhur «Azərbaycan VII-IX əsrlərdə» monoqrafiyasında öz qiymətini tapıb.¹⁵

Bəlazuri, Yaqubi, Təbəri və Kufinin adı çəkilən əsərlərdə ilk ərəb işğalları və VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda ərəb hakimiyyəti dövrü öz əksini tapmışdır. Bəlazuri və Yaqubinin əsərlərindən Azərbaycana dair çıxarışlar P.K.Juze tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş və 1927-ci ildə de Quyenin nəşrindən götürülmüş ərəb mətni ilə çap olunmuşdur.¹⁶ Təbərinin əsərinin Şimali Qafqazın tarixinə və Azərbaycanın fəthinə həsr olunmuş hissələri (de Quyenin nəşrinə əsasən) A.R.Şıxəidov tərəfindən,¹⁷ xürrəmilər hərəkatı və Babəkə dair məlumatları

⁸ N.M. Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.

⁹ Əbu Cəfər Mühəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. "tərix ər-rüsul və-l-süluk", Qahirə, 1968.

¹⁰ Əl-Bəlazuri. "Kitəb fütuhu-l-buldən", Qahirə, 1956.

¹¹ Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга ал-футух. Сч. I-VII. Хайдарабат. 1968-1975.

¹² Əhməd ibn Əbu Yaqub ibn Vadih əl-Katib əl-Abbasi əl-Yaqubi. Tərix. Beyrut, 1959.

¹³ C.Brockelmann. Geschichte der Arabischen Literatur (GAZ). Supplement, Vols. I-III, Leiden, 1937-1942.

¹⁴ В.И.Беляев. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении. – В. кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I, VII-XV вв. М... - Л. 1939.Сс.12-40.

¹⁵ З.М.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку. 1965.сс.15-18.

¹⁶ Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и пер. с араб. П.К.Жузе.Б., 1927. Отрывки (Материалы по истории Азербайджана). Вып. 3: Якуби. История. Текст и пер. с араб. П.К.Жузе. Б. 1927. Материалы по истории Азербайджана. Вып. 4. Главы о Кавказе.

¹⁷ А.Р.Шихсаидов. Книга ат-Табари «История посланников и царей» о народов Северного Кавказа. Памятники истории и литературы Востока. М. 1986, с. 66-87.

Z.M. Bünyadov tərəfindən¹⁸ dərc edilmişdir. Lakin bu nəşrlərdə mənbələrin bizim üçün maraq doğura biləcək bir sıra hissələri tərcümə edilməmiş, Juzenin tərcümələrində məlumatlara qeyd və şərhlər verilməmişdir. Təqdim etdiyimiz topluda Bəlazuri, Yaqubi və Təbərinin yeni ərəb nəşrlərindən götürülmüş və mənbəşünaslıq baxımından tədqiq edilmiş çıxarışlarının Azərbaycan dilinə tərcümələri verilmiş, tərcümə olunmuş məlumatlar qeyd və şərhlərlə və göstəricilərlə təmin edilmişdir. Topluya Z.Bünyadov tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş Kufinin «Kitab əl-Futuh» əsərindən parçalar¹⁹ da daxil edilmişdir. Ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşləri dövründə burada cərəyan edən hadisələr haqqında geniş məlumat verən bu əsərdən Azərbaycana dair iqtibaslar 1981-ci ildə Z.M.Bünyadov tərəfindən ilk dəfə rus dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur.²⁰ Bu dövrün hadisələri daha bir ərəb tarixçisi İzzəddin Əbu-l-Həsən Əli ibn Əl-Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn əl-Əsirin məşhur «əl-Kəmil fi-t-tərix» əsərində də təsvir olunmuşdur. İbn əl-Əsirin məlumatları əsasən Təbəri və Bəlazurinin məlumatlarını təkrar edir. Amma bunu da ehtimal etməyə əsas var ki, bəzi yerlərdə İbn əl-Əsir Təbəri «Tarix»inin bizə qədər gəlib çatmayan tam, kamil əlyazmasından, həm də bir çox başqa müəlliflərin yoxa çıxmış əsərlərindən də istifadə etmişdir. Əslində İbn əl-Əsirin 915-ci ildən, daha doğrusu Təbəri «Tarix»inin kəsilib tamamlandığı ildən sonrakı dövrlərə aid məlumatları tədqiqat üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. İbn əl-Əsirin Azərbaycana dair yazdıqları 1940-cı ildə P.K.Juze tərəfindən rus dilinə, 1959-cu ildə M.Əfəndizadə tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur. Bu nəşrlərdə müəllif mətninin bir çox yerləri tərcümə edilməmiş, məlumatlar qeydsiz və şərhətsiz verilmişdir. Əsərdən çıxarışlar yoxlanılmış tərcümə, qeydlər və şərhlərlə 1996-cı ildə Z.M.Bünyadov tərəfindən çap edilmişdir.²¹

Tərtibçilər əvvəllər az tanınan bir mənbənin naməlum qalmış materiallarını oxuculara çatdırmaq məqsədilə Şihəbəddin Əbu-l-Abbas Əhməd ibn Əli əl-Qələşəndinin (1355-1418) «Sübh-əh-əş'a fi mərifət sınaəti-1-inşə» əsərindən müvafiq parçaları da topluya salmağı lazım bilmişlər. Bu əsər orta əsr ərəb ədəbiyyatının daha sonrakı bir janrına – dövlət məmurlarından ötrü bir vəsait kimi

¹⁸ З.М.Буниятов. Азербайджан в VII-IX вв. приложение 1. Б. 1965.

¹⁹ Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsam əl-Kufi. Kitab əl-futuh. VII-IX əsrlərdə Azərbaycan tarixinə dair çıxarışlar. (ərəbcədən tərcümə edəni, qeyd və şərhlərin müəllifi akademik Ziya Bünyadov). B.1995.

²⁰ Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга звоеваний. Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв. Перевод с арабского, от переводчика примечания. Б. 1981; Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsam əl-Kufi. Kitəb əl-futuh. VII-IX əsrlərdə Azərbaycan tarixinə dair çıxarışlar. (ərəbcədən tərcümə edəni, qeyd və şərhlərin müəllifi akademik Ziya Bünyadov), B., 1995.

²¹ İzzəddin İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tərix (Mükəmməl tarix), Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar (ərəbcədən yoxlanılmış tərcümə, ön söz, qeydlər və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur), B., 1996.

tərtib olunan ensiklopediya janrına aiddir. Coğrafi ədəbiyyatla üzvi bağlılığa malik ensiklopediya janrı isə öz növbəsində əməli fəaliyyət

üçün rəhbər vasitə vəzifəsini yerinə yetirirdi. Bu əsərlər ölkələr haqqında coğrafi və etnoqrafik məlumatlarla yanaşı həm də tarixə, görkəmli şəxsiyyətlərə aid məlumatlar da verirdi; beləliklə onlar eyni zamanda həm tarixi əsər, həm də coğrafiya və bioqrafiya janrlarını özlərində təmsil edirdilər.

Təqdim olunan tərcümələr məcmuəsi ərəb tarixi əsərlərində Azərbaycana dair mövcud məlumatların heç də hamısını əhatə etmir. Məsələn, Əbu Hənifə əd-Dinavərinin (öl.895)²² «Kitəb Əxbər ət-Tıval» və ya Əbu-l-Həsən Əli əl-Hüseyn əl-Məsudinin (öl.956) tarixi-coğrafi «Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cəvahir»²³ kimi qarışıq janrdan olan əsərlərdə ölkəmiz və burada yaşayan xalqlar haqqında maraqlı məlumatlar tapmaq olar. Amma bu əsərlərdən bizim topluya hansısa bir parça daxil edilməyib, çünki bu əsərləri tarix - salnamələr janrına aid etmək olmaz. Bu növ əsərlər ərəb coğrafi ədəbiyyatı ilə daha çox bağlı olduğundan, onların geniş azərbaycanlı oxucularına təqdim edilməsi ayrıca, xüsusi bir məsələdir.

Azərbaycan tarixinin tədqiqatçıları nəzərə almalıdırlar ki, həmcəmi çox geniş olan, eyni zamanda böyük əhəmiyyətə malik orta əsr ərəb tarixi ədəbiyyatı mütəmadi mütləq tələb edir. Belə ki, ayrı-ayrı müəlliflərdə aşkar edilib üzə çıxarılan hər hansı xırdaca qeyd və ya ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünən kiçik cizgi və təfərrüat belə həlledici amilə çevrilə və bununla da vətənimizin tarixi keçmişinin ümumi şərhinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik gətirə bilər. Mətnləri düzgün şərh etmək üçün, sözsüz, xüsusi dil hazırlığından savayı orta əsr müsəlman cəmiyyətinin gerçəkliklərinə həm də tarixi düşüncənin öz xüsusiyyətlərinə bələd olmaq gərəkdir. Bu zaman xilafətin siyasi-inzibati bölgüsü və həmçinin maliyyə-vergi sisteminin inkişafı ilə əlaqədar dəyişən coğrafi və inzibati-ərazi istilahlarını mənaca ayırd edib fərqləndirməyi bacarmaq əsas şərtlərdəndir. Məsələn, Ərminiyyə, Arran və Azərbaycan istilahlarını ayırd edib müəyyənləşdirərkən çoxlu dolaşlıqlar ortaya çıxır. Ərəb istilaları nəticəsində əvvəllər Bizans və Sasani İrəninin imperiya hüduqlarına daxil olmuş və ya onların tabeliyində olmuş geniş ərazilər ərəblərin hökmranlığı altına düşür. Ərəb cəmiyyətinin əsas vəzifəsi ordunun fasiləsiz təminatını təşkil etmək, xərac və vergiləri vaxtında yığıb mərkəzə göndərmək idi. İstilaların tarixi şəraitindən, ayrı-ayrı ordu başçılarının hikkə və bacarığından asılı olaraq inzibati-vergi vahidlərinə müxtəlif vilayətlər birləşdirilirdi: bu vahidlərdən ötrü isə yeni adlar müəyyən edilmirdi. Odu ki, köhnə adlar tamamilə başqa coğrafi hüduqları göstərə bilərdi. Məsələn, İbn Xordadbehin (IX əsrin ortaları) xilafət ölkələri üzrə soraq kitabçası

²² Kitab əhbar at-tıval. Ed. W.Guirgass. Leide, 1988.

²³ Les prairies d'or. Texte et traduction par C.Barbier de Maynard et Pavet de Courteille. Vv. I-IX. Paris. 181-1877.

tərtib edildiyi dövrdə Cənubi Qafqaz bölgəsindən vergilər mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanmaqla 4 mln. dirhəm həcmində idi; əsərdə vergi dairələri sırasında, həm müasir Ermənistanın, həm Gürcüstanın (o cümlədən Tiflis də), həm də Bəbu-l-əvvab (Dərbənd) daxil olmaqla Azərbaycanın səhər və torpaqları göstərilir. Bu inzibati-vergi birliyi vahid bir adla - Ərminiyyə adı ilə adlandırılır. İbn Xordadbeh eyni zamanda Arranın da Ərminiyyəyə daxil edilməsindən söz açır. Amma bununla belə o bu cür bölgünün Ermənistanın tarixi hüduqlarına uyğun gəlmədiyini anlayaraq, Ərminiyyə istilahnın həmin ölkənin tarixi hüduqlarından kənar əraziyə şamil edilməsini dürtüsləşdirib ayırd etməyə cəhd göstərir. Müəllif yalnız dörd Ərminiyyənin mövcud olduğunu ayırd edir; bununla da həmin ad altında əslində dörd müxtəlif tarixi vilayətin nəzərdə tutulduğunu oxucuya çatdırılır.²⁴

Digər tərəfdən, Azərbaycan valisi hal-hazırda Şimali Azərbaycan, bəzən də bütün Cənubi Qafqaz ərazisində siyasi duruma və xəracın yığılmasına görə məsuliyyət daşdığı xüsusi tarixi şəraitdə Ərminiyyə və Azərbaycan valisi tituluna da malik olurdu.²⁵ Yeri gəlmişkən, bu coğrafi istilahların işlənməsi barəsində N.M. Vəlixanlının «Ərəb işğalı nəticəsində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının dəyişilməsi» məqaləsində daha ətraflı bəhs olunur.²⁶

Coğrafi adların işlənməsinə daha dəqiq yanaşan və onları dürtü müəyyənləşdirməyə çalışan coğrafiyaşünaslardan fərqli olaraq tarixi əsər müəllifləri bu sahədə özlərini əziyyətə salmaqdan qaçınmışlar. Məsələn, İbn Əsəm əl-Kufi Ərminiyyə, Azərbaycan və Arran istilahlarını çox qarışıq şəkildə işlədir. Görünür, bu səbəbdəndir ki, əsəri Azərbaycan dilinə çevirən Z.M.Bünyadov Ərminiyyə sözünü yeri gəldikcə əsaslı olaraq Arran ilə əvəz etmək qərarına gəlmişdir. Məcmuənin tərtibçiləri Ziya Bünyadovun tərcümə mətnini dəyişmədən saxlamağı, amma bununla yanaşı istilahların ilkin işlənmə şəklini bərpa etməyi və təshih oxucuların özlərinin öhdəsinə buraxmağı lazım bilmişlər.

Fərda Əsədov,

*Azərbaycan MEA Şərqsünaslıq İnstitutu
Ərəb ölkələri tarixi və iqtisadiyyatı
şöbəsinin müdiri, tarix elmləri namizədi*

²⁴ Kitab al-Masalik usal Mamalik auctore Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah İbn Khordadbeh. Quac cum ucrsione gallica edidit, indicibus et glosarria instruxit M.J.de Goeje Lugduni Batavorum. 1889. Pp 122-124.

²⁵ Абу Мухаммед Ахмед Ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний (Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв.) Перевод с арабского языка академика АН Азерб. ССР З.М.Бунятова. Баку. 1981. С. 12. Əbdülməlik b. Mərvan öz qardaşı Mühəmmədi əl-Cəzirə, Ərminiyyə və Azərbaycana vali təyin edib, onun sərəncamına güclü ordu verdi.

²⁶ Н.М.Велиханова. изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. – В. кн.: Историческая география Азербайджана. Баку. 1987. СС. 46-87.

ƏHMƏD İBN Ə'ƏM ƏL-KUFİ

KİTAB ƏL-FÜTUH

(“Fəthlər kitabı”)

Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar

*Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və
sərhələrin müəllifi akademik Ziya Bünyadov*

Üçcildlik (səkkiz hissəli) «Kitab əl-fütuh», («Fəthlər kitabı») adlı tarixi əsərin müəllifi Əbu Məhəmməd Əhməd İbn Ə'səm əl-Kufi (926-cı ildə vəfat edib) Azərbaycan oxucusunun az bələd olduğu ərəb tarixçilərindəndir.

Onun Xilafət tarixinə dair əsəri xəlifə Əbu Bəkrin Xilafət taxtına çıxmasından (632-ci il) xəlifə əl-Müstə'inin ölümünə qədərki (866-cı il) dövrü əhatə edir. Almanyanın Qota şəhərinin kitabxanasında saxlanılan birinci cildin yeganə əlyazma nüsxəsi (I hissə və II hissəsinin 1-146-cı səhifələri) xəlifə Osmanın (634-644) dövrünə qədərki hadisələri əhatə edir (bax: *Perç V. Di Arabişen Həndşriften der Hertsoqlişen Bibliothek tsu Qota. III cild, Qota, 1881, s. 219, № 1592*). İstanbulun Topqarı kitabxanasının III Əhməd bölməsində mühafizə edilən ikinci və üçüncü (II hissənin 147-ci səhifəsindən VIII hissənin sonunadək) cildlərin yeganə nüsxələri xəlifə Osman dövrünün sonundan xəlifə əl-Müstə'in dövrünün sonunadək cərəyan edən hadisələri əhatə edir (bax: *Topkapu Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar kataloqu. Hazırlayan F.E.Karatay. İstanbul. 1966, s.341-342., № A 2956 (1-2)*).

İbn Ə'səm əl-Kufinin slavyanlar haqqında məlumatı Əhməd Zəki Validi Toğan tərəfindən nəşr edilmişdir. (bax: *İbn Fadlan's Rayzeberix. Leypsiq, 1939, s.396-402*). Əl-Cərrah ibn Abdullanın xəzərlərə qarşı yürüşü, Azərbaycanın və qonşu vilayətlərin Əbu Cəfər əl-Mənsur tərəfindən fəth olunması haqqında məlumatlar A.N.Kurat tərəfindən türk dilinə tərcüməsi ilə nəşr edilmişdir (*Kurat A.N.Abu Muhammad Ahmad bin A'sam al-Kufi'nin «Kitab ül-fütuh»u. Ankara Dil və Tarix - Coğrafiya Dergisi. 1948, VI, c 385-425; 1949, VII, s. 255-282*).

Hicri 596-cı (23.X.1199 - II.X.1200) ildə Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Mustovfi əl-Hərəvi «Kitab əl-fütuh»u fars dilinə tərcümə etməyə başlamış, lakin vəfatı işi yarımçıq qoymuşdu. Tərcüməni Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Bəkr əl-Katib əl-Mabaranabadi başa çatdırmışdı. Əsərin farscaya tərcümələrinin nüsxələri Avropanın və Şərq ölkələrinin müxtəlif kitabxanalarında saxlanılır (bax: *Стори Ч.А.Персидская литература. Био-библиографический обзор. I с. М.. 1972. с.612-614*). «Kitab əl-fütuh»un farscaya natamam tərcüməsi

iki dəfə (1882 və 1887-ci illərdə) Bombeydə nəşr edilmişdir (Yenə orada. s.616. Başqa dillərdə olan iqtibasların siyahısı da buradadır).

Əsərin farsca tərcümələrindən istifadə edən bəzi Avropa tədqiqatçıları müəllifin şiəçilik görüşlərinə istinad edərək belə əsassız qənaətə gəlmişlər ki, «İbn Ə'səm əi-Kufi fəthlərinin birinci mərhələsi haqqında romantik əsər yazan müəllifdir» (bax. məs. *Brokkelman K. qal. I. s. 144; əlavə cild, I. s. 220; Stori Ç.A.. I c, s. 207. ingilis nəşri*).

İbn əl-Ə'səm əl-Kufinin «Kitab əl-fütuh» əsəri bizim üçün əhəmiyyəti hələ axıradək müəyyən olunmayan yeni bir tarixi mənbədir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, bu əsərdə orta əsrlər tariximiz haqqında IX əsr ərəb tarixçiləri Bəlazuri, Yə'qubi, Təbəri və başqa müəlliflərdə olmayan çox mühüm məlumatlar var. Fars tarixçisi Bəl'əminin əsərindən istifadə edən tədqiqatçılar bilməlidirlər ki, o, Təbərinin əsərini ərəbcədən tərcümə edəndə öz tərcüməsinə İbn Ə'səm əl-Kufinin «Kitab əl-fütuh»undan çoxlu iqtibaslar daxil etmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üçün İbn Ə'səm əl-Kufinin əsəri ona görə vacibdir ki, burada ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşləri, ərəb canişinlərinin Azərbaycanın şəhər və kəndlərindəki fəaliyyəti və xəzər qoşunlarının ölkəyə basqınları haqqında başqa yazılı mənbələrin məlumatlarından fərqlənən materiallar var. Bunlardan görünür ki, Azərbaycan ərazisində cərəyan edən ərəb - xəzər müharibələri ölkənin sənətkarlığına, kənd təsərrüfatına və heyvandarlığına böyük ziyan və tələfat gətirmiş, yerli əhalinin saysız miqdarda əsir aparılmasına, şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin tənəzzülünə gətirib çıxarmışdı.

Başqa ərəb müəlliflərindən fərqli olaraq İbn Ə'səm əl-Kufi Azərbaycan şəhərləri haqqında daha geniş məlumat verir. Onun əsərində orta əsr Azərbaycanının əsas şimal istehkamı olan Dərbənd haqqında mühüm məlumatlar var. Beyləqan, Qazax, Bərdə, Yunan, Bərzənd və başqa şəhərlər haqqında verilən məlumatlar da maraqlıdır. İbn Ə'səm əl-Kufi Babəkin əsir alınması, son günləri və edamı haqqında iki müxtəlif rəvayət də verir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə maraqlanan oxucular «Kitab əl-fütuh»da digər yazılı mənbələrdə olmayan və başqa cür şərh edilən çoxlu maraqlı məlumatlar tapa bilər.

İbn Ə'səm əl-Kufinin «Kitab əl-Fütuh»u 1068-1975-ci illərdə Heydərabadda nəşr olunub. Azərbaycan dilinə birinci dəfə tərcümə edilir.

Mətnin çapına əmək sərf edən köməkçi Gülarə Əbil qızı Əmirovaya öz təşəkkürümü bildirirəm.

Bakı, may 1993-cü il.

**ƏBU MƏHƏMMƏD ƏHMƏD İBN ƏSƏM
ƏL-KUFİNİN “KİTAB ƏL-FÜTUH”UNDAN
ÇIXARIŞLAR**

**Səlman ibn Rəbiə əl-Bəhilinin Ərminiyə²⁷ ölkəsinə
yürüşü və başqa ölkələrin fəthi haqqında hekayət¹**

Əl-Kufi deyir: (II hissə. səh. 111) Səlman ibn Rəbiə onunla birlikdə olan iraqlılarla Ərminiyə ölkəsinə tərəf yola düşdü.² Ərəblərin onların ölkələrinə hücumundan xəbər tutan Ərminiyə məlikləri qaçmağa üz qoydular və özlərini dağlarda, qalalarda, dərələrdə və qalın meşələrdə möhkəmləndirdilər. Onlar bir-birinə deyirdilər: «Bizim üzərimizə hücum edən tayfa, deyilənə görə, göylərdən enib, həm də deyirlər ki, bu adamlar ölmürlər, heç bir silah onlara xətər yetirmir.»

(Müəllif) deyir: Səlman ibn Rəbiə onun ordusuna düşmənçilik göstərənləri məhv edir, rastına çıxan bütün şəhər və qalaları tuturdu. Nəhayət, bütün ölkəni təmizləyib, Arran ölkəsindəki Beyləqana gəlib çatır.

(Müəllif) deyir: (səh. 112) Beyləqan əhalisi onun qabağına çıxıb aman dilədi və ordusu üçün düşərgələr ayırdı. Sonra isə pul vermək şərtilə onunla sülh bağladı. O da bu şərtləri qəbul etdi.³

Bundan sonra o, Beyləqandan çıxıb, Bərdə qalasına hücum etdi. Bərdənin əhalisi onunla pul təzminatı vermək şərtilə sülh bağladı: Salman pulları alaraq öz əsgərləri arasında payladı və bununla onları daha da şirnikləndirdi. Sonra o özünün süvari qoşunu ilə Curzana (Gürcüstana) hücum etdi. Oranın əhalisi onunla da müəyyən edilmiş məbləğdə illik təzminat vermək şərtilə sülh bağladı.

Bundan sonra Səlman və onun silahdaşları geriyyə döndülər və Kür çayına çatıb, onun o biri sahilinə keçənədək irəlilədilər. Şirvan torpağına yetişib, orada düşərgə saldılar. Sonra ərəb Şirvanın hökmdarını dəvət etdilər və onunla təzminat ödəməsi şərtilə sülh bağladılar. Şirvandan çıxan Səlman daha da irəli gedərək Şabranla Masqata⁴ yetişdi. Bundan sonra o, dağ hökmdarlarına (mülük əl-cibəl) elçilər göndərib onları yanına dəvət etdi. Onun yanına əl-Lakzın, Filanın və Təbərsəranın⁵ hökmdarları gəldilər. (səh. 113) Hamı ona pul və hədiyyələr gətirib hər il müəyyən edilmiş təzminatı ödəməyə razılıq verdi.⁶ O da bütün bunlara razılaşdı.

Bundan sonra Səlman əl-Bab əl-Əbvab (Dərbənd) tərəfə hərəkət etdi. O vaxt burada 300 mindən çox kafirlərdən ibarət ordusu ilə xəzərlərin hökmdarı olan xaqan qalırdı. Ərəblərin şəhərin yanına gəlmələrini eşidən xaqan oranı tərk etdi. Lakin adamları ona belə dedilər: «Ey hökmdar! Sənin əlinin altında 300 min qoşun, onun isə vur-tut 10 min nəfəri var. Necə olur ki, sən onun qabağından

²⁷ Ərəblərin Cənubi Qafqazda işğal etdikləri yerlərə verdikləri vahid inzibati ad

qaçırsan?» Xaqan cavab verdi: «Mən bu tayfa haqqında bəzi şeylər eşitmişəm. Deyirlər ki, onlar göydən düşüb və [heç bir] silah onlara xətər yetirə bilməz. Belə olan halda, kim onların qarşısında dura bilər?»

[Müəllif] deyir: Bundan sonra da xaqan geri çəkilməsini davam etdirdi. Səlman ibn Rəbiə şəhərə yaxınlaşır və müsəlmanlar Dərbəndə daxil olurlar. Bu vaxt şəhərdə bir nəfər də olsun kafir qalmamışdı.⁷

Əsgərlərin istirahət etməsi üçün Səlman şəhərdə üç gün qaldı. Sonra o, xaqanı və onun ordusunu təqib etmək məqsədi ilə şəhərdən çıxdı və Yarqu (Baruza) adlanan xəzər şəhərlərindən birinə yetişdi. Şəhərdə heç bir...²⁸ olanlardan rast gəlmədi. Sonra da o, ... tərəf yola çıxdı ki, (səh. 1 14) xəzər şəhərlərindən olan Bələncərə⁸ çata bilsin.

[Müəllif] deyir: Səlman ibn Rəbiə o yerlərdə iti axan bir çayın sahilindəki qalın meşəyə yaxınlaşdı. Burada xaqan ordusundan bir dəstə xəzər gizlənmişdi. Xəzərlərdən biri yaxına gəlib müsəlman əsgərlərinə göz qoymağa başladı. Bu zaman müsəlman əsgərlərindən biri dəstəməz almaq üçün çayın sahilinə endi. Xəzər əsgəri silahını onun üstündə sınamaq istədi: görsün silah müsəlmana xətər yetirə bilər, ya yox. Bir ox çıxarıb ərəb əsgərinə doğru tuşladı və onu öldürdü, Sonra meyidə yaxınlaşıb onun paltarlarını götürdü. Başını bədənindən ayırıb Xaqanın hüzuruna gətirdi və dedi: «Ey hökmdar! Bu həmin o adamlardandır ki, sən deyirdin silah onlara xətər yetirməz və ölüm də alınlarına yazılmayıb.»

[Müəllif] deyir: Xaqan bunu görəndə öz əsgərlərini çağıraraq bir yerə topladı. Sonra üç yüz minlik qoşunun başında geri qayıtdı və müsəlmanlarla o vaxtdək döyüşdü ki, onların hamısını qırdı. Müəllif deyir: Səlman ibn Rəbiə və onunla olanların hamısı - Allah onlara rəhmət etsin - öldürüldü."

Onların Bələncərdəki qəbirləri indiyədək durur. İndi də onları «Şəhidlərin qəbirləri» (qubur əş-şühəda) adlandırırlar.

[Müəllif] deyir: Səlman ibn Rəbiə və onun silahdaşlarının Bələncər torpaqlarındakı müsibətdən xəbər tutan xəlifə Osman ibn Əffan¹⁰ çox kədərlandı, narahatlıqdan gecəni yata bilmədi. Sonra Həbib ibn Məsləmə əl-Fəxriyə¹¹ məktub yazaraq əmr etdi ki, bütün silahdaşları ilə Ərminiyyə ölkəsinə yürüşə keçsin.

Səlman ibn Rəbiənin öldürülməsindən sonra Həbib ibn Məsləmənin Azərbaycana və Ərminiyyəyə yürüşü haqqında hekayət

(Müəllif) deyir: Xəlifə Osmandan məktub gələn kimi Həbib ibn Məsləmə öz döyüşçülərini yanına çağırırdı. (səh. 115) Bu zaman onun altı min süvari və piyadası vardı. Onlar yola çıxıb bir neçə gündən sonra Xilat adlı şəhərə çatdılar.¹² Həbib ordusunu şəhər qalasının yanında saxladı. Bir neçə gün orada qaldıqdan sonra o,

²⁸ Mətnədə boşluq var

yola düşdü və Sırac Tayr (Şırac) adlı yerdə düşərgə saldı. Sonra Gürcüstan əhalisinə məktub göndərdi. Oranın başçılarından bir dəstəsi onun məktubunu qəbul etdi və Həbib onlarla 800 min dirhəm bac almaq şərtilə sülh bağladı. Pulları alandan sonra onlara bu haqda məktub yazdı.

Həbib ibn Məsləmənin Ərminiyyədən geri çağırılması və Hüzeyfə ibn əl-Yəməninin - Allah ondan razı olsun – valiliyi haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: xəlifə Osman Həbib ibn Məsləməyə istefası haqqında məktub yazana qədər o həmin yerləri idarə etdi. Onun yerinə Hüzeyfə ibn əl-Yəmən təyin edildi.¹³

[Müəllif] deyir: Hüzeyfə əmisinin qohumlarından Sulat ibn Zafir əl-Əban adlı birisini çağıraraq onu öz yerinə Ərminiyyəyə göndərdi. Hüzeyfənin özü isə Mədinədə qaldı. Sulat ibn Zafir Ərminiyyəyə gedib, bir il orada ağalıq etdi. Oradakı yerli hakimləri elə alçaltdı ki, onların tabe olub boyun əyməkdən başqa çarələri qalmadı.¹⁴

Hüzeyfə ibn əl-Yəməninin istefası və Muğirə ibn Şubanın - Allah ondan razı olsun, - valiliyi haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Bir müddət sonra xəlifə Osman ibn Əffan - Allah ondan razı olsun - Hüzeyfəni vəzifəsindən kənar edib, Muğirə ibn Şubanı çağırırdı və onu Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali göndərdi. O, Allahın buyurduğu qədər oralarda qaldı.¹⁵ Sonra xəlifə onu vəzifəsindən kənar etdi və yerinə əl-Əşəs ibn Qeys əl-Kindini qoydu. Əl-Əşəs bu vəzifədə xəstə Osman öldürülənədək qaldı.¹⁶

Əl-Əşəs ibn Qeys Azərbaycandan və Ərminiyyədən topladığı xərac vergisini xəlifə Osmana göndərirdi.

Əl-Cəzirə,¹⁷ Azərbaycan və Ərminiyyə və oralarda gedən müharibələr haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: (VI hissə. səh. 293) Bundan sonra xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvan¹⁸ qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı çağıraraq onu əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin edib, güclü bir ordunu onun tabeliyinə verdi. (Səh. 294)

[Müəllif] deyir: Məhəmməd ibn Mərvan öz ordusu ilə Şamdan keçib Cəzirə ərazisinə daxil oldu; Məsləmə ibn Əbdülməlik ibn Mərvan da onunla idi. Bundan sonra o öz silahdaşlarından Übeydallah ibn Əbi Şeyx əl-Aviyy adlı birisini yanına çağırır. Şam əhalisindən olan 10 minlik qoşunu onun ixtiyarına verərək,

Ərminiyyəyə hücum etməsini və oradakı xəzərlər və başqa kafirlərlə vuruşmasını əmr edir.

[Müəllif] deyir: Übeydallah ibn Əbi Şeyx ordusu ilə yola düşüb Ərminiyyəyə gəlir. Bundan xəbər tutan yerli əhali müsəlmanlara qarşı yüz min nəfərdən çox olan qüvvə çıxarır. Onlar müsəlmanların hamısını qırıb, bir nəfəri belə sağ qoymurlar: silahlarını və bütün şeylərini ələ keçirib var-yoxlarını alırlar.

[Müəllif] deyir: Əhvalatdan xəbər tutan Məhəmməd ibn Mərvan müsəlmanların başına açılan müsibətdən kədərləndi, dərdəndən ürəyi qısıldı. Sonra isə əsgərlərinə müraciət edib, qırx minlik qoşunun başında özü yürüşə çıxdı. Öz qoşunu ilə Ərminiyyənin ortasına çatanda bir çox rumlu və erməni onun qarşısına çıxdı. Məhəmməd ibn Mərvan ona qarşı çıxan nəhəng kafirlər ordusunun əlində biyabır olub məğlubiyyətə uğrayacağından qorxsada, onlarla amansız döyüşə girdi. Lakin Allah-Təala bütpərəstləri qaçmağa məcbur etdi, müsəlmanları isə öz himayəsi ilə möhkəmləndirdi. Müsəlmanlar onların qoşunu qırıb əsir aldılar, ölkələrinə və əmlaklarına sahib oldular.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Məhəmməd ibn Mərvan onların əyan və əsilzadələrini yanına çağırdı, onlara öz tərəfindən xeyirxahlıq vəd etdi, arzularına əməl edəcəyini, istədiklərini özlərinə hakim seçəcəklərini bildirdi. (səh. 295) Onları çox dilə tutdu, axır ki, onlar inanıb, vədlərini qəbul etdilər. Bundan sonra onlar Mərvanın yanına gəlib şərtlərinə razılıq verdilər və onunla sülh bağladılar.

Sonra Məhəmməd ibn Mərvan dedi: «Mənim sizə inamım yoxdur. Buna görə siz öz kilsələrinizə girib orada mənə and için ki, öhdənizə götürdüyünüz məsələlərin ziddinə çıxmayacaqsınız. Bundan sonra girovlarınızı mənə təhvil verib, çıxın gedin evlərinizə».

[Müəllif] deyir: Onlar buna razı oldular. Kilsələrə daxil oldular ki, orada and içsinlər. Onların hamısı kilsələrə girəndən sonra Mərvan əmr etdi ki, kilsələrin qapıları bağlansın. Kilsə qapıları mıxlandı, üstlərinə neft töküldü və yandırıldı. Bu kilsələr indiyə qədər «yandırılmış kilsələr» (əl-kənaıs əl-mühtarika) adlanır.¹⁹

[Müəllif] deyir: Sonra Məhəmməd ibn Mərvan qardaşı oğlu Məsləmə ibn Əbdülməlik ibn Mərvanı çağırıb ordunu ona təhvil verir və əmr edir ki, o, Dərbəndə hücum edib, oradakı xəzərlərlə vuruşsun, (səh. 296) Dərbənddə isə bu vaxt 80 mindən çox xəzər əsgəri var idi.

[Müəllif] deyir: Məsləmə də həmin qoşunla yola çıxır və Dərbənd şəhərinə gəlib çatır. Xəzərlərlə neçə gün, neçə gecə döyüşür, məqsədinə nail ola bilmir, çünki farsların şahı Ənuşirvan ibn Qubad ibn Firuz²⁰ tərəfindən hələ qədimlərdə bina olunan bu şəhərin divarları elə möhkəm və alınmaz idi ki, onu fəth etmək mümkün deyildi.

[Müəllif] deyir: Məsləmə bu vəziyyətdə olarkən xəzərlərdən onun yanına bir nəfər gəlir. Bu adamı arvadının və atasının taleyi çox narahat edirdi. O, Məsləməyə deyir: «Ya əmir! Mən sənənin yanına dininin həvəsi ilə gəlmişəm. Mən islami qəbul etmək istəyirəm, sən mənə elə maaş verməlisən ki, onunla özümü və

uşaqlarımı dolandıra bilim. Mən də sənə elə yer göstərəm ki, sənin döyüşçülərin oradan bu şəhərə daxil ola bilərlər».

[Müəllif] deyir: Məsləmə bütün istədiklərini ona vəd etdi. Xəzər əsgəri də islamı qəbul etdi. Bundan sonra Məsləmə onunla birlikdə özünün min nəfər ən zalım döyüşçüsünü göndərdi. Bütün bu əhvalat gecə düşməmişdən qabaq oldu.

[Müəllif] deyir: Məsləmənin döyüşçüləri həmin xəzər əsgərinin başçılığı altında yola düşdülər. Bir qədər gedəndən sonra yol onları çayın məcrası tərəfindəki dağa gətirdi. Bundan sonra xəzər əsgəri onları bir-bir şəhər divarının üstündəki bir yerə düşürtdü. Dərbəndin keşikçiləri isə elə fikirləşirdilər ki, bu yer əlçatmazdır və arxayın idilər ki, həmin yerdən şəhərə girən olmaz.

[Müəllif] deyir: Xəzər əsgəri müsəlmanları bir-bir bu yerdən keçirdi və ərəblərin bir hissəsi şəhərə daxil oldu. [Müəllif] deyir: Dərbənd əhalisi onları yalnız şəhərə girdikdən sonra gördü. Hay-küy qopdu, xəzərlər müsəlmanlara (səh.297) hücum etdilər. Həmin gecə hər iki tərəf dəhşətli döyüşə elə girişdi ki, qılıncların biri-birinə və qalxanlara dəyməsindən qopan cingilti dəmir parçalarının bir-birinə vurulmasına bənzəyirdi. Sübhün gözü açılanda müsəlmanlar təkbir²¹ deyib səslərini ucaldılar; Məsləmənin bir döyüşçüsü isə «Qələbə, ya Kəbənin rəbbi!» -deyə qışqırdı.

[Müəllif] deyir: Qardaşları ilə birləşmək əzmiylə Məsləmə qalan müsəlmanları irəli apardı. Bunu gören xəzərlər darvazalardan birini açıb, müsəlmanlardan canlarını qurtarmaq üçün şəhərdən qaçmağa başladılar. Şəhər xəzərlərin orada qalan arvad-uşaqları ilə birlikdə müsəlmanların əlinə keçdi.

[Müəllif] deyir: Məsləmə şəhərin divarlarını uçurtmaq istədi, lakin silahdaşlarından biri ona dedi: «Bu divarları uçurtma, ola bilsin ki, bu şəhər bizə çox lazım olacaq. O vaxt [yeni] divarların tikilməsi üçün çoxlu vəsait lazım gələcək. Lakin divarları yenidən tixsək belə, biz onu indiki kimi möhkəmləndirə bilməyəcəyik». Məsləmə dedi: «Sən haqlısan! Ancaq mən and içmişəm ki, şəhərin divarlarını uçurdacağam və öz qərarımı dəyişməyəcəyəm!» [Müəllif] deyir: Məsləmə divarların bir hissəsini uçurtdu, qalan hissəsinə əl vurmadı. Məsləmə əmr etdi ki, divarların sağ tərəfdən bir hissəsini uçurtsunlar.

Bundan sonra Məsləmə qoşunu ilə Dərbənddən çıxır və böyük qənimətlərlə bu vaxt Ərminiyyənin ortasında olan əmisi Məhəmməd ibn Mərvanın yanına gəlir.

[Müəllif] deyir: [Onlar getdikdən sonra] Xəzərlər yenidən qayıdıb, əvvəlki kimi Dərbənddə yerləşdilər.

Məhəmməd İbn Mərvan Ərminiyyə ərazisində qalıb qanun-qayda yaradır, orada yaşayan bütün kafirləri rüsvay edirdi.²² Qardaşı oğlu Məsləmə ibn Əbdülməlik də onunla birlikdə idi. Onlar orada müəyyən qədər qaldılar. (səh. 298) Allah-Təala izn versə, biz onların haqqında söhbətə hələ qayıdacağıq.

VII hissə. səh. 320

Xəlifə Ömər ibn Əbdüləziz²³ Əbdüləziz ibn Hatim adlı bir nəfəri yanına çağırır, onun adına təliqə yazdırır və Azərbaycana vali təyin etdi.

[Müəllif] deyir: Əbdüləziz ibn Hatim Azərbaycana getdi. Bir qədər sonra xəlifə Ömər ibn Əbdüləziz onun oradakı fırılداqlarından xəbər tutdu. Oraya göndərdiyi adamı, Əbdüləziz ibn Hatimi vəzifəsindən kənar etdi. Onun yerinə xəlifə Azərbaycana Adıyyə ibn əl-Kindini²⁴ təyin etdi. Adıyyə Azərbaycana tərəf gedib, Beyləqanda düşərgə saldı. Buranın əhalisi susuzluqdan əzab çəkirdi. Adıyyə də arx çəkib camaatı su ilə təmin etdi. Bu arx indiyə qədər yalnız «Adıyyə arxı» adı ilə məşhurdur.

[Müəllif] deyir: Adıyyə on aydan artıq Azərbaycanın valisi oldu. Bundan sonra xəlifə Ömər ibn Əbdüləziz onu vəzifəsindən kənar edib, yerinə əl-Haris ibn Əmr ət-Taini təyin etdi.

[Müəllif] deyir: əl-Haris ibn Əmr Azərbaycan ölkəsinə gedib Bərdədə yerləşdi.

Əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəminin²⁵ Azərbaycana basqını və xəzərlərin [ölkəsində] onun başına gələnlər haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: (VIII hissə. səh. 29) Xəlifə Yəzid ibn Əbdülməlik²⁶, əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmini çağırır ona təliqə verir və böyük ordu ilə təmin edib, əmr edir ki, Azərbaycana yola düşsün. [Müəllif] deyir: əl-Cərrah ibn Abdullah çoxlu qoşunla yola çıxır və tezliklə Azərbaycan ölkəsinə çatır.

Bu haqda xəbər xəzərlərə yetişəndə onlar Bab əl-Əvbab şəhərinə çatanacan qaçdılar.

[Müəllif] deyir: Müsəlmanlarla birlikdə hərəkət edən əl-Cərrah xəzərlərin ardınca Bərdəyə qədər getdi. Burada bir neçə gün qaldı ki, əsgərləri və atları istirahət etsinlər. Sonra o, Bərdəni tərk edib Kür çayını keçdi və Bab əl-Əvbaba tərəf yola düşdü. Bu səmtdə yoluna davam edərək, Dərbəndin iki fərsəxliyində²⁷ axan Rubas çayı²⁸ sahilinə çatdı.

Burada düşərgə salan [əl-Cərrah] dağ hökmdarlarına çaparlar göndərdi. Tezliklə bütün vilayətlərin hökmdarları onun yanına gəlməyə başladılar.

(səh.30) Əl-Cərrah xəzərlərə qarşı çıxmaq istədikdə onlar Dərbəndi tərk edib ölkələrinə çəkildilər.

Bu vilayətin tanınmış adamlarından biri əl-Cərrah ibn Abdullahın yanına gəlib dedi: «Ya əmir! Sənə xəbər verirəm ki, əl-Lakz²⁹ ölkəsinin hökmdarı Urbis ibn Basbas³⁰ indicə xəzərlərin padşahının yanına yola düşdü ki, sənə bura gəlməyini ona xəbər versin. İndi, işinə bax!»

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrah ibn Abdullah öz carçısına əmr etdi ki, onun bu müraciətini əsgərlərə çatdırsın: «Eşidin, ey döyüşçülər. Əmir bu yerdə üç gün

qalacaq. Ona görə siz ərzaq, yem, yanacaq və lazım olan başqa şeylərdən daha çox tədarük etməlisiniz!»

Carçı əsgərlərə müraciəti çatdıranda Urbis ibn Basbas da xəzər padşahına bu xəbəri yetirdi: «Ey padşah, bil və agah ol ki, bu adam (yəni əl-Cərrah) burada üç gün qalacaq. Buna görə yerinizdən tərpənməyin!»

[Müəllif] deyir: Xəzər padşahı da [qaldığı yerdən] tərpənmədi. Amma gecə düşüb, gözlər yuxunun təsiri ilə qapanan vaxt əl-Cərrah döyüşçülərə əmr etdi ki, Dərbənd tərəfə yola çıxsınlar. [Müəllif] deyir: Müsəlmanlar gecənin zülmətində yola düşdülər. Onların ordusunda yalnız üç məşəl var idi: bir böyük məşəl ön dəstədə, bir böyüyü ordunun ortasında, üçüncüsü də arxa dəstədə. Bu minvalla yol gedib Dərbəndə çatdılar. Şəhərin içində xəzərlərdən heç bir nəfər də yox idi.

[Müəllif] deyir: Müsəlmanlar şəhərin bir qapısından girib, o biri qapısından çıxdılar. [Müəllif] deyir: Əl-Cərrah əsgərləri ilə Dərbəndin yarım fərsəxliyində olan əl-Cihad qapısı ilə üzbəüz ayaq saxladı. Şəhər açılan kimi, o, adamlarından birini çağırıb, ona üç min atlı ayıraraq deyir: «Gizlincə yola çıx və Haydağa³¹ qədər get. Onun əhalisinə dəymə, yalnız var-yoxlarını əllərindən al. Ancaq (səh. 31) sənə qarşı çıxanlarla vuruş, özü də bax ki, gün çıxana qədər öz döyüşçülərlə əl-Ran çayının³² sahilində mənimlə birləşməlisən».

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrah tabeliyində olan iyirmi min əsgərlə yola düşüb, Dərbəndin altı fərsəxliyindən axan əl-Ran çayının sahilində müəyyən olunmuş yerə gəldi. Şəhər açılanda gözlədiyi ordu başçıları, onların on mindən artıq atlı və piyada əsgərləri üç min əsirlə birlikdə onunla birləşdilər.

[Müəllif] deyir: Xəzərlərin padşahının oğlu Barsbəy ibn Xaqan³³ xəbər tutdu ki, əl-Cərrah ibn Abdullah 25 min ərəb əsgəri ilə əl-Ran çayının sahilində düşərgə salıb, çoxlu qənimət əldə edib, adam qıraraq və mal-dövlət çalıb-çapıb. O öz ordusunu nizama salıb, 40 minlik qoşunu ilə əl-Ran çayının yanına gəldi.

[Müəllif] deyir: Düşmənlər bir-birinə yaxın gəldilər, əl-Cərrah özü isə bu vaxt qara qatırının üstündə oturmuşdu. O car çəkdi: «Ey camaat! Siz Allahdan başqa heç kəsə sığınmıb, ona pənah gətirə bilməzsiniz! Mən sizi agah etmək istəyirəm ki, sizlərdən kim şəhid olarsa, düz Cənnətə düşəcək, kim qalib gəlsə, onun payına qənimətlər və böyük şöhrət düşəcək!»

[Müəllif] deyir: Düşmənlər üz-üzə gələn kimi bir-birinə qarışdılar. Tozanaq popdu, zülmət çökdü. Birdən-birə qalxan külək xəzərlərə tərəf əsdi və onlar qaçmağa üz qoydular. Müsəlmanlar onları təqib edib, qıra-qıra əl-Xəsin deyilən yerə³⁴ gəlib çatdılar. Xəzərlərdən qırılan çox oldu. [Müəllif] deyir: Əl-Cərrahın əsgərləri xəzərlərdən çoxlu qənimət aldılar. Elə həmin gün əl-Cərrah əl-Xəsinə mühasirəyə aldı.

(səh. 32) [Müəllif] deyir: Əl-Xəsinin əhalisi onun yanına gəlib aman dilədi. Əl-Cərrah təzminat ödəmələri şərt ilə sülh bağlayıb, istədiklərinin hamısını aldı. Sonra o, xəsiniləri Həyzan adlanan yerə³⁵ köçürtdü. Bundan sonra əl-Xəsinədən çıxıb, tezliklə xəzərlərin Barufa adlı şəhərlərinə gəlib çatdı. O, altı gün müddətində

şəhəri mühasirədə saxladı. Bundan sonra şəhərdəkilər sülh istədilər və əl-Cərrah da buna razılıq verdi. Lakin onların hamısını Qəbələ tərəfə köçürüb, əl-Qəniyyə adlı kənddə³⁷ yerləşdirdi.

Bundan sonra əl-Cərrah Barufanı tərk edib yola çıxır və bir azdan Bələncərə³⁸ gəlib çatır. Burada xəzərlər üç yüzdən çox arabanı toplayaraq bir-birinə bağlamışdılar ki, bu arabalar müdafiə dairəsi kimi qalanı qurşaqqlasın və qalaya daxil olmaq mümkün olmasın.

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrahın əsgərlərindən biri qılıncına əl atıb qınından çıxarır və uca səslə bağırır: «Kim öz canını Allah yolunda fəda edər?» Müsəlmanlar cavab verdikdə o yenidən qışqırır: «Ardınca gəlin!» Onun ardınca yüz nəfərə qədər əli qılıncı əsgər getdi. Onlar bu arabalara yaxınlaşdılar. Qala divarlarından onların üstünə kafirlərin atdığı oxlar tökülürdü, lakin onlar irəliləyirdilər. Arabalara yaxınlaşanda əsgərlərdən birisi arabaları bir-birinə bağlayan ipi kəsdi. Onlar bütün ipləri kəsəndə arabalar üzəşağı diyirlənib (səh. 33) müsəlman əsgərlərinin durduğu yerə çatdı.

[Müəllif] deyir: Müsəlmanların bələncərlilərlə döyüşü günortaya qədər uzandı. Sonra xəzərlər geriye çəkildilər və müsəlmanlar zor gücünə qalanı bütün var-dövləti ilə aldılar.

[Müəllif] deyir: Bələncərin hakimi 50 nəfər xəzər əsgəri ilə qaçıb Səməndər şəhərinin³⁹ ətraflarına gəlib çatdı. Bələncər isə bütün var-dövləti, qadınları və uşaqları ilə müsəlmanların əlinə keçdi.

Müsəlman döyüşçülərindən biri bu barədə həтта bir şer də dedi.

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrah Bələncər hakiminin arvad-uşağını və nöqərlərini əsir aldı. Onlara 30 min dirhəm qiymət qoyub bazara çıxartdılar. Əl-Cərrah onları öz puluna alıb, istefaya çıxandan sonra özü ilə apardı.

Camaat bunu müxtəlif cür yozdu: birisi dedi ki, əl-Cərrah Bələncər hakiminin arvadını onun gözəlliyinə görə satın aldı. Başqası dedi ki, var-dövlətinə görə, bəziləri isə dedilər ki, əsl-nəcabətinə görə.

[Müəllif] deyir: Bu söhbətlər əl-Cərraha çatanda o, həmin adamları yanına çağırıb dedi: «Sizin bu qadın haqqında danışdıqlarınız mənə gəlib çatdı. Mən onu nə var-dövlətinə, nə gözəlliyinə, nə də ki əsl-nəcabətinə görə almışam. Mən onu ərinə qaytarmaq istəyirəm, həm də bunu onun şəhərində etmək istəyirəm, çünki bu iş bizim xeyrimizədir. Mən bu fikrimi Əmirəl-möminin Yəzid ibn Əbdülməlikə yazdığım məktubda eyhamla çatdırmışam».

[Müəllif] deyir: Bu sözlərdən sonra camaat bir səslə: «Allah sənə xeyir versin, ya Əmir! Elədiyin nəcib işdir» - dedi.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra əl-Cərrah Bələncər hakiminə ona aman verilməsi haqqında fərman göndərir, həmçinin, xəbər verir ki, arvadını, malını, uşaqlarını və nöqərlərini ona qaytarmaq istəyir, həm də bu işi onun iqamətgahında, onun torpağında etmək istəyir. Müəllif deyir: (səh. 34) Bələncər hakimi həmin

aman fərmanı ilə əl-Cərrahın yanına gəlir, əl-Cərrah da arvadını, malını, uşaqlarını və nökrələrini ona qaytarır, özünü də ölkəsinin hakimi təsdiq edir.

Bundan sonra əl-Cərrah müsəlman ordusu ilə Bələncər torpaqlarını tərk edib, Vəbəndər⁴⁰ ərazisinə gəlir. O zaman burada 40 min ev var idi.

Vəbəndərlilər yaxınlıqda düşərgə salan müsəlman əsgərlərini görəndə qorxuya düşdülər və bunu özləri üçün böyük təhlükə hesab etdilər. Bundan sonra onlar sülh istədilər və əl-Cərrah da bunlardan böyük məbləğdə pul alıb, sülhə razılıq verdi.

Sonra o, Səməndər üzərinə yürüş etməyə qərar verdi. Lakin bu vaxt Bələncər hakimindən ona məktub gəldi. O yazırdı: «Ya Əmir! Mənə göstərdiyin yaxşılığın müqabilində mən də sənə yaxşılıq etmək istəyirəm, sənin mənə etdiyin xeyirxah əməlinə görə, mənə arvadımı, malımı, uşaqlarımı və nökrələrimi qaytardığına görə mən də səni mükafatlandırmaq istəyirəm. Ya Əmir! Sənə xəbər verirəm ki, sənə qarşı elə güclü xəzər ordusu toplanıb ki, sən onun gücünə tab gətirə bilməyəcəksən. [Bundan başqa] dağlardakı hökmdarlar da sənə qarşı çıxıblar. Mənim bu məktubum sənə çatarsa, onu indi qaldığın yerdən qayıdana kimi özündə saxla. Mən səndən və səninlə bir yerdə olan əsgərlərdən ötrü qorxuram!»

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrah ibn Abdullah Bələncər hakiminin məktubunu alan kimi əsgərlərini toplayıb, yürüş əmrini verdi; ordu yola düşdü. Onlar təxminən əl-Kil dağının⁴¹ yanına çatanaqədər yol getdilər. Sonra bir vilayətdən başqasına keçərək, gəlib Şəki adlanan vilayətə çatdılar.

[Müəllif] deyir: Burada qış onları tutdu və əl-Cərrah əsgərləri ilə burada qışladı. Sonra o, (səh. 35) xəlifə Yəzid ibn Əbdülməlikə məktub yazıb, Allahın köməyi ilə hansı torpaqları kafirlərin əlindən aldığına ona məlumat verdi və xəlifədən kömək istədi.

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrahın məktubu Yəzid ibn Əbdülməlikə çatanda o, süvari və piyada qoşunla ona kömək etməyə qərar verdi: belə ki, əl-Cərrah güclənib xəzərlərə qarşı hücumu davam etdirə bilsin.

Əl-Cərrah ibn Abdullah Şəkidə qalıb, Şamdan onun köməyinə gələcək qüvvələri gözləməkdə idi. Lakin qış hələ sona çatmamışdı ki, o, xəlifə Yəzid ibn Əbdülməlikin ölüm xəbərini aldı. O, hicri 105-ci ilin şaban ayında (724-cü ilin yanvarı) vəfat etdi.

Xəlifəlik onun qardaşı Hişam ibn Əbdülməlikə⁴² keçdi. O, əl-Cərrah ibn Abdullaha Azərbaycanda qalması əmr etdi və söz verdi ki, xəzərlərlə müharibə aparmaq üçün ona kömək göndərəcək.

(səh. 38) [Müəllif] deyir: Bundan sonra Hişam ibn Əbdülməlik bu vaxt Şəki vilayətində qalan əl-Cərraha məktubla əmr etdi ki, xəzərlərlə müharibəni başlasın. Məktubunda Şamdakı hərbi hissələrdən ona kömək göndəriləcəyini də vəd etdi.

Bu vədlə həvəslənən əl-Cərrah Şəki vilayətindən Bərdə qalasına yola düşür. Az sonra buradan da çıxıb Beyləqan adlanan şəhərə, oradan da Varsan şəhərinə⁴³

gəlir. Bundan sonra o, Bacərvanı⁴⁴ keçib Ərdəbilə çatır və burada yerləşir. Bu vaxt burada çoxlu müsəlman əsgərləri var idi.

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrah burada düşərgə salandan sonra Muğan, Gilan və Tələqan⁴⁵ tərəflərə hərbi dəstələr göndərir. Dəstələr gedib döyüşür və yenidən Ərdəbilə qayıdırdılar.

Xəzərlərin padşahı olan xaqan onunla həmdin və həmqəbilə olan kafirlərin yaşadıqları ölkənin hər tərəfinə carçılar göndərib, onları müsəlmanlarla müharibəyə çağırırdı. Onların hamısı bu çağırışı razılıqla qarşıladı. Xaqan əmr etdi ki, onların dəstələri oğlu Narstik ibn Xaqanın⁴⁶ yanına yığışın, əl-Cərrah ibn Abdullah və onun ordusu ilə döyüşmək üçün Azərbaycana hücum etsinlər.

[Müəllif] deyir: Barsbəy ibn Xaqan xəzərlərdən və kafirlərin başqa tayfalarından olan 300 minlik qoşunun başında yola düşdü. Çox keçmədən o, ordusu ilə Kürülə Arazın arasında olan yerlərə gəldi. Buradan o, Varsana hücum etdi, onu aldı və bütün əhalisini qırdırdı. Sonra o, Varsandan çıxaraq (səh. 39) əl-Cərrahın Azərbaycan ərazisinə səpələnmiş ordu hissələrinə hücum keçdi.

[Müəllif] deyir: Xəzərlər onlara rast gələn müsəlmanları öldürür, ətrafda nə varsa yandırır və gördüklərini qarət edirdilər.

Bundan xəbər tutan əl-Cərrah ibn Abdullah xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikə məktub yazıb, baş verən hadisələr haqqında ona məlumat verir və hərbi yardım istəyir. Lakin Hişam onun istəyini yerinə yetirməyə tələsmirdi. Xəzərlər isə daha da irəliləyərək, tezliklə Ərdəbilin özünə yaxınlaşdılar.

Əl-Cərrah ibn Abdullahın xəzərlərlə müharibəsi və onun, - Allah ona rəhmət etsin, - ölümü haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Belə bir vəziyyətə düşən əl-Cərrah ordusu ilə yola çıxıb, tezliklə Savalan dağının yanındakı otlaqlara yetişir və burada düşərgə salır. Sonra o daha da irəliləyərək yol ayrıcı yanından keçən çayın sahilinə çatır və onun üstündən körpü salır. [Müəllif] deyir: Bu körpü indi də⁴⁷ əl-Cərrah körpüsü kimi tanınır. [Müəllif] deyir: Bu vaxt əl-Cərrahın yanında Azərbaycan dehقانlarından (mülkədar) Mərdanşah adlı bir atəşpərəst qalırdı. O, əl-Cərraha yaxınlaşıb ona dedi: «Ya Əmir! Sənin əsgərin çox azdır, düşmənin ordusu iso çoxsaylıdır. Düzənlikdə bu azlıqla düşmən ordusu ilə müharibə aparmağa ehtiyac yoxdur. Axı, Savalan dağı sənin yanındadır! Tələs, özünü dağa çatdır və əsgərlərini dağın yamaclarında yerləşdir ki, arxadan da xatircam olasan. Özü də düşmənlə ancaq üzbəüz döyüşə giriş, ta ki (səh. 40) Əmirəlmömininin göndərdiyi qoşunlar köməyinə gəlib yetişsin».

[Müəllif] deyir: «Ey Mərdanşah! Mən hesab edirəm ki, sən qorxaqsan!» O cavab verdi: «Mən qorxaq-zad deyiləm! Sadəcə sənə düzgün hərəkət etməyin yolunu göstərirəm.» Əl-Cərrah dedi: «Məgər qadınlarınız sizə xəbər verməyiblər ki, mən Allahın düşmənləri ilə döyüşməkdən qorxmuram?»

[Müəllif] deyir: Sonra əl-Cərrah qaldığı yerdən hərəkət edib, tezliklə Şəhrizad adlı kəndə⁴⁸ yetişir. Bütün malını və yükünü bu kənddə saxlayır.

[Müəllif] deyir: Bu dağın ətəyindən bir bulaq çıxırdı. Əl-Cərrah bu yerdə möhkəmlənməyə macal tapmamış, xəzərlər sel kimi, gecə zülməti kimi yaxınlaşdılar. Əl-Cərrah əsgərlərini nizama salıb, dəstə-dəstə irəliyə göndərdi.

Bu vaxt dehqan Mərdanşah əl-Cərraha belə dedi: «Ya Əmir! Məgər siz öz dininizdə təsdiq etmirsiniz ki, əvvəllər sizin düşməniniz olan bir adam sonradan qılıncı ilə bütperəstlərlə vuruşaraq həqiqi şəhid kimi döyüşdə canını fəda edibsə, bu adam Cənnətdə də şəhid hesab olunur?» Əl-Cərrah cavabında dedi: «Bəli, ey Mərdanşah! Biz bunu deyirik və bu işdə heç bir şək-k-şübhə ola bilməz!»

[Müəllif] deyir: Bu sözlərdən sonra dehqan ətəyində gizlətdiyi bıçağı çıxarır, paltarını soyunur və özünü əsl şəhid kimi aparır. Bıçağını çəkib, xəzərlərə tərəf cumur və ölüncəyə qədər onlarla döyüşür.

[Müəllif] deyir: Müsəlmanlarla xəzərlər arasında olan döyüş get-gedə şiddətlənirdi. Xəzərlər vəhşi quduzluqla vuruşur, müsəlmanlar isə döyüşdən daha da qızışırdılar.²⁹

[Müəllif] deyir: O, Allahın bundan daha mömin əmirini görməyib. [Müəllif] deyir: O, müsəlmanlara üz tutub haray çəkdi: «Cəhənnəmə yox, Cənnətə tələsin! Sirət əl-müstəqimlə (düz yolla) gedin, zülmət yolu ilə yox! Mərhəmət sahibi Allahın yanına tələsin, şeytanın yanına yox, Cənnət bağına tələsin, cəhənnəm oduna yox!»

Qulamın bu sözləri dəfələrlə təkrarlaması müsəlmanları şiddətli döyüş qəzəbi ilə (səh. 41) coşdurdu.

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrahı aparanda o bu şəri deyirdi:

Ləyaqətimdən və dinimdən başqa bir şey qalmadı,

Qılınc isə ustalıqla itilənmişdir!

Qardaşın sayılan adamın mətinliyi necə də gözəldir!

Xainlərdən olmayan, düz danışan qardaşın!

[Müəllif] deyir: Xəzərlərin hamısı birdən qalxmışdı. Lakin müsəlmanlar xəzərləri qıranadək vuruşdular, amma özləri də məhv oldular.

[Müəllif] deyir: Xəzərlər əl-Cərrahın əsgərlərinin demək olar hamısını qılıncdan keçirtədilər. Yalnız Savalan dağına tərəf qaçan 700 və bəlkə bundan da az müsəlman xilas ola bildi. Lakin xəzərlər onları təqib etməyib əllərinə düşən qənimətlərə girişdilər. Barsbəy ibn Xaqan əmr etdi ki, əl-Cərrahı axtarsınlar: [nəhayət] onun meyiti ölümlərin arasından tapıldı.⁴⁹ Barsbəyin əmri ilə onun başını

²⁹ Mətnə boşluq var. Lakin mənasına görə anlaşılır ki, burada əl-Cərrahın yaralanması haqda söhbət getməli idi.

bədənindən ayırdılar. Sonra o, əl-Cərrahın malını, arvad-uşağını, kənzilərini, xadimlərini və onunla qalanların hamısını əsir apardı.

[Müəllif] deyir: Əl-Cərrahın xilas ola bilməmiş Sakaliyyə adlı bir döyüşçüsü xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikin yanına gəlib, ona əl-Cərrahın və onun döyüşçülərinin həlak olmasından danışdı.

[Müəllif] deyir: Xəlifə Hişam ibn Əbdülməlik hönkür-hönkür ağladı və o qədər göz yaş tökdü ki, saqqalı da yaş oldu. Dərddən ölkənin bütün müsəlmanları gecə-gündüz ağlayıb, əl-Cərraha və onun əsgərlərinə matəm tutdular. Şamdan bir nəfər isə bu münasibətlə bir şer də dedi, Şer belə başlayırdı:

*Canım qurban olsun əl-Cərraha,
Qoy qorxağın canı əssin-ağlasın,
Qoy bütün qızıl güllər və ürəklər solsun!*

və ilaxır.

(Səh. 42) [Müəllif] deyir: Xəzərlər isə Ərdəbilə hücum etdilər. Ərdəbil əhalisi neçə gündüz-gecə onların hücumlarını dəf etdi; lakin kömək yetişmədiyi üçün onlar şəhəri təslim etdilər. Xəzərlər qılınc gücü ilə Ərdəbilə daxil ola bildilər. Onlar şəhərin müdafiəçilərinin hamısını qırdılar, arvad-uşaqları əsir alıb, şəhərdə olan hər şeyi talan etdilər. Bundan sonra xəzərlər Ərdəbilin nahiyələrinə səpələnərək onları mühasirə edir, əhalisini öldürür, talan edir, evləri yandırır, camaatı zorlayırdılar.⁵⁰

[Müəllif] deyir: Xəlifə Hişam ibn Əbdülməlik öz vəzirləri ilə əl-Cərrahın və onun əsgərlərinin başlarına gələn uğursuzluq haqqında məsləhətləşirdi. O, gecələr yuxusuz qalırdı, geniş dünya ona dar olmuşdu. Sonra onun yanına Səlim adlı məvlası gəldi, xəlifə ona dedi: «Vay halına, ay Səlim! Mənə nə məsləhət verə bilərsən?» Səlim dedi: «Allaha and olsun, ya Əmirəlmöminin! Sən ki məni məsləhətə çağırıdın, bu mənimçün xəzərlərin müsəlmanların başına gətirdiklərindən daha əhəmiyyətlidir! Mən sənin məsləhət otağına gəlmişəm, sən isə məndən məsləhət gözləyirsən! Sənin ərəblərdən olan arxadaşların, nöqərlərin, sərkərdələrin var. Bu barədə onlarla məsləhətləş, sonra da o işi gör ki, zəruri olsun, Allah da sənə həmin işdə kömək ola bilsin.»

[Müəllif] deyir: Hişam öz otağına girib çıxdı və yenə də özünə yer tapa bilmədi. Əl-Cərrahın və onun silahdaşlarının məsələsi onu çox incidirdi. Qarşısındakı nöqəri ona dedi: «Ya Əmirəlmöminin! Qoy Allah məni sənə qurban etsin! Bu əyanlar ki sən onları kəndarında saxlayırsan, özlərinə də maaş verirənsən, başqa gün üçün yox, məhz bu gün üçün lazımdırlar!»

Hişam da dedi: «And olsun Allaha, sən haqlısan! Onları tez buraya çağır!»

[Müəllif] deyir: Həmişə onun kəndarını kəsdirənlərin hamısı içəri daxil oldular və Hişam da onlarla bir məsələ haqqında məsləhətləşdi.

Gələnlər belə deyirdilər: (səh. 43) «Ya Əmirəlmöminin! Bu işin öhdəsindən hamıdan yaxşı Səid ibn Əmr əl-Hərəşi gələ! O, doğrudan da, təcrübəli adamdır, onun Xorasanda türklərin və soğdیلərin əleyhinə aparılan cihadda fəaliyyətindən hamıdan yaxşı xəbərdarsan. Onun gözləri yaxşı görməsə də, o, qorxmaz və cəsur bir adamdır. Biz xahiş edirik ki, xəzərlərin işini ona tapşırısan!»"

[Müəllif] deyir: Hişam da dedi: «Yalnız o, başqa heç kəs».

Səid ibn Əmr əl-Hərəşi və onun xəzərlərlə müharibəyə girməsi haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Həmin Səid ibn Əmr Şamın Mənbic adlı şəhərində⁵² qalırdı. Xəlifə Hişam öz katibinə aşağıdakıları yazmağı əmr etdi: «Sonra da, sən yəni Səid, əl-Cərrah ibn Abdullahın və onun əsgərlərinin başlarına gələndən xəbərdarsan. Budur, mən sənə bu məktubumu yazıram. Sən ordu sərkərdəsisən, ona görə də ayağa dur. Mən bu məktubu ayaq üstündə durub yazdırıram, ona görə sən də oturma, çünki vəziyyət deyildiyindən də gərgindir. Vəssalam!»

[Müəllif] deyir: Hişamın məktubu Səidə çatanda, o cəld ayağa qalxaraq onu oxudu. Sonra qatırına minib, əmisi oğullarına da atlanmağı əmr etdi. Onlar Səidin əmrini yerinə yetirdilər. Çox keçmədən Səid xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikin qaldığı ər-Rusafa şəhərinə⁵³ gəlir. Səid icazə alıb, xəlifənin hüzuruna daxil olur və onu salamlayır. Xəlifə oturmağı əmr edir, o da oturur. Xəlifə ona deyir: «Ey Səid! Ərdəbil torpağında qardaşın əl-Cərrah ibn Abdullah başqa müsəlman qardaşları ilə öldürülməyə. Bu barədə fikrin nədir?» Səid cavabında dedi: «Ya Əmirəlmöminin! Bu gün məndən güclü adam yoxdur!» Hişam dedi: «Bütün bunlara görə Allaha şükür! (səh. 44) Bəs gözlərin necə olsun?» Səid dedi: «Ya Əmirəlmöminin! Bu elə bir gündür ki, kor da hər şeyi görür və «əgər gəlin olmusansa, ətirə ehtiyac yoxdur».⁵⁴

[Müəllif] deyir: Xəlifə Hişam dedi: «Əhsən sənə! Və mənə sənə buyurduğum budur!» Müəllif deyir: Bundan sonra Hişam əmr etdi ki, xəzinəsindən Bədr⁵⁵ əhalisinin nizələrindən birini gətirsinlər. Onlardan yalnız biri kara gəldi. Onu Hişamın hüzuruna gətirdilər, o da həmin nizəni Səidə verdi. Səid əl-Hərəşi dedi: «Ya Əmirəlmöminin! Mən yuxumda qəribə bir şey görmüşəm!» Xəlifə soruşdu: «Ey Səid, yuxunda nə görmüsən?» O cavab verdi: «Gördüm ki, sıx xurmalığa girmişəm; ağacları öz nizəmlə bir-bir qıra-qıra axırıncı ağaca çatdım. Sonra mən əl-Cərrah ibn Abdullahın qəbrinə girdim və onu qəbirdən çıxartdım. Dəhşətlə yuxudan ayıldım və Məhəmməd ibn Sirinin⁵⁶ yanına gedib, yuxumda gördüklərimi ona söylədim. O mənə dedi: Xurma ağacları xəzərlərin əsgərləridir, inşallah, onları qıracaqsan. O ki qaldı sənə əl-Cərrahın qəbrinə girməyinə, bu ona işarədir ki, sən onun qanını yerdə qoymayacaqsan».

[Müəllif] deyir: Hişam dedi: «Allaha and olsun, mən istərdim ki, Allah sənə əlinlə xəzərləri qırınsın. Bu Allaha necə də xoş gəldi!»

[Müəllif] deyir: Səid əl-Hərəşi bayrağı götürüb, qulamını çağırdı: «Ey Fərəc! Bu bayrağı al!» Xəlifə dedi: «Ey Səid! Fərəc (Sevinc) onun adıdır, yoxsa sən istəyirsən ki, bu ürəyə yatan əlamət olsun?» Səid dedi: «Onun adı doğrudan da Fərəcdir, ya Əmirəlmöminin!»

[Müəllif] deyir: Hişam əmr etdi ki, Səidə 50 zirehli köynək və əlavə 50 ərəb atı versinlər.

(səh. 45) Sonra xəlifə Şamın nəcib ərəb ailələrindən ən yaxşı oğulları onun üçün seçib, hamısını Səidin sərəncamına göndərdi. Sonra xəlifə dedi: «Get, ey Səid, Raqqaya⁵⁷ çat və qoşun yığmaya qədər oranı tərk etmə».

[Müəllif] deyir: Səid öz həm-qəbilələri, əmisi oğlanları və Şamın nəcib ərlərinin müşayiəti ilə yola çıxıb Raqqaya çatdı. Hişam ona bir qədər əsgər təhkim etdi və onunla birlikdə yola çıxanların sayı 50 min nəfər oldu. [Müəllif] deyir: Hişam ona 100 min dirhəm pul göndərib, əmr etdi ki, düşməne qarşı yürüşə başlasın.

[Müəllif] deyir: Səid əl-Hərəşi öz əsgərləri ilə düşmənin üzərinə yeridi. O, ordusu ilə əl-Cəzirənin şəhərlərindən keçib, əhalini xəzərlə müharibəyə səfərbərliyə çağırırdı. Hər şəhərdə o, xəzərlərə qarşı cihadda iştirak etmək istəyənləri ordusuna götürürdü. Bu fəaliyyətini o, Ərzən adlı şəhərə⁴⁸ çatanaqədər davam etdirdi. Əgər o, keçmişdə əl-Cərrahın əsgəri olan bir nəfərə rast gəlirdisə, onu təcrübəli döyüşçü kimi məmnuniyyətlə qəbul edirdi. Belə adamlar Səid əl-Hərəşini görəndə hönkür-hönkür ağlayıb əl-Cərrahı yada salırdılar. Əl-Hərəşinin özünün də göz yaşları sel kimi axırdı. Belə təcrübəli döyüşçülərə o, pul ayırırdı ki, onlar hər şeydən xətirəm olub onunla birlikdə xəzərlərlə müharibəyə getsinlər. Hər qəbul etdiyi təcrübəli döyüşçüyə 10 dinar pul verirdi.

Bundan sonra o, ordusu ilə bu gün də «Bənu Zərə» keçidi adı ilə tanınan dağ keçidini adlayıb, Xilat şəhərinə⁵⁹ yaxınlaşdı. Onun qalasında bu vaxt çoxlu kafir var idi. Səid bir neçə gün qalanı mühasirə edib, sonra oranı aldı, qaladakıların hamısını qırdırdı və alınan qənimətləri əsgərləri arasında bölüşdürdü. Bundan sonra Xilatı arxada qoyub, (səh. 46) yolu üstündə qarşısına çıxan qalaların birini digərinin ardınca fəth edərək Bərdəyə yetişdi. Bərdənin mühasirəsi şəhərdə yaşayan müsəlmanları çox sevindirdi.

[Müəllif] deyir: Bu vaxt Azərbaycanda olan xaqanın oğlu Bars bəy isə burada əhalini qırmaq və əsir almaqla məşğul idi. [Müəllif] deyir: Xalq hər tərəfdən əl-Hərəşinin yanına axışib, hamılıqla cihadda iştirak etmək istəyirdi. Əl-Hərəşi camaata müraciətlə Allaha şükür və dua edərək dedi: «Ey müsəlmanların məclisi! Söz verin ki, aldığınız əsirləri kasıblara verəcəksiniz, çünki bu gün vətəndə yığmaq günü deyil! Yox! O adamın ki artıq atı var, qoy bu atı müsəlmanların birinə bəxş etsin. Allahın himayəsinə əl atın. Allaha ümid bağlayın. Allahdan kömək istəyin; O sizə kömək edib sizin cəsarətinizi möhkəmlədir!»

[Müəllif] deyir: Camaat hər tərəfdən ona hay verdi: «Səni eşidirik və hər şeyi qəbul edirik, ya Əmir! Apar bizi düşməmə qarşı və Allah-Təala qoy səndən razı olsun!»

Bir beyləqanlının hekayəti

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi Bərdədən çıxıb Beyləqana gəldi. Burada yenicə möhkəmlənmişdi ki, Beyləqan nahiyəsindən olan bir kişi onun yanına gəlib dedi: «Qoy Allah Əmiri razı salsın! Mən bəlaya düşmüş bir adamam, sənə deyəcəyim sözlərə qulaq as!» Əl-Hərəşi soruşdu: «De görüm, sənə nə olub?» O dedi: «Xaqan oğlu Barsbəy, əl-Cərrah ibn Abdullahın öldürülməsindən və Ərdəbil əhalisinin başına gətirdiyi müsibətdən sonra bir tarxanı⁶⁰ ilə bu nahiyəyə gəlib əsgərlərini onun kəndlərinə bölüşdü. Sonra o mənim iki qızımı əlimdən alıb, paltarlarını çıxartdı və onlara əmr etdi ki, lüt halda ona şərab gətirsinlər. O elə indi də bu nahiyənin kəndlərindən birində arxayın və sakit öz işindədir, heç güman da etmir ki, sən artıq buradasan. O, yuxudan duranda da sərxoşdur, yatanda da. Ya Əmir! Əsgərlərdən bir-ikisini mənimlə ora göndər, qoy Allahın xeyir-duası sənə kömək olsun! Biz onun olduğu yerə gedib (səh. 47) qızlarımızı xilas edərik. Allah da buna görə sənə mükafatını verər!»

Əl-Hərəşi kişinin sözlərindən bərk kədərlandı. Sonra Əbdülməlik ibn Müslüm əl-Üqeyli adlı əmisi oğlunu çağıraraq ona bir neçə atlı əsgərlərindən təhkim edib, həmin adamla birlikdə tarxan qalan kəndə göndərdi. Həmin kişi Əbdülməlik ibn Müslümü aparıb tarxan qalan evə çatdırdı.

[Müəllif] deyir: Əbdülməlik ibn Müslüm pəncərədən içəri baxıb ayılmaz dərəcədə sərxoş olan tarxanı və başının üstündə duran iki qızı gördü. [Müəllif] deyir: Pəncərədən evin içinə tullanan Əbdülməlik ocağın üstünə yıxıldı. Ancaq tez ayağa qalxıb tarxanın üzərinə atıldı, o qədər qılınc vurdu ki, tarxanın canı çıxdı. Sonra başını bədəninədən ayıraraq əsgərlərinin yanına qayıtdı. Onunla birlikdə kişinin qızları da evdən çıxdılar və Əbdülməlik onları atalarına qaytardı.

Bundan sonra əsgərləri ilə xəzərlərin üzərinə atıldı, bu kənddə qalan bütün xəzərləri qılıncdan keçirtirdi və əllərinə düşən qənimətlə əl-Hərəsinin yanına qayıdıb, hər şeyi ona nəql etdi.

Bu, əl-Hərəşinin xəzərlər üzərində çaldığı birinci qələbəsi idi.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşiyə xəbər çatdı ki, xəzərlərin padşahı xaqanın oğlu Barsbəy böyük ordu ilə Varsan şəhərini mühasirə edib, Əl-Hərəşi Bərdik adlı bir beyləqanlını yanına çağırır. Bərdik özü fars idi, lakin xəzər dilində gözəl danışırdı, həm də cəsur idi, ala atın sahibi kimi tanınırdı. [Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi onu çağırırdı və dedi: «Ey Bərdik! Sən müsəlmansan və mən istərdim ki, sən canını Allaha və müsəlmanlara fəda edəsən. Varsana yola düş, əhaliyə xəbər ver ki,

onların köməyinə gəlirəm, şəhərin xəzərlərə təslim edilməsinə imkan verməyəcəyəm».

[Müəllif] deyir: Bərdik əl-Hərəşiyə belə cavab verir: «Ya Əmir! Allah istəsə, mən bu (səh. 48) işin öhdəsindən gələrdəm!» [Müəllif] deyir: Gecə yarısı Bərdik Varsana yola düşdü. Sübh çağı bir dəstə xəzər onun üzərinə hücumla keçib əsir etdilər. Sonra xəzərlər onu dindirdilər və o, xəbər verdi ki, əl-Hərəşi onu Varsana göndərmiş ki, onun gəlişini əhaliyə yetirsin.

[Müəllif] deyir: Xəzərlərdən birisi soruşdu: «Bəs indi əl-Hərəşi haradadır?» O cavab verdi: «Beyləqandadır». Onlar ona belə dedilər: «Əgər sən azad olub canını xilas etmək istəyirsənsə, Varsan şəhərinə daxil olub, əhalisinə xəbər verməlisən ki, ərəblərdən bir nəfər də olsun onların köməyinə gəlməyəcək və onlar şəhəri bizə təslim etməlidirlər».

[Müəllif] deyir: Bərdik onlara dedi: «Mən sizin istəyinizi yerinə yetirərəm, lakin siz mənim ala atımı əlimdən almısınız, mən də onsuz heç bir iş görə bilmərəm. Atımı qaytarın və icazə verin şəhərə yaxınlaşım». [Müəllif] deyir: Xəzərlər atını ona qaytardılar. O, atına minib uca səslə dedi: «Ey Varsan camaatı! Məni tanıdınızmı?» Varsanlılar cavab verdilər: «Bəli, səni tanıdıq! Sən beyləqanlı Bərdiksən, ala atın sahibisən!» O dedi: «Siz haqlısınız, mən sizin tanıdığınız adamam! Mən sizə xəbər verməliyəm ki, sizin köməyinizə böyük ordu ilə Səid ibn Əmr əl-Hərəşi gəlir, indi o, Beyləqandadır. Şəhərinizdə möhkəm durun və xəzərlərə təslim olmayın, çünki əl-Hərəşi Allah qoysa, sabah səhər burada olacaq! Allahda olan qüvvə və qüdrət heç kəsdə yoxdur! Mənə gəldikdə isə mən öldürüləcəyəm. Hamınıza salamlar olsun!»

[Müəllif] deyir: Varsan camaatı bu sözləri eşidəndə səslərini ucaldaraq Allaha şükür etdilər. Xəzərlər başa düşdülər ki, Bərdik onlara əl-Hərəşinin gəldiyini xəbər verdi. Üstünə atılıb qılıncları ilə onu doğram-doğram etdilər.

[Müəllif] deyir: Bunu eşidən əl-Hərəşi əmr etdi ki, odun yığınsınlar. Çoxlu odun gətirdilər və o əmr etdi ki, (səh. 49) onlara od vursunlar ki, tüstü qalxsın və Varsan əhalisi bilsin ki, o, onların köməyinə gəlir.

[Müəllif] deyir: Xəzərlər tüstünü görəndə kimi Varsanın mühasirəsindən əl çəkib Balaşacan düzünə⁶¹, oradan da Bacərvana getdilər.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi Varsanın yanına gəlib, bütün günü şəhər qapısında durdu. Şəhərdən ona ərzaq və atlar üçün yem gətirdilər. Varsandan olan iki mindən çox atlı onun ordusuna qoşuldu. Bundan sonra əl-Hərəşi Varsanı tərk edib, xəzərlərin ardınca Ərdəbil və Miməddən⁶² keçərək Bacərvana gəlir.

Burada ordusunu yenidən yerləşdirmişdi ki, onun yanına kağız kimi ağappaq atın belində özü də ağappaq geyimli bir kişi gəldi. O, atını Bacərvan darvazasının önündə oturan əl-Hərəşinin düz qabağında saxladıb onu salamladı. Əl-Hərəşi atının salamına cavab verib, ondan soruşdu: «Kimsən, Allahın sənə rəhmi gəlsin?» Atlı cavab verdi: «Mən Allahın bir bəndəsiyəm! Ya Əmir, cihada və qənimətə ehtiyacın varmı?» Əl-Hərəşi soruşdu: «Axı mən buna necə nail ola bilərəm?» O

dedi: «Xəzərlərin ordusu on min əsir müsəlmanla (səh. 50) sənin dörd fərsəxliyində, Rustağ adlı yerdədir.⁶³ Onlara çatmaq istəyirsənsə, onda tələs!»

[Müəllif] deyir: Bundan sonra ağ atlı onu tərk edib gözdən itdi.

Əl-Hərəşi əsgərlərinə müraciət edib dedi: «Ey camaat! Cihada və qənimət əldə etməyə qalxın. Allahın sizə rəhmi gəlsin! Həm də gözləməyin ki, sizin köməyinizə kimisə göndərəcəyəm. Sizə yalnız möhkəm dəbilqə, yararlı zireh və zərbə endirən qılınc verə bilərəm!» Bundan sonra əl-Hərəşi öz zirehini gətizdirib əyninə taxdı. Qılıncını belinə bağladı. Atına minib Bacərvanı tərk etdi. [Döyüşdən əvvəl o,] qoşunlarını yoxladı: onun qarşısından başda dörd sərkərdəsi olan başdan-ayağa silahlanmış müharibəyə hazır dörd min əsgər keçdi. Bunları görüb dedi: «Əla! İndi isə darvazaları bağlayın!» Onlar Bacərvanın darvazalarını bağladılar.

Bundan sonra o, xəzərlərin yanına göndərmək istədiyi qasidi çağırırdı. Onun adı İbrahim ibn Asim əl-Uqeyli idi. Həmin İbrahim xəzərcə çox yaxşı danışırdı. Gecə yarısı o, xəzərlərin düşərgəsi tərəfə getdi. Arxasınca da başda əl-Hərəşi olmaqla dörd min döyüşçü yola çıxdı.

[Müəllif] deyir: İbrahim əsgərləri qabaqlayıb xəzərlərin düşərgəsinə birinci gəldi. O, xəzər geyimli olduğu üçün özü də onlara oxşayırdı. İbrahim xəzərlərin qaldığı düşərgəni seyr edir, hər şeyi öyrənirdi, lakin xəzərlər ona heç fikir də vermədilər. Elə bu vaxt o, əl-Cərrah ibn Abdullahın xəzər tarxanlarından birinin zorladığı keçmiş kəzinin ağlamağını eşitdi. Kənz ağlaya-ağlaya deyirdi: «Ya Rəbb! Səndən başqa bizim heç kəsimiz yoxdur, sən halımızın necə olduğunu yaxşı görürsən! Bəs haradadır ədalət?»

[Müəllif] deyir: İbrahim ibn Asim kəzinin naləsini eşidəndə əvvəlcə tarxanı öldürmək qərarına gəldi. Lakin sonradan fikrini dəyişdi, çünki bu halda o, tapşırılan işi yerinə yetirə bilməzdi. O, əl-Hərəşinin yanına qayıdıb (səh. 51) gördüklərini ona danışıdı.

[Müəllif] deyir: Əhvalatdan xəbər tutan əl-Hərəşi və yanında olan müsəlmanlar hönkür-hönkür ağladılar. Sonra ağlaşmanı kəsim yola düşdülər və gecə ikən dərin yuxuda olan xəzərlərin üstünə çıxdılar.

Əl-Hərəşi yatmış xəzərləri görən kimi, əsgərlərini dərhal onların üzünə yolladı. Müsəlmanlar xəzərləri dörd tərəfdən əhatə etdilər, lakin o əmr etdi ki, «Allahu əkbər» eşitməyənəcən hücum etməsinlər.

[Müəllif] deyir: Sübhün gözü açılar-açılmaz əl-Hərəşi və onunla olan bütün müsəlmanlar birlikdə «Allahu əkbər» - deyə bağırtdılar. Müsəlman əsirləri bu sözləri eşidib çox sevindilər. Müsəlmanlar isə qılınclarını siyirib düşməne hücum etdilər və gün hələ çıxıb qurtarmamış orada olan on min xəzərin hamısı tək birəcə həmlə ilə məhv edildi. Sağ qalan yeganə adam özünü xaqanın oğlu Barsbəyin yanına çatdırdı, baş vermiş əhvalatı ona xəbər verdi.

Müsəlmanlardan birisi bu münasibətlə belə sözlərlə başlayan bir şer dedi:

*Zəif! Cürət etmədiyən işin həllini mən üzərimə
götürənə qədər, möhkəm dur!*

və ilaxır.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi xəzərlərdən alınan hər şeyi topladı. Xəzər əsirliyində olan müsəlman kişilər, qadınlar və uşaqlar xilas oldular, xəzərlərin apardıqları heyvanlar da qaytarıldı. Hər şey Bacərvana göndərildi.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi Bacərvana elə yenicə daxil olmuşdu ki, kül rəngli ata minmiş birisi atını onun yanına sürdü və dedi: «Əs-səlamu əleykə, ya Əmir. Allahın mərhəməti [üstündə] olsun!» əl-Hərəşi ondan soruşdu: «Ay kişi, sən harada qaldın? Mən əmr etdim ki, sənə mükafat versinlər. Sən buna layiqsən, çünki sən bizə elə səmimi məsləhət verdin ki, biz xeyrini, mükafatını və hər şeyini gördük!»

Həmin adam belə dedi: «Ya Əmir! Qoy (səh. 52) bu mükafat səndə qalsın və sən onu bərk saxla. Amma, ya Əmir, de görüm sən bu qənimətləri alıb dincəldinmi?» əl-Hərəşi soruşdu: «Bəs biz nə etməliyik?» Atlı belə dedi: «Xəzərlərin ordusu artıq yoldadır. Müsəlmanların var-dövləti və əl-Cərrah ibn Abdullahın arvad-uşaqları da onların əlindədir. Xəzərlər ölkələrinə qayıdırlar və indi onlar bu yerdən bir neçə fərsəx aralı Miməd çayının sahilindədirlər. Əgər sən, ey Əmir, onlara çatmaq istəyirsənsə, indi yola çıxmağın vaxtıdır».

[Müəllif] deyir: Bunları deyib həmin adam yox oldu: əl-Hərəşi isə əsgərlərini toplayıb, onlarla birlikdə Miməd çayına tərəf yola düşdü. Çaya yaxınlaşanda müsəlmanların qabağına iyirmi min və bəlkə də çox xəzər çıxdı. Əsir aldıqları müsəlman kişi və qadınlar da onlarla idi.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi və onun əsgərləri «Allahu əkbər!» sədələri ilə xəzərlərə hücum etdilər və onları qılıncdan keçirdilər. Yalnız bir neçə xəzər qaçıb canını qurtara bildi. Əl-Hərəşinin adamları çoxlu qənimət əldə etdilər və aralarında əl-Cərrahın arvadları, kənzləri, uşaqları olan bütün əsirləri, eləcə də onun varidatını xilas etdilər. Əl-Hərəşi əl-Cərrahın uşaqlarını bağrına basıb ağıladı və ucadan dedi: «Ey qardaşımın övladları! Əgər mən də sizin atanızla bir yerdə olsaydım, onda ya hamımız sağ qalardıq, ya da məhv olardıq!»

Bənu Əbs qəbiləsindən⁶⁴ olan bir əsgər aşağıdakı sözlərlə başlanan bir şer dedi:

*Mən Əbsiyəm, qənimətlərə sahib olan.
və bu işi yaxşı yerinə yetirən
xalqımızın şöhrətindən danısacağam.*

və ilaxır.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi Bacərvana gəlir və xəzərlərdən əldə etdiyi qənimətləri burada yerləşdirir.

[Müəllif] deyir: Bu xəbəri alan xəzər padşahı xaqanın oğlu Barsbəy həddindən artıq kədərləndi, hətta özünü öldürmək dərəcəsinə gəldi. Sonra tarxanlarını və ayanlarını yanına çağıraraq onlara dedi: «Vay halınıza ey xəzərlər məclisi! (səh. 53) Siz bilirsiniz ki, mən torpağımızın bir qismini zəbt edən əl-Cərrahı susdurdum! Sonra mən onun ordusunu məhv etdim və istədiyim qədər əsir aldım. Amma indi qarşımıza qatıra minən və əlinin altında çox az əsgəri olan birisi çıxır və istədiyini edib başımıza oyun açır, əldə etdiyimiz qənimətləri geri alır və mənim əsgərlərimi məhv edir! Bütün bunlardan sonra mənim üçün ölüm daha böyük nemət deyilmi?»

[Müəllif] deyir: Bunu eşidən xəzərlər hər tərəfdən qışqırdılar: «Ya Əmir! Yox! Biz onu əsir alıb hüzuruna gətirərik, sən də özün istədiyini onun başına açarsan.»

[Müəllif] deyir: Xaqan oğlu Barsbəy də hər yandan əsgər toplayaraq Azərbaycandakı döyüşçülərini də onlarla birləşdirdi. Beləliklə, o, böyük bir ordu topladı.

Bunu eşidən Səid ibn Əmr əl-Hərəşi Varsana, Beyləqana, Bərdəyə, Qəbələyə və Azərbaycanın başqa yerlərinə çaparlar göndərdi. Adamlar onun yanına tək-tək, dəstə-dəstə, könüllü və ya başqa yolla gəlirdilər və beləliklə, o, nəhəng bir qoşun yığdı.

[Müəllif] deyir: Elə bu vaxt onun qarşısında yenə də kül rəngli atın üstündə həmin adam peyda olub dedi: «Əssalamu əleykə, ya Əmir. Allahın mərhəmət və duası [üstündə] olsun!» Səid ibn Əmr dedi: «Ay kişi! Sən bizə xoşbəxtlik gətirir, lakin neçə dəfədir ki, mükafatdan imtina edirsən. Mən indi əmr edirəm ki, bizdə olan var-dövlətdən nə varsa yığib sənə versinlər. Sən də, Allah səndən razı olsun, bunları rədd etmə!» Həmin adam belə cavab verdi: «Qoy bunların hamısı Əmirin özündə istədiyim vaxta qədər qalsın. Mən isə Əmirdən soruşuram: «İndi Xaqan oğlu Barsbəylə cihad döyüşünə girib onun var-dövlətini almağa istəyin varmı?»

Əl-Hərəşi cavab verdi: «Bizim buna ehtiyacımız var!» Həmin adam dedi: «Sənin üstünə nəhəng bir qüvvə gəlir, xəzərlər özləri ilə qırx min (səh. 54) arabada əsir müsəlman kişi, arvad və uşaqları, eləcə də onların talan olunmuş var-dövlətlərini gətirirlər. Əgər bütün bunlar sənə əl verirsə, onda vaxt gəlib çatıb!»

[Müəllif] deyir: Bundan sonra həmin adam yenə də yox oldu, əl-Hərəşi də əsgərlərini çağıraraq onlarla yola düşdü. Yolu tələsik və inadla qət edərək tezliklə Bərzənd torpaqlarına⁶⁵ çatdılar. Elə bu vaxt xaqan oğlu Barsbəy xəzərlərin bütün qoşunu ilə burada idi.

Barsbəy qarşısında ərəblərin mükəmməl silahlanmış ordusunu görəndə öz əsgərlərini də döyüşə hazırladı. Əl-Hərəşi də ordusunu döyüş üçün nizamlayaraq axşamüstü öz qara atının üstündə, qılıncı çiyində qabağa çıxdı. Ərəblər onunla birlikdə xəzərlərə qarşı hücum keçirdilər.

[Müəllif] deyir: Xəzərlər onlarla döyüşə girdilər və iki zərbə ilə müsəlmanları geri çəkilməyə məcbur etdilər.

Əl-Hərəşi döyüşü seyr edəndə dəbilqəsi başından düşür. Bundan sonra o, əsgərlərini ürəkli olmağa, cəsarətlə vuruşmağa çağırır. O, belə deyirdi: «Vay sizin halımıza ey İslam oğulları! Dayanın! Axı siz bu Allahu tanımayan və ona ibadət etməyən qoyunların qabağından qaçırsınız! Məgər siz xəzər arabalarına doldurulmuş əsir müsəlman kişi və qadınlarımızın nalələrini eşitmirsinizmi? Axı onlar: «Ah, Məhəmməd, ah! Ah, Əbülqasim, ah!» deyə-deyə qışqırırlar!».

[Müəllif] deyir: Bu çağırışdan ürəklənmiş müsəlmanlar hər tərəfdən onun yanına toplaşdılar. Sonra onlar yenidən döyüşə girib, amansızlıqla vuruşdular. Allah da öz dediyini yerinə yetirdi, müsəlman qoşununu möhkəmlətdi, ona inam gətirənlərə qələbə bəxş etdi, öz düşmənlərini isə zəlil etdi. Xəzərlər məğlub olub, müsəlmanlar tərəfindən darmadağın edildilər. Onlarla birlikdə onların ağası xaqan oğlu Barsbəy də döyüş meydanından qaçdı.

Əl-Hərəşi və onun əsgərləri xəzərlərin böyük və kiçik sərkərdələrini əsir aldılar və çoxlu qənimət götürdülər. Bununla yanaşı arabalarda olan əsir müsəlmanlar və yüklər də qaytarıldı.

Müsəlman əsgərlərindən biri bu münasibətlə aşağıdakı şəri dedi:
(səh. 55)

*Bizdə ən yüksək və alınmaz dağ var ki,
o, onunla döyüşənlərdən çox qorxur:*

və ilaxır.

Xəzərlər biabırçılıqla müsəlmanların qabağından qaçırdılar, müsəlmanlar qaçanları təqib edə-edə dənizin sahilinə çatdılar. Nəhayət, təqibdən əl çəkib geri qayıtdılar, aldıkları əsirləri və qənimətləri Bacərvana göndərdilər.

[Müəllif] deyir: Elə bu vaxt kül rəngli atın üstündəki həmin adam yenidən əl-Hərəşinin yanına gəlib dedi: «Əssalamu əleykə, ya Əmir, Allahın mərhəməti [üstündə] olsun! Qalx ayağa, ya Əmir, əsgərlərini toplayıb atlan, çünki indi bu xaqan oğlu Barsbəyin yanına ondan ayrılan bütün əsgərləri yığışırlar. Bundan əlavə onun yanına xəzərlərin bütün tarxanları və cəngavərləri axışır. O, öz nəhəng ordusu və saysız-hesabsız döyüşçüləri ilə Muğan çayının⁶⁶ sahilində yerləşib. Amma sən onların qüvvələrindən qorxma, ey Əmir! Allah sənə onların üzərində qələbə bəxş edib, onları köməksiz qoyacaq və bəlaya uğradacaq! Mən qorxuram ki, onlar sabah səhər var qüvvələri ilə sənə hücum edəcəklər və bu isə az iş deyil! Bağışla ki, mən sənə belə bir xəbərdarlıq edirəm!» [Müəllif] deyir: Bundan sonra həmin adam atını çapıb gözdən itdi.

Əl-Hərəşi müsəlman əsgərlərinə car çəkdi; istər böyük, istər kiçik bir nəfər qalmadı ki, ata minməsin və ölüm bəxtini aramasın. [Müəllif] deyir: Bütün müsəlmanlar atlanıb uca səslə qışqırdılar: «Şöhrət və əzəmət sahibi Allahdan başqa heç kəsdə nə qüvvə, nə də qüdrət var! Allaha üz tutur, ona bel bağlayırıq! O bizim hamimizdir, biz ona inanırıq!»

[Müəllif] deyir: Sonra əl-Hərəşi bir dəstə inanılmış döyüşçüsünü yanına çağırıb onlara Bacərvanı, orada qalan bütün müsəlman kişi və qadınlarını və qəniməti qorumağı əmr edir. Sonra da Şamdan, əl-Cəzirədən (səh 56) və başqa ölkələrdən onlara qoşulandırlar ibarət 53 minlik ordunun başında yola çıxdı və tez bir vaxtda gəlib Muğan çayının sahilinə çatdı.

Xaqan oğlu Barsbəy 190 minlik ordusu ilə artıq orada idi. Barsbəy müsəlman atlılarının qaldırdığı tozu görəndə ayağa qalxıb qoşunlarını nizamladı. Əl-Hərəşi yaxınlaşıb xəzərlərin düzölmüş ordusunu gördü. Bundan sonra o, bir dəstə döyüşçünü yanına çağırıb öz hacibini də⁶⁷ onlara qoşaraq dedi: «Ey insanlar! Sizin aranızda xaqan oğlu Barsbəyi tanıyan varmı?» Ona cavab verdilər: «Var! Odur o! Onun başında tac var, özü də üstündə [kəsilmiş] baş qoyulmuş bəzəkli talvar altında durub». Əl-Hərəşi soruşdu: «Bu nə başdır?» Ona cavab verdilər ki, bu əl-Cərrah ibn Abdullahın başıdır.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşinin gözləri yaşardı və o dedi: Doğrudan da, biz Allaha məxsusuq, onun yanına da qayıdacağıq! Belə gündən sonra həyatın heç bir mənası yoxdur. Sonra o hay vurub, qoşunları ilə birlikdə irəli atıldı. Əl-Hərəşi deyəndə ki, xaqan oğlu Barsbəyi yaxalayacaq, heç də boş söz demirdi. O, Barsbəyə yetişib, tacına endirdiyi zərbə ilə onu atından yerə yıxdı. [Müəllif] deyir: Xəzərlər Barsbəyin yanına qaçıb onu döyüş meydanından çıxartdılar.

İki tərəf arasında aparılan döyüş isə daha da qızıqdı, həm müsəlmanların, həm də xəzərlərin arasında çoxlu həlak olan vardı. Saysız-hesabsız adamlar Muğan çayında boğuldu. Xəzərlərin qalıqları dəniz tərəfə qaçdılar, onları təqib edən müsəlmanlar Kürə Arazın qovuşduğu yerə gəlib çatdılar.

Qeys Aylan qəbiləsindən⁶⁸ olan bir ərəb bu döyüş münasibətilə aşağıdakı şəri dedi:

*Ya Qeys.' Sən xəzərlərin yerlə-yeksan edildiyi
döyüşlərin xəbəri ilə xaqanı zəlil etdin.*

və ilaxır.

[Müəllif] deyir: Gecənin zülməti müsəlmanları bürümüşdü. Yalnız silahını əlindən buraxmayan baş komandan əl-Hərəşi yatmırdı. Elə bu vaxt zülmətdən bir adam çıxıb əl-Hərəşinin qarşısında durdu. Əl-Hərəşi soruşdu: «Sən kimsən?» O cavab verdi: «Allah Əmiri razı salsın, mən filankəsəm!».

Bu vaxt əl-Hərəşi diqqətlə öz atlılarına (səh. 57) baxdı, əl-Hüzeyl ibn Zafir ibn əl-Xəris əl-Kilabidən başqa hamı yerində idi. [Müəllif] deyir: Bu itki əl-Hərəşini çox kədərləndirdi. O, əl-Hüzeyl haqqında gecənin sonunadək heç bir şey öyrənə bilmədi; elə bu vaxt [fikirdə ikən] həmin adam gəlib çıxdı. Əl-Hərəşi soruşdu: «Bu kimdir?» O cavab verdi: «Allah Əmiri razı salsın, mən filankəsəm!» Əl-Hərəşi ucadan səsləndi: «Vay sənə halına! Əl-Hüzeyli gördünmü?» O cavab verdi: «Bəli, ya Əmir! Mən onu ala atın üstündə gördüm. O, xəzərlərdən birini

çayın sahilinə aparırdı, amma sonra nə baş verdi, bilmirəm!» Əl-Hərəşi səsləndi: «Vay sənin halına! Sən onu nə üçün saxladın ki o da bu cür bəlaya düşdü? Ar olsun sənə! Əgər sən ərəbsənsə, onda qoy Allah sənin kimi ərəblərin sayını artırmasın! Sən kafiri əsir almış müsəlman əsgərini görə-görə bilmədin ki, o kimdir?»

[Müəllif] deyir: Səhər açılar-açılmaz əl-Hüzeyl ibn Zafir qəflətən gəlib çıxdı. Onun atının yəhərinə xəzər döyüşçüsünün kəsilmiş başı asılmışdı. Əl-Hərəşi ona dedi: «Vay sənin halına, ya Hüzeyl! Sən bu itə görə niyə başını bəlaya salırsan?» Əl-Hüzeyl cavab verdi: «Allah Əmiri saxlasın! Mən onunla axşam rastlaşdım, xəzərlər arasında bunun kimi güclü adam görmədim».

[Müəllif] deyir: Sonra əl-Hərəşi xəzərlərdən əldə edilən qənimətləri yığıb yola düşür və çox keçmədən Bacərvana yetişir. Əldə edilən bütün qənimətin beşdə birini çıxıb,⁶⁹ qalanlarını müsəlmanlar arasında bölüşdürür. Müsəlmanların hər birinə qənimət şeylərdən və mal-qaradan başqa 1800 dinar pul düşür.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra əl-Hərəşi qənimətlərin bir hissəsini xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikə göndərdi və ona Qüdrətli və Əzəmətli Allahın köməyi ilə xəzərlərin hansı torpaqlarını fəth etdiyi haqda xəbər verdi.

Xəlifə Hişam bu xəbəri eşidib həddindən artıq sevindi. Sonra o, əl-Hərəşiyə məktub yazıb ona və bütün müsəlmanlara (səh. 58) öz təşəkkürünü bildirdi və onları Allahın [din] yolunda döyüşən bəndələrinə vəd etdiyi böyük mükafatla təbrik etdi.

[Müəllif] deyir: Xəzərlər isə müsəlmanların qorxusundan öz ölkələrinə sarı qaçdılar, müsəlmanlar da Şirvan torpaqlarına qədər onları təqib etdilər. Xəzərlər oradan da çıxıb getdilər, lakin müsəlmanlar daha onları təqib etmədilər. Şirvan torpağında qalan əl-Hərəşi xəlifə Hişamın gələcək əmrlərini gözlədi.

Məsləmə ibn Əbdülməlikin valiliyi və Səid ibn Əmr əl-Hərəşinin valilikdən kənar edilməsi haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Elə bu vaxt əl-Hərəşi xəlifənin məktubunu alır və öyrənir ki, Əmirəlmöminin Hişam Azərbaycan valiliyinə Məsləmə ibn Əbdülməlikə təyin edir. Xəlifə əl-Hərəşiyə yazırdı: «Sonra isə qardaşım Məsləmə ibn Əbdülməlik sənənin yanına gələndə onu salamla və bütün işləri ona təhvil ver. Özün isə Əmirəlmöminin hüzuruna gəl ki, o, gözəl fəaliyyətinə görə sənə təşəkkürünü bildirə bilsin».

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi məktubla tanış olan kimi dedi: «Əmirəlmömininə və əmir Məsləməyə diqqət və itaət!» Sonra o, [ərəblərdən] hələ heç kəsin müharibə etmədiyi bu yerdə qalıb Məsləməni gözlədi.

[Müəllif] deyir: Şamda ikən⁷⁰ Azərbaycan valisi təyin edilməsi haqqında əmri alan Məsləmə ibn Əbdülməlik yola düşüb Bərdəyə gəlir və burada yerləşir. Buradan Məsləmə əl-Hərəşiyə yazır ki, o, Şirvandan çıxıb onun yanına gəlsin.

Bərdəyə yetişən əl-Hərəşi Məsləmənin hüzuruna gələndə o, əl-Hərəşiyə dedi: (səh. 59) «Ya Səid! Məgər sən mən gələndə qədər xəzərlərlə müharibəyə girməmək əmri olan məktubumu almadınmı? Sən isə bu əmri ciddi hesab etməyib yanında olan müsəlmanların həyatını təhlükə altına qoydun!» Əl-Hərəşi cavab verdi: «Allah Əmiri razı salsın! Məktubun mənə xəzərlər Allahın köməyi ilə darmadağın edildikdən və onların yerləri tutulduqdan sonra gəldi. Əgər sənin məktubun bir qədər əvvəl gəlsəydi, mən sənə əmrini pozmazdım!»

Məsləmə dedi: «Yalan deyirsən! Görünür sən «əl-Hərəşi edib», «əl-Hərəşi öldürüb», «əl-Hərəşi vurub», - deməyi xoşlayırsan!», əl-Hərəşi cavab verdi: «Mən heç də bunu istəmirəm, mən yalnız Allahın istədiyini istəyirəm! Amma qoy sən dediyin olsun! Çünki Əmir, Allah onu razı salsın, bilir ki, hər şey onun dediyi kimi olub! Vəssalam!»

[Müəllif] deyir: Bu sözlər Məsləməni qəzəbləndirir. Bundan sonra o, əl-Hərəşinin boynuna zərbə endirib onu söyür. Öz qoşun başçılarından birinə əmr edir, o da əl-Hərəşinin başına zərbə vursun, sonra isə ayaqlarından tutub zindana sürükləyir.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşini Bərdə zindanına salırlar. Tezliklə bu xəbər xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikə çatır. O öz qardaşı Məsləməyə çox qəzəblənir və ona məktub yazır: “Sonra isə Əmirəlmömininə xəbər çatdır ki, sənəin səhvlərinə görə Səid ibn Əmr əl-Hərəşinin başına oyun açılıb, sən onu söymüsən, onun haqqına təcavüz etmişən, onu döyüblər, ayaqlarından tutub zindana sürükləyiblər. Mən başa düşdüm ki, sənəin ona paxıllığı tutub, Allah Əmirəlmömininin əli ilə onun mükafatını versin! Əgər sənəin ona hörmət etməklə və üzr istəməklə səhvini düzəltəsən, onda Əmirəlmömininin səni öz qəzəbindən qurtarıb bu işdə peşmanlığını qəbul edər. Lakin əgər sən inadında qalsan, onda Əmirəlmömininin sənə qarşı olan düşmənçilik hissi də yerində qalacaq və mən bilmirəm sabah hər iki dünyanın, Allahın yanında sənəin halın necə olacaq! Sənəin kimi mühüm vəzifə tutanın (səh. 60) belə davranışı müsəlmanlar arasında lazım olmayan söz-söhbətə səbəb ola bilər. Gərək sən günahlarına görə Allah yanında üzrxahlıq edəsən. Əzəmətli və rəhmlili Allahın mərhəmətinə ümid edəsən! Vəssalam!”

[Müəllif] deyir: Xəlifənin məktubu Məsləməyə çatır. O, Kür çayını keçib Şirvan ölkəsinə yaxınlaşır. Xəlifənin məktubunu oxuyanda o, əl-Hərəşiyə verdiyi zülmə görə peşiman olur. [Müəllif] deyir: Hişam öz çaparı vasitəsilə Səid əl-Hərəşidən Məsləmənin ona verdiyi zülmə görə üzr istəyir. Məsləmənin hərəkətini pisləyir və vəd edir ki, əl-Hərəşini, onun qohum-əqrabasını hər şeylə təmin edəcək.

[Müəllif] deyir: Məsləmənin də elçisi Bərdəyə gəlib, əl-Hərəşini zindandan buraxdırdı. Onu hamama aparıb yuyundurdular və əyninə xəlifə Hişamın göndərdiyi fəxri libasları geyindirildilər. Sonra ǧaliyə⁷¹ ilə doldurulmuş bir qab gətirdilər, bədəninə ǧaliyə ilə ovxalatdıqdan sonra ata mindirib xəlifə Hişamın yanına yola saldılar.

[Müəllif] deyir: Əl-Hərəşi xəlifə Hişamın hüzuruna gələndə Hişam ona yaxınlaşdı çiyininə fəxri libas saldı və onu mükafatlandırdı. Sonra xəlifə ona və qohum-əqrabasına iqtə torpaqlarından pay verdi.⁷²

Bu, elə bir gün idi ki, onun bənzəri heç keçmişlərdə də olmamışdı.

Məsləmə ibn Əbdülməlikin kafirlərlə cihadə yola düşməsi və onlarla döyüşləri haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Məsləmə müsəlmanlarla birlikdə yürüşə çıxaraq, nəhayət, Şirvan torpağında yerləşən Hayzan qalasına⁷³ çatdı (səh.61). O buranın əhalisini tabe olmağa çağırırdı, lakin onlar bundan imtina etdilər. O bir neçə gün onlarla döyüşdü, lakin onlara qarşı heç bir tədbir görə bilməyib döyüşü dayandırdı, mühasirəni isə davam etdirdi. Çox çəkmədən qaladakılar ərzaq qıtlığı ilə üzləşdilər, dəhşətli aclıq başlandı. Onlar Məsləmənin yanına adam göndərərək heç kəsi öldürməyəcəyi şərti ilə ondan aman istədilər. Məsləmə and içdi ki, onların nə bir kişisini, nə bir itini öldürməyəcək. Onlar buna razı olsalar da, öz həyatları üçün tam əmin deyildilər.

Yalnız bundan sonra onlar qaladan çıxdılar. Onlar min nəfər idi. Məsləmə onlardan 999 nəfərini öldürüb, yalnız bir nəfərini sağ saxladı. O əmr etdi ki, qalada olan bütün itləri də öldürüb, birini sağ saxlasınlar. Sonra o əmr etdi ki, bu qalanı dağıtsınlar. Qalanı dağıdıb, yerlə-yeksan etdilər. Sonra Məsləmə əmr etdi ki, onların arvad-uşaqlarını Hayzan ərazisinin müxtəlif yerlərinə köçürsünlər.

Məsləmə buradan Bab əl-Əbvab (Dərbənd) şəhərinə yollandı. Şəhər əhalisi onu salamlamağa, şəhərin sahibi isə öz atlı və piyadaları ilə pişvazına çıxmayana qədər o, şəhərə daxil olmadı. [Müəllif] deyir: Dağların bütün hökmdarları onun hüzuruna gəlib, xərac vergisini təqdim etdilər. Onlar Məsləmə ilə birgə yola düşüb, Dərbənd şəhərinə çatdılar. Bu vaxt şəhərin qalasında min nəfər xəzər tarxanı var idi. Onları burada xəzərlərin padşahı yerləşdirmişdi. Məsləmə onların Dərbənd şəhərindən getməsinə mane olmadı. Özü isə o aralarda olan başqa iki qalaya getdi, lakin orada heç kəsə rast gəlmədi. Sonra o, Bələncərə getdi və orada da heç kəsi tapmadı.

Xəzərlərin padşahı xaqan xəbər tutdu ki, Məsləmə ibn Əbdülməlik onun (səh. 62) ölkəsinə soxulub. O, xəzər torpağının hər yerindən qoşun toplayaraq, çox çəkmədən nəhəng bir ordu ilə hərəkətə keçdi.

[Müəllif] deyir: Məsləmə öz ordusu ilə Vəbəndərə, sonra da Səməndərə çatdı, lakin oralarda da heç kəsə rast gəlmədi. Buna görə o, xəzərlərin padşahı xaqanı axtarmağa başladı.

[Müəllif] deyir: Elə bu vaxt kafirlərin nəhəng ordusu Məsləməyə hücum etdi. Onların sayı o qədər çox idi ki, nə Məsləmə, nə də onun əsgərlərinin bu orduya qarşı müqavimət göstərməyə halları yox idi. [Müəllif] deyir: Bundan xəbər tutan Məsləmə öz əsgərlərinə əmr etdi ki, məşəllər yandırsınlar. Əmr yerinə

yetirildi. Axşam düşəndə isə əsgərlər burada qurduqları çadırları qoyub axşam namazından sonra düşərgələrini tərk edib getdilər. Məsləmə yola çıxıb iki mərhələni bir edirdi: zəiflər qabaqda, güclülər, mətinlər və cəsurlar isə axırda gedirdi. Beləliklə, gəlib Dərbənd şəhərinə çətdilər.

Bir azdan onlar yenə də yürüşə çıxıb, qumlar arasında yerləşən Bab Vaqa⁷⁴ və onun civarlarına gəldilər. Burada o, tikan basmış istehkam (xəndək) taparaq, öz əsgərləri ilə orada möhkəmlənir.

[Müəllif] deyir: Tezliklə bu yerlərə o qədər xəzər gəldi ki, onların sayını heç kəs bilmirdi. Bunu gören Məsləmə yanındakı dağlar hökmdarlarından olan silahdaşlarını çağıraraq onlardan soruşdu: «Bu düşmənin haqqında fikriniz nədir?» Onlar cavab verdilər «Bizi ox atanların məşəlləri ilə təmin et və qoşunun qabağına sal. Biz hər yana dağılanda, sən onda hər şeyi görürsən! Əgər biz həlak olsaq - bu Allah və Cənnət eşqinədir. Əgər biz qələbə qazansaq (səh. 63), bu elə bizim istədiyimizdir!» Məsləmə dedi: «Sizin öz şümanızda etdiyiniz bu məsləhət islamda mükafata layıqdır».

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Məsləmə ayağa qalxıb ordusunun sağ və sol cinahlarını, mərkəz və arxa hissələrini nizamladı. Qabaqda ox atanların məşəlləri ilə dağların hökmdarları irəliləyirdilər. Sonra Məsləmə əmr etdi ki, bölmə başçıları da qabağa düşsünlər.

[Müəllif] deyir: Xəzərlərin padşahı xaqan öz ordusunu seyr edərək tarxanlarına və güc sahiblərinə belə dedi: «Bilin və ağah olun ki, son on ildə bu gün gördüyünüz kimi nəhəng ordu heç görünməyib. Onlara hücum edin və diqqətli olun ki, sizlərdən heç biriniz aradan çıxmasın. Yalnız tərifi layiq qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra meydanı tərk etmək olar»

[Müəllif] deyir: Müsəlmanlara qarşı ilk hücumu xəzər tarxanlarından birinin başçılıq etdiyi süvari dəstəsi (kurdusa) başladı. Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan⁷⁵ öz atını qamçılayıb qoşununun qabağına düşdü. O, əyninə sarı ipək kaftan geymiş, başına qotazları düşmüş beret (barrayta) qoymuşdu. O ucadan səsləndi: «Ey müsəlmanlar! Qoy mənim ata-anam sizin girovunuz olsun! Mən sizi bir saatlıq səbirli olmağa çağırıram! Başlarınızı yəhərlərinizin qaşına əyib az danışın! Əgər sizlərdən kiməsə uğursuzluq üz versə, o yalnız sifətindən və ya əlindən qılınc zərbəsinə məruz qalar!»

[Müəllif] deyir: Müsəlmanlar da ona ən xoş sözlərlə cavab verdilər. Bundan sonra Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan irəliyə atıldı, əsgərləri də xəzərlərin üzünə hücumu keçdilər. Müəllif deyir: Bu vaxt elə bir tozanaq qopdu ki, heç kəs beləsini indiyə qədər görməmişdi. Müəllif deyir: Süleyman ibn Hişam⁷⁶ əmisi Məsləməyə yaxınlaşıb dedi: «Ya Əmir! Allaha and olsun ki, Mərvan öldürülüb!» Məsləmə dedi: «O öldürülməyib! Sən isə sus!» Bundan sonra Süleyman ibn Hişam səsinə kəsdi. Toz yatdı, Məsləmə Mərvan ibn Məhəmmədin əsgərlərini gözdən keçirəndə gördü ki, Mərvan xəzərlərin atlı dəstələrinin içindədir (səh. 64). Onun

əsgərlərinin bir hissəsi öldürülmüşdü, özü isə xəzər qanına bulanmış qılıncını atın yalına sürtüb təmizləyirdi.

[Müəllif] deyir: Xəzərlərin padşahı xaqan bərk qəzəbləndi və öz tarxanlarına müraciət edərək dedi: «Mən arxanızda durub sizin hərəkətlərinizi izləyirəm. Siz hamınız ölməlisiniz ki, biabır olmayasınız!» [Müəllif] deyir: Sonra o, biri o birisindən daha yaxşı və sayca çox olan atlı dəstələrini irəliyə göndərdi.

Mərvan ibn Məhəmməd isə dedi: «Qoy mən bu adamlara görə girov olum! Biliniz ki, mən sizə Cənnət qapılarının açarlarını gətirəcəyəm və siz Allahın vəd etdiyi böyük mükafatlara layiq olacaqsınız! Sizlərdən kim şəhid olarsa, behiştə və saysız-hesabsız böyük mükafatları satın alacaq. Rəbbiniz sizin o dünyalığınızı verəcək.»

[Müəllif] deyir: «Bundan sonra Mərvan ibn Məhəmməd və onun əsgərləri xəzərlərə hücum edib, onlardan ilk həmlədə olduğundan daha çox qırdılar və yaraladılar.»

[Müəllif] deyir: Xaqan hər dəfə müsəlmanların üzərinə yeni atlı dəstəsini göndərdikcə Mərvan ibn Məhəmməd və onun əsgərləri bu dəstələri dövrəyə alıb, üstlərinə hücumə keçirdilər. Bu minvalla, həddindən artıq xəzər qırdılar. Yalnız bundan sonra Mərvan müsəlmanların qoşunu yerləşən yerə qayıdıb özünün həmişəki mövqeyini tutdu.

Məsləmə əsgərlərinə müraciət edib onları yeməyə çağırırdı. Özü, əmisi oğlanları və bütün əsgərlər yemək yeməyə başladılar. Xaqan isə atı üstündə oturub hirsli-hirsli onlara baxır, deməyə söz tapmırdı. Sonra o, tarxanlarına müraciət edərək dedi: «Bu gün siz rəzilcəsinə mənim canımı aldınız! Vay halınıza, ey xəzər camaatı! Onların sizdən də zəif olan on nəfəri sakitcə oturub yeyib-içir və sizi heç saya da salmırlar!»

[Müəllif] deyir: Xəzərlər ona dedilər: «Ey hökmdar! Qəzəblənmə! Çünki sabah biz səni razı salacaq, onların ağasını əsir tutub yanına gətirəcəyik (səh. 65), onda nə istəsən ona edərsən?»

[Müəllif] deyir. Xaqan səhər açılan kimi əsgərlərini dünənki vədlərini yerinə yetirməyə məcbur etdi. Bundan sonra xəzərlər ən yaxşı əsgərlərindən seçib irəliyə, döyüş meydanının mərkəzinə göndərdilər və əmr etdilər ki, ərəblərə etdikləri hücumda heç bir səhvə yol verməsinlər.

Bundan xəbər tutan Məsləmə dedi: Xəzərlərin ən alçağına, bu kəsilməmiş qanmaza görə vay mənim halıma. O (xaqan), əsgərlərini əlində oynadır. Allaha and olsun ki, mən onları ərəblərin xəzərlərinə döndərəcəm!»

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Məsləmə əsgərlərini nizamladı. Sağ cinaha Mərvan ibn Məhəmmədi, sol cinaha Süleyman ibn Hişamı, mərkəzə əl-Abbas ibn əl-Validi təyin etdi. Əl-Hüzeyl ibn Zafir ibn əl-Həris əl-Kilabini isə ehtiyatda saxladı.

[Müəllif] deyir: Düşmənlər bir-birinə yaxınlaşıb döyüşə başladılar. Hər iki tərəfin əsgərləri bir-birlərinə qarışdı. Bir ərəb xəzərlərdən birinə hücum edib onu öz nizəsi ilə vurdu, lakin nizə zərbədən əyildi və ərəb onu qılıncı ilə vurub öldürdü.

[Müəllif] deyir: Hər iki tərəf döyüşü günün ortasına kimi davam etdirdi.

[Müəllif] deyir: Bu vaxt Məsləmənin yanına bir xəzər əsgəri yaxınlaşıb ondan aman istədi, çünki o, islam dininə meyl etmişdi. O dedi: «Xəzərlər padşahı xaqan sənə lazımdırımı?» Məsləmə ondan soruşdu: «O haradadır?» Xəzər dedi: «O, sənin gözünün qabağında duran ipəklə bəzənmiş cəng arabasının üstündədir».

[Müəllif] deyir: Məsləmə Mərvan ibn Məhəmmədi yanına çağırıb dedi: «Əbu Abdullah! Sən ipəklə bəzənmiş cəng arabasını görürsənmi?» Mərvan dedi: «Bəli, mən onu görürəm!» Məsləmə dedi: «Bu xaqanın cəng arabasıdır və özü də bax, üstündə durub!» Mərvan səsləndi: «Mən ona tərəf getdim!» Məsləmə dedi: «Mən də sənənləyəm, ya Əbu Abdullah! Və Allaha and olsun ki, biz bu gün ona qalib gələcəyik! Əbədi həyata doğru irəli!»

[Müəllif] deyir: Süleyman ibn Hişam əmisi oğluna yaxınlaşıb ona dedi: «Ya Əmir! Sozümə qulaq as (səh. 66) və tələsmə!» Məsləmə soruşdu: «De, görüm, nə deyirsən?», Süleyman cavab verdi: «Xaqan heç də arabada deyil! O, əsgərlərini və xəzərlərin cəsurlarını özünün sağ və sol cinahlarında, eləcə də arxada yerləşdirir. Əgər sən və Mərvan irəli getsəniz, mən əminəm ki, o sizi mühasirə etməyi əmr edəcək, öz əsgərlərinizin yanına qayıtmağa imkan verməyəcək, canınızı alana qədər sizdən əl çəkməyəcək. Mənə elə gəlir ki, sən özünün cəsur əsgərlərindən bir nəfər seçməlisən, özü də bu adam qüvvətli və qorxmaz olmalıdır. Ona bir neçə igid ver və əmr elə ki, xaqanın üstünə getsinlər».

[Müəllif] deyir: Məsləmə Süleymanın dediklərini başa düşüb Sabit ən-Nəhrani⁷⁸ adlı bir igid əsgərini çağırırdı və ona deyir: «Ya Sabit! Bu işə yararlı olduğun üçün mən igid əsgərlərimin arasından məhz səni seçmişəm. Əgər səndən gözlədiyim cəsurluğu və hünəri görsəm, sən isə bizi məqsədimizə çatdırsan, onda istədiyim qədər pul alacaqsan. Sənə on min dirhəm pul veriləcək və Əmirəlmöminin səni mükafatlandırıb adını şöhrətləndirəcək. Yox, əgər sən qorxsan və etinasızlıq göstərsən, onda Allaha and olsun, sənə söz verirəm ki, səni münasib ağacda çərmixə çəkərik!»

[Müəllif] deyir: Sabit ona dedi: «Qoy Allah Əmiri razı salsın! İstədiyim adamları mənimlə göndər!» Məsləmə dedi: «Mən sənə min nəfər özünün tanıdığı, igidliyinə və qüvvəsinə bələd olduğun əsgər verəcəyəm. Həmin əsgərlərlə xəzərlər xaqanın qoşununa hücum et. Onu darmadağın edənsə və ya xaqanın özünü, əgər imkanın olsa, əsir alana kimi geri qayıtma!»

[Müəllif] deyir: Sabit dedi: «Qoy Allah Əmiri razı salsın! Əgər xaqan qaçsa, mən ona çata bilməsəm, onu necə tuta bilərəm? Zənnimcə, xaqanı və onun ordusunu, Allah istəsə, (səh. 67), darmadağın etsək Əmir üçün, Allah ona qüvvət versin, bizim qayıtmağımızın fərqi yoxdur. Şöhrət və əzəmət sahibi Allahdan başqa heç kəsdə nə qüvvə, nə də qüdrət var!»

[Müəllif] deyir: Sonra Sabit ən-Nəhrani şamlılardan min atlı seçib, onlara vədlər və məsləhətlər verib dedi: «Bilin ki, siz Məsləmə və ya Əmirəlmöminin Hişam üçün döyüşmürsünüz! Siz Allahın dini uğrunda vuruşursunuz və cihada Allahın adı ilə gedirsiniz!» Onun əsgərləri belə cavab verdilər: «Dediysin kifayətdir. Allah səni razı salsın! Apar bizi düşmən üzərinə və inşallah, özün hər şeyi layiqincə görərsən. Şöhrət və əzəmət sahibi Allahdan başqa heç kəsdə nə qüvvə, nə də qüdrət var».

[Müəllif] deyir: Sabit ən-Nəhrani həmin min nəfər döyüşçü ilə xaqana hücum etdi. Xaqan isə bu vaxt özünün əl-Cəddada («Təzələnməmiş») adını daşıyan cəng arabasında idi. Arabanın içi müxtəlif xalçalarla bəzənmişdi, onun üstündə bəzəkli talvar, talvarın başında da qızıl nişan var idi.

[Müəllif] deyir: Sabit ən-Nəhrani boş yerə demirdi ki, o özünü xaqanın cəng arabasına çatdıra biləcək. O, qılıncının zərbəsi ilə talvarı yerə yıxır, ipəklərini cırır və qılıncını xaqana tərəf uzadır, lakin ona toxuna bilmir. Xaqan ondan qorxaraq, cəld cəng arabasından atılıb atına tullandı, at dördnala elə çapdı ki, ona çatmaq artıq qeyri-mümkün idi.⁷⁹

Müsəlmanlar xəzərlər üzərinə hücumla keçdilər, xəzərlər isə qaçmağa üz tutdular. Qalan əsgərlər də hərə bir tərəfə səpələndilər və öz ölkələrinə qədər qaçmalı oldular.

Bu münasibətlə Sabit ən-Nəhrani belə bir şe'r dedi:

*Əl-hindiyədə⁸⁰ mənim tozlu,
Buludlar içində fırlanan necə, neçə və neçə
Parçalanmış tozlu günlərim olub.*

və ilaxır.

(səh. 68) [Müəllif] deyir: Məsləmə xəzərlərdən alınan qənimətləri toplayıb, beşdə bir hissəsini ayırdı, qalanlarını isə müsəlmanların arasında payladı. Bundan sonra əsgərlərini başına yığıb əl-Bab şəhərinə yola düşdü.

Bu vaxt əl-Babda xəzərlərdən min ailə var idi. Məsləmə onları neçə gün mühasirədə saxladı, lakin onlara qarşı heç bir hiylə işlədə bilmədi, bütün səyləri boşa çıxdı. Bu vaxt şəhər darvazasından çıxan bir kişi Məsləmənin yanına gəlib ona dedi: «Allah Əmiri razı salsın! Əgər mən bir qədər ərzağa bu qalanı sənə təslim etsəm, mənim var-yoxuma, arvad-uşağıma dəyməzsən ki?» Məsləmə cavab verdi: «And içirəm ki, özündə qalar!» Həmin kişi dedi: «Mənə indicə yüz baş inək və qoyun ver və mən də sənə bu qalanı təslim edərim!»

[Müəllif] deyir: Məsləmə əmr etdi ki, istədiyini ona versinlər. Kişi heyvanları bulağa sarı qovdu. Vaxtilə Qubad oğlu Ənuşirvan şah⁸¹ bu bulaqdan qalaya su kəməri çəkdirmişdi. Həmin kişi dedi: «Bu yeri qazıyın!» Əsgərlər suya çatanda kişi dedi: «İnəkləri və qoyunları buraya gətirin, başlarını kəsin və bu bulağa atın!» Mal-qaranı kəsin bulağa atdılar və qan su ilə qarışdıraraq hovuzlara axdı.

Həmin kişi qanlı suyun onların hovuzlarına axıb dolduğuna əmin olandan sonra əmr etdi ki, suyun qabağını kəssinlər. Suyun qabağı kəsildi və su dərəyə axmağa başladı.

Səhər camaat yuxudan ayılında gördü ki, hovuzları qanla dolub. Bir gecə də keçmədi ki, hovuzlardan üfunət iyi gəlirdi, sonra da onlar qurdla doldu. Əhali susuzluqdan əziyyət çəkməyə başladı. Həmin kişi yenə Məsləmənin yanına gəlib ona dedi: «Ya Əmir! Adamlar susuzluqdan həlak olurlar. Qalanın darvazasından çəkil, qoy yol açılsın, onlar qaçıb gedərlər, qala da əlinə keçər!»

[Müəllif] deyir: Məsləmə adamlarına əmr etdi ki, qala darvazasından kənara çəkilsinlər. Gecə düşən kimi xəzərlər darvazanı açıb ərəblərin yanından keçib qaçdılar, (səh. 69) qala da müsəlmanların əllirinə keçdi. Məsləmə irəliyə gəlib, qalaya daxil oldu, qalanı və onun istehkamlarını nəzərdən keçirdi. Sonra o əmr etdi ki, hovuzları yaxşıca yusunlar və onları zir-zibildən təmizləsinlər. Əmr yerinə yetirildi. Sonra hovuzları yenə də təmiz su ilə doldurdular. Bundan sonra Məsləmə əmr etdi ki, əl-Bab şəhərini dörd sahəyə bölsünlər: sahənin birini Dəməşqdən olan əsgərlərə, ikincisini Homs şəhərindən olanlara, üçüncüsünü -Fələstindən olanlara və dördüncüsünü isə Şamdan və əl-Cəzirədən olanlara versinlər.⁸²

Bu, elə bir gün idi ki, ona bənzərini onlardan başqa heç kəs görməmişdi.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Məsləmə əsgərlərindən Kərir ibn Süveyd əs-Sələbi adlı birisini yanına çağıraraq onu əl-Bab şəhərinə vali təyin etdi. Ona əmr etdi ki, şəhərin bürclərini buğda, arpa və silah anbarlarına çevirsin və bununla da şəhərin əhəmiyyətini qaldırsın və darvazalarını dəmirdən düzəldib bağlatdırsın. Sonra Məsləmə əl-Bab şəhərində qalan hər döyüşçünün təminatına yüz on dinar ayırdı, bundan əlavə, onlara hər ay buğda, zeytun yağı və ərzaq ayrılırdı.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Məsləmə əmisi oğlu Mərvan ibn Məhəmmədi yanına çağıraraq, ona əl-Babın müsəlman icmasına başçılıq etməyi tapşırırdı, özü isə Şama, xəlifə Hişamın yanına qayıtdı. O, xəlifəyə fəth etdiyi torpaqlar haqqında məlumat verdi və dedi ki, Mərvan ibn Məhəmmədi əl-Babın müsəlman icmasına rəhbər təyin edib.⁸³

[Müəllif] deyir: Məsləmə ibn Əbdülməlikin əl-Babdan Şama qayıtmasından xəbər tutan xəzərlər Məsləmənin onlardan zəbt etdiyi torpaqlarına qayıtdılar. Onlar öz camaatını yenə də buralara köçürtdülər.

Bundan Mərvan ibn Məhəmməd xəbər tutdu. O tezliklə qırx mindən çox əsgər topladı. Ordunun başında duraraq xəzərlərə qarşı yürüşlə Bələncərə yetişdi. Sonra Bələncərdən çıxıb, xəzərlərin ölkəsinin içərilərinə daxil oldu, onlarla döyüşə girib bir çoxlarını qırdı (səh. 70), arvad-uşaqlarını əsir aldı, mar-qaralarını apardı və qənimətlə sağ-salamat əl-Bab şəhərinə qayıtdı.

Bütün bu hadisələr qışda, bərk soyuqlar vaxtında baş vermişdi. Buna görə, eləcə də arası kəsilməyən yağışlara və palçıqlı yollara görə Mərvanın bu səfəri «Palçıqlı səfər» adını aldı. Bu səfər zamanı Mərvan əmr etdi ki, atların quyruğunu kəssinlər, çünki onların quyruğu palçığa batır və islanırdı.

[Müəllif] deyir: Bu qışı Mərvan ibn Məhəmməd əl-Bab şəhərində keçirdi. Yazın üzü görünəndə xəlifə Hişam ibn Əbdülməlik ona xəbər verdi ki, o, valilikdən kənar edilir və Şama qayıdıb şəxsən onun yanına gəlməlidir. Xəlifə Səid ibn Əmr əl-Hərəşini çağırıb onu ölkənin valisi vəzifəsinə təsdiq etdi.

[Müəllif] deyir: Bu bahar günlərində Səid ibn Əmr əl-Hərəşi Azərbaycan, Arran, Curzan (Gürcüstan) və Ərminiyyə valisi sifətilə Şamdan yola düşdü. O, əl-Bab şəhərinə gələrək, orada yerləşdi.

Sonralar o, gecə-gündüz xəzərlərə qarşı səfərlərə çıxır, atının yəhəri heç vaxt qurumurdu. Bu hal onun gözləri xəstələnənə qədər davam etdi. O, Hişam ibn Əbdülməlikə məktub yazıb ona xəbər verdi ki, gözlərinə qara su gəlib və indi elə pis görünür ki, nə dərəni, nə də dağı seçə bilir.

[Müəllif] deyir: Səid ibn Əmrin həqiqətən xəstə olub-olmadığını dürüstləşdirmək üçün xəlifə Hişam Şamdan inanılmış adamını göndərir. [Müəllif] deyir: Həmin adam Səid ibn Əmrə diqqətlə baxıb əmin oldu ki, o, doğrudan da xəstədir və bu bərədə Hişama yazır. Hişam əl-Hərəşiyə onun vali vəzifəsindən azad olunması haqqında məktub yazır. Sonra Mərvan ibn Məhəmmədi çağırıb onu Azərbaycana vali təyin edir və göstəriş verir ki, o, xəzərlərlə müharibəyə başlasın.⁸⁴ (səh. 71)

[Müəllif] deyir: Mərvan Şamdan 120 minlik ordu ilə yola düşür və tezliklə Azərbaycana gəlir. O, Bərdədən 40 fərsəx və Tiflisdən 20 fərsəx aralı olan Qazaq (Qazax) adlı yaşayış məntəqəsində dayanır. Mərvan, erməni knyazları və batriklərini məhv etməyə başladı və axırda onları itaətə çağırıb boyunlarını əydirdi. Sonra o irəliləyib qabağına çıxan qalaları bir-bir aldı və tez bir vaxtda ermənilərin bütün qalalarını fəth etdi. Bundan sonra o, əl-Babda qalan bütün əsgərlərə məktub göndərib əmr etdi ki, onlar xəzərlərin ölkəsinə girib Səməndərə qədər getsinlər.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Mərvan əsgərlərini yoxlayıb yola düşdü. O, Bab Allana⁸⁵ soxulub oradakıları öldürür, əsir alır, hər yeri talan edib yandırır. Sonra Mərvan xəzərlərin şəhəri olan Səməndərə tərəf getdi. Əvvəlcə Üseyd ibn Zafir əs-Sulaminin başçılığı altında olan müsəlman ordusu şəhərə gəlib çatdı. Tezliklə buraya 150 minlik ordusu ilə Mərvan da gəldi. Şəhər ətrafında ordusunu nizama saldı. Onun bütün sərkərdələri, tabeliyində olanlar və nöqərləri ağ paltar geymişdi və hərəsinə itilənmiş ucu yanan məşələ oxşayan nizə verilmişdi. [Müəllif] deyir: Əsgərlər elə parıldayırdılar ki, hətta quşlar da onlardan kənardə uçurdu; belə ki, bu parıltı və ışıltı görmən quşlar çəşarəq özlərini yerə çırpırdılar.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra ordu yola düşdü və bir azdan əl-Beyda şəhərinə⁸⁶ çatdı. Xəzərlərin padşahı xaqanın iqamətgahı burada idi. [Müəllif] deyir: Xaqan Mərvandan qaçıb dağlarda gizləndi.

Xəzərlərin ölkəsinə Mərvan ordusunun səfəri müvəffəqiyyətli oldu və onlar hətta xəzərlərdən o yandakı torpaqlara da qədəm qoydular. Sonra ərəblər (səh. 72) saklablara⁸⁷ və başqa qonşu kafir tayfalara basqın edib onlardan 20 min ailə əsir aldılar. Bundan sonra onlar yenə də irəlilədilər və tezliklə Sakalib adlanan çayın⁸⁸

sahilinə çatdılar. Mərvan öz mühafizəçilərindən olan Kövsər ibn əl-Əsəd əl-Ənbari adlı bir şamlı igidi yanına çağırıb ona dedi: «Vay sənin halına, ey Kövsər! Bir casus yanına gəlib xəbər verdi ki, xəzərlərin padşahı xaqan başda Xəzər-Tarxan adlı tarxanı olmaqla bizim üstümüzə qırx min tarxan oğulları göndərib. Sən onları qabaqlayıb çayı keç və eyni miqdarda əsgərlə pusquda dur. Əgər bu işin öhdəsindən gəlsən, mən səni Allah qoysa, mükafatlandıraram. Şöhrət və əzəmət sahibi Allahdan başqa heç kəsdə nə qüvvə, nə də qüdrət var!»

[Müəllif] deyir: Kövsər dedi: «Allah Əmiri razı salsın! Biz axşamadək gözləyirik. O zaman zülmət hər yeri bürüyəcək. Ya Əmir, icazə ver, sabaha qədər gözləyək!»

[Müəllif] deyir: Mərvan özündən çıxıb çığırdı: «Allaha and olsun, əgər sən təyin olunmuş vaxtda bu çaydan keçməsən, biz sənin başını kəsib, bütün ailəni də məhv edirik! İndi özün seç, hansı yaxşıdır.» Kövsər cavab verdi: «Allah Əmiri razı salsın! Mən çayı keçərəm!»

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Kövsər qırx min süvari əsgər seçib, onları dəstələrə böldü, özü də min nəfərdən artıq döyüşçüsü olan dəstənin başında birlikdə çayı keçdilər. [Müəllif] deyir: Elə həmin gün Kövsər xəzərlərə qarşı çıxdı və günorta vaxtı qətlətən iyirmi xəzər süvarisinin müşayiəti ilə tula və şahinlərlə ova çıxmış bir xəzər sərkərdəsi ilə üzbəüz gəldi. [Müəllif] deyir: Kövsər sərkərdəyə hücum edib onu öldürdü. Onu müşayiət edənlərə də aman verilmədi. Onlardan heç biri xilas ola bilmədi. (səh. 73) [Müəllif] deyir: Müsəlmanlar onların silah və atlarına sahib oldular. Sonra Kövsər və onun əsgərləri yollarına davam etdilər və çox keçmədən qalın meşəliyə çatdılar. Elə təzəcə yerləşmişdilər ki, birdən meşənin dərinliyindən qalxan tüstünü gördülər.

Kövsər soruşdu: «Bu nə tüstüdür?» Kimsə cavab verdi: «Deyəsən, orada xəzər əsgərlərindən var». [Müəllif] deyir: Bundan sonra Kövsər əsgərlərini topladı və onlar atlarına minib tüstü gələn tərəfə yollandılar. Xəzərlər heç nədən şübhələnmirdilər. Kövsər isə qırx min əsgərin başında irəliləyirdi. Onlar xəzərlərə hücum edib on minini qırdılar, yeddi minini isə əsir aldılar. Qalanları döyüş meydanından qaçıb meşədə, çöllərdə və dağlarda gizləndilər. Bundan sonra Kövsər əsir alınan xəzərlərdən soruşdu: «Deyin mənə görək, sizin Xəzər-Tarxan adlı sərkərdəniz nə edir?» Onlar dedilər: «O öz əsgərləri ilə ova gedib və biz ondan xəbərsizik». [Müəllif] deyir: Onda Kövsər başa düşür ki, onlara rast gələn elə Xəzər-Tarxan özü imiş. Onların hamısı səhərə yaxın ələ keçmişdilər.

Sonra, sabahı gün hələ gün çıxmamış, Kövsər geriyyə dönüb öz əsgərləri ilə Mərvanın yanına qayıdı. Xəzər-Tarxanın və onun əsgərlərinin nizələrə taxılmış başlarını Mərvana təqdim edir.

[Müəllif] deyir: Bu əhvalatdan xəbər tutan xəzərlərin padşahı xaqan dərin hüznə qapılıb, əllərini göylərə qaldırır. Bundan sonra Mərvan ibn Məhəmmədin yanına göndərdiyi adam vasitəsilə soruşur: «Ya Əmir! Sən xəzərləri və saklabları əsir aldın, onları qırdırdın və istəyinə nail oldun! Daha nə istəyirsən» Mərvan

elçiyə belə cavab verdi: «Mən istəyirəm ki, xaqan islamı qəbul etsin. Əks təqdirdə mən onu öldürüb, padşahlığını əlindən alıb başqasına verərəm!»

Elçi Mərvandan üç günlük möhlət istədi ki, xaqanın yanına qayıdıb onu hər şeydən xəbərdar etsin. [Müəllif] deyir: Mərvan ibn Məhəmməd buna razılıq verdi. Elçi xaqanın yanına qayıdıb, Mərvanla olan söhbətini ona söylədi. (səh. 74) Xaqan öz adamını Mərvanın yanına göndərüb ona bu sözləri çatdırdı: «Ya Əmir! Mən islamı qəbul edir, onu tanıyır və ona məhəbbətimi bəyan edirəm! Ancaq sən mənim yanına öz bilikli məsləkdaşlarından birini göndər ki, o, islamın mahiyyətini mənə izah etsin!»

[Müəllif] deyir: Mərvan xaqanın yanına iki faqihi - Nuh ibn əs-Saib əl-Əsədini və Əbdürrəhman ibn Fulan əl-Haulanini göndərir. Onlar xaqanın yanına gəlib, islam dininin mahiyyətini ona izah edirlər. Xaqan tərcüməçiyə belə dedi: «Onlara mənim adımdan de: «Mən istəyirəm ki, siz mənə şərab içməyə və başı kəsilməyən heyvan ətinə yeməyə icazə verəsiniz.» Əl-Haulanı yoldaşı əl-Əsədiyə dedi: «Hələ ki o, islamı qəbul etməyib, bunları ona icazə ver. Amma ona izah et ki, islamı onun özü və onun xaqanı qəbul edərlərsə, bütün bunlar onlara günah hesab olunacaq.» Əl-Əsədi dedi: «Allahın qadağan etdiyi şeyə icazə yoxdur və Allahın icazə verdiyi şeyə qadağa yoxdur, çünki islam dini yalnız səmimi və doğru nəsihətlər verir».

Bundan sonra əl-Əsədi tərcüməçiyə belə dedi: «Öz ağana de ki, islam dinində haram olunana icazə və icazə olunana qadağa yoxdur. Əgər sən islamı qəbul edərsənsə, onda sənə üçün başı kəsilməmiş heyvanın əti, donuzun qanı və əti, Allahın adını şöhrətləndirməyən hər bir şey qadağan olacaq».

Tərcüməçi bu sözləri xaqana çatdıranda o dedi: Mənim adımdan onlara de: «Siz, doğrudan da, müsəlmansınız!» [Müəllif] deyir: Bundan sonra xəzərlərin padşahı xaqan islamı qəbul etdi, onunla birlikdə bu dini onun çoxlu qohumları və soydaşları da qəbul etdilər.

[Müəllif] deyir: Mərvan xaqanı öz taxtında padşahlığını idarə etmək üçün saxladı. Sonra onunla həmdəm olub din qardaşı kimi vidalaşdı və ondan hədiyyələr qəbul etdi. Mərvan gəriyə, əl-Bab şəhərinə qayıtdı. Bu vaxt onunla birlikdə qırx min və bəlkə də çox əsir alınmış kafir var idi. Mərvan onları Samur çayının sahil boyu torpaqlarda və Kür çayının hər iki tərəfində olan düzənliklərdə yerləşdirdi.⁸⁹

Bundan sonra Mərvan xəlifə Hişam ibn (səh. 75) Əbdülməlikə məktub yazıb bütün əhvalatları ona çatdırdı. Allahın ona verdiyi qənimətin beşdə birini xəlifəyə göndərdi.

Qış gələndə Mərvan Qazaq (Qazax) adlanan yerdə qışladı. Qış ötüb bahar gələndə Mərvan Sərir torpaqlarına⁹⁰ basqın etməyi qət etdi. O, canişin olan Üseyd ibn Zafir əs-Sulamiyə yazdı ki, ona Sərir səfərində kömək etsin və bunun üçün Üseydə qoşun da ayırdı.

[Müəllif] deyir: Mərvan Qazaqdan çıxıb Kür çayından keçdi və Şəki adlanan şəhərə üz qoydu. Şəkidən o, Sərir torpaqları tərəfə getdi və əl-Bəlal adlı

qalaya çatdı.⁹¹ Bu, çox möhkəm və alınmaz bir qala idi. Mərvan bir ay onu mühasirədə saxladı, lakin heç bir şeyə nail ola bilmədi. Bir ay keçəndən sonra o, dəmirçiləri yanına çağıraraq onlara ucları bıçaq kimi nizələr hazırlatdı. Dəmirçilər əmrini yerinə yetirdilər. Sonra Mərvan əmr etdi ki, taxta lövhələr düzəltsinlər. İşlərini qurtarandan sonra o əmr etdi ki, bu nizələri qatırlara bağlatsınlar. Sonra o, tabeliyində olan səkkiz min zirehli və qalxanlı ən seçmə döyüşçü ilə qalanın əks tərəfinə keçdi.

O əmr etdi ki, həmin nizələri bir səmtdə qala divarlarının daşları arasına keçirsinlər. Sonra hər taxta lövhəni iki nizənin üstünə qoydular və əsgərlər bunların üstü ilə yuxarı qalxdılar. Ərəblərin nə etdiklərindən bixəbər olan qaladakıların heç ağlına da gəlmirdi ki, ərəblər qalanın bu tərəfindən hücumə keçə bilərlər.

Mərvan və onun əsgərləri qalaya daxil olub, qəflətən müdafiəçilərin üstünə töküldülər. Bundan sonra qala qapısının yanında bir daşın üstündə oturan Mərvan əsir alınmış (səh. 76) qala müdafiəçilərini bir-bir çağıraraq son nəfərədək hamısının başlarını vurdurdu. Sonra o, əsir alınan qadın və uşaqları, qənimətləri öz əsgərləri arasında bölüşdürüb əmr etdi ki, qala divarlarını dağıdıb onu yerlə-yeksan etsinlər.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Mərvan Amik (Qumik) adlı başqa bir qalaya tərəf getdi⁹² və qalanı mühasirəyə aldı. Amik qalasının müdafiəçiləri Mərvanla ölüm-dirim döyüşünə girdilər. Lakin Mərvan onlara qalib gəlib, hamısını qılıncdan keçirdi. O, onların arvad-uşaqlarını əsir aldı, qalanı da dağıtdı.

[Müəllif] deyir: Bu xəbər Sərir hökmdarına çatdıqda o, Mərvanın əlindən ta Həyzan qalasına⁹³ qədər qaçdı. Lakin Mərvan tezliklə özünü qalaya çatdırıb, onu mühasirəyə alır, amma nə düzünə, nə də hiylə ilə onu ala bilmir.

[Müəllif] deyir: Mərvan and içdi ki, ölsə də, qalsa da bu qaladan o yana getdi yoxdur, ya qalanı almalıdır, ya da elə buradaca ölməlidir. Sonra o, əsgərlərinə əmr etdi ki, yerlərini möhkəmlətsinlər və onlar da qala ilə üz-büz istehkamlar qurdular.

Düz bir il Mərvan bu qala darvazasının qabağında durdu. Günlərin bir günündə o fikirləşib bir hiylə tapdı. Ayağa qalxıb dəstnamaz aldı və bədəninə o qədər atir sürtdü ki, ondan gözəl qoxu gəlməyə başladı. Bundan sonra aşıpazını çağıraraq onun paltarını istədi, bu paltarı geyinib, ayağına böyük ayaqqabılar keçirdi, başına da çirkli bir çalma sarıdı. (səh. 77) Sonra oturub öz adından, yəni ibn Məhəmmədin adından, Sərir hökmdarına belə bir məktub yazdı: «Və sonra. Mən bu saat fikirləşirəm - ya buradan çıxıb gedim, ya da ki ələcsiz qalıb səninlə barışım. Mənim qalaya girib baxmağıma icazə verməyinə sən necə baxırsan, ey hökmdar? Mən bunu, Allah-taala istəsə, məmnuniyyətlə edərdim!»

[Müəllif] deyir: Sonra Mərvan kəmərinə belinə bağlayıb, məktubu əlinə alır və yuxarı çıxıb qala qapısına yaxınlaşır. Sonra qalaya girməyə icazə alıb deyir: «Hökmdarınıza xəbər verin ki, qapıda Mərvanın elçisi durub». [Müəllif] deyir: Bu xəbəri hökmdara çatdırırlar, o, elçinin qalaya daxil olmasına icazə verir. Mərvan içəri girir və çox keçmədən padşahın hüzuruna gəlib məktubu ona verir. Padşah

məktubu götürüb tərcüməçiyə uzadır və o da məktubu öz dillərinə tərcümə edib, məzmununu padşaha izah edir.

Bundan sonra padşah deyir: «Bu adamı yanınıza salıb qalada gəzdirin, qoy özü görsün, bu qalaya kimsə kənardan daxil ola bilərmi?!»

[Müəllif] deyir: Padşahın adamları Mərvanın əlindən tutub onu qalada gəzdirdilər. Mərvan da qalanın tikililərini və istehkamlarını öz gözü ilə gördü. O həтта qalanın içində elə bir yer tapıb bələdləyir ki, oradan qalaya girib onu almaq olardı. O, hər yeri seyr edir, hər şeyi yadında saxlayırdı. Bundan sonra o yanında olanlara müraciət edib dedi: «Mən acımışam, mənə bir parça çörək verin. Bir də ki, Mərvan gələndə mən onu da yedizdirməliyəm.» Onlar Mərvana iki çörək və bir də hansısa heyvanın ətindən bir parça verib, qaladan çıxartdılar. Mərvan ibn Məhəmməd bir azdan öz düşərgəsinə çatdı. Sonra öz paltarını geyindi, oturdu və Sərir hökmdarına aşağıdakıları yazdı: «Və sonra. Ey, rəzilin oğlu! Mən Mərvan ibn Məhəmmədəm və mən o şəxsəm ki, öz adımdan elçi sifətilə sənin yanına gəlmişdim! Mən sənin qalana girəcəyim haqda verdiyim anda sadıq çıxdım. Mən qalana girdim də, (səh. 78) qalanın hər tərəfini qarış-qarış gəzib bütün yolları ilə tanış oldum da! İndi mən Allah qoysa, qalana ikinci dəfə girmək niyyətindəyəm. Bu sənə xoş gəlməz, lakin sən bunun öhdəsindən gələn adamı görə bilərsən!»

Bu məktub Səririn hökmdarına çatanda o, qalasına asanlıqla girən Mərvan ibn Məhəmmədin onun başına nə oyun açdığını anlayıb qorxuya düşdü. Mərvana məktub yazıb ondan sülh istədi.

Mərvan buna razılıq verdi və onların arasında sülh bağlandı. Şərtləri belə idi: Səririn hökmdarı hər il əl-Bab şəhərinə 500 qulam, 500 ağbəniz, uzun kiprikli və ehtiraslı bakirə kəviz, 10 min dinar nəqd pul və 500 mudd⁹⁴ ərzaq göndərməlidir.

Mərvan bunların hamısını Sərir hökmdarından aldı.

Bundan sonra Mərvan yola düşüb, tezliklə, Tuman adlı qalaya⁹⁵ yetişdi. Mərvan Tumanın hökmdarı ilə hər il əl-Bab şəhərinə 100 əsir, 1000 baş heyvan və 1000 mudd ərzaq gətirilməsi şərti ilə müqavilə bağladı.

[Müəllif] deyir: Sonra Mərvan yenə də irəliləyir və tez bir zamanda Hamzin qalasına⁹⁶ çatır. Qalanın müdafiəçiləri onunla döyüşə girdilər. Mərvan və qalanın hakimi arasında qızğın vuruşma oldu, müsəlmanlar çoxlu adam itirdilər. Mərvan dedi: «Ey əsgərlər! Qalaya girib onu zorla ala bilənə 1000 dinar mükafat veriləcək və əlavə bu qalada olan ən gözəl kəviz də onun olacaq!»

[Müəllif] deyir: Tənuxdan olan bir ərəb⁹⁷ ayağa qalxıb dedi: «Ya Əmir! Mən hazır!» [Müəllif] deyir: Bundan sonra həmin ət-Tənuxi qalxıb qabaqcadan seçdiyi yerə yaxınlaşdı. O yavaş-yavaş yuxarı qalxıb iç qalanın mərkəzinə yaxınlaşdı, amma qaladakılar hələ heç nədən şübhələnmişdilər. Birdən o ucadan «Allahu Əkbər!» - deyə səsləndi, qalanın müdafiəçiləri qorxub əllərini qaldırdılar və qalanı bütün var-dövləti ilə təslim etdilər. Müsəlmanlar bu qalaya zor gücünə daxil oldular.

(səh. 79) Qalanın hakimi Hamzin-şah ərəblərin qabağından qaçıb başqa qalada gizləndi. Müsəlmanlar qaladakı arvad-uşağı əsir edib, var-dövlətə sahib oldular. Bundan sonra Mərvan ət-Tənuxini yanına çağırdı, o da qalaya gəldi. Mərvan dedi: «Mən sənə 1000 dinar vəd etmişdim, bu pulu sənə verirəm, amma üroyinə yatan kənizi özün axtar!»

[Müəllif] deyir: Ər-Tənuxi gedib gözəl bir kəniz tapır və Mərvanın yanına gətirib deyir: «Allah Əmiri razı salsın, kənizim budur!» Mərvan dedi: «Kəniz sənindir, apar!» Ət-Tənuxi bundan sonra kənizi yanına salıb əsgər yoldaşlarına tərəf gedəndə kəniz birdən dönərək onu bıçaqla vurur və başını kəsir, sonra özünü də qalanın divarlarından uçuruma atır, parça-parça olub ölür.

[Müəllif] deyir: Bunu görəndə Mərvan bərk qəzəblənir və əmr edir ki, qalada olan bütün müdafiəçiləri qırsınlar. Onların başlarını kəsirlər, heç biri xilas ola bilmir.

Bundan sonra Mərvanın atlıları Hamzin torpaqlarına yayılırlar, onlar 300-dən artıq kəndi dağıdıb xarabaya döndəririlər. Sonra Mərvan səfərə çıxıb bir qalada gizlənən Hamzin-şaha çatır. Mərvan əvvəl qalanı mühasirəyə almaq istəyir, lakin Hamzin-şah hər il Mərvana, əl-Bab şəhərinə 500 əsir və 500 mudd ərzaq göndərmək şərti ilə sülh bağlayır.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Mərvan ibn Məhəmməd qalaları bir-bir alır və axırda Səririn, Hamzinin, Tumanın və Şandanın bütün qalalarını və eləcə də əli yetən başqa qalaları fəth edir. Sonra o geriye qayıdıb əl-Baba gəlir və qışı burada keçirir.

Bahar gələndə o, (səh. 80) dağların hökmdarlarının hamısını yanına çağırır və tezliklə Şirvanın, Layzanın, Filanın, Təbərsaranın və başqa ölkələrin padşahları onun yanına gəlir. Bircə lakzların padşahı Arbis ibn Basbas⁹⁸ gəlməkdən imtina edir. Mərvan səfərə çıxır və tez bir vaxtda Samur çayının orta axarında yerləşən Bilistan adlı kəndə çatır.⁹⁹ Bundan sonra o öz əsgərlərinə icazə verir ki, onlar lakzların torpaqlarını qarət etsinlər, əsgərlər hər yeri talan edib dağıtdılar və yandırdılar. Bir il belə davam etdi.

Arbis bütün bunlara və uzun sürən mühasirəyə dözməyib gecələrin birində qalasını tərk edib bir neçə adamı ilə qaçır. Lakin Mərvan onun qaçmasından xəbər tutmur.

[Müəllif] deyir: Arbis az qaçdı, çox qaçdı, gəlib əl-Bab şəhərinin yanına çatdı. Burada onun adamları bir qulam çobana rast gəldilər, Arbis öz adamlarına dedi: «Bu çobanın sürüsündən bir qoyun götürün!» Onlar bir qoç seçdilər. Arbis elə buradaca düşərgə saldı. Sonra üst paltarını soyunub köynəkdə qaldı. Yoldaşlarının hərəsi bir tərəfə dağılmışdılar; bəziləri qoyunu soyub yemək hazırlamaqla məşğul olur, bəziləri də atlarını otarırdılar.

[Müəllif] deyir: Bu zaman həmin çoban əlində tutduğu ox-kaman ilə gəlib ağacın dalında durur. Birdən oxu atıb Arbisi öldürür. [Müəllif] deyir: Arbisin

yoldaşları onun üstünə atılıb öz dillərində qışqırdılar: «Sən padşahımızı öldürdün!» (səh. 81) Çoban qaçıb kəndlərinə gəlir və əhvalatı hamıya söyləyir.

[Müəllif] deyir: Çoban yola çıxıb əl-Bab şəhərinə gəlir. O, şəhərin əmiri Üseyd ibn Zafir əs-Sulaminin yanına gəlib hər şeyi ona danışır. [Müəllif] deyir: Üseyd o saat atını minib, bir neçə əsgəri ilə həmin yerə gəlir. Arbis ibn Basbasın meyitini orada görür. O əmr edir ki, Arbisin başını bədəmindən ayırsınlar, sonra isə onun şeylərini də götürüb əl-Bab şəhərinə qayıdır. Bundan sonra o, oğlu Yəzidi çağırıb Arbisin kəsilmiş başını ona verib deyir: «Get əmir Mərvanın yanına və bu başı ona ver!» [Müəllif] deyir: Yəzid Samur çayının sahilindəki qalada qalan Mərvanın yanına gəlib, onu qəbul etməsini xahiş edir. Ona icazə verirlər, o içəri daxil olub Mərvanı salamlayır. Mərvan soruşur: «Ya Yəzid! Atanın hal-əhvalı necədir?» Yəzid cavab verir: «Allah Əmiri saxlasın, sağ-salamatdır! Mən sənin yanına xəbərlə gəlmişəm!» Mərvan soruşdu: «Bu nə xəbərdir?» Yəzid deyir: «Arbis ibn Basbasın başı!»

[Müəllif] deyir: Mərvan buna çox təəccübləndi və dedi: «Vay sənin halına! Arbis indi öz qalasıdır, sən isə deyirsən ki, onun başını götürmüşsən!» [Müəllif] deyir: Onda Yəzid Arbisin başına gələnləri ona danışır.

Mərvan əmr edir ki, Arbisin başını nizəyə taxıb qalanın önündə nümayiş etdirdirsinlər. Sonra müsəlmanlar birlikdə «Allahu Əkbər!» - deyə səsləndilər. Qalada olanlar divarların üstünə çıxıb öz hökmdarları Arbisin başını gördülər. Onlar başı götürüb, rüsvayçılıqla təslim olduqlarını bildirdilər. Onlara aman və öz şəhərlərində qalmaq icazəsi verildi. Öhdələrinə əl-Bab şəhərinə ildə 10 min mudd ərzaq götürmək qoyuldu.

[Müəllif] deyir: Bu əhvalatlardan sonra Mərvan [Cənubi] Azərbaycan ərazisinə hücum edib, Muğan, Gilan, əl-Bəbr və Talaqan¹⁰⁰ əhalisinə qarşı yürüş etdi (səh. 82). O bu yerlərdə çoxlu adam qırdırdı və 10 mindən çox arvad-uşaq əsir edib, onları öz əsgərlərinin arasında bölüşdürdü. Bundan sonra o daha irəli gedərək, çox keçmədən Bərdəyə yetişir. O, bütün Azərbaycanı, eləcə də ermənilərin yaşadıkları torpaqları və başqa bir çox yerləri fəth etdi. Amma heç kəs onun hakimiyyətinə qarşı çıxmadı.

(səh. 130) Valid ibn Yəzid xəlifə olduqda¹⁰¹ o, Məhəmməd ibn Mərvanı Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin etdi.

(səh. 141) «Naqis» adını daşıyan Yəzid ibn Valid ibn Əbdülməlik xəlifə olduqda¹⁰² o, Mərvan ibn Məhəmmədi Azərbaycan və Ərminiyyəyə hakim təyin etdi.

Xilafətdə hakimiyyət Yəzidin qardaşı İbrahim ibn Validin əlinə keçəndə¹⁰³ bundan xəbər tutan Mərvan ibn Məhəmməd öz silahdaşlarından biri olan Asim ibn Yəzid ibn Abdullah əl-Hilalini Azərbaycana və Ərminiyyəyə öz yerinə canişin təyin etdi, özü isə adamları ilə Şama yola düşdü.

(səh. 142) İbrahim xəlifəlikdən kənar ediləndən sonra Xilafətdə hakimiyyət Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvanın əlinə keçir.¹⁰⁴ O öz adamları ilə Dəməşqə

daxil olur. Nəsr ibn Səyyarı çağırır, onu Azərbaycan və Ərminiyəyə hakim təyin edir.

Mərvan ibn Məhəmməd xəlifə olan kimi Azərbaycan və Ərminiyədə iğtişaşlar başlanır.

[Müəllif] deyir: Bu iğtişaşların səbəbləri bunlar idi: Beyləqan sakinlərindən Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab adlı birisi bu narazılıq və iğtişaşların başında durmuşdu. Onu (səh. 143) bu hərəkətə Dəhhak əl-Həruri adlı birisi¹⁰⁵ sövq etdi. [Müəllif] deyir: Onu dəstəkləyənlərin başında çıxış edən Müsafir ibn Kəsir tezliklə Ərdəbil şəhərinə gəldi. Şəhərdə bu vaxt narazılıq edən adamlar vardı. Belələrinin sayı getdikcə artaraq, az bir vaxtdan sonra daha da çox oldu.

[Müəllif] deyir: Bu haqda Beyləqan şəhərində olan Asim ibn Yəzid əl-Hilali xəbər tutdu. O, Beyləqan əhalisindən qiyamçılara başçılıq edən iki kişinin dalınca adamlarını göndərdi. Onlardan birisinin adı Aban ibn Meymun, digərinin isə Quteybə ibn Sədəqə idi. Asim onları həbs edib Beyləqan zindanına saldırdı. Bunun xəbəri qiyamçıların bu vaxt Varsanda olan başçısı Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssaba çatdı.

Gecə yarından keçmiş o öz tərəfdarları ilə Varsandan çıxıb, çox keçmədən Beyləqana çatır. Onlar nərdivan qoyub, şəhər divarlarına çıxdılar. Beyləqana birinci İsmət ibn Müslüm daxil oldu. O, keşikçilərin rəisini tutub, elə divarın üstündə başını kəsir. Bundan sonra onlar Beyləqana daxil olurlar, əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali isə Bərdə şəhərinə çəkilir.

[Müəllif] deyir: Qiyamçılar Asimin buradakı canişinini tutub, onunla birlikdə zindanın qapısına yaxınlaşdılar, qapını açdırdılar və Quteybə ibn Sədəqəni və Aban ibn Meymunu azad etdilər. Bundan sonra (səh. 144) qiyamçılar Beyləqanı tam ələ keçirdilər.

Bütün ətraf və nahiyələrdən Beyləqana adamlar axışdı, tezliklə burada nəhəng bir ordu toplandı. Öz başçıları Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssabın rəhbərliyi altında onlar Beyləqandan çıxıb tezliklə Yunana¹⁰⁶ gəldilər.

Asim ibn Yəzid əl-Hilali bundan xəbər tutub, öz tərəfdarlarını yığır və onlarla yola düşür. O öz döyüşçülərini Bərdə şəhərinin qapıları yanında Tərtər çayı boyunca yerləşdirir.

[Müəllif] deyir: Bu vaxt Bərdə nahiyəsindən olan bir adam onlara [qiyamçılara] yaxınlaşdı. Qiyamçılar onu tutub öz başçıları Müsafir ibn Kəsinin yanına gətirdilər. Müsafir ondan soruşdu: «Haradan gəlirsən?» O cavab verdi: «Bərdədən». Müsafir soruşdu: «Bilirsənmi, indi Asim ibn Yəzid harada olar?». O dedi: «Bilirəm! O indi Tərtər çayının sahilində, yoldan bir qədər kənarda, filan yerdədir». Müsafir ona dedi: «Onun ordusuna aparan yolu göstərə bilərsənmi?» O cavab verdi: «Əlbəttə!» Müsafir dedi: «Mən gecə sənə 300 dirhəm verəcəyəm, bu şərtlə ki, sən bizimlə birlikdə onun ordusu olan yerə gedəsən». Həmin adam dedi: «Bu işi mən sənə üçün görəəm».

[Müəllif] deyir: Müsafir ibn Kəsir öz əsgərlərini yığıb bu adamla yola düşdülər. Gecənin zülmətində yola çıxıb, sübh çağı Asim ibn Yəzidin mövqeyinə çatdılar. Onları görən qiyamçılar «Allahu əkbər!» sədaları ilə hücumə keçərək dəhşətli qırğın törətdilər. Bərdənin əmiri Asim ibn Yəzid və onun bir çox əsgərləri öldürüldü. Ordunun qalıqları ilə Asimin Zəfər adlı oğlu döyüş meydanından qaçaraq, çox acınacaqlı vəziyyətdə özlərini Bərdəyə çatdırırlar.

(səh. 145) Müsafir ibn Kəsir və onun silahdaşları Asim ibn Yəzidin adamlarının yerdə qalan hissəsini mühasirəyə alıb onları tutdular və Beyləqan şəhərinə qayıtdılar.

Bu hadisə Şamda xəlifə Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvana çatdı. Xəbər onu çox sarsıtdı. Lakin bir qədər sonra o özünün Şamdakı sərkərdələrindən Əbdülməlik ibn Müslüm əl-Üqeylini yanına çağırıb tabeliyinə nəhəng bir ordu verdi, özünü də Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin etdi. Ona əmr etdi ki, o oralarda müharibə aparıb, əhalidən xərac vergisini toplasın. Xəlifə qiyamçılarla döyüşə girməyi də əmr etdi.

[Müəllif] deyir: Əbdülməlik ibn Müslüm nəhəng bir ordunun başında Şamdan yola düşərək, tezliklə Bərdəyə gəlib burada yerləşir. Sonra o bundan qabaq qiyamçıların darmadağın etdiyi qoşunla Bərdədən çıxaraq, çox keçmədən «Cisr əl-hicara» («Daş körpü») adlı yerə gəlib, burada düşərgə salaraq, köməkçi qüvvələrin gəlməsini gözləyir. Nəhayət, qiyamçılara qarşı çıxış edir.

Tərəflər Bərdə ilə Yunan arasında üz-üzə gəlib döyüşə başladılar. Əbdülməlik ibn Müslüm bu döyüşdə öldürüldü, ordunun başına onun qardaşı İshaq ibn Müslüm əl-Üqeyli keçdi.

İshaq ibn Müslümlə qiyamçılar arasındakı döyüş davam edir, nə gündüz, nə də gecələr ara vermirdi. Bu döyüşlər Bərdə ilə Yunanın arasında gedirdi. İshaq ibn Müslümlə, Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab və onun qiyamçıları arasında olan döyüşlər Xorasanda Əbu Müslümün¹⁰⁷ rəhbərliyi altında qara bayraqlıların (əl-musavvada) meydana çıxmalarına qədər davam etdi.

(səh. 210)

Biz yenidən Azərbaycandakı hadisələrə qayıdırıq

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Əbülabbas əs-Səffah¹⁰⁸ Məhəmməd ibn Sul adlı¹⁰⁹ adamı hüzuruna çağırıb, ona ordu verdi və Azərbaycana vali təyin etdi. Məhəmməd ibn Sul əsgərləri ilə yola düşüb Azərbaycan torpağına yetişdi. Başqa döyüşçülər də onun ordusuna qoşulduğu üçün atlılarının sayı 100 min oldu.

[Müəllif] deyir: Bu zaman Azərbaycanda Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab ağalıq edirdi. Məhəmməd ibn Sulun yola çıxması haqqında xəbəri eşidəndə o, Rum (Bizans) ölkəsində olan Qala əl-Kilab («Sərt qala») adlanan qalaya gedib orada möhkəmləndi. Çox keçmədən Məhəmməd ibn Sul qoşunu ilə buraya yaxınlaşaraq,

qalanı mühasirəyə alır. O uzun müddət Müsafirlə döyüşür, nəhayət, onu və onun çoxlu silahdaşlarını məhv edir. Qiyamçıların qalıqları Sicistana qaçırlar.

[Müəllif] deyir: Məhəmməd ibn Sul qiyamçıların başçısı Müsafir ibn Kəsirin və onun silahdaşlarının kəsilmiş başlarını Əmirəlmöminin Əbülabbas əs-Səffahın hüzuruna göndərir. Özü isə ordusu ilə Beyləqan şəhərinə gedib, bir neçə gün orada qalır. Sonra o, Bərdə şəhərinə gəlir, uzun müddət burada qalaraq ölkəni idarə edir.

Bundan sonra Əbülabbas əs-Səffah Məhəmməd ibn Sulu vəliləkdən kənar edir, yerinə öz qardaşı Əbu Cəfər əl-Mənsuru təyin edir.¹¹⁰ Əbu Cəfər də yola düşüb, gəlib Azərbaycan torpaqlarına çatır. O, Kiran adlı yerdə¹¹¹ qışlayır, yay mövsümünü isə Curan torpağında (Gürcüstan) yerləşən əd-Dəribə adlı otluqda keçirdi.

(səh. 229)

Əbu Cəfər əl-Mənsurun Azərbaycanı fəth etməsi haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Bundan sonra xəlifə əl-Mənsur¹¹² Yəzid ibn Üseyd ibn Zafir əs-Sulamini yanına çağırır, onu Arrana hakim təyin edir.¹¹³

[Müəllif] deyir: Yəzid ibn Üseyd İraqdan Arrana yola düşüb, Bərdə adlanan şəhərə gəldi, burada yerləşib ölkənin hər yerinə öz vergi yığanlarını (amil) göndərdi. Əl-Mənsur ona yazdı: «Və sonra. Xəzərlərlə qohumluq olmasa, Arran ölkəsində heç vaxt əmin-amanlıq bərqərar olunmayacaq. Mən belə hesab edirəm ki, sən onlarla qohum olmalısən, onda ölkədə əmin-amanlıq olar. Əks təqdirdə mən sənənin və sənənin vergi yığanların üçün qorxuram, çünki xəzərlər sizi rahat qoymayacaqlar. İstəsələr hətta ordu toplayıb hücumu keçər və qalib də gələ bilirlər. Bax, mənə məsləhətimə qarşı etinasızlıq etmə, çalış ki, xəzərlərlə qohum olasan. Vəssalam!»

Yəzid ibn Üseyd ibn Zafir əs-Sulaminin xəzər padşahının qızı ilə evlənməsi haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Xəlifə əl-Mənsurun məktubunu alandan sonra Yəzid xəzərlərin hökmdarı olan Taatur adlı xaqanın¹¹⁴ yanına öz adamlarını onun qızı üçün elçi göndərir. Qızın adı Xatun idi (səh. 230). Xəzərlərin padşahı öz razılığını verdi. Yəzid ibn Üseyd Xatunla evlənərək, qızına görə atasına 100 min dirhəm verdi.

Xatun təntənə ilə xəzərlərin ölkəsindən islam ölkəsinə yola düşdü. Onu qohumlarından 10 min xəzər müşayiət edirdi; ona dörd min əla madyan, min qatır, min qul, on min xəzəri cinsindən olan alçaq dəvə, min baş türkü cinsindən olan iki

hürküclü dəvə, iyirmi min baş qoyun, qapıları və üstü qızıl və gümüş lövhələrdən düzəldilmiş, içərisinə samur xəzi döşənmiş və ipək çəkilməmiş on furqon, qızıl və gümüş əşyalar, qab-qacaq və başqa şeylər yüklənmiş iyirmi araba qoşulmuşdu.

[Müəllif] deyir: İslam ölkəsinə gələndən sonra Xəzər padşahının qızı bütün var-dövləti ilə Bərdə darvazasına yaxın olan əl-Kəbbab adlı yerdə düşərgə saldı. [Müəllif] deyir: Bu yerdə dayandıqdan sonra qız öz adamını Yəzidin yanına göndərərək ondan xahiş etdi: «Mənim yanıma müsəlman qadınlarından bir neçəsini göndər ki, onlar mənə islam dininin mahiyyətini izah edib Qurani oxusunlar, yalnız bunların hamısını mənimsəyəndən sonra mən sənənin olacağam!» Yəzid onun yanına Bərdədən bir neçə qadın göndərdi ki, islam dinini və Qurani xaqan qızına öyrədir izah etsinlər.

[Müəllif] deyir: Yəzid ibn Üseydin elə bir sərkərdəsi qalmadı ki, qıza şan-şöhrətinə layiq hədiyyə gətirməsin.

Xatun islam dininin mahiyyətini və Qurani öyrənəndən sonra Yəzidə qılınc və xəncər göndərdi; Yəzid başa düşdü ki, qız yanına gəlməsinə icazə verir. Onun icazəsi ilə Yəzid otağına daxil oldu. Bu vaxt qız geyinib-keçinmiş, qiymətli daşlarla bəzənmişdi. [Müəllif] deyir: Yəzid ibn Üseyd iki il dörd ay onun yanında qaldı. Qızın Yəziddən iki oğlu olur. Lakin qız da, oğlanlar da ölürlər. Bu hadisə Yəzidi hədsiz kədərləndirir. (səh.231)

Xatunun ölümündən sonra xəzərlərin müsəlmanların üzərinə hücumları haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Xəzərlər xaqan qızı Xatunun ölüm xəbərini eşidib, böyük bir ordu ilə müsəlmanların üzərinə hərəkət edir və çox keçmədən əl-Babdan çıxırlar.

[Müəllif] deyir: Yəzid ibn Üseyd cəmi yeddi min atlı əsgəriylə onların qarşısına çıxır, lakin qüvvəsi az olduğu üçün onlara gücü çatmır. Buna görə xəlifə Əbu Cəfər əl-Mənsura məktub yazıb əhvalatı ona bildirir.

Xəlifə Yəzidin məktubunu oxuyub kədərlənir, işin aqibəti onu qorxudur. O, Şama məktub göndərərək, oranın əhalisini Yəzidin Arranda başına gələnlərlə tanış edir. Çox keçmədən Şamdan Yəzidin köməyinə on min nəfərdən çox əsgər gəlir. Bunun ardınca İraqdan da onun köməyinə əsgərlər gəlir. İraqdan hamıdan əvvəl on min əsgərlə Cəbrail ibn Yəhya, sonra on min əsgərlə Məhəmməd ibn Həsən, sonra on min əsgərlə Hümeyd ibn Qəhtaba və beş min əsgərlə Hərb ər-Rəvəndi gəldilər. Cəmi İraqdan otuz beş min əsgər gəldi.

[Müəllif] deyir: Yəzid Şamdan və əl-Cəzirədən olan iyirmi min və İraqdan olan otuz beş min əsgərlə, yəni təxminən altmış minlik ordu ilə hücumu keçir. Qoşun Kür çayını keçərək, Şirvan ərəzisinə daxil olur.

[Müəllif] deyir: Elə bu vaxt xəzərlərin Nilin suları və gecənin zülmətinə bənzər iki yüz mindən artıq süvari ordusu göründü. [Müəllif] deyir: Düşmənlər Şirvan torpağında üz-üzə gəldilər. Müsəlmanlar (səh. 232) bundan dəhşətli gün görməmişdilər, çünki onlardan saysız-hesabsız miqdarda adam qırıldı. Döyüş meydanından qaçan Yəzid ibn Üseyd Bərdə şəhərində gizləndi. Xəzərlərin hökmdarı xaqan isə döyüşçüləri ilə qələmə gəlməyən qədər qənimət apararaq, öz mövqelərinə qayıtdı.¹¹⁵

[Müəllif] deyir: Yəzid İraqa yollanıb, xəlifə əl-Mənsura xəzərlərin müsəlmanların başına gətirdikləri haqqında məlumat verdi. Xəlifə həddindən artıq kədərləndi və sonra belə dedi: «Vay sənin halına, ey Yəzid! Bəs biz nə edək?» Yəzid cavab verdi: «Çıxış yolu bundadır ki, biz öz qoşunumuzu əl-Babda yerləşdirməliyik. Onda xəzərlər geriyə atılar və islam zəfər çalar! Mən bundan yaxşı çıxış yolu görmürəm!»

Xəlifə əl-Mənsur o saat Şamın, əl-Cəzirənin və İraqın bütün vilayətlərinə carçılar göndərdi, hər biri neçə igitə bərabər yeddi min döyüşçü seçdirdi. Sonra xəlifə, İbrahim ibn Əbu Aunu və əl-Heysəm ibn Sədi çağırıb onlara iyirmi min əsgər verdi. Daha sonra Şamın və əl-Cəzirənin şəhərlərinə adam göndərib, oranın əsgərlərindən on min nəfər seçdirdi. Nəhayət, bütün əsgərləri Yəzid ibn Üseydə təhkim edib Arran səfərinə çıxmasını əmr etdi.

Yəzid Bərdə şəhərinə gəlir və oradan Kür çayının sahilinə çıxır. Ordusu ilə çaydan keçərək, tez bir vaxtda Dərbənd şəhərinə yetişir. Əsgərlərini burada yerləşdirib, şəhərin istehkamlarını və darvazalarını nizama salır. Sonra Yəzid əmr edir ki, divarlarda yeni qapılar açılınsın: əl-Kunak adlı dağa¹¹⁶ qədər uzanan divarda bitki və ağaclardan seçilməyən bir neçə qapı açılar.

Əvvəl Kambax adlı qapını qurdular, sonra [bir-birinin ardınca] əl-Bardana, əl-Həmid, Dəmir (əl-Hədid), (səh. 233) Baş (Bab Vaf), Kiçik Səfirlər (Bab ər-rusul əs-suğra), Böyük Səfirlər (Bab ər-rusul əl-kubra), Levbər (Bab Arsa) və nəhayət, Şəxavətli Musa qapılarını tikdilər.¹¹⁷

[Müəllif] deyir: Sonra Yəzid ibn Useyd əl-Babın və dağ keçidlərinin müdafiəsi üçün tabeliyində olan hərbi hissələrdən ayırdı, onları bu yerlərdə məskunlaşdırdı və onlar üçün hələ Əməvilərin vaxtından təyin olunmuş ərzaq paylarını təsdiq etdi.

[Müəllif] deyir: Bundan sonra xəlifə əl-Mənsur, Yəzid ibn Üseydə xəbər verir ki, o, Arranın idarəsindən kənar edilir¹¹⁸ və onun yerinə Bikar ibn Müslüm əl-Üqeyli təyin olunur. Bikar ölkəni bir il dörd ay idarə edir,¹¹⁹ lakin xəlifə onu da vəzifədən kənar edir; yerinə əl-Həsən ibn Qəhtəbə ət-Tayi təyin olunur.¹²⁰ O, ölkəyə Xorasan, Şam və İraqdan olan əlli minlik qoşunla gəlir.

Əl-Həsən ibn Qəhtəbə Arran ölkəsinə yenicə gəlmişdi ki, Curzanda (Gürcüstanda) yaşayan kafir sanarilər¹²¹ ona qarşı üsyan etdilər. Əl-Həsən ibn Qəhtəbə onlarla heç cür bacara bilmədi və bu haqda xəlifəyə məktub yazdı. Xəlifə onun köməyinə dörd sərkerdə göndərdi: Əmir ibn İsamyl əl-Curcanini, İsa ibn

Musa (səh. 234) əl-Xorasanini, əl-Fəzl ibn Dinarı və Muqatil ibn Salehi. Bu sərkərdələr otuz min döyüşçü ilə gələndən sonra əl-Həsən ibn Qəhtəbə onlarla birlikdə Curcana hücumu keçdi.

[Müəllif] deyir: Sanarilər özləri kimi kafir olan Cavaxet¹²² əhalisi ilə birləşib böyük qüvvə ilə müsəlmanlara hücum etdilər. Döyüş başladı və Allah qələbəni müsəlmanlara bəxş etdi: yalnız bir döyüşdə kafirlərdən on min nəfəri öldürüldü. Allah onların var-dövlətlərini, mal-qarasını və silahlarını qənimət kimi müsəlmanlara bəxş etdi. Bundan sonra xəlifə əl-Mənsurun sərkərdələri İraqa qayıtdılar.

Əl-Həsən ibn Qəhtəbə Arranda qalıb Bərdədə yerləşdi. O, Qəhtəbə adlı oğlunu yanına çağırıdır, onu Bab əl-Əbvabın hakimi təyin etdi. İkinci oğlu İbrahimi çağırıdır, Curzanın hakimi təyin etdi və Tiflisdən o yana müsəlman torpaqlarının idarəsini ona tapşırırdı. Üçüncü oğlu Məhəmmədi çağırıdır, Xilat və Qaliqaladan o yana torpaqların idarəsini ona verərək, Ərminiyyəyə hakim təyin etdi.

(səh. 254) [Müəllif] deyir: Xəlifə Harun ər-Rəşid¹²³ əl-Fəzl ibn Yəhya əl-Bərməkini Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin etdi.¹²⁴ Əl-Fəzl böyük ordu ilə yola çıxıb, Bərdə şəhərinə gəldi. Buradan qalxıb Bab əl-Əbvab şəhərinə, sonra da Hazmin adlı qalaya çatdı. Buranın müdafiəçiləri ilə döyüşdü, lakin heç bir şey əldə edə bilməyib, yenidən Bərdə şəhərinə qayıtdı və bir qədər burada qaldı. Burada olarkən Ömər ibn Əyyub əl-Kinani adlı adamı yanına çağırır, onu öz yerinə canişin təyin etdi, özü isə İraqa qayıtdı.

Bir qədər sonra Ömər ibn Əyyub əl-Kinani vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı, onun yerinə isə əşərilərin¹²⁵ azad edilmiş qulları (maula) Əbussabah təyin olundu. [Müəllif] deyir: Həmin Əbussabah Arran əhalisini sıxışdırmağa başladı, bərdəlilər də ona hücum edib öldürdülər.¹²⁶

Onun yerinə Arrana Səid ibn Məhəmməd əl-Ləhəbi hakim təyin olundu.¹²⁷

Yaramaz (şər adam) Əbu Müslüm və onun xəlifə Harun ər-Rəşidə qarşı çıxışı haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Yaramaz Əbu Müslüm xəlifə Harun ər-Rəşidə qarşı Beyləqan şəhərində üsyan etdi. Xəlifə İshaq ibn Müslüm əl-Üqeyli adlı sərkərdəni İraq döyüşçülərindən ibarət beş min atının başında onun üstünə göndərdi. (səh. 255)

Bundan xəbər tutan yaramaz Əbu Müslüm, İshaq ibn Müslümə qarşı hərəkət etdi. Hər iki tərəf Varsan şəhərinin yanında üz-üzə gəlib, şiddətli döyüş girdilər. Tale üzünü xəlifə Harun ər-Rəşidin dostu olan İshaq ibn İbrahimdən çevirdi və yaramaz Əbu Müslüm onu məğlub etdi.

Bundan xəbər tutan xəlifə Harun ər-Rəşid Əbu Müslümə qarşı əl-Abbas ibn Cərir ibn Xəlid əl-Qəsri adlı sərkərdəsini göndərir. Əbu Müslüm onu da məğlub

edir. Onda xəlifə, Əbu Müslümün üstünə Mədən əl-Xumsi adlı sərkərdəni göndərir, amma Əbu Müslüm onu da məğlub edir.

Sonra Əbu Müslüm olduğu yeri tərk edib, Azərbaycanın Naxçıvan adlı şəhərinə gəlib onu tutur, xərac toplayıb, onu öz silahdaşlarının arasında bölüşdürür. Buradan o, Dəbil şəhərinə tərəf gedir, dörd ay onu mühasirədə saxlasa da, ala bilmir. Geriyə qayıdıb Beyləqana gəlir və burada yerləşir. Buradan o, müxtəlif tərəflərə basqınlar törədir, öldürür, yandırır və talan edirdi.

[Müəllif] deyir: Bunlardan xəbər tutan xəlifə Harun ər-Rəşid, Əbu Müslümün üstünə otuz min döyüşçüsü olan üç ordu göndərir. On min nəfərlik bir qoşuna Yəhya əl-Hərəşi, on min nəfərlik başqa qoşuna Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani başçılıq edirdi. Yəhya əl-Hərəşi on min nəfərlə (səh. 256) əl-Cəzirə yolu ilə hərəkət etdi.

[Müəllif] deyir: Bu ordular Əbu Müslümün üzərinə hər tərəfdən hücumla keçdilər, lakin Əbu Müslüm düşmənlə üz-üzə gəlməmişdən əvvəl vəfat etdi.¹²⁸

[Müəllif] deyir: Yaramaz Əbu Müslüm ölən kimi, onun yerini əs-Sakin ibn Musa ibn Həyyan əl-Beyləqani tutdu. O, Yəhya əl-Hərəşi ilə qarşılaşmaq üçün Beyləqan şəhərindən hərəkət etdi. Onlar Azərbaycan torpağında üzləşdilər və əs-Sakin ibn Musanın dəstələri darmadağın edildi, əl-Xəlil adlı oğlu isə əsir düşdü.

Əs-Sakin ibn Musa və onun yaramazları Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin ordusuna qarşı hərəkət etsələr də, ən nəhayət ondan aman diləməli oldular. Yəzid ibn Məzyəd onları bağışladı.

[Müəllif] deyir: Xəlifə Harun ər-Rəşid Azərbaycanda və Arranda hakimiyyətdə olanların hamısını vəzifələrindən kənar etdi. Sonra o, Səid ibn Səlm ibn Quteybəni çağırtdırıb, bütün ölkənin idarəsini ona verdi.¹²⁹

Səid ibn Səlmın Arran ölkəsində hakimliyi və onun üstündə müsəlmanların başına gələn işlər haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Səid ibn Səlm hərəkət edib, tezliklə Bərdə şəhərinə gəldi. Burada o, Nəsr ibn Ənan adlı adamı çağırtdırıb, onu Bab əl-Əvbab şəhərinə hakim təyin etdi. [Müəllif] deyir: Nəsr ibn Ənan təyin olunduğu Bab əl-Əvbab şəhərinə gəlir.

Bu vaxt Bab əl-Əvbabda ən-Nəcm ibn Həşim adlı bir adam olurdu.¹³⁰ Səid ibn Səlm, (səh. 257) [əl-Fəzl] ibn Yəhya əl-Bərməkinin mavləsi Haris adlı adamını onun yanına göndərir ki, şəhərin xəracını yığdırsın.

[Müəllif] deyir: Əl-Bab camaatı Nəsr ibn Ənanın yanına gəlib ona dedilər: «Ya Əmir, bizdən xərac alma, axı şəhərimiz düşmənlərlə döyüşür, əhalisi də xəzərlərlə müharibədədir. Lakin əmir Səid ibn Səlm, əl-Fəzl ibn Yəhya əl-Bərməkinin mavləsi əl-Harisi buraya vergi toplamağa göndərib. Sən bu haqda ona məktub yaz!»

Nəsr ibn Ənan dedi: «Mən ona bu barədə heç bir şey yazmayacağam və bir yandan da fikirləşirəm ki, siz öz xərəcələrinizi ödəməlisiniz, çünki Əmirəlmöminin Harun ər-Rəşid heç kəsə xəracı kəsməyə icazə verməz». [Müəllif] deyir: Gələnlər bu sözlərdən sonra daha heç nə demədilər: buradan düz Həyyun ibn ən-Nəcm ibn Haşimin yanına gəlib, onunla bu məsələ haqqında məsləhətləşdilər. Həyyun dedi: O, xəracı ancaq onda ala bilər ki, siz özünüz onu ödəyəsiz, lakin o sizə və sizin mülklərinizə yaxınlaşmağa cürət etsə, hamınızın dalında durmuşam».

[Müəllif] deyir: Əl-Fəzl ibn Yəhyanın əl-Haris adlı mavləsi xəracı toplamaq üçün əl-Baba gəlir. Şəhərlilərin bir dəstəsi ona və onun adamlarına hücum edib, bir qismini qırır, onların atlarını, mal-qarasını və şeylərini əllərindən alıb, sağ qalanlarını şəhərdən qovurlar.

[Müəllif] deyir: Əl-Haris bu barədə Səid ibn Səlmə yazır. Səid ibn Səlm məktubu oxuyandan sonra ən-Nəcm ibn Haşimin yanına öz adamlarını göndərir ki, oğlu Həyyunun xərac toplayanların (səh. 258) başlarına açdığı oyundan onu xəbərdar etsin.

[Müəllif] deyir: Ən-Nəcm ibn Haşim and içir ki, bu barədə heç bir şey bilmir. [Müəllif] deyir: Səid ibn Səlm qəzəblənərək, ən-Nəcm ibn Haşimin yanına gedir, onu qandallayıb Bərdə zindanına saldırır.

Bunu bilən Həyyun ibn ən-Nəcm Nəsr ibn Ənanı tutdurub, atası kimi həbs etdirir.

[Müəllif] deyir: Bu barədə xəbər Səid ibn Səlmə çatır. O, ən-Nəcm ibn Haşimi yanına gətizdirib, başını vurdurur və oğlu Həyyun ibn ən-Nəcmə göndərir.

[Müəllif] deyir: Belə olduqda Həyyun ibn ən-Nəcm vergi toplayan Nəsr ibn Ənanı zindandan çıxarıb, başını vurdurur və bu başı Səid ibn Səlmə göndərir.

[Müəllif] deyir: Bu Səid ibn Səlmə həddindən artıq qəzəbləndirir. O öz tərəfdarlarını yığır və böyük bir qoşunla Bərdə şəhərindən çıxaraq, Həyyun ibn ən-Nəcmə döyüşə gedir.

[Müəllif] deyir: Həyyun bu barədə xəbər tutur, öz elçisini yüz min dirhəmlik hədiyyələrlə xəzərlərin padşahı xaqanın yanına göndərir. Xaqana məktub yazıb ondan kömək istəyir və islam ölkəsini ona qənimət kimi vəd edir.

[Müəllif] deyir: Xaqan qırx min xəzər atlısı və tarxanları ilə Bab əl-Əbvab şəhərinə doğru hərəkət edir. O, şəhəri zəbt edib, islam ölkəsinə hücum etmək fikrində idi. Onda dərbəndlilər Həyyun ibn ən-Nəcmənin yanına gəlib dedilər: «Ya Əmir! Allah bizimlədir! Əgər xəzərlərin padşahı xaqan öz ordusu ilə şəhərimizə girsə, onda biz məhv olarıq.»

Həyyun cavab verdi: «Sizi əmin edirəm ki, sizdən başqa bu şəhərdə heç kəs olmayacaq!»

Bundan sonra xəzərlərin padşahı xaqan Həyyun ibn ən-Nəcmə bunu xəbər verdi: «Ya Əmir! Biz sənə (səh. 259) əmrinlə gəldik!! Həyyun cavab verdi: «Ey padşah! Qoşunlarına əmr et ki, mənə ardımca gəlsinlər!» Bundan sonra Həyyun

ibn ən-Nəcm bu qoşunlarla əl-Bab nahiyəsində yerləşən əs-Sula¹³¹ yaxınlaşır və onların köməyi ilə keçidi açır: xəzərlər keçidi aşıb islam ölkəsinə hücum edirlər.

[Müəllif] deyir: Elə bu vaxt Səid ibn Səlm və onun ordusu Bab əl-Əvbab şəhərinə çatacatda idilər. Baş vermiş hadisədən xəbər tutanda o, xəzərlərlə üzləşməkdən çəkinərək Bərdəyə qayıdır.

[Müəllif] deyir: Xaqan və onun orduları islam ölkəsinə soxulub saysız-hesabsız müsəlman qırdılar, yüz min kişi, qadın və uşağı əsir aldılar. Bundan sonra xəzərlər öz ölkələrinə qayıtdılar.¹³² Həyyun ibn ən-Nəcm isə Bab əl-Əvbab şəhərinə çəkildi.

[Müəllif] deyir: Müsəlmanların başlarına gələnələr xəlifə Harun ər-Rəşidə çatanda o, çox kədərlandı. Sonra o, Səidə məktub göndərüb, onu ölkənin hakimliyindən kənar etdi. Yerinə Əli ibn İsa ibn Mahanı təyin etdi. Lakin Əli ölkə işlərinin öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün xəlifə Harun ər-Rəşid onu vəzifəsindən azad edib, yerinə Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini təyin etdi.

Yəzid yola düşüb Arrana gəlir. O, Bərdədə yerləşib, hamının təhlükəsizliyinə təminat verdi və əhalini sakitləşdirdi. Sonra o, əl-Fəzl ibn Yəhyanın mavləsi əl-Harisi və Səid ibn Səlmın onun yanında olan adamlarını yığıb onları zəncirlədi və xəlifə Harun ər-Rəşidin hüzuruna göndərdi. Bundan sonra Yəzid ibn Məzyəd Dərbənd əhlinə məktub yazıb onlara aman verdi və bütün ölkə sakitləşdi. Yəzidi kiçiklər də, böyükələr də sevirdi, o, ölümünə qədər Bərdədə qaldı və burada da vəfat etdi.¹³³

Onun yerinə Əsəd ibn Yəzid təyin olundu,¹³⁴ sonra onu kənar edib yerinə Hüzeymə ibn Hazim ət-Təimini təyin etdilər.¹³⁵

[Müəllif] deyir: Hüzeymə ibn Hazim gəlib (səh. 260) Bərdədə yerləşdi və əhalinin işlərini sahmana saldı. Sonra o, Bab əl-Əvbaba gedib, bütün qüsurlu, pozğun və lazımsız adamları xəlifə Harun ər-Rəşidin hüzuruna göndərdi.

(səh. 344)

Xəlifə əl-Mütəsim-billahın hakimiyyəti¹³⁶

[Müəllif] deyir: Xilafət onun əlinə keçəndə o, İshaq ibn İbrahim ibn Məsabi xürrəmilərlə müharibəyə göndərir.¹³⁷ Xəlifə, onu əl-Cəbələ hakim təyin edir.¹³⁸ İshaq xürrəmilərlə döyüşə girib,¹³⁹ altmış min adam qırır. Sağ qalanlar Ruma (Bizansa) qaçır.

Xürrəmilərlə müharibə ərzində İshaq ibn İbrahim qadın və uşaqlardan başqa, onlardan yüz min adam qırılmışdı. Düzünü isə Allah bilir.

Əl-Afşinin hakim təyin edilməsi, onun Babək əl-Xürrəmi ilə müharibələri. Onun Azərbaycan və Ərminiyyədə hakimiyyəti haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Xəlifə əl-Mütəsim-billah işlərini möhkəmləndəndən sonra öz vergi yığanlarını bütün ölkələrə göndərir. Sonra o, əl-Afşini Azərbaycana və Ərminiyyəyə hakim təyin edir və ona əmr edir ki, Babək əl-Xürrəmi ilə müharibəni davam etdirdirsin.¹⁴⁰

Əl-Afşin düşərgəsini əvvəllər Bərzənd şəhəri olan yerdə saldı. O, şəhəri bərpa etdi və onu yollar ayrıcında qurulmuş istehkama çevirdi. Əl-Bəzzdən, Muğandan, Ərdəbildən və Varsandan gələn dörd yol burada birləşirdi. Əl-Afşin burada olarkən köməyinə gələn qoşunu da yığıb, (səh. 345) Babək əl-Xürrəmi ilə müharibəni başlamağa qərar verdi.

[Müəllif] deyir: Əl-Afşinin Babəklə ilk döyüşü Ərdəbilin yeddi fərsəxliyindəki Ərşaq adlı yerdə¹⁴¹ baş verdi. Babək məğlub olub, əl-Bəzzə çəkildi.

Əl-Afşin Məhəmməd ibn Süleyman əs-Səmərqəndi adlı birisini Arranın hakimi təyin edib, onu Bərdəyə göndərdi. Özü isə Babəklə ara vermədən döyüşdü. Xəlifə əl-Mütəsim ona yazdı ki, o, Babəklə müharibədə daha mətin olsun və göstəriş almayana qədər tələsməsin. [Müəllif] deyir: Əl-Afşin də Babəklə müharibəni davam etdirdi.

Əl-Mütəsim Bağdadda iki il qaldıqdan sonra hicri 220-ci (835) ildə əl-Katul adlı yerə¹⁴² köçüb əmr etdi ki, Samirə şəhərinin inşasına başlasınlar. Şəhərin tikintisi başa çatana kimi xəlifə oraya köçdü.

[Müəllif] deyir: Bütün bu vaxt ərzində əl-Afşin Babəklə müharibəni davam etdirirdi. Döyüşlərdə inad göstərən əl-Afşin Babəki əl-Bəzz şəhərinə tərəf sıxışdırdı və şəhəri mühasirəyə aldı.

Müharibəni davam etdirməyə qüdrəti çatmadığını görən Babək, iyirmi nəfər adamı ilə şəhərdən çıxıb qaçdı. Onu tanımasınlar deyə, o, paltarını dəyişərək Kazac adlı şəhərə¹⁴³ gəlib çıxdı.

[Müəllif] deyir: Kazacın sakinləri (səh. 346) Babəkə baxır, onu tanıyırdılar: hətta qarət məqsədi ilə ona basqın etdilər. [Müəllif] deyir: Babək onların üstünə atılıb hamısını qırdı. [Müəllif] deyir: Bunun xəbəri şəhərin Səhl ibn Sumbat adlı hakiminə çatdı. O öz adamları ilə hadisə yerinə getdi və Babəki görən kimi tanıdı. Səhl başa düşdü ki, Babək gizlənilir. O, Babəkə itaət göstərərək, ona qulluq etdi. Bu rəftar Babəkin xoşuna gəldi. Səhl onu öz qalasına gətirdi. Sonra o, Babəki şəraba qonaq etdi. Babək də yeyib-içdi. Məst olan kimi Səhl ibn Sumbat əmr etdi ki, onun ayağına qandal vurub, sağ əlini boynuna bağlasınlar. Sonra Səhl Babəki öz adamlarına qoşub, əl-Afşinin yanına göndərir.

Əl-Afşin Babəki görən kimi çox sevindir. Sonra o, Səhl ibn Sumbata bir milyon dəyərində hədiyyələr göndərir.

[Müəllif] deyir: Xəlifə əl-Mütəsim Səhl ibn Sumbatın Babəkin başına gətirdiyindən xəbər tutduqda Səhlə mirvari və qiymətli daşlarla bəzənmiş qızıl tac göndərir: Tacın qiyməti beş yüz min dirhəm idi. Bundan başqa Xəlifə Səhl ibn Sumbatı bütün batriklərin başçısı təyin edir.

[Müəllif] deyir: Əl-Afşin Babəklə bir yerdə xəlifə əl-Mütəsimin yanına gəlir, Xəlifə əmr edir ki, Babəkin boynu vurulsun.

Babək hicri tarixi ilə 201 (30.VIII.816-19.VIII.817)-ci ildə meydana çıxdı.

Babək haqqında başqa rəvayət

Əl-Mütəsim əl-Afşini əl-Cəblə hakim təyin edib ona göstəriş verir ki, Babəklə müharibəni davam etdirsən. Bu hadisə hicri tarixi ilə 220-ci il Cumada əs-səni ayının qurtarmasına iki gün qalmış baş vermişdi (28.VI.835).

Əl-Mütəsim Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusifi Ərdəbilə göndərib əmr etdi ki, o, Zəncanla Ərdəbil arasında Babək tərəfindən sökülüb dağıdılan qalaları bərpa etsin. Babək (səh. 347) oraya bir atlı dəstə göndərdi, lakin Əbu Səid Məhəmməd onu darmadağın etdi.

Bu, Babək ordusunun birinci məğlubiyyəti idi.

Əl-Afşinin Bərzəndə göndərdiyi əsgərlər oradakı qalaları əllərinə keçirttilər. Məhəmməd ibn Yusif Xuşşda¹⁴⁴ yerləşib, orada istehkam (xəndək) qazdırdı. Xəlifə əl-Mütəsim Böyük Buğa¹⁴⁵ ilə əl-Afşin üçün pul göndərdi. Babək ona basqın edib, pulları əlinə keçirmək qərarına gəlir. Əl-Afşinlə Babək arasında ağır döyüş baş verdi və Babək məğlub olub geriyyə çəkildi. Babək istəyirdi ki, əl-Afşinlə olan işləri uzatsın: buna görə o, dağlara qar düşənə kimi onunla döyüşlərə girmirdi. [O, güman edirdi ki,] əl-Afşin şiddətli soyuqlardan qorxub tərəddüd edər.

Əl-Afşinin bir əsgəri dedi: «Mən yuxumda gördüm ki, Allahın elçisi - Allah ondan razı olsun və salamlasın - deyir: «Sən bu adamla müharibə edib, bu işdə səy göstərməlisən, əks təqdirdə mən dağlara əmr edərəm ki, səni daş qalaq etsinlər!»

Adamlar bu əsgərin gördüyü yuxu haqqında şayiələr yaydılar və əl-Afşin yuxusunda Allahın Elçisini - Allah ondan razı qalıb salamlasın - görün əsgəri yanına çağıraraq dedi: «Sənin bu yuxundan əvvəl də Allah mənim cəhdlərim və ordunun faydası üçün niyyətlərim haqqında hər şeyi bilirdi. Və əgər Allah dağları kiminsə üstünə aşırmaq niyyətində olsa, onda qoy bu adamlar kafir olsun!»

Gələnlərdən biri dedi: «Ya Əmir! Əgər bizim alınımıza şəhidlik yazılıbsa, sən buna mane olma! Qoy biz Allah-Taalanın mükafatına nail olaq! Hamımızı çağır və biz sənin iradəyə tabe olub irəliləyəcəyik. Çox güman ki, şöhrət və əzəmət sahibi Allah bizim qalib olmağımıza yardım edər!»

Əl-Afşin dedi: «Allahın (döyüş) günü seçməkdə köməyinə və xeyir-duasına ümid bağlayın. (səh. 348) Şöhrət və əzəmət sahibi Allahdan başqa heç kəsdə nə qüvvə, nə də qüdrət var!»

Əl-Afşin qoşunları nizama salıb, Babəkin sərkərdələrindən Adinin tutduğu yüksəkliyi mühasirəyə aldırdı. Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif, Cəfər əl-Xəyyat və Əhməd ibn əl-Xəlil kimi sərkərdələr müxtəlif istiqamətlərdən hücumla keçdilər. Əbu Səid öz əsgərləriylə qabağa düşdü və onlar həmləyə keçdilər.

Adin dağın başında ağır və iri daşlarla yüklənmiş arabalar düzmüşdü, elə ki ərəb əsgərlər hücumla keçdilər, o, arabaları aşağıya yuvarlatdı. Ərəblər başıaşağı gələn arabaları görüb aralandılar.

Babək görəndə ki, ərəb əsgərləri onu hər tərəfdən mühasirəyə alıblar, arabalardan istifadə hiyləsi də baş tutmadı, o, Əmirəlmöminindən aman almaq və bu barədə danışıqlar aparmaq üçün öz adamını əl-Afşinin yanına göndərir. Əl-Afşin bunu Babəkə vəd edir, lakin ondan girov istəyir. Elə bu vaxt əl-Afşinə xəbər gəlir ki, ərəblərin bayraqları artıq əl-Bəzzdə dalğalanır və Babəkin sarayları üzərinə sancılıb. Babəkin dörd sarayında isə onun altı yüz adamı gizlənmişdi.

Birdən saraylarda gizlənenlər qapıları açdılar və Babəkin burda gizlənen əsgərləri bayıra çıxıb ərəbləri qırmağa başladılar.

Babəkin özü isə bu vaxt artıq qaladan qaçıb, bir dərədə gizlənmişdi.

Əl-Afşin neftatanlara (naffatin) və başqa əsgərlərinə əmr etdi ki, şəhəri və sarayları od vurub yandırsınlar. Şəhərdə nə var idisə hamısı yandı, uçub-dağıldı, şəhər dümdüz səhraya çevrildi. Babəkin saraylarda və əl-Bəzzdə qalan döyüşçülərinin hamısı son nəfərədək öldürüldü. Babəkin uşaqları və arvadları əsir alındı.

Babək (səh. 349) Ərminiyəyə tərəf qaçdı. Əl-Afşin ətrafda olan hakimlərə və batriklərə məktublar göndərib əmr etdi ki, onlar öz vilayətlərindəki yollara nəzarət edib heç kəsi buraxmasınlar, saxlayıb kimliyini öyrənsinlər. Əl-Afşinin yanına cəsuslar gəlib xəbər gətirdilər ki, Babək filan yerdə, dərədədir, bu sıx kol və ağaclarla örtülü böyük bir dərə idi. Onun bir tərəfi Ərminiyəyə, digəri isə Azərbaycana çıxırdı. Atlı adam üçün bu dərə keçilməz idi, Babək isə qalın meşəlikdə, bataqlıqda gizlənmişdi.

Əl-Afşin bütün yolları 400-500 atlı əsgəri olan dəstələrlə kəsdirmişdi.

Bu vaxt xəlifə əl-Mütəsimin qızıl möhürlü fərmanı gəldi. Bu, Babəkə aman verilməsi barədə fərman idi. Əl-Afşin adam çağırıb, fərmanı Babəkə çatdırmağı əmr etdi. Lakin Babəkin nə uşaqlarının, nə də döyüşçülərindən heç birinin bu fərmanı Babəkə çatdırmaq cürəti olmadı. Onda iki nəfər qalxıb dedi: «Bizə söz ver ki, ailələrimizin dolanacağını təmin edəcəksən!» O da bunu vəd etdi. Onlar fərmanı götürüb Babəkin yanına getdilər. Babəkin böyük oğlu da onlarla atasına öz məktubunu göndərdi. O, baş vermiş hadisələri ona çatdırıb xahiş edirdi ki, Babək onu xilas edəcək amanı qəbul etsin.

Babək oğlunun məktubu ilə tanış olandan sonra məktubu gətirənin boynunu vurdu. Xəlifənin fərmanını isə heç açmayıb, sinəsi üstə qoydu və ikinci elçiyə dedi: «Oğlumun yanına get (səh. 350) və bu sözləri ona çatdır: Bir gün hökmdar kimi yaşamaq qırx il qul qalmaqdan daha yaxşıdır!»

Babək azuqəsi qurtaranadək qalın meşəlikdə qaldı. Əl-Afşinin silahlı dəstələri ona tərəf gedən yol-cığırlara nəzarət edirdilər. Artıq Babək aclıq üz vermişdi. Bir gün o tərəfə-bu tərəfə baxıb, yamacda iki öküz sürən əkinçi gördü. Öz qulamina dedi: «Bu əkinçinin yanına get və özünlə dinar apar. Çörəyi olsa, all!»

Əkinçinin bir şəriki də var idi. O uzaqdan görür ki, bir nəfər onun yoldaşından çörək alır və fikirləşir ki, yəqin həmin adam zor işlədir. O, keşikçilərin yanına gedib, onları başa salır ki, yanlarına bir nəfər gəlmişdi. Keşikçilərin başçısı atına minir və hadisə Səhl ibn Sumbatın dağlarında baş verdiyi üçün onun yanına gedir. Səhl ibn Sumbat və onun adamları atlanıb Babək olan yerə gedirlər. Səhl atdan düşüb Babəkin ayaqları altında yeri öpür və deyir: «Ey, mənim ağam! Yolun harayadır? Babək cavab verir ki, Rumadır. Səhl ibn Sumbat deyir: «Səni məndən yaxşı heç kəs başa düşə bilməz. Xəlifənin bizim münasibətlərimizə heç bir dəxli yoxdur. Mənim yanına heç kəs gəlmir, sən özün mənim vəziyyətimi yaxşı bilirsən. Bu qışı mənim yanımızda, qalamda keçir, sonrasına da baxarıq, görək nə edirik. Mən sənin qulunam!»

Babək Səhl ibn Sumbatın vədlərinə inanıb onun qalasında qaldı (səh. 351). Səhl ibn Sumbat əl-Afşinə yazıb ona bildirdi ki, Babək və adamları onun yanındadır, qardaşı Abdullah isə ibn İstifanusun qalındadır.¹⁴⁶ Əl-Afşin ona cavab verdi: «Əgər bu doğrudursa, o zaman məndən və Əmirəlmöminindən nə istəsən alarsan!»

Əl-Afşin yaxın adamlarından birinə Babəkin xarici görkəmini təsvir edib, onu Səhl ibn Sumbatın yanına göndərdi. Səhl ibn Sumbata xəbər verdi ki, onun yanına Babəki tanıyan bir adamı göndərir. Səhl ibn Sumbat bu adama deyir: «Sən onu yalnız səhər yeməyi vaxtında görə bilərsən. Elə ki gördün biz səhər yeməyini tələb edirik, sən bizim aşpazların paltarını geyib gələrsən və nə tələb etdiyini öyrənərsən.»

Bu adam belə də etdi. Babək üzünü döndərüb bu adamı tanımadı və soruşdu: «Bu adam kimdir?» Səhl ibn Sumbat cavab verdi: «Bu, Xorasandan gələn bir xaçpərəstdir və filan ildən bizdədir». Babək soruşdu: «Bəs səni burada saxlayan nədir?» O cavab verdi: «Mən burada evlənmişəm!» Babək dedi: «Haqlısan, çünki məsəl var, deyərlər: «Birindən soruşurlar haralısan, o, cavab verir ki, «arvadım olan yerdən!»»

Sonra bu adam Əl-Afşinin yanına qayıdıb, gördüklərini ona danışır. Əl-Afşin Əbu Səidlə Buzbaranı məktubla Səhl ibn Sumbatın yanına göndərir. Onlara əmr edir ki, Səhl ibn Sumbatın heç bir sözündən çıxmasınlar. Onlar belə də edirlər. Səhl ibn Sumbat onlara yer və kifayət qədər ərzaq verir.

Bundan sonra o, Babəkə (səh. 352) deyir: «Sən bu qalada nəşə dilxor görünürsən! Yaxınlığımızda gözəl bir vadi var. Əgər etiraz etmirsənsə, biz bu vadiyə enək, özümüzlə də şahin və qırğı götürək, nahara qədər ov edək!» Babək deyir: «Əgər istəyirsən gedək»

[Müəllif] deyir: Səhl ibn Sumbat bu barədə Əbu Səidlə Buzbaraya xəbər verib, onlara nə edəcəklərini də kağızla bildirdi. Onların birinə öz döyüşçüləri ilə bir tərəfdə, o birinə isə əks tərəfdə durmalarını, səhər tezdən yola düşüb filan yerə gəlmələrini, sonra isə atdan düşüb Babəki qəflətən yaxalamalarını tapşırır.

Babək onları görəndə artıq mühasirədə idi. Onlar qışqırdılar: «Atından en!» Babək soruşdu «Siz kimsiniz?» Biri dedi ki, «Mən Buzbarayam, digəri isə Əbu Səidəm», dedi. Babək «Aydındır!» - deyib atından endi. Sonra o, Səhl ibn Sumbata baxıb onu söydü və dedi: «Sən məni yəhudilərə bir quruşa satdın! Əgər pul sənə belə lazım idisə, mən iki qatını verərdim!»

Əbu Səid dedi: «Min atına!» Bundan sonra Babəki əl-Afşinin yanına apardılar. Babək ağ gödəkçədə, yüngül çəkmələrdə idi. Onu əl-Afşinin yanına gətirəndə o, Babəki və qardaşını ayrı-ayrı yerlərə saldırdı. Babəki əl-Afşinin yanına Bərzənddə olduğu vaxt gətirildilər, bu, iki yüz ikinci il şəvval ayının onunda oldu (15.IX.837).

Xəlifə əl-Mütəsim Samirədən əl-Afşinin düşərgəsinə qədər uzanan yolun hər fərsəxində bir qıvraq atlı saxlatdırmışdı. Onlar xəlifəni müjdələməli idilər. Buna görə əl-Afşinin poçtla göndərdiyi məktub Samirəyə dörd günə və bəlkə də daha tez çatdırıldı.

Əl-Afşin Babəklə əl-Mütəsimin yanına gələndə onu Harun əl-Vasiq¹⁴⁷ və xəlifə ailəsinin başqa üzvləri qarşıladılar. Xəlifə Babəki bədnam edib onu camaata göstərmək istədi. Ona görə o soruşdu: «Onu nəyə mindirək, necə qara yaxaq?» Kimsə dedi. «Ya Əmirəlmöminin! Bunun üçün ən münasibi fildir!» Xəlifə dedi: «Sən haqlısan!» və əmr etdi ki, fili həmişəki kimi bəzəsinlər. Ağ paltar və başına samur dərisindən kalansuva¹⁴⁸ geydirilmiş Babəki filə mindirdilər.

Bu münasibətlə Məhəmməd ibn Əbdülməlik əz-Zəyyat¹⁴⁹ bir şer də qoşmuşdu:

*Fili həmişəki kimi bəzədilər!
Fil Xorasan sultanını aparır.
Və fili çox nadir hallarda
Belə təmtəraqla bəzəyirlər!*

Babəki Xalq darvazasından xəlifə əl-Mütəsimin yanına gətirəndə o əmr etdi ki, Babəkin cəlladı olan Nudnudu çağırınsınlar. Nudnud gəldi. Xəlifə əmr etdi ki, Babəkin əl-qolunu və ayaqlarını kəssin. Cəllad Babəkin əl-qolunu və ayaqlarını vurub kəsdi. Onlar yerə düşdü. Sonra Xəlifə əmr etdi ki, Babəki doğrasınlar. Onun qarnını yırtdılar, başını kəsib Xorasana göndərdilər, bədənini isə Samirədə, əl-Əqaba¹⁵⁰ adlı yerdə çərmixə çəkдилər.

Əl-Mütəsim əmr edir ki, Səhl ibn Sumbata bir milyon dirhəm pul, batrik tacını və qiymətli daşlarla bəzənmiş kəmərsiz versinlər. Oğlu Müaviyəyə yüz min dirhəm pul verdilər. Əl-Afşin hər döyüşdüyü günə görə xəlifədən ərzaqdan,

hədiyyələrdən və əlavə qoşundan başqa, on min dirhəm pul alırdı. Əgər o, atına minmirdisə, onda gündə beş min dirhəm alırdı. Bundan başqa xəlifə əl-Mütəsim əl-Afşinin başını tacla bəzədi, bahalı paltarlar geyindirdi və başına qiymətli daş-qaşlar töküb yola saldı.

Əl-Afşin Babəklə iki il beş ay və bir neçə gün müharibə etdi. Lakin doğrusunu Allah bilir.

Şəhrlər və qeydlər

1. Ərəblərin Azərbaycana birinci basqını hicri 18-ci (639) ildə olub. Mərzban İsfəndiyar ibn Fərruxzadənin və qardaşı Bəhrəminin rəhbərliyi altında olan Azərbaycan ordusu məğlub edildi və İsfəndiyar ərəblərlə sülh müqaviləsi bağlamalı oldu. Ərəblər tərəfindən müqaviləni xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın canişini Utba ibn Farkad əs-Sulami (645-ci ildə ölüb) imzalamışdı. Bax: *Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı. 1989. səh.79*
2. Səlmən ibn Rəbiənin bu səfəri hicri 25-ci (28.X.645-16.X.646) ildə olub.
3. Beyləqan Səlmən tərəfindən hicri 25-ci ildə alınmışdı. Sülh müqaviləsinə görə şəhərin əhalisi ərəblərə can vergisi (*cizyə*) və torpaq vergisi (*xərac*) verməli idilər.
4. **Şabran** - Dəvəçi yaxınlığında yerləşən orta əsr sahilyanı şəhəri: Maskat - orta əsrlərdə Qusar rayonunun və Tabasaranın torpaqlarını əhatə edən vilayət.
5. **Filan** - Dağıstanın cənubunda vilayət. Mətnə səhvən Təbəristan getmişdir. Yerinə və mənbələrlə müqayisəyə əsasən Tabasaran olmalıdır.
6. Bütün bu hadisələr hicri 25-ci ildə olub.
7. Birinci dəfə ərəblər Dərbəndi hicri 22-ci ildə (30.XI.642-18.X.643) almışlar. O zaman şəhərin hakimi Şəhriyar (Şəhribərəz) idi.
8. Bax 38-ci qeyd.
9. Səlmən ibn Rəbiə hicri 32-ci ildə (12.VIII.652 - 1.VIII.653) Bələncərdə öldürülüb.
10. Üçüncü «rəşid» (doğru yolu tutmuş) xəlifə Osman ibn Əffan 644-656-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.
11. Həbib ibn Məsləmə əl-Fəxri Məkkədə doğulub. Peyğəmbərin əshabələrindən idi. Məşhur Yarmak (Urdun) döyüşündə iştirak edib. Antakiyada vali olub, Azərbaycanın fəthində iştirak edib. Hicri 42-ci ildə (662) vəfat edib.
12. Xilat hicri 25-ci ildə alınmışdı.
13. Hüzeyfə ibn əl-Yəmən Mədəində hicri 36-cı ildə (30.VI.656-18.VI.657) 35 yaşında vəfat edib.
14. Bu hadisələr haqqında bax: **Bəlazuri. Fütuh əl-buldan. Leyden, 1866, səh. 204**
15. Muğirə ibn Şuba ibn Əbu Əmir ibn Məsud əs-Səqafi (602-670) - fütuhat dövründə ən görkəmli ərəb sərkərdələrindən idi.
16. 656-cı ilə qədər.
17. Əl-Cəzirə orta əsr ərəb coğrafiyaşünaslarına görə Fərat ilə Dəclə çayları arasındakı ərazinin (Mesopotamiya) şimal hissəsinə verilən addır. Bu ölkə şimalda Malatya və Amidə başlanır və cənubda Ənbərdən Tikritə uzanan bir xətt ilə İraqdan ayrılırdı.
18. Əməvi sülaləsindən olan beşinci xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvan hakimiyyətdə 685-705-ci illərdə olmuşdur.

19. Moisey Kalankatuklunun (*Ağvan tarixi. səh. 259*), Gevondun (*Xəlifələrin tarixi. səh. 22-24*), Vardanın (*Ümumi tarix. səh. 91- 92*) və Kirakos Gəncəlinin (*Tarix. səh. 40, 45*) verdiyi məlumatlara görə erməni əyanları erməni təqviminin 150-ci ilində (26.V.702-25.V.703) Qars vilayətinin Kağızman dairəsində yerləşən Naxçıvan şəhərində yandırılıb. Amma Bəlazuri (*səh. 205*) və Yəqubi (*Tarix. Leyden, 1883. səh. 324-325*) yazırlar ki, bu əyanlar «Xilat vilayətinin kilsələrində yandırılıb» (fi kəna'is min amal Xilat).

20. Sasanilər sülaləsindən olan İran şahı I Xosrov Ənuşirvan 531-579-cu illərdə hökmranlıq edib.

21. **Təkbir** «Allahu əkbər» deməklə Allahın təriflənməsi və ucaldılması.

22. Məhəmməd ibn Mərvan hicri 101-ci ildə (24.III.719-II.VII.720) vəfat edib.

23. Əməvi sülaləsindən olan səkkizinci xəlifə Ömər ibn Əbdüləziz 717-720-ci illərdə hakimiyyətdə olub.

24. Adıyyə ibn Adıyyə əl-Kindi xəlifə Əli ibn Əbu Talibi Siffin döyüşü zamanı tərk edib, Müaviyə ibn Əbu Sufyanın tərəfinə keçənlərdən biri idi (bax: *Bəlazuri, səh. 205*).

25. Əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi ərəb sərkərdələrindən ən məşhuru idi. O, hicri 104-cü ildə (21.VI.722 - 9.VI.723) Azərbaycana vali təyin olunmuşdu.

26. Əməvilərin doqquzuncu xəlifəsi Yəzid ibn Əbdülməlik 720-724-cü illərdə hakimiyyətdə olub.

27. **Fərsəx** - təqribən 5-7 km.

28. Rubas çayının suları Xəzər dənizinə Dərbənddən tökülür.

29. **Əl-Lakz** - ləzgilərlə məskun olan dağlıq ölkənin ərəbcə adı. Samur çayının yuxarı hissəsində yerləşirdi.

30. Ləzgilərin bu hökmdarının adına başqa mənbələrdə rast gəlinmir.

31. **Xaydaq** (Kaytaq) - dargi dillərinin birində danışan kəndlilərin yaşadığı və Dərbənddən şimalda yerləşən vilayətdir.

32. Ər-Ran və ya Əlran çayı ola bilsin ki, Dərbənddən 6 fərsəx şimalda axan əl-Vaq-Dərbax çayıdır.

33. Xəzər xaqanının oğlunun adı müxtəlif mənbələrdə ayrı-ayrı şəkildə verilir: Barxil, Barxiq, Barcil, Barciq və s. İbn Əsəm əl-Kufinin verdiyi yazılış daha ağılabatandır.

34. İbn Əsəm əl-Kufidə əl-Həsin qala adlandırılır. D.Danlop (*Yəhudiləşmiş xəzərlərin tarixi, səh. 63-64*) hesab edir ki, bu ad əl-Xisneyn («İki qala») kimi oxunmalıdır. V.Kotoviç Xəsinə Qamriozen çayının mənsəbində yerləşdirir (Bax: «*Drevnosti Daqestana*», *Mahaçqala, 1974, 317-ci səhifədəki xəritə*).

35. **Hayzan**-Xaydaqın (Kaytaqın) təhrif olunmuş yazılışdır (Bax: 31-ci qeyd).

36. **Barufa**-Tarqu adlı qala adının təhrif olunmuş yazılışdır (bu sözlərin hərəkə və nöqtəsiz ərəb yazılışı eynidir). Tarqu-Qamriozen çayının orta axarında yerləşir (bax: *V.Kotoviç, yenə orada*).

37. Kəndin yerini müəyyən etmək mümkün olmadı (bəlkə indiki Həməzlidir?). Çünki ərəbcə *ğ* və *h* hərflərinin yazılışı bir-birinə oxşayır.

38. Bələncər şəhəri Dərbənddən 25 km cənubda yerləşən orta əsr Belici şəhərgahı yerində idi (bax: *V.Kotoviç. Erkən orta əsr Varaçan, Bələncər və Tarqu şəhərlərinin yerləri haqqında. «Drevnosti Daqestana», səh.199*), Bələncər ərəblər tərəfindən hicri 104-cü ilin rəbi əl-əvvəl ayında alınmışdı (19.VIII- 17.IX.722). Bax: *İbn əl-Əsir, IVc, səh. 187*.

39. Səməndər şəhəri indiki Mahaçqala şəhərgahı yerində idi (bax: *V.Kotoviç Səməndərin yeri məsələsi ətrafında olan arxeoloji məlumatlar. «Drevnosti Daqestana» səh. 232-255*).

40. **Vəbəndər** - «gözəl Varaçan şəhəri» Dağıstanın Ullubiy (keçmiş Boynak) kəndi yaxınlığındakı Ursek şəhərgahı yerində idi (bax: *V.Kotoviç, yenə orada, səh 191 və 327-ci səh. ifadə olan xəritə*).

41. İbn Əsəm əl-Kufinin mətnində olan əl-Kil dağına Afurca və Qonaqkənd kəndləri arasında, Belbelçayın sağ sahilində yerləşən Kilit dağı ilə eyniləşdirmək olar.

42. Əməvilər sülaləsindən olan onuncu xəlifə Hişam ibn Əbdülməlik 727-743-cü illərdə hakimiyyətdə olub.

43. **Varsan** orta əsrlərdə Araz çayının sağ sahilindəki, Altan qalasının xarabalığı olan yerdə idi.

44. **Bacərvan** - Varsandan Bərzənd və Ərdəbilə gedən yolun üstündə orta əsr qalası.

45. **Tələqan** - Qəzvinlə Əbhərin arasında yerləşən orta əsr vilayəti.

46. Bax 33-cü qeyd.

47. Yəni müəllifin yaşadığı dövrdək.

48. Şəhrizad kəndi ola bilsin ki, Ərdəbildən şimal-qərbdə yerləşən Şəhrinur kəndidir.

49. Əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi xəzərlər tərəfindən hicri 112-ci ildə (26.III.730-14.III.732) öldürülüb.

50. Ərəbləri məğlub edəndən sonra xəzərlər Azərbaycanı talan edib Diyarbəkərvə və Mavsilə qədər yerləri xarabaya çevirdilər.

51. Səid ibn Əmr əl-Hərəşi Xorasana vali hicri 112-ci ildə (26.III.730-14.III.731) təyin olunmuşdu. Onun fəaliyyəti haqqında bax: *İbn əl-Əsir, IVc, səh. 183 və sonralar*.

52. **Mənbic** - Suriyada, Hələbdən şimal-şərqdə şəhər.

53. **Ər-Rusafa** - Suriyanın mərkəzi səhra hissəsində, Fərat çayından 40 km cənubda şəhər.

54. *La məxbə liitr bəd ərus*. Bu zərbi-məsəlin başqa şəkilləri üçün bax:

Əbülfəzl Əhməd ibn Məhəmməd Nisaburi (əl-Maydani). Məcmə əl-əmsal. II hissə, Beyrut, 1962, səh. 211.

55. **Bədr** - Mədinədən cənub-qərbdə yerləşən kənd. Burada 624-cü ildə Məhəmməd peyğəmbərin tərəfdarları ilə kafirlər arasında döyüş olmuşdu. Nəticədə Məhəmmədin tərəfdarları qalib gəlmişdilər.

56. **Məhəmməd ibn Sirin** (647-728) - Məhəmməd peyğəmbərin həyatı haqda rəvayətlərin ən bilicilərindən idi.

57. **Raqqə** - Suriyada Balix çayının Dəclə çayına töküldüyü yerdə şəhər.

58. **Ərvən** - orta əsrlər Anadolusunda şəhər. Məyyafariqinlə Surt arasında yerləşirdi. Xarabalığı Ridvan yaxınlığında. Ərzən-Su çayının sol sahilindədir.

59. **Xilat** Türkiyədə, Van gölünün qərb sahilində şəhər və qala.

60. **Tarxan** – (tarkan) xəzərlərdə işlənən şəxs adı və titul (ünvan).

61. Balaşacan səhrası (başqa mənbələrdə Balasacan) tarixi alban vilayəti Balasakanın adındandır. Mənbələyə görə (Əbu Düləf, Yaqut) qərbdə Bərdədən şərqə Xəzər dənizində, cənubda Bərzənddən, şimaldan Kür çayında olan ərazini tuturdu.

62. Məmədin xarabaları Məşirən tərəfdə, Qarasu çayının orta axarında yerləşir.

63. Ola bilsin ki, Rustağ Ərdəbildən şimalda yerləşən və adı düz yazılmayan Ərşəqdır.

64. **Əbs** - bir neçə ərəb qəbiləsinin, bir dağın, bir çayın, həmçinin şəxsin adıdır. Əbsilərin yaşadığı yerlər Nəcdin (Ərəbistan yarımadası) ən geniş vadisi olan və qərbdən şərqə uzanan Vadi - ər-Rummanın mərkəzi hissəsi idi.

65. **Bərzənd** - eyniadlı çayın sağ sahilində yerləşən orta əsr qala şəhəri.

66. İbn əl-Əsirdə (*IV c, səh. 208*) söhbət Beyləqan çayından gedir. Lakin Beyləqan çayı da Muğan çayı kimi, qalıqları indi də görünən qədim suvarma arxları idi (məs. Gövür arx kimi).

67. **Hacib** - lüğəti mənası qədim və müasir ərəb sözlüklərində təfəsilatı ilə izah edilmiş bu söz (hacaba - «birinin bir yerə girməsinə mane olmaq» və buradan hacib - «qarıçı»), Əməvilər zamanından başlayaraq şərq və qərbdəki müsəlman dövlətlərində əsrlər boyu işlənmişdir. Əvvəllər hökmdar saraylarında «vasitəçi» mənasında işlənirdi.

68. **Qeys Aylan** (Qeys ibn Aylan) - Şimali Ərəbistanın böyük və qüdrətli qədim tayfa birliyi. Rəvayətə görə Qeys Aylanlar əvvəlcə Tihama düzənliyinin alçaq yerlərində yaşayırdılar. Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə Ərəbistanın mərkəz və şimal hissələrinin geniş torpaqlarına yayıldılar - Məkkənin cənub-şərq və şimal-şərq tərəflərinə, Mədinə torpaqlarına, Hicazın hər yerinə, Bəhreynə, sonra da İraq və Suriya torpaqlarına köç etdilər.

69. Fituhət dövründə ərəblər əldə etdikləri qənimətin beşdə birini (xüms) Məhəmməd peyğəmbərin nəslinə və hakim sülalə üzvlərinə ayırırdılar.

70. Əməvilərin paytaxtı Suriyanın mərkəzi Dəməşq şəhərində idi.
71. **Ğaliyə** - tərkibində müşk, ənbər, əzəvay və s. olan çox tünd əzə maddəsi.
72. Səid ibn Əmr əl-Hərəsi vəzifədən hicri 112-ci ildə kənar edilib.
73. Burada söhbət Şabran qalasından getməlidir. Hayzan qalası haqqında bax 35-ci qeyd 93.
74. **Bab Vaq** - Darbaxdır. Əl-Yəqubi (*II. c. səh. 446*) Bab Vaqın tikilməsini xəlifə Mənsurun vaxtına aid edir.
75. Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan xəlifə Hişam ibn Əbdülməlik ibn Mərvanın və Məsləmə ibn Əbdülməlik ibn Mərvanın əmisi oğlu və gələcək xəlifə II Mərvandır (744-750).
76. Süleyman ibn Hişam xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikin oğludur. Abbasilər hakimiyyətə gələn vaxt öldürülüb.
77. **Əl-Abbas ibn əl-Valid** 705-715-ci illərdə xəlifə olan I əl-Valid ibn Əbdülməlik ibn Mərvanın oğlu idi.
78. Sabit ən-Nəhranın izah olunan hadisələrdə iştirakı həqiqətə uyğun deyil, çünki o, hicri 104-cü ildə (21.VI.722-9.VI.723) Mərc əl-Hicara (əl-Cəzirə) yanında xəzərlər tərəfindən darmadağın edilmiş ərəb ordusunun baş komandanı idi. Bax: *İbn əl-Əsir. VI c., səh. 186*.
79. İbn Quteybəyə görə (*Kitab əl-Maarif, Vüstenfeld nəşri, Höttingen, 1850. səh. 185*) Məsləmə xaqana rast gəlib onu öldürür və başını xəlifə Hişama göndərir.
80. **Əl-Hindiyyə** - Ərəbistan yarımadasında kənddir.
81. Bax: qeyd 20.
82. Əl-Bələzuriyə (*səh. 207*) və əl-Qərnatiyə (*Töhfət əl-əlbab, Q.Ferranın nəşri, səh. 83*) görə Məsləmə Dərbənddə 24 min suriyalı əsgər yerləşdirdi.
83. Məsləmə ibn Əbdülməlik valilikdən hicri 114-cü (3.III.732-20.II.733) ildə kənar edilmişdi.
84. Səid ibn Əmr əl-Hərəsi Azərbaycana ikinci dəfə valiliyi hicri 115-116-cı illərdə edib. Mərvan ibn Məhəmməd hicri 117-ci (735) ildə Azərbaycana vali təyin olunandan sonra ərəb-xəzər müharibəsinin gərgin dövrü başlanır.
85. **Bab Allan** - Osetiyaya gedən Dəryal keçididir.
86. Hicri 119-cu (737) ildə Mərvan Dəryal keçidindən Alanların ölkəsinə daxil olur və sonra böyük məsafəni qət edərək əl-Beyda və ya İtil şəhərlərinə çatır. Bu şəhər Volqa çayının qolu Axtubanın sahilində idi. Mərvan əl-Beydanı 737-ci ildə almışdı.
87. Saklablar haqqında bax: *L.N.Qumilyovun "Drevnyaya Rus i Velikaya step" (M., 1989) adlı əsərinə*.
88. Sakaliba çayı o dövrdə Don çayına deyilirdi.
89. Əl-Bələzuriyə görə (*səh. 208*) xəzər əsirləri Samurla Şabranın arasında olan torpaqlarda yerləşdirildilər. 20 min əsir saklab (burlas) Kaxetiyada yerləşdirildi. Bunlar öz müsəlman əmirlərini öldürüb qaçdılar, lakin Mərvan onlara

çatıb hamısını qılıncdan keçirdi.

90. Səririn (avarların) ərazisi Andi Koysu, Avar Koysu və Qara Koysu çaylarının arasında yerləşirdi. Sərir Mərvan hicri 121-ci (739) ildə zəbt edib.

91. Əl-Bəlal qalası ola bilsin ki, Axtilin qalasıdır.

92. **Qumik** (məndə-Amik) - Sərir hökmdarının xəzinəsi saxlanılan alınmaz qala idi.

93. Həyzan qalası indiki Xunzax auludur. Sərir hökmdarının qızıl taxtı Həyzacda idi (bax: *İbn əl-Əsir, IV c, səh. 245*)

94. İlk orta əsrlərdə muddun həcmi 1,053 litr idi.

95. Avarlar qonşuları olan qazi-qumuxları tuman adlandırırlar. Tumanın Qumik ilə eyni olması mümkündür.

96. Xəmzinin Xəzərə tökülən Xəmri çayının sahilində yerləşən Xəmri (Humri, Qumri) ilə eyni olması mümkündür.

97. **Tanux** - əl-Hirə (İraq) ətrafında yaşayan xaçpərəst ərəb qəbiləsi idi. Xəlifə əl-Mehdinin vaxtında (775-785) bu qəbilə Hələb ətrafına köçüb islami qəbul etmişdi. Sonralar qəbilənin bir qismi Lubnan (Livan) dağlarına köçdü. Məhz buradan ət-Tənux nisbəsini daşıyan mərd döyüşçülər çıxdı.

98. Ləzgilərin bu adda padşahına başqa yazılı mənbələrdə rast olunmur. Təbərində onun adı Aviz ibn Ramadandır.

99. Ola bilsin ki, Bilistan Dağıstanın Qasıməkənd rayonunda olan Vinistal (Yuxarı Stal) və Aqastal (Aşağı Stal) kəndlərinin yerində yerləşirdi.

100. Mərvanın bu yürüşləri hicri 123-cü (741) ildə baş verib. Yanlış «ən-Nəhr» sözü əvəzinə, mənbələrə əsasən əl-Bəbr olmalıdır.

101. Əməvilər sülaləsinin on birinci xəlifəsi II Valid hakimiyyətdə 743-744-cü illərdə olub.

102. Əməvilərin on ikinci xəlifəsi III Yəzid ibn I Valid 744-cü ilin cəmi altı ayı ərzində xəlifə olub.

103. Əməvilər sülaləsinin on üçüncü xəlifəsi İbrahim ibn I Valid 744-cü ilin cəmi iki ayı ərzində xəlifə olub.

104. Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan Əməvilər sülaləsinin sonuncu, on dördüncü xəlifəsi idi. O, 132-ci ilin zülhiccə ayında (750-ci ilin iyulunda) öldürülüb.

105. **Dəhhaq ibn Qeys Əş-Şeybani** - Abbasilərin hakimiyyətə gəlmələri ərəfasində İraqda Əməvilər əleyhinə üsyan edən xaricilərin başçılarından biri idi. Hicri 128-ci ildə (3.X.745-21.IX.746) öldürülmüşdür. Bax: *İbn əl-Əsir, IV c, səh. 287-290, 295-296*.

106. **Yunan** - orta əsr yaşayış məntəqəsi (şəhəri) idi. Onu Bərdədən - «7 fərsəx, Beyləqandan isə 7 fərsəx ayırırdı» (*Yaqut əl-Həməvi, VIII c. səh. 531*). Yunanın yeri hələ müəyyən olunmayıb. Onun yerini Bərdə ilə Beyləqanın (Ağcabədi ətrafında) arasında axtarmaq lazımdır.

107. Əbu Müslüm əl-Xorasani (719-755) Əməvilərə qarşı əvvəl

Xorasanda, sonra isə İraqda və Xilafətin başqa vilayətlərində qalxmış hərəkatın başçısı idi. Onun rəhbəri olduğu qüvvələr Əməviləri yixıb hakimiyyətə Abbasiləri gətirdilər. Sonra Abbasilər Əbu Müslümün xalq kütlələri arasında artan nüfuzundan qorxaraq, onu hakimiyyətin devrilməsində təqsirləndirib, 755-ci il fevralın 15-də xəlifə əl-Mənsurun əmri ilə edam etdilər. Əbu Müslümün qətlə Xilafətin bütün ərazisində, o cümlədən Azərbaycanda da Abbasilərə qarşı üsyanlara səbəb oldu.

108. Abbasilər sülaləsindən birinci xəlifə Əbülabbas əs-Səffah 750-754-cü illərdə hakimiyyətdə olub.

109. Məhəmməd ibn Sul Azərbaycanda Əməvilərin axıncı valisi olan İshaq ibn Müslümü əvəz etdi.

110. Əbu Cəfər əl-Mənsur Azərbaycana vali hicri 134-cü ildə (30.VII.751-17.VII.752) təyin olunub.

111. Yaquta görə (*VII c. səh.*) Kiran - Azərbaycanda «Təbrizlə Beyləqan arasında yerləşən şəhərdir». Culfa ilə Ordubad arasındakı Xaraba Gilan şəhərgahı ilə eyniləşdirilir.

112. Abbasilər sülaləsinin ikinci xəlifəsi əl-Mənsur 754-775-ci illərdə hakimiyyətdə olub.

113. Yəzid ibn Useyd əs-Sulami Arrana vali hicri 135-ci ildə (18.VII.752-6.VII.753) təyin olunub.

114. Yaquta görə (*III c. səh. 446*) xəzər padşahının adı Ras Tarxan idi. Təbərində (*III c. səh. 328*) onun adı Astarxan kimi qeyd olunub.

115. Xəzərlərin bu yürüşü hicri 145-ci ildə (1.IV.762-20.III.763) olmuşdu.

116. Yəqin ki, bu Calqan dağıdır.

1 17. «Dərbəndnamə»nin bir nüsxəsinə görə Dərbəndin aşağıdakı qapıları (darvazaları) var idi: Bab əl-Muhacir, Bab əl-Cihad, Bab əl-Məktum, Bab əl-Qəsr və Bab əl-Küçük (bax: *A.R.Şixsaidov. Daqestan v X-XIV vv. Mahaçqala, 1975, səh. 28*).

118. Yəzid ibn Üseyd əs-Sulami Arranda 769-cu ilədək vali olub.

119. Bikar ibn Müslüm əl-Uqeyli 769-770-ci illərdə Arranın valisi olub.

120. Əl-Həsən ibn Qəhtəbə Azərbaycanda iki dəfə vali olub: xəlifə əs-Səffahın vaxtında və 770-ci ildən 775-ci ilədək. Əl-Bəlazuri xəbər verir ki, (*səh. 210*), «bu həmin əl-Həsəndir ki, onun adına Beyləqandakı Həsənçayı (arxı), Bərdədəki «Həsən bağı» adı ilə tanınmış bağ və «əl-Həsəniyyə» kimi məşhur malikanə aiddir (və huva əlləzi nəsəbə ileyhi nəhr əl-Həsən bil-Beyləqan vəl-bağ əlləzi yirafu bi-bağ əl-Həsən bi-Bərdə vəd-diya əl-mərufa bil-Həsəniyyə) Həsən ibn Qəhtəbədən sonra Azərbaycanda Osman ibn Əmmara ibn Huraym (775-777-ci illərdə) bir-birinin ardınca və Bistam ibn Əmr ət-Təğlibi (777-778-ci illərdə) vali olmuşlar. Abbasilərin üçüncü xəlifəsi əl-Mehdinin vaxtında (775-785) Azərbaycanın və bütün qərbdəki torpaqların valisi əl-Mehdinin oğlu Harun ər-Rəşid (778-786) olmuşdur.

121. Sanarilər (gürcü dilində - tsanar) Alazan (Qakix) çayından şimalda və Şəkiddən şimal-qərbdə, İlisu dairəsində yaşayırdılar.

122. **Cavaxeti** - Axalkalak çayının sahilində şəhər (Gürcüstan).

123. Harun ər-Rəşid Abbasilərdən beşinci xəlifə idi (786-809).

124. Əl-Fəzl ibn Yəhya əl-Bərməkiyə qədər Azərbaycanın valiləri Hüzeymə ibn Hazim ət-Təmimi, Yusif ibn Rəşid əs-Sulami, Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani və xəlifənin qardaşı Übeydallah ibn əl-Mehdi olublar.

125. **Əşərilər** - məşhur əl-Əşər nəslindən olanlardır. Bunların ən görkəmliləri Əbu Burda Amir ibn Musa əl-Əşəri (?-722) və Əbdülhəsən Əli əl-Əşəri (873-936) idilər.

126. Bərdə əhalisinin üsyanı Arran və Azərbaycan əhalisinin xilafətə qarşı elliklə üsyana qalxmasına təkan verdi. Üsyanın ən şiddətli Beyləqanda xarici təriqətinə mənsub Əbu Müslümün rəhbərliyi altında oldu.

127. Səid ibn Məhəmməd əl-Ləhəbi ərəblərin Arrandakı qoşunlarının baş sərkərdəsi idi. Əbüsəbbah isə yerli xərac divanının rəhbəri idi (*bax: əl-Yəqubi, II c, səh. 517*)

128. Əbu Müslüm xarici təriqətinə mənsub olanların ən məşhurlarından idi. O, xəlifələrdən əl-Hadi və Harun ər-Rəşidin zamanında dəfələrlə çıxışlar etmişdi. Dağıstan xalqlarının bəzilərinin islamlaşması onun adı ilə bağlıdır. Hətta Dağıstanda «Əbu Müslüm tarixi»nin bir neçə nüsxələri var (*bax: A.R.Şixsaidov. X-XV əsrlərdə Cənubi Dağıstanda islamın yayılması. SSRİ EA Dağıstan filialının Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, VI cild, Mahaçqala, 1958, səh. 137*).

129. Səid ibn Səlm ibn Quteybə Azərbaycanın və Arranın hakimliyinə 796-cı ildə təyin olundu.

130. Ən-Nəcm ibn Haşim Dərbəndi 216 il ərzində idarə edən Haşimilər sülaləsinin banisidir. Bu sülalə Haşim ibn Suraqa ibn Salis ibn Həyyun ibn Nəcm ibn Haşim əs-Sulamidən başlanır (*bax: V.F.Minorski. Şirvanın və Dərbəndin tarixi, M., 1965, səh. 64, 97-98*).

131. **Əs-Sul** - dağ keçidinin ərəbcə adıdır. Ola bilsin ki, bu keçid İsmayılı rayonunun Sulut kəndinin yaxınlığındadır.

132. Xəzərlərin Azərbaycana bu sonuncu dəhşətli basqını 799-cu ildə baş verib. İbn əl-Əsiriri verdiyi xəbərə görə (*V c. səh.108*) xəzərlər ölkədə 70 gün qalmış, özləri ilə yüz min baş mal-qara aparmışlar.

133. Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani xəzərlərin yuxarıda göstərilən hücumundan sonra 799-cu ildə ikinci dəfə Azərbaycanın, Arranın, Ərminiyənin və Dərbəndin hakimi təyin edilmişdi. Yəzid şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin banisidir. O, 801-ci ildə vəfat edib.

134. Əsəd ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani yalnız bir il (802-ci ilə qədər) hakim olub.

135. Hüzeymə ibn Hazim ət-Təmimi 803-806-cı illərdə hakimiyyətdə olub.

136. Abbasilər sülaləsinin səkkizinci xəlifəsi əl-Mütəsim-billah 83-842-ci illərdə hakimiyyətdə olub.

137. İbn-Əsəm əl-Kufi xürrəmilər haqqında məlumatı 83-cü ildən başlayır.

138. İshaq ibn İbrahim ibn Müsab, əl-Cibalin hakimliyinə və ərəb qoşunlarının baş komandanlığına hicri 218-ci ilin şəvval ayında (20.X-17.XI.833) təyin olunub.

139. Bu döyüş 833-cü ilin dekabrında olub.

140. Əl-Afşin Heydər ibn Kavus ərəb ordularının baş komandanı vəzifəsinə 835-ci il iyulun 3-də təyin olunmuşdu.

141. **Ərşaq** - Araz çayının Qarasu adlı sağ qolunun Küdül adlı qolunun aşağı axarında yerləşən şəhərciyin və dağın adı.

142. Əl-Katul hələ xəlifə Harun ər-Rəşid vaxtında Dəclə çayından ayrılan kanalın adıdır. Kanalın lap başında Əbu Cund adlı saray tikilmişdi. Sonralar burada Sura mann raa (Samirə) şəhərinin təməli qoyulmuşdur.

143. **Kazac** - «Azərbaycanda qaladır. Babək əl-Xürrəminin qaldığı yerlərdən biridir» (bax: *Yaqut əl-Həməvi, VII c, səh. 225*).

144. **Xuşş** - Ərdəbildən 8 fərsəx şimalda yerləşən orta əsr qalası.

145. Böyük Buğa (Buğa əl-Kəbir) - bir neçə xəlifə dövründə ən görkəmli sərkərdə olub, 868-ci ildə edam olunub.

146. Xəlifələrdən əl-Mütəsimin və əl-Mütəvəkkilin vaxtında alban knyazı İsa ibn uxt İstifanus (Yesai Əbu Musa) Beyləqanın hakimi idi.

147. Əbu Cəfər Harun əl-Vasiq-xəlifə əl-Mütəsimin oğlu və varisidir.

148. **Kalansuva** - çalmaya bağlanan qumaş parçasıdır. Müasir tarbuşa uyğundur.

149. Məhəmməd ibn Əbdülməlik əz-Zəyyat (789-847)-xəlifələrdən əl-Mütəsim (833-842-ci illərdə) və Harun əl-Vasiqin (842-847-ci illərdə) vəziri.

150. **əl-Əqaba** - Samirə şəhərində məhəllə.

ƏT-TƏBƏRİ

TƏRİX ƏR-RÜSUL VA-L-MÜLUK

Azərbaycanda ərəb işğalları dövrünün tarixinə aid çıxarışlar

*Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və
şərhlərin müəllifi Cabir İsgəndərli*

Əbu Cəfər Mühəmməd ibn Cərir ət-Təbəri 839-cu ildə İranın Təbəristan (indiki Mazandaran) vilayətinin mərkəz şəhəri Amulda dehqan (mülkədar) ailəsində dünyaya gəlib.

Hələ erkən yaşlarında ət-Təbəri fitri zəkasına, qeyri-adi hafizəsinə, elmə olan böyük həvəsinə görə həmyaşdlarından seçilirdi: yeddi yaşında ikən o, Quranı artıq əzbərdən bilir, səkkiz yaşında böyüklərlə birlikdə məscidə gedib namaz qılır, doqquz yaşında isə hədislərə xüsusi maraq göstərərək, onları yazıb toplamağa başlayır.

İlkin təhsilini doğma Amul şəhərində aldıqdan sonra ət-Təbəri öz təhsilini davam etdirmək məqsədilə on iki yaşında İranın Rey şəhərinə səfər edir. Oradan isə sonralar o, Xilafətin başlıca elm və mədəniyyət mərkəzləri olan Bağdad, Bəsrə və Kufəyə gedir: ilk növbədə paytaxt Bağdada gəlir və burada xeyli vaxt qalaraq dövrünün görkəmli alimləri yanında dərs alır, onların elmi məclislərində dinləyici sifətilə iştirak edir. Bağdaddan sonra o, Bəsrə və Kufə mədrəsələrində oxuyur. Daha sonralar isə elm və bilik axtarışında səylərini davam etdirərək, yolunu Şama, oradan da Misirə salır.

867-ci ildə Misirin o vaxtkı paytaxtı Füstata gələn ət-Təbəri yaşca çox cavan olsa da, artıq özünü elm aləminə tanıtdırmış yetkin, kamil bir alim idi. Odur ki, yerli ziyalı və ruhani alimlər tərəfindən xüsusi diqqət və maraqla qarşılanır. Burada qaldığı müddət ərzində ət-Təbəri öz zəngin elmi biliyi və geniş məlumatlılığı ilə misirlilərin daha artıq hörmət və rəğbətini qazanır. Misirdən ət-Təbəri Bağdada qayıdır və ömrünün sonunadək orada yaşayaraq 923-cü ildə vəfat edir.

Ət-Təbərinin uzaq səfərlərdə məqsədi - məşhur mütəxəssis alimlərlə yaxından tanış olub onların elmi mühazirə və çıxışlarını dinləmək, maraqlandığı fənn və mövzular üzrə dəqiq, həm də müfəssəl məlumat toplayıb əldə etmək idi. Ət-Təbərinin elmi maraqları olduqca geniş və çoxcəhətli idi. Elmin elə bir sahəsi yox idi ki, ət-Təbəri onunla xüsusi məşğul olmasın, bu sahəni dərindən və incəliklərinə kimi öyrənib, ona yiyələnəsin. Amma bununla belə islam və islamla bağlı dini fənlər - Quran, hədis və fiqh onun iş və tədqiqatlarının canını təşkil

edirdi. Odur ki, Quranın qəbul olunmuş məlum oxunuş növ və qaydaları, o cümlədən dəqiq elmi təfsiri, mövcud çoxsaylı hədis və isnadlar habelə şəriət və fiqhın ayrı-ayrı məzhəbləri Ət-Təbərinin tədqiq etdiyi başlıca mövzular olub. Ət-Təbərinin maraq dairəsini əsasən dini elmlər təşkil etsə də, o, eyni zamanda dil və qrammatika, cəbr və riyaziyyat, məntiq və dialektika, tarix və tibb, poeziya və digər elmləri də həmin sahələrin peşəkar mütəxəssisləri səviyyəsində bilirdi. Odur ki, Ət-Təbəri elmi mədəniyyətinə görə dövrünün, demək olar, bütün elmlərinə mükəmməl bələd olan, ensiklopedik məlumatla malik ruhani alim idi. Ruhani alim olduğundan da onun əsərlərinin əksəriyyəti dini məsələlərə həsr olunub.

«Tərix Ət-Təbəri»nin misirli nəşiri Mühəmməd Əbu-l-Fəzl İbrahim əsərə yazdığı müqəddimədə Ət-Təbəriyə məxsus 26 əsərin adını çəkir. Amma bunların heç də hamısı bizim zəmanəmizə kimi gəlib çıxmayıb. Hal-hazırda elm aləminə onların yalnız yeddisi məlumdur: beşi çap olunub, ikisi isə əlyazma şəklində Qahirə və İstanbul kitabxanalarındadır. Öz yaradıcılıq fəaliyyətində islam və şəriət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən Ət-Təbəri «Cəmiu-l-bəyən fi təvili-l-Quran», «Təhzibu-l-əsər», «İxtiləfu-l-fükəha» və «Ədəbu-l-kudat» kimi sərbəll əsərlərin müəllifidir. Onun Quranın təfsirindən ibarət «Cəmiu-l-bəyən...» əsəri bu növ dini ədəbiyyat içərisində bütün müsəlman aləmində ən tanınmışı, ən məşhurdur. Lakin Ət-Təbərini bir tarixçi kimi tanıtdıran onun «Tərix ər-rüsul va-l-mülük» (bəzən qısaca olaraq «Tərix Ət-Təbəri» kimi) adlanan şah əsəridir. Bu çoxcildli əsər dünyanın yaranması tarixindən başlayaraq müəllifin zəmanəsinə qədər olan böyük bir dövrü əhatə edir. «Tərix ər-rüsul va-l-mülük» - islam aləminin tarixinə həsr olunmuş ilk dolğun və mükəmməl əsərdir. O, ənənəvi hədislər üslubunda - ravi isnadları üzərində tərtib olunub. Əsərdə tarixi hadisələrin şərhı ayrı-ayrı müəlliflərdən edilən iqtibaslardan - məzmunca fərqli variantlardan ibarətdir. Yalnız hicri tarixindən başlayaraq onlar xronoloji ardıcılıq əsasında verilir. Ət-Təbərinin bu əsəri Xilafət tərkibindəki ölkələrin, o cümlədən də Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair qiymətli məlumatlarla zəngindir. Ondakı hadisələrin şərhı xronoloji olaraq 915-ci ilə kimi çatdırılır.

Ət-Təbəri «Tarix»inin nəşrinə gəlincə, bu, yalnız XIX əsrin sonlarında Avropa şərqşünaslarının birgə səyləri nəticəsində mümkün olmuşdur. Əsərin tam, kamil əlyazması tapılmadığından çap üçün onun əldə olan müxtəlif nüsxələri əsasında vahid mətn hazırlanır və bu mətn 1879-1890-cı illərdə görkəmli ərəbşünas, həm də mətnşünas alim M.J. de Quyenin başçılığı altında nəşr olunaraq işıq üzü görür. Əsər Leydəndə 13 cilddən ibarət üç hissədə buraxılır. Sonralar o, Qahirədə üç dəfə: 1908, 1910 və 1939-cu illərdə çap olunur. Keçən əsrin 60-cı illərində isə «Tərix Ət-Təbəri» bir də, amma artıq aşkar edilmiş yeni nüsxələrdən əlavələr edilməklə məşhur misirli mətnşünas Mühəmməd Əbu-l-Fəzl İbrahim tərəfindən nəşr olunur. Ət-Təbəri «Tarix»indən oxucuların diqqətinə çatdırılan Azərbaycana aid materialların tərcüməsi əsərin məhz bu nəşri əsasında yerinə

yetirilib. Bunu da qeyd etməli ki, bu materialların böyük hissəsi Azərbaycan dilinə ilk dəfədir ki, tərcümə edilir.

Mənbələr

1. *Yaqut əl-Həməvi*. Mucəmu-l-udəbə; XVIII c, səh.59-61.
2. *İbn ən-Nədim. əl-Fihrist*. Beyrut. 1964. səh. 234-235.
3. *İbn Hacər əl-Əskaləni*. Lisənu-l-mizən, Beyrut. 1971. II nəşr. V c.səh. 100-102.
4. *Əs-Subki*. Tabakatu-ş-şəfiyyəti-l-kubra. Qahirə. 1965. I nəşr. III c, səh. 120-126.
5. *Əbu Bəkr Əhməd ibn Əli əl-Xətib əl-Bəğdədi*. Tərix Bəğdəd. Beyrut. II c, səh. 162-164.
6. Mühəmməd Baqir Zeynu-l-abidin. Kitəb raudəti-l-cənnət fi əhvali-l-üləmə va-s-sədət, 1306 h.i.. səh. 163-165.

Əbu Cəfər Mühəmməd ibn Cərir ət-Təbəri
«Tərix ər-rüsul va-l-mülük»,
II nəşri, Qahirə, 1968
II cild

(səh. 98) **[Kisra¹ Ənuşirvanın² şahlığı haqqında hekayət]**

Sonra Kisra Ənuşirvan ibn Qubaz ibn Feyruz ibn Yəzdəcird ibn Bəhram Cur şahlıq etdi. O, şahlığa gələn kimi fazusbanların³ dördünə də məktub yazır - bunların hər biri Fars məmləkətinin⁴ bir əyalətinə, həm də onların tabeliyində olanlara [ağalığ] edirdi. Məktublarnın biri də Azərbaycan fazusbanına [idi]: «Rəhimli və mərhəmətli Allahın adı ilə! Məlik Kisra ibn Qubazdan Vara ibn ən-Nəxircana - Azərbaycan, Ərminiyyə və onun həndəvərində [olan torpaqların] habelə Dünbavənd⁵, Təbəristan⁶ və onun ətraf [ərazilərinin] fazusbanına və onun [hökmranlığını] qəbul edənlərə: Salam! Adamları ən çox məyus edən şey - onların itirməyə qorxduqları bir kimsəni itirmələridir, [onlara görə bu,] xoş güzəranın sonu, fitnə-fəsadların törənməsi, habelə onların ən fəzilətisinin: həm onun özünün, həm məyyətinin, həm var-dövlətinin, həm də əzizinin bəlalarla üzləşməsi [deməkdir]. (səh. 99) Lakin Biz nə məyus [ola] bilərik, nə də qara camaat üçün ən böyük dərd olan bir şeyin itkisi [ilə razılaşa] bilərik. Hər hansı saleh hökmdarın itkisini ümumi bəlaya çevirmək də Bizə yaramaz».

Elə ki şahlıq Kisranın əlində möhkəmlənib bərkidi, o, Fəsa⁷ əhlindən olan Zərəzuşt ibn Xürrəkan⁸ adda bir fitnəçinin məcusiiyyətdə yaratdığı məzhəbə son

qoyur. Camaat onun bu bidətini [qəbul edərək] ardınca getmişdi. O da bu işdə uğur qazanmışdı. Qara camaatı həmin [məzhəbə] çağırarlardan biri də məzəriyyəliyədən olan bir nəfər idi ki, buna da Məzdək ibn Bamdəz⁹ deyərildilər. Onun adamlara buyurub tərif və sövq etdiyi işlərdən biri də - mal-dövlət və əhlü-əyal [məsələlərində] əl tutub bir-birlərinə kömək etmək [çağırışı] idi. O deyirdi ki, bu - Allahın rəva bildiyi və ondan ötrü ən yaxşı mükafat müəyyən etdiyi savab işdir; həm də bu, onun verdiyi buyruqlar, onlara etdiyi dini çağırışlar, hətta olmadığı təqdirdə belə əslində təqdirəlayiq bir əməl, bərabər şərikiyə razılıq deməkdir. Lakin o bu [məzhəbilə] səfilləri ağalara qarşı qızıqsdırıb qaldırdı və onun ucbatından [neçə-neçə] alçaq ins-cins [girişib] nəcabətlilərlə qarışdı. O, qoluzorlulara güc işlətməyə, zalımlara zülm etməyə, zinakarlara öz tamahlarına çatmağa - əvvəllər tamah sala bilmədikləri kübar xanımları əldə etməyə yol açdı. Adamlar da [bundan əvvəl] heç vaxt görmədikləri bəlalara düçar oldular. Onlar Zərəzüş Xürrəkan və Məzdək ibn Bamdəzin bidət olaraq yaratdıqları hər hansı şeyə qarşı Kısranın gördüyü əməllərə müqavimət göstərdilər. [Kisra] onların hər ikisinin bidətini yasaq etdi və onu bərk müdafiə edənlər və həmin [bidətdən] onlar üçün qadağan etdiklərindən əl çəkmək istəməyənlər arasından çoxlu adam, Mani¹⁰ məzhəbindən də xeyli camaat qırdı. Məcusların¹¹ mövcud olan dini icmasını isə onlar üçün təsdiqləyib rəsmiləşdirdi.

Kısranın şahlığından əvvəl isbahbəzlik¹² - qoşunlara başçılıq [yalnız] bir şəxs tərəfindən icra olunurdu və ölkə isbahbəzliyi [ancaq] ona məxsus idi. Kisra isə bu başçılığı və rütbəni dörd isbahəz arasında bölüşdürdü; onlar da bunlardır: əl-Məşriq, bu da Xorasan və ona qonşu ərazilərin isbahəzi; əl-Məğrib isbahəzi; Nimruz, bu da Yəmən ölkəsinin isbahəzi, Azərbaycan və ona qonşu torpaqların, bu da (səh. 100) xəzərlər ölkəsinin (və ona bitişik ərazilərin) isbahəzi. Öz şahlıq idarə üsulu üçün bunu [lazım] görərək o, döyüşçüləri silah və minik heyvanları ilə [təmin edib] gücləndirdi və [bir zaman] Fars məmləkətinə məxsus ölkələri [yenidən] geri aldı: onların bəzisi müxtəlif səbəb və amillər üzündən şah Qubazın¹³ əlindən çıxaraq milli padşahların, o cümlədən əs-Sind,¹⁴ Bust,¹⁵ ər-Rüxxac,¹⁶ Zabulistan,¹⁷ Taxaristan,¹⁸ Dərdistan¹⁹ və Kabulistan²⁰ [padşahlarının] əlinə keçmişdi. O, əl-bəriz²¹ adlanan bir millət içində böyük qırğın törətdi, qalan [hissəsini] isə öz yurdundan köçürərək məmləkətinə [daxil] olan ölkələrin [müxtəlif] yerlərində məskunlaşdırdı. Onlar da köləliklə ona tabe oldular. [Kisra] onlardan öz müharibələrində istifadə etdi. Onun əmri ilə sul²² adlanan başqa bir millət də əsarətə alındı. Onun yanına [əsirlər] gətirildi və onun əmri ilə onlar qətlə yetirildilər. Onlardan ancaq səksən nəfər pəhləvan döyüşçünü o sağ saxladı: bunları da Şəhram Feyruzda²³ yerləşdirmək sərəncamı verdi və öz müharibələrində onlardan istifadə etdi.

Abxiz²⁴ deyilən bir millət, bəncər²⁵ deyilən bir millət, bələncər²⁶ deyilən bir millət və allan²⁷ deyilən bir millət onun ölkəsinə yürüş etmək üçün bir araya gəlir və [ölkə] əhalisi üzərinə basqın etmək məqsədilə Ərminiyə [hüdudlarına]

yaxınlaşır. O zamanlar oraya yollar onlar üçün açıq və asan keçiləsi idi. Kisra onların hərəkətlərinə [əvvəlcə] etina etmədi, amma elə ki onun ölkəsinin içərilərinə soxuldular, [dərhal] öz qoşunlarını onların üstünə göndərdi. [Kisranın döyüşçüləri] onlarla vuruşdular və onlardan əsir tutulan on min adamdan savayı, [hamısını] qırıb tökdülər. [Bunlar da] Azərbaycan və onun tabeliyində olan [ərazilərdə] məskun edildilər. Məlik Feyruz²⁸ Sul və Allan nahiyəsində dağ süxurundan bir tikili inşa etmişdi: bundan məqsədi öz ölkəsini həmin xalqların hücumundan möhkəmləndirib qorumaq idi. Məlik Qubaz ibn Feyruz da atasından sonra həmin yerlərdə çoxlu tikililər bina etdi. Kisra şah olan kimi əmr edib, Sul nahiyəsində yonulmuş süxurdan Curcan istiqamətində çoxlu sayda şəhər, qala, istehkam və tikililər qurdu ki, bunlar düşmən hücumu zamanı onun ölkə əhalisinin sığına biləcəyi təhlükəsiz yer olsun.

Sincibu xaqan²⁹ türklərin ən cəsuru, ən yenilməzi, onların ən qüdrətlişi və döyüşçüsü ən çox olanı idi. Bu, o adamdır ki, heytalların çoxluğundan, onların yenilməzliyindən qorxmayaaraq heytalların padşahı Vazərlə vuruşmuşdu; onların padşahı Vazəri [öldürmüş], onun cəmi döyüşçülərini qıraraq, onların mal-dövlətini qənimət olaraq ələ keçirmiş və (səh 101) Kisranın tutduğu yerlər istisna olmaqla onların ölkəsini zəbt etmişdi.³⁰ [Sincibu] əbxiz, bəncər və bələncərləri öz tərəfinə [cəlb edib] çəkir. Onlar da öz itaətini ona göstərərək bildirirlər ki, Fars məlikləri onları öz ölkələrinə basqın etməkdən çəkəndirmək üçün hələ də bac verərək özlərini onlardan qoruyurlar. [Sincibu xaqan] yüz on min döyüşçü ilə çıxış edərək Sul ölkəsinin həndəvərinə gəlib çıxır: dikbaşlıq edib Kisraya hədə-qorxu gələrək, ona [sorağ] göndərir ki, onun özünə pul, əbxiz, bəncər və bələncərlərə də Kisra hələ şah olmazdan qabaq [Fars məliklərinin] onlara verdikləri bacı göndərsin və hərgah onun tələb etdiklərini tezliklə göndərməsə, ölkəsinə soxulub, onunla vuruşacaq. Kisra isə onun hədə-qorxularını vecinə almır. Sul qapısı tərəfdə möhkəm istehkam qurduğundan, Sincibu xaqanın keçib onun üstünə gələ biləcəyi yol və dərələri tutub kəsdiyindən, həm də onun [hərbi] gücündən xəbərdar olub Ərminiyyə sərhəd məntəqəsini beş min atlı və piyada döyüşçü ilə gücləndirdiyindən [Kisra] onun bütün tələblərini cavabsız qoyur.

Kisranın Sul sərhəd məntəqəsini möhkəmlətməsi [xəbəri] Sincibu xaqana gəlib çatır və o, ordusu ilə kor-peşman öz ölkəsinə qayıdır. Kisranın əmri ilə Curcan ətrafında tikilmiş istehkamlara görə Curcanla üz-üzə duran düşmənin heç biri ona nə basqın edə bilmiş, nə də ələ keçirə bilmişdi...

(səh. 176) [Kisra Abərviz ibn Hürmuzun³¹ şahlığı haqqında hekayət]

Sonra Kisra Abərviz ibn Hürmuz ibn Kisra Ənuşirvan şahlığı etdi. O, [İran] şahlarının ən qüdrətlişi, ən bəsirətlişi və ən uzaqgörəni idi. Artıq deyildiyi kimi, o heç bir padşahın təsəvvürə belə gətirə bilmədiyi qüdrət və hünərə, qələbə və zəfərə, var-dövlət və sərvətə, xoş tale və bəxtə malik idi. Buna görə də o, «Abərviz»

adlanmışdı ki, bu da ərəbcə «müzəffər» [deməkdir]. Rəvayət olunur ki, [Abərviz] atası Hürmuzdən³² kənarlaşaraq xəlvəti Azərbaycana getdikdə bu işdə Bəhram Çubinin³³ müəyyən hiylə işlədiyini [başə düşən] Hürmuz anlayır ki, [Bəhram] özü onun yerində şahlıq etmək fikrindədir. Öz niyyətini [Bəhram yalnız] sonra aşkar edir. [Belə ki] nahiyədən keçərkən orada olan isbahbəzlərdən və digər [əyanlardan] ibarət bir dəstə onun başına toplaşaraq, ona kömək edəcəkləri barədə and içirlər; [Hürmuz isə] bununla əlaqədar hələ ki bir iş görmür. Deyirlər ki, Bəhram Çubinə vuruşə göndərilmiş Azincuşnas öldürüldükdə (səh. 177) onun ordusu pərən-pərən olub əl-Mədainə³⁴ üz qoyur. Çubin də onları təqib edir. Hürmuzun vəziyyəti pisləşir. Azincuşnasın Abərvizlə həmyaşid bacısı Azincuşnasın aqibəti ilə əlaqədar [Abərvizə] yazıb, Hürmuzun zəiflədiyini və əyanların onu devirmək fikrinə gəldikləri haqda xəbər verir və bildirir ki, əgər Çubin onu qabaqlayıb əvvəl gələrsə, o, əl-Mədaini ələ keçirmiş olacaq.

Məktub Abərvizə gəlib çatdıqda o, Ərminiyyə və Azərbaycandan mümkün qədər adam toplayıb, onlarla əl-Mədainə yollanır. [Abərvizin] gəlişinə sevinən əyanlar və kübarlar onun başına toplaşır və [Abərvizin] başına tac qoyulur; o, taxta çıxaraq deyir: «İtaət göstərmək - bizim dinimizdən, xeyir işlər görmək isə - bizim müdrikiyimizdəndir. Babamız Kısra ibn Qubaz sizin üçün ata yerində idi. Atamız Hürmuz də sizin üçün ədalətli hökmdar olub. Odur ki, siz boyun əyib itaət etməlisiniz!» [Bunun] üçüncü günü o, atasının yanına gəlir və onun qarşısında diz çökərək deyir: «Şah sağ olsun! Sənə bəlli olsun ki, fitnəçilərin Sənə qarşı etdiklərində mənim təqsir-günahım yoxdur. Bir də ki, Sənin [məni] öldürə biləcəyindən qorxaraq, mən qaçıb Azərbaycanda gizlənmişdim.» Hürmuz ona inanıb deyir: «Oğlum, mənim səndən ikicə [xahişim var], bunlarda sən mənə kömək ol. Onların biri - məni [taxtdan] salıb yıxmaqda, gözlərimi ovub çıxartmaqda əlbir olanlardan mənim qisasımı alasan, qoy onlara rəhmin gəlməsin! Digəri isə - hər gün sağlam düşüncəli üç nəfərin yanıma gəlməsinə icazə verməklə məni şad edib sevindirəsən». Abərviz ona razılıq verərək deyir: «Şah sağ olsun! Dönük Bəhram hərbi kömək və cəsur döyüşçülərlə artıq bizi haqlayıb. Biz daha gözləyə bilmərik, kim Sənin [köməyinə] gələ, ya gəlməyə. Hərgah Allah [bu] yaramaza qarşı [mübarizədə] mənə yar olarsa, mən Sənin xələfin [kimi] itaətimdə durram»...

Azərbaycanın fəthi
IV cild. Qahirə, 1970
22 (642)-ci il.

səh.153

[Ət-Təbəri] deyir:

Nüeym [ibn Mükarrin]³⁵ Həmədanı ikinci dəfə³⁶ ələ keçirib Vac-Ruzdan³⁷ ərə-Reyə³⁸ doğru gedərkən Ömər³⁹ ona yazıb [sərəncam verir] ki, Simək ibn Xəraşə əl-Ənsarini⁴⁰ Azərbaycanda olan Bukeyr ibn Abdullaha⁴¹ kömək olaraq ezam etsin.

O isə bu [iş]i ər-Reyi tutana kimi təxirə salır və [ancaq bundan] sonra Siməki buraxaraq ər-Reydən göndərir. Beləliklə, Simək Azərbaycanda olan Bukeyrin yanına yollanır.

(Səh. 154.) Simək ibn Xəraşə və Utbə ibn Fərkad⁴² varlı-karlı ərəblərdən idilər; Kufəyə onlar var-dövlət içində gəlmişdilər. Bukeyr getmək sərəncamı olan kimi dərhal yola düşüb [Azərbaycana] getmişdi. O, Cərmizənin⁴³ hündərinə çatar-çatmaz Vac-Ruzda məğlub olmuş İsfəndiyaz ibn əl-Fərruxzaz⁴⁴ gözlənilmədən onların qabağına çıxır və [Bukeyrin] Azərbaycanda üzleşdiyi ilk döyüş baş verir. Onlar vuruşur və Allah [İsfəndiyazın] ordusunu məğlubiyyətə uğradır. Bukeyr İsfəndiyazı əsir tutur. İsfəndiyaz ondan soruşur: «Sənə nə daha xoşdur: sülh,

yoxsa hərəb?» Bukeyr deyir: «Əlbəttə, sülh». [Cavabında] o söyləyir: «Onda mənə öz yanında saxla, çünki nə qədər ki mən Azərbaycan camaatı üçün sülh bağlamamışam, ya da geri qayıtmamışam, o sənə qarşı çıxmıyacaq. Camaat ölkə ətrafında olan əl-Kəbc⁴⁵ və ər-Rum dağlarına⁴⁶ çəkilib. Yerlərini möhkəm edənlər də müəyyən vaxta kimi möhkəmlənib». [Bukeyr] onu öz yanında saxlayır və [İsfəndiyaz da] onun sərəncamında qalır. Beləliklə, [bütün] ölkə bir neçə qala istisna olmaqla [Bukeyrin] əlinə keçmiş olur.

Simək ibn Xəraşə [Bukeyrin] köməyinə gələrkən İsfəndiyaz onun yanında əsirlikdə [idi]. [Simək ibn Xəraşə] və Utbə ibn Fərkadın hərəsi onlara tapşırılan [yerləri] fəth edir. Simək [Bukeyrin] yanına gəldiyi zaman Bukeyr zarafət edərək ona demişdi: «Sənin kimi, Utbə kimi varlı-karlılarla mən nə edim? Ürəyim istəyinə əməl edərək mən sizi tərk etməli və qabağa getməliyəm. İstəyirsən mənimlə qal, istəyirsən Utbənin yanına get, mən sənə icazə verirəm. Ancaq ki mən sizi tərk edib, buradan da murdar olan bir yerə getməyi özümə [borc] bilirəm». Sonra o, [xəlifə] Ömərə [öz hakim vəzifəsindən] istefa ilə müraciət edir. [Ömər] ona yazıb əl-Bəbə⁴⁷ doğru irəliləməyə izn verir və əmr edir ki, öz vilayəti başına o, [bir kəsi] təyin etsin. Bukeyr fəth etdiyi [ərəzilərə] Utbəni öz yerinə təyin edir, [özü isə] qabağa gedir. İsfəndiyaz da Utbəyə ötürür. Utbə onu öz yanına götürür. Utbə [künyəsi] Əbu Ducənə olmayan Simək ibn Xəraşəni⁴⁸ Bukeyrin fəth etmiş olduğu əyalətə başçı qoyur. Ömər bütün Azərbaycanı Utbə ibn Fərkadın [əlinə] cəmləşdirir.

Rəvayət edirlər: Bəhram ibn əl-Fərruxzaz⁴⁹ Utbə ibn Fərkadın yoluna çıxır və Utbə yaxınlaşana kimi öz ordusu ilə onu gözləyir. Sonra onlar döyüşürlər. Utbə onu məğlub edir. Bəhram qaçır. Bəhramın məğlub olub qaçması haqqında xəbər gəlib çatdıqda, Bukeyrin yanında əsirlikdə olan İsfəndiyaz deyir: «Müharibə artıq bitdi, sülh [vaxtı da] gəlib çatdı». O, Bukeyrlə sülh bağlayır və hamı bundan razı qalır. [Beləliklə], Azərbaycan dinc yolla ram edilir. Bukeyr və Utbə bu haqda Ömərə yazırlar. Allahın onlara yetirdiyi qənimətdən onlar xüms ayırır, onu nümayəndələrlə [xəlifəyə] göndərirlər.

Bukeyr ona tapşırılan [ərəzini] Utbədən hələ qabaq fəth etmişdi, amma ki süllh [yalnız] Utbə Bəhramı məğlub etdikdən sonra baş tutur. Ütbə öz adından yazaraq (səh. 155) Azərbaycan əhalisinə fərman verir; həmin fərmana görə Bukeyrin əyaləti onun əyalətinə [qatılaraq] birləşdirilir:

«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim! Bu, əmirü-1-möminin Ömər ibn əl-Xəttabın amili Utbə ibn Fərkadın Azərbaycanın bütün - onun aran, dağ, ətraf və ən ucqar yerlərinin əhalisinə, habelə onun dini icmalar əhlinə - onların həyatı, mal-dövləti, dini məzhəb və qaydaları üçün verdiyi əmin-amanlıq [fərmanıdır]! [Bu] şərtlə ki, onlar - yeniyetmə, qadın və yaşayış vəsaitindən məhrum xroniki xəstələr, həmçinin dünya malından heç nəyi olmayan münzəvi dindarlar istisna olmaqla [maddi] imkanlarına görə cizyə (can vergisi) verməlidirlər! Bu, həm onların [özlərinə], həm də onların arasında məskun olub yaşayanlara [şamildir]. Onlar müsəlman döyüşçülərindən olan müsəlmanı bir gecə-gündüz qonaq saxlamalı, ona bələdçilik etməlidirlər!

Onlardan kimsə hər hansı ildə orduya səfərbər edilərsə, həmin ilin cizyəsi onun üzərindən götürülür.

[Ölkəyə gəlib] qalan hər kəs [daimi] yaşayan şəxslər kimi [hüquqlara] malikdir.

[Olduğu yerdən] çıxıb gedən [hər bir] kəs mənzil başına çatanadək, onun əmin-amanlığı [təmin olunur]!

Yazdı: Cundub.

Təsdiq etdilər: Bukeyr ibn Abdullah əl-Leysi və Simək ibn Xəraşə əl-Ənsari.

Yazıldı: 18-ci ildə»

Əl-Bəbin fəthi

Seyfin⁵⁰ rəvayətinə görə əl-Bəb həmin ildə fəth edilib. O xəbər verir:

Rəvayət edirlər (yəni adlarını yuxarıda çəkdiyim şəxslər):⁵¹

[Xəlifə] Ömər Əbu Musanı⁵² Bəsrəyə, Suraka ibn Amru⁵³ da – o, Zu-n-nur adlanırdı, əl-Bəbə göndərir. Onun ön dəstəsinə o, Ədbü-r-Rəhman Rəbiəni⁵⁴ başçı qoyur - o da həmçinin Zu-n-nur adlanırdı; iki cinahdan birinə Hüzeyfə ibn Əsid əl-Qifərinə,⁵⁵ digərinə isə Bukeyr ibn Abdullah əl-Leysini təyin edir (Suraka ibn Amr hələ onun yanına gəlməzdən əvvəl Bukeyr artıq əl-Bəblə üz-üzə durmuşdu. [Ömər] ona (Surakaya) yazmışdı ki, o özünü Bukeyrə çatdırsın. Əl-məqasim⁵⁶ başına [xəlifə] Səlmən ibn Rəbiəni⁵⁷ qoyur. (səh. 156) Suraka Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiəni qabaqcadan yola salır, [özü isə] o, Azərbaycanı tərk edən kimi [onun] ardınca [səfərə] çıxır. [Suraka] əl-Bəb yaxınlığında Bukeyrin yanına gəlib çıxır və onu özünə qoşaraq Ömər in tərtib etdiyi qaydada əl-Bəb ölkəsinə soxulur. Ömər Həbib ibn Məsləm⁵⁸ ilə ona kömək edir; [Həbib] əl-Cəzirədən⁵⁹ onun yanına göndərir. [Həbibin] yerinə isə əl-Cəzirəyə Ziyad ibn Hanzələni⁶⁰ yollayır.

Əbdür-Rəhman ibn Rəbiə əl-Bəb məlikinin başı üstünü alıb sıxışdırdıqda (o zaman oranın məliki Fars əhlindən olan bir adam - Şəhribəraz həmin sərhəd diyarın hökmdarı idi. Əslən o, bənu İsrail [tayfasının] axırına çıxıb, Şamı onlardan azad edib təmizləmiş məlik Şəhribəraz nəslindən idi). Şəhribəraz onunla yazışmaya girir və onun yanına gəlmək üçün təhlükəsizliyinə təminat istəyir. O da [bunu] edir və [Şəhribəraz] onun yanına gələrək deyir: «Mən quduz bir düşmənlə, zəti olmayan başqa-başqa millətlərlə üz-üzəyəm. Ağıl-kamalı, nəcabəti olan [bir kəs] bu kimilərə nə əl tutar, nə də onlardan əsil-nəsəbi, nəcabəti olanlara qarşı istifadə edər. Nəcabətli harda olsa, nəcabətliyə yaxındır. Mən zətən nə əl-Kəbc əhlindənəm, nə də ərminilərdən.

Siz mənim ölkəmə, mənim millətimə üstün gəldiniz. Mən də artıq bu gün sizlərdənəm, əl-ələ sizinləyəm, mənim təvəccöhüm də sizlərdədir. Allahın xeyir-bərəkəti olsun sizə də, bizə də! [Qoy] cizyemiz də sizə [bizdən] yardım göstərmək, istədiyiniz [əməl edib] yerinə yetirmək [olsun]! Amma bizi cizyə ilə alçalıb, düşməniniz qarşısında zəif etməyin!». Əbdü-r-Rəhman isə deyir: «Mənim [başım] üstündə [böyük] adam var: sən onun himayəsi altındasan. Onun yanına get və ondan istə». O da Surakanın yanına gedir və həmin [xahişlə] ona müraciət edir. Suraka deyir: «Mən bunu qəbul edirəm [amma] o şəxslər barəsində ki, onlar səninlə birlikdə buna razıdırlar və nə qədər ki ona əməl edirlərsə. Lakin yürüşə getməyib [yerində] qalanaqlardan isə cizyənin [alınması] zəruridir». Bu [şərt] qəbul olunur və o, bütpərəst düşmənlə müharibə aparanaqlara görə bir qaydaya çevrilir. Beləliklə, yalnız səfərbər olunan kəslər vergi verməkdən azad olunurdular: həmin ilin vergiləri onların üzərindən götürülürdü. Suraka bu haqda Ömər ibn əl-Xəttaba yazır; o, bunu bəyənir və öz razılığını verir.

O dağlar qoynunda [yerləşən] ölkədə elə təpəlik yox idi ki, ərminilər orada əcələ köç vəziyyətində yaşamasınlar. Onlar həmin [dağların] həndəvərlərində [yaşayan] və kənardan gəlmə sakinlərdən ibarət idilər. [Belə ki] basqın-qarətlər [ölkə] təpəliklərini oturaq əhalidən təmizləyib adamsız qoymuşdu. Onların dağ camaatı da öz oturaq yerlərini tərk edib, dağlara çəkilmişdi. Həmin [ərəzilərdə] ancaq döyüşçülər və onlara yardım göstərən, yaxud onlarla alver edən kəslər qalırdı. [Əhali] xahişlə müraciət edib, Suraka ibn Amrdan yazılı fərman alır:

«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim!

Bu, əmirü-l-möminin (səh. 157) Ömər ibn əl-Xəttabın amili Suraka ibn Amrun Şəhribəraza, Ərminiyyə sakinlərinə və ərminilərə verdiyi əmin-amanlıq [fərmanıdır]!

O, onlara həyatlarının, mal-dövlət və dini icmalarının təhlükəsizliyinə [bu şərtlə] təminat verib ki, onlar nə müqavimət göstərəcək, nə də qiyama yol verəcəklər.

Ərminiyyə və əl-Əbvab əhalisi - onlardan istər yerlilər, istər yad gəlmələr, istərsə də onların ətrafında [məskun olub] onlarla [müqaviləyə] qoşulanlar olsun - hər yürüş səfərbər olub getməyə, valinin vacib bildiyi hər hansı növbəti, yaxud

növbədənkənar işi yerinə yetirməyə [boreludur]! Vergilər yalnız yığma ordu toplanarkən buna cavab verən kəslər üzərindən götürülür: yığma orduya alınma - onlar üçün vergi əvəzidir! Lakin onlardan [iştirakına] ehtiyac olmayan kəs [evində] qaldıqda, onun boynuna Azərbaycan əhalisi üçün müəyyən olunmuş vergiləri vermək, bələdçilik etmək və [müsəlman döyüşçüsünü] tam bir gün qonaq saxlamaq kimi vəzifə düşür. Orduya aparıldıqları zaman bu, onların üzərindən götürülür, tərک edilib buraxıldıqda isə [yenidən] onlardan tələb olunur.

Təsdiq etdilər: Əbdü-r-rəhman ibn Rəbiə. Səlman ibn Rə-bi`ə və Bukeyr ibn Abdullah

Yazdı və təsdiqlədi: Mərdi ibn Mukarrin»

Bundan sonra Suraka Ərminiyyəni əhatə edən dağların əhalisi üzərinə Bukeyr ibn Abdullahı, Həbib ibn Məsləməni, Hüzeyfə ibn Əsidi və Səlman ibn Rəbiəni göndərir. Bukeyri o, Muğana, Həbib Təflisə, Hüzeyfə ibn Əsidi əl-Lan dağlarında olanlara qarşı, Səlman ibn Rəbiəni də başqa bir tərəfə göndərir. [Suraka] qələbə haqqında və həmən adamları hansı tapşırıqlarla göndərməsi barədə Ömər ibn əl-Xəttaba yazır. Ömər üzləşdiyi vəziyyətlə əlaqədar belə hesab edir ki, [Suraka] yürüşə tələm-tələsik, [həm də] azuqəsiz-zadsız çıxdığından bu iş onun üçün uğurla nəticələnməyəcək. Axı [o yerlər] böyük bir ordunun olduğu çox geniş bir sərhəd bölgəsi idi. Fars əhli də [həmin ordunun] hərəkətə gəlməsini gözləyirdi [ki, ya özü] müharibəyə başlasın, ya da [başqalarını] buna təhrik etsin.

[Yerli əhali] islam haqq-ədalətinin şirin tamamı [yenicə] bilməyə başlamışdı ki, Suraka ölür və Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiə [onu] əvəz edir. Surakanın [xüsusi tapşırıqla] göndərmiş olduğu qoşun başçıları isə [öz yürüşlərini] davam etdirirlər. Lakin Bukeyrdən savayı, onların heç biri tapşırılan [ərazini] tuta bilmir. [Bukeyr] Muğan [əhalisini] dağıdıb pərən-pərən salır, amma sonra onlar cizyə verməyə [razı olub] geri qayıdırlar və [Bukeyr] onlar üçün [əmin-amanlıq fərmanı] yazır:

«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim!

Bu, Bukeyr ibn Abdullahın əl-Kabc dağlarından [olan] Muğan əhalisinə - onların mal-dövlətinə və özlərinə, dini icma və qaydalarına görə verdiyi əmin-amanlıq [təminatıdır]! [Bu şərtlə] ki, [onları] həddi-buluğa çatmış hər bir adama görə bir dinar, ya da onun dəyər [əvəzini] verəcək, səmimilik göstərəcək, müsəlman üçün bələdçilik edəcək, onu bir gecə-gündüz qonaq [saxlayacaqlar]. Nə qədər ki onlar [bu şərtlərə] əməl edib səmimi oldular, onlara əmin-amanlıq da olacaq! Biz də sədaqətli olmağı özümüz üçün borc [bilirik]. Allah kömək olsun!

Amma bu [şərtlərə] xilaf çıxsalar və onların [tərəfindən] bir iğtişaş aşkar olarsa, iğtişaşçıların hamısını təslim etməyincə onlara aman olmayacaq! Əks təqdirdə [iğtişaşçılarla] əlbir [sayılacaqlar]!

Təsdiq etdilər: əş-Şəmməx ibn Dırar,⁶¹ ər-Rusaris ibn Cunədib və Hamələ ibn Cuveyyə.⁶²

Yazılıb: 21-ci ildə».

(səh.158) Rəvayət edirlər:

Ömərə Surakanın ölüm və Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiənin onu əvəz etməsi [xəbəri] gəlib çatdıqda, o, Əbdü-r-Rəhmanı əl-Bəb sərhəd bölgəsi üzərindəki [vəzifəsinə] təsdiq edir və ona türklərin üstünə yürüş etmək əmrini verir. Əbdü-r-Rəhman döyüşçüləri ilə [yürüşə] çıxaraq əl-Bəbi tərk etdiyi zaman Şəhribərəz ondan soruşur: «Sən nə etmək fikrindəsən?» [Əbdü-r-Rəhman ona]: «Bələncər⁶³ [üstünə getmək] fikrindəyəm», - deyər cavab verir. [Şəhribərəz] söyləyir: «Gəlsənə biz onların əl-Bəbə görə bizi narahat etmədikləri ilə qane olaq» [Əbdü-r-Rəhman isə] etiraz edir: «Lakin biz [türkləri] onların öz yurdunda haqlamayınca onların əlindən arxayın ola bilmərik. Allaha and olsun, bizim elə camaatımız var ki, əgər əmirimiz bizə qabağa getməyə izn versəydi, mən onlarla gedib [Çin] səddinə çıxardım». [Şəhribərəz] soruşur: «Onlar kimdir belə?» O deyir: «[Bunlar o] adamlardır ki, onlar Allah elçisinin Allahın salavatı və salamı olsun ona! - tərəfini tutmuş və bu işə [xoş] niyyətlə qoşulmuşlar. Hələ cahiliyyə zamanı onlar təvazö və hörmət sahibi olmuşlar, [indi isə] onların təvazö və hörməti daha da artıb. Bu, onlara daim [xas olan] bir şeydir. Və nə qədər ki onlara üstün gəlib sarsıdan yoxdur, nə qədər ki onları sarsıdıb iradələrini qıran yoxdur, qələbə onların olacaq!» Və o, Ömər vaxtında Bələncərə yürüş edir: bu yürüşdə nə bir qadın dul, nə də bir uşaq yetim qalır. Həmin yürüşdə onun atlı qoşunu Bələncərdən iki yüz fərsəx⁶⁴ aralı əl-Beyda⁶⁵ [şəhərinə] gedib çıxır. [Əbdü-r-Rəhman] basqın edir və sağ-salamat qayıdır. Sonra o, Osman⁶⁶ dövründə də bir neçə yürüş edir. Lakin Əbdü-r-Rəhmanın həlak olmasına gəlincə, bu, öz hakimiyyəti dövründə Osmanın [bir zaman] mürtədlik etmiş bir şəxsi Kufə əhlini islah edib düzəltmək məqsədilə [Kufəyə] amil təyin etməsindən əhalinin narazı olub döndüyü bir vaxtlar baş vermiş olur. Amma [Osmanın] bu [tədbiri] onları nəinki islah edib düzəltmədi, [əksinə] dünya nemətlərinə tamah bəsləyən bir şəxsin onlara ağalıq etməsi üzündən [Kufə əhlini] daha da korlayıb yoldan etdi. Onlar Osmana elə qısqı gəldilər ki, o, bir məsəl olaraq deməyə başladı:

Mən, itini [bəsləyib] kökəltmiş [sonda] onun diş-caynaq, cırmağına məruz qalmış [o] Əmra bənzədim.

Əs-Sari Şueybə, [o isə] Seyfə, [Seyf də] əl-Qusn ibn əl-Qasıma, [bu da] bir şəxsə, [o da] Səlman ibn Rəbiyə isnadən mənə yazıb ki, [Səlman] demişdir:

Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiə türklərlə üz-üzə gəldikdə, Allah türklərin ona qarşı çıxmasına mane olur. [Türklər] deyirlər: «Bu adam, əgər onu ölümdən qoruyub saxlayan mələklər onunla olmasaydı, heç vaxt cürət edib bizim üstümüzdə gəlməzdi». Odur ki, ondan qaçıb [qalalarda] qapanırlar. [Əbdü-r-Rəhman isə] qənimət və zəfərlə geri qayıdır: bu da Ömər xilafəti vaxtı [olur]. Sonralar o, Osman zamanında da onların üstünə bir neçə yürüş edir və [hər dəfə] olduğu kimi bu dəfə də qələbə çalır, ta ki Kufə əhli Osmanın [vaxtilə] mürtədlik etmiş bir şəxsi amil təyin etməsi ilə əlaqədar dönüb [itaətsizlik göstərmiş olur]. Bundan sonra [Əbdü-r-Rəhman] türklərə basqın etdikdə onlar bir-birinə gileylənərək deyirlər: «Bunlar ölən deyillər». [Bir parası isə]: «Hələ görürük!» - deyir və [sözünə] əməl

edərək [ərəblərə] görə kolluqda pusquya yatır. Sonra onlardan biri müsəlmanların birisinə (səh. 159) qəfildən [ox] atıb onu öldürür. [Ölənin] yoldaşları onu qoyub qaçırlar. [Ancaq] bundan sonra [türklər] Əbdü-r-Rəhməna qarşı çıxış edir və vuruşurlar. Döyüş şiddətlənib bərkliyində bir carçı ətrafa car çəkir: «Hövsələ göstər, ey Əbdü-r-Rəhman tayfası, yerin cənnətdir!» Əbdü-r-Rəhman da öləne kimi vuruşur. Döyüşçülərin [sıraları] pozulub açılarda Səlmən ibn Rəbiə bayrağı əlinə alıb onunla döyüşür. Carçı: «Hövsələ göstər, ey Səlmən tayfası!» deyərək ətrafa car çəkərkən, Səlmən: «Doğrudanmı, sən bir tələş görürsən?» - deyib, döyüşçülərini [vuruş meydanından] çıxarır.

Səlmənla Əbu Hürayra əd-Dausi⁶⁷ əvvəlcə Cilana, oradan da Curcana yollanırlar. Həmənlər [döyüşdən] sonra türklər artıq cürətə gəlir və ürək edib Əbdü-r-Rəhmanın cəsədini götürürlər: ondan indiyə kimi yağış dilərkən istifadə edirlər.

Əmir ibn Mə'ad Yəkrib⁶⁸ Matar ibn Səlcət-Təməmiyə isnadən rəvayət edir:

Əl-Bəbdə mən Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiənin yanına gəlmişdim. Şəhribəraz da onun yanında idi. [Bu zaman] yorğun, əldən düşmüş bir nəfər gələrkən Əbdü-r-Rəhmanın yanına daxil olur və keçib Şəhribərazın bir böyründə oturur. Matarın əynində zolaqlı bir Yəmənlər xələti [vardı]: yeri qırmızı, naxışı isə qara, ya da [əksinə] naxışı qırmızı, yeri isə qara [idi]. Onların ikisi də bir-birini sorğu-suala tutur.

Sonra Şəhribəraz [Əbdü-r-Rəhmana] deyir: «Əmir sağ olsun! Bilirsən bu adam haradan gəlib? Bu adamı mən bir neçə il bundan əvvəl səddə göndərmişdim ki, gedib görsün o, nə cürədir və onun arxasında kimlər [olur]. Onu çoxlu pul-para ilə təchiz etdim. Ona görə qonşu [hökmdarın adına məktub] yazdım və onun üçün ərməğan göndərərək xahiş etdim ki, [elçim] haqqında o biri [hökmdarlara] yazsın. Hər hökmdar üçün də hədiyyə [hazırlayıb] elçiyə verdim. O da bu [hədiyyələri] hər hökmdara bir-bir təqdim edə-edə gedib [səddə] çıxır. Səddin yerləşdiyi ərazinin hökmdarına gəlib çatdıqda hökmdar onun haqqında həmin ölkədəki öz canişininə yazır. [Elçi] onun yanına gəlir və [canişin] öz quşağasını şahini ilə birlikdə onunla [səddə] göndərir. Elçi ona [hədiyyə olaraq] bir ipək parça verir.

[Sonra elçi danışaraq] deyir: «Quşağası mənə təşəkkür etdi. Biz [mənzil başına] gəlib çatdıqda [qarşımızda] birdən iki dağ [peyda oldu]; onların da arasında keçilməz bir sədd. [Sədd] dağların [başına] kimi ucalaraq onlarla bir səviyyədə idi. Səddin arxasında isə dərinliyinə görə gecə zülmətindən də qatı bir yarpaq görsəndi. Bütün bu [mənzərəyə] mən göz gəzdirərək diqqətlə baxdım. Sonra uzaqlaşmaq istədikdə quşağası mənə dedi: «Bircə dayan, qoy səni mükafatlandırım! Elə hökmdar olmur ki, Allaha yaxınlıq naminə dünya malından özündə olan ən qiymətli [bir şeyi gətirib] bu dərəyə atmasın.» Sonra o özü ilə [gətirdiyi] ətdən bir parça kəsib, onu dərəyə atdı. Şahin də onun dalınca şütüdü. [Bu zaman quşağası] dedi: «Əgər [quş] özünü ətə havada çətdirsə, onda heç zad. Yox, əgər yerə düşdükdən sonra çətdirsə, onda nə isə [olacaq]!» Sonra şahin caynaqlarında ət

yanımıza qayıtdı, ətin də üstündə - bir yaqut [daşı]. [Quşağası] onu mənə [hədiyyə] verdi. (səh. 160) Budur o [daş]!»

Şəhribəraz onu - qırmızı [yaqutu] götürüb, Əbdü-r-Rəhmana ötürür. [Əbdü-r-Rəhman] onu alıb nəzərdən keçirir və sonra Şəhribəraza qaytarır. Şəhribəraz deyir: «Bu [yaqut daşı] ölkənin özündən, yəni əl-Bəbdən də dəyərlidir. Allaha and olsun, hakimiyyə görə siz mənim Xosrovlar nəslindən daha çox xoşuma gə bilərsiniz. Əgər onların hakimiyyəti [zamanı] olsaydı və onlar yaqutdan xəbər tutsaydılar, onu mənim əlimdən qayıb alardılar. Allah haqqı, nə qədər ki siz və sizin böyük hökmdarınız vəfalıdır, sizə heç nə olası deyil!»

Əbdü-r-Rəhman elçiyə üz tutub soruşur: «O sədd nə şəkildədir və nəyə bənzəyir?» [Elçi də]: «Bu adamın əynindəki paltara», deyər cavab verir və o, Matar rəvayət edir deyər, mənim paltarına baxdı.

Sonra Matar ibn Səlc Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiyəyə deyir: «[Bu] adam, Allah haqqı, düz danışır. O, [doğrudan da], gedib və [onu] görüb» və sonra: «Bəli, o, dəmirlə bürüncün xüsusiyyətini [düzgün] qeyd etdi», - deyərək, «Mənə dəmir parçaları gətirin...»⁶⁹ [ayəsini] axıra kimi oxuyur.

Əbdü-r-Rəhman Şəhribərazdan soruşur: «Sənin [bu] hədiyyənin [qiyməti] nə ola bilər?» O cavab verir: «Mənim bu ölkəmdə 100 min [dirhəm], o biri ölkələrdə isə 3 və bəlkə də daha artıq milyon»...

(Səh. 162) ... Müaviyə⁷⁰ dövründə Ərminiyyə əhalisi [sülh müqaviləsini] pozur və [Müaviyə] Həbib ibn Məsləməni o zaman Həbib Curzanda [idi] - əl-Bəbə əmir təyin edir. [Həbib] Təflis və ətraf dağların əhalisi ilə yazışmalar aparır, sonra onlar müqavilə bağlamaq razılığına gələnə kimi onlarla vuruşur. [Bir müddət] yazışdıqdan sonra [Həbib] onlarla qarşılıqlı müqavilə bağlayır:

«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim!

Həbib ibn Məsləmədən Hurmuz torpağı Curzanın Təflis əhalisinə!

Salamatlıq [olsun] sizə!

Şükür edirəm sizə görə o [Allaha] ki, Ondan başqa bir ilahi yoxdur!

Sizin elçiniz Təfli yanımıza gəlib, haqqınızda bizə xəbər verdi və göndərdiyinizi də çatdırdı. Təfli adınızdan bildirdi ki, biz sizin zənn etdiyiniz kimi, bir millət deyildik. Biz belə idik o vaxta kimi, ta ki o böyük və qüdrətli Allah bizi [uzun müddət] azlıqda, zillətdə və cəhalətdə saxladıqdan sonra Məhəmmədin köməylə, Allahın xeyir-duası və salamı olsun Ona! - doğru yola çıxararaq, islamla gücləndirib şərəfli etdi.

Təfli bildirdi ki, siz sülh arzusundasınız. Mən və mənimlə yanaşı iman gətirənlər [buna] razı olub, yanınıza Əbdü-r-Rəhman ibn Cəz əs-Suləmini göndərdim. O, ilahiyyat və Quran biliciləri arasında bizim ən yaxşı bilənimizdir. Onunla mən həm də sizin əmniyyətiniz haqqında öz fərmanımı göndərdim. Əgər razı olsanız, onu sizə verər, yox əgər razı olmasanız, onda o sizə müvafiq olaraq müharibə elan edəcək! «Allah xainləri sevmir...»⁷²

«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim!

Bu, Həbib ibn Məsləmə tərəfindən Hurmuz torpağı - Curzanın Təflis əhlinə [verilən] fərmandır!

[O] sizin həyat və əmlakınız, kilsə və monastırınız, hücrə və dini ibadətləriniz üçün təminatdır! [Bu şərtlə ki,] hər bir ev əhli üzərinə tam bir dinar - alçaldıcı ziyə qoyulur!

Bizə [sizdən] Allahın düşməninə və öz düşmənimizə qarşı [mübarizədə] məsləhət və köməyiniz, yol üstə olan [müsəlmanı] əhli-kitaba məxsus halal yemək və halal içməklə qonaq edib bir gecə saxlamağınız və heç biriniz tərəfindən ona zərər gətirilmədən yol göstərməyiniz gərəkdir.

İslamı qəbul edib, namaz qılsanız və zəkat versəniz, bizə - din qardaşı məvalisiz! [Amma] hərəgah bir kəs Allahdan, Onun elçilərindən, [müqəddəs] kitablarından və zümrəsindən üz döndərərsə, belə halda sizə hər b elan edəcəyik. [Çünki] «Allah xainləri sevmir...»!

(Səh. 163) *Təzdiq etdilər*: Əbdü-r-rəhman ibn Xalid,⁷³ əl-Həccac və İyad *Yazdı*. Rabah.

Şahid oldu Allah, Onun mələkləri və o kəslər ki, iman gətirmişlər. Yetər təkcə Allahın şahidliyi!»

24 (644)-cü il

(səh.246) [Azərbaycanla Ərminiyyəyə hücum]

Həmin ildə, mən 24-cü ili nəzərdə tuturam. Əbu Mixnəfin⁷⁴ rəvayətinə görə əl-Valid ibn Ukbə⁷⁵ - əhalisi hələ Ömər vaxtında müsəlmanlarla bağlamış olduğu sülh müqaviləsini pozduğundan Azərbaycanla Ərminiyyəyə yürüş edir. Amma başqalarının rəvayətinə görə bu, 26 (646)-cı ildə olub.

Bu barədə habelə müsəlmanların vəziyyəti və həmin yürüş zamanı onların fəaliyyəti haqqında hekayət:

Hişəm ibn Mühəmməd⁷⁶ qeyd edir ki, Əbu Mixnəf [əvvəllər] əl-Əzdi, sonralar isə əl-Qəmdi [adlanan] Fərvə ibn Lakıta isnadən ona rəvayət edib ki, Kufə əhlinin hərbi yürüşləri [adətən] ər-Reylə Azərbaycana olub. [Bu] iki sərhəd məntəqədə kufəlilərdən 10 min döyüşçü saxlanılırdı: 6 mini Azərbaycanda, 4 mini də ər-Reydə. Kufədə isə o zamanlar 40 min döyüşçü vardı. Hər il bunların 10 mini həmin sərhəd məntəqələrinə basqın edirdi. Beləliklə, [hər] döyüşçünün payına dörd ildən bir yürüşə getmək düşürdü.

Əl-Valid ibn Ukbə Osmanın hökmranlığı zamanı, özünün Kufədə əmirlik etdiyi dövrdə Azərbaycan və Ərminiyyəyə yürüş edir. O, Səلمان ibn Rəbiə əl-Bəhilini yanına çağıdırıb, onu öz qabağınca ön dəstəsi başında irəli göndərir. Özü isə Ərminiyyə ərazisinə soxulmaq məqsədilə [onun ardınca] qoşunla çıxış edir və qoşunu ilə hərəkət edərək Azərbaycana daxil olur. Sonra Abdullah ibn Şübeyl ibn Auf əl-Əhməsini 4 min [döyüşçü] ilə [irəli] göndərir. O da Muğan, əl-Bəbi⁷⁷ və ət-Taylasan⁷⁸ sakinləri üzərinə basqınlar edir və qənimət olaraq onların var-

dövlətindən [bir qədər sərvət] ələ keçirir. Camaat ondan ehtiyatlanıb qorunduğu üçün [Abdullah] onlardan çox az əsir tuta bilir və qayıdaraq əl-Valid ibn Ukbənin yanına gəlir.

(Səh.247) Sonra əl-Valid Azərbaycan əhalisi ilə [onların] 800 min dirhəm [xərac verməsi] şərt ilə sülh [müqaviləsi] bağlayır. [Əslində] bu, həmin o sülh müqaviləsi idi ki, [Azərbaycan əhalisi] onu hələ Nihavənd savaşından⁷⁹ bir il sonra 22 (642)-ci ildə Huzeyfə ibn əl-Yəmənə bağlamışdı. Lakin Ömər'in vəfatı ilə onlar bu [pulu] saxlayıb verməmişdilər. Osman hakimiyyətə gəlib, əl-Valid ibn Ukbəni Kufəyə vali təyin etdikdə isə [əl-Valid] ordu yeridərək, onları basıb əzir. Bunu gördükdə onlar [əl-Validə] tabe olur və xahiş edirlər ki, o, əvvəlki sülh müqaviləsini onlar üçün imzalasın. O [bunu] edir və [xərac] pulunu onlardan tutub alır. Sonra onların ətrafındakı müsəlman düşmənlərinə qarşı geniş basqınlara başlayır. Abdullah ibn Şubeyl əl-Əhməsi öz hərbi yürüşündən sağ-salamat və qənimətlə [əl-Validin] yanına qayıtdıqda [əl-Valid] 24 (644)-cü ildə Səlmən ibn Rəbiə əl-Bəhilini 12 minlik [bir ordu] ilə Ərminiyyəyə yollayır. [Səlmən] Ərminiyyə ərazisi ilə hərəkət edərək [adam] qırır, əsir edir, qənimət ələ keçirir. Sonra əlidolu geri döndü, əl-Validin yanına gəlir. Beləliklə, əl-Valid zəfər çalıb məqsədinə çataraq, çəkilib gedir.

30 (650)-cu il

(səh. 281) Əs-Səri Şueybə, [Şueyb isə] Seyfə, [o da] Mühəmməd və Təlhaya isnadən mənə yazıb ki, [bunların ikisi də] rəvayət etmişdir:

Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiyəyə kömək olaraq Huzeyfə ər-Rey yürüşündən əl-Bəb yürüşünə keçirilir. Onunla Səid ibn əl-As⁸¹ da yola düşür və onlar birlikdə gəlib Azərbaycana çıxırlar. [Ərəblər] orduya arxa yaratmaq məqsədilə [adətən] belə edirdilər. Huzeyfə [yürüşdən] qayıdanadək [Səid Azərbaycanda] qalır. Sonra onların ikisi də geri döner.

32 (652)-ci il

(səh.304) Bu ildə Səid ibn əl-As Bələncər sərhəd məntəqəsinə Səlmən ibn Rəbiəni amil təyin edir və oradakı Huzeyfə ordusunu, Seyfin dediyinə görə, Həbib ibn Məsləm əl-Fihrinin başçılıq etdiyi Şam döyüşçüləri ilə möhkəmləndirir. [Həmin] ildə də [orduya] başçılıq üstündə Səlmənlə Həbibin araları dəyir və bununla [əlaqədar] Şam camaatı ilə kufəlilər arasında mübahisə başlanır.

Bu barədə xəbərin şərhini:

Əs-Sərinin Şueybə, [Şueybin isə] Seyfə, [onun da] Mühəmməd və Təlhaya isnadən yazdıqları içində belə bir məlumat var ki, [Mühəmmədlə Təlhə] rəvayət etmişlər:

Osman Səidə yazır: «Səlmanı əl-Bəbə yürüşə göndər!» Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiyə də - [o zaman] o, əl-Bəbin [valisi] idi, yazır: «Rəiyyət [müsəlmanların] çoxunu harınlaşdırıb korlayıb, Sən [yürüşləri] kəs, [belə] müsəlmanlarla hücumlar etmə! Qorxuram ki, başları bəlaya düşsə». Amma bu, Əbdü-r-Rəhmanı öz fikrindən daşındırıb saxlaya bilmir və o, Bələncərdən əl çəkmir. Odur ki, Osmanın hökmrənliyinin doqquzuncu ilində o yürüş edərək, Bələncərə gəlib çıxır. [Müsəlmanlar] onu mühasirəyə alıb, mancanaq və ərradələrdən atəşə tuturlar. Əgər bir kəs cürət edib [şəhərə] yaxınlaşsaydı, onu yorub əldən salar ya da vurub öldürərdilər. Sonra birdən ordu ilə hücum edirlər və elə həmin günlərdə də Mi`dəd həlak olur.

Sonra bir gün türklər sözləşib vədələşir və Bələncər əhli çıxış edir. Türklər də onlara qoşulub, [birgə] vuruşurlar. Ləqəbi Zu-n-Nur olan Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbiə həlak olur, müsəlmanlar da məğlub olub pərən-pərən düşürlər. Səlman ibn Rəbiənin ardınca düşüb gedənləri o, mühafizə edib əl-Bəbdən çıxarır. (səh 305) Amma Xəzər və onun [sahilyanı] ölkələrinə üz tutub gedənlər isə Cilan və Curcana doğru hərəkət edirlər: Səlman əl-Fərisi⁸² ilə Əbu Hureyra da onların arasında idilər.

[Yerli] camaat Əbdü-r-Rəhmanın cəsədini ələ keçirir, onu qutuya qoyur və [cəsəd] onların əlində qalır. Onlar yağış və kömək diləyərkən, bu günə kimi ondan istifadə edirlər...

Əs-Səri Şueybə, [Şueyb isə] Seyfə, [o da] əl-Qusn ibn əl-Qasimə, [bu da] bənu kinənədən olan bir adama isnadən mənə yazıb [ki, həmin şəxs] demişdir:

Xəzərlər üstünə basqınlar aramsız davam etdikdə, onlar bir-birinə şikayətlənib gileylənməyə başlayır və özlərini qınayaraq deyirlər: «Biz elə bir xalq idik ki, bu azsaylı millət nə qədər ki gəlməmişdi, bizə heç kəs bata bilmirdi, [indi isə] biz onların qabağında dura bilmirik». Bəzisi də digərinə deyirdi: «Bunlar ölməzdir, əgər ölən olsaydılar, üstümüzə [belə] hücumlar etməzdilər» [Müsəlmanların bu] basqınlarında və yalnız sonuncusunda Əbdü-r-Rəhməndən savayı, ölüb-itəni olmayıb. [Nəhayət, türklər]: «Bəlkə cəhd edib görək?», – deyib, kolluqda pusquya yatırlar. Bir dəstə döyüşçü bunların yanından ötüb keçərkən, [pusquçular] ox atıb, onları öldürürlər. Bundan sonra onlar öz başçılarının görüşünü təşkil edib, onları müharibə etməyə çağırırlar. Bir gün isə onlar sözləşib, vuruşa gedirlər. [Həmin vaxtlar da] Əbdü-r-Rəhman öldürülür. [Müsəlman] döyüşçüləri qəfil hücumla məruz qalaraq, iki dəstəyə bölünürlər: biri əl-Bəbə [üz qoyur], onları Səlman mühafizə edib [aradan] çıxarır; digəri isə bunların arasında Səlman əl-Fərisi və Əbu Hureyra da olmaqla Xəzərə sarı üz tutaraq, Cilan və Curcana tərəf yollanır.

Əs-Səri Şueybə, [Şueyb] isə Seyfə, [bu da] əl-Müstə'nir ibn Yəzidə, [o da] öz qardaşı Qeysə, [Qeys isə] atasına isnadən mənə yazıb ki, [sonuncu] rəvayət etmişdir:

Yəzid ibn Müaviyə,⁸³ Əlqamə ibn Qeys,⁸⁴ Midəd əş-Şeybani⁸⁵ və Əbu Müfəzzər ət-Tə'mimi bir çadırdadır, Əmr ibn Utbə,⁸⁶ Xalid ibn Rəbiə, əl-Halhal ibn

Zurri və əl-Karsə⁸⁷ isə [başqa] bir çadırda qalırdılar. Onlar Bələncərdəki hərbi düşərgədə qonşu idilər. Əl-Karsə` deyərdi: «Nə gözəldir paltarda qan parıltısı!» Əmr ibn Utbə isə əynindəki ağ donuna baxaraq söylərdi: «Nə gözəldir al qan [ləkəsi] sənin ağ üzündə!»

Osmanın hakimiyyəti illərində kufəlilər [bir neçə dəfə] Bələncərə hərbi yürüşlər etmişlər; bu yürüşlər [onun hakimiyyətinin] 9-cu ilinədək itkisiz keçdiyindən nə bir qadın dul, nə də bir uşaq yetim qalmışdı. 9-cu ildə isə (səh.306) həmlədən iki gün qabaq Yəzid ibn Muaviyə [yuxuda] görür ki, onun çadırına bir ceyrən gətiriblər. O, [ömründə] bundan gözəlini görməmişdi; ceyranı onun bürüncəyinə bürüyüb bükmüşlər. Sonra onu bir qəbrə aparırlar. Qəbrin üstündə dörd nəfər durmuşdu. O bundan hamar, bundan yaraşıqlı bir qəbir görməmişdi. [Ceyranı] onun içində dəfn edirlər.

Sonra [müsəlman] döyüşçüləri türklərin üstünə həmlə edərkən, Yəzidə bir daş dəyib, başını yarır və qandan onun paltarını elə bulaşır ki, elə bil ona bəzək vurulmuşdu. Bununla da onun yuxuda görmüş olduğu ceyrən, həm də yaraşıqlı paltar üzərindəki qan [ləkəsi] çin olur.

Etdikləri həmlədən bir gün qabaq Mi`dəd Əlqamədən xahiş edib deyir: «Bircə öz bürüncəyini verəydin, onu başıma dolayaydım». [Əlqamə onu] verir. Sonra [Mi`dəd] Yəzidin həlak olduğu bürcə gedir və [düşməni] oxa tutaraq, bir neçəsini vurub öldürür. [Lakin] ərədədən atılan daş onun təpəsinə dəyib əzir. Döyüşçüləri onu çəkib aparır və Yəzidin yanında basdırırlar. Əmr ibn Utbə də yaralanır və donunu arzu etdiyi halda görərək, həlak olur. Əl-Karsə' isə hücum günü elə vuruşur ki, nizədən deşik-deşik olmuş [xələti] yeri ağ, naxışları da elə bil qırmızı olan bir dona çevrilir. Nə qədər ki o həlak olmamışdı, döyüşçülər mətanətlə vuruşurdular, amma onun ölümü ilə onlar məğlub olurlar.

Əs-Səri Şueybə, [o isə] Seyfə, [Seyf də] Davud ibn Yəzidə isnadən mənə yazıb ki, [Davud] rəvayət etmişdir:

Yəzid ibn Müaviyə ən-Nəxəi, Allah ondan razı qalsın, Əmr ibn Utbə və Mi`dəd Bələncər günü həlak olmuşlar. Midədə gəlincə o, Əlqamənin bir bürüncəyini [başına] sarıyıb dolayır. Mancanaq daşının bir parası onun təpəsinə dəyib yaralayır. O da əlini [başına] qoyub buna əhəmiyyət vermir. Sonra isə keçinir. Əlqamə onun [bürüncək üstündəki] qanını yusa da, [ləkəsi] getmir və cümə [namazlarına] onda gələrək deyərdi: «Məni buna bağlayan odur ki, onda Midədin qanı var». Amma Əmr isə ağ xələt geyərək deyərdi: «Buna qan əcəb də yaraşardı!» [Sonralar] bir daş dəyib, onu qana boyayaraq öldürür. Yəzidə də nə isə dəyib, [ondan] ölür. [Yuxusunda o, görmüşdü ki,] bir qəbir qazıb hazırlamışlar. Yəzid də ona baxıb deyir: «Əcəb də yaraşıqlıdır!» [Beləcə] yatmış [adamin] öz yuxusunda gördüyü çin olur: [gözəllikdə] ondan qəşəngi olmayan bir ceyrən gətirib, onu həmin qəbrədə basdırırlar. [Demə,] həmin ceyrən elə onun özü imiş. Yəzid, Allah ona rəhmət etsin, həlim, gözəl [bir insan] idi. [Onun ölüm xəbəri] Osmana gəlib çatdıqda, [Osman] demişdi: «Biz Allahınıq və Onun dərğahına

qayıdarıq». Kufə əhli üzə durdu. Pərvərdigara, onların günahından keç, onları qəbul et!»

Əs-Səri Şueybə, [o da] Seyfə, [Seyf də] Mühəmməd və Təlhaya isnadən mənə yazıb ki, [Mühəmmədlə Təlha] rəvayət etmişlər:

Səid [ibn əl-As] o sərhəd bölgəyə Səlman ibn Rəbiəni [hakim], (səh.307) Hüzeyfə ibn əl-Yəməni isə kufəlilərin başında hərbi yürüşlərə [komandan] təyin edir. Bundan əvvəl həmin bölgədə [komandan] Əbdü-r-rəhman ibn Rəbiə idi. [Hakimiyyətinin] onuncu ilində Osman onları başda Həbib ibn Məsləmə əl-Quraşi olmaqla Şam camaatı ilə gücləndirir. Səlman Həbibə sərəncamlar verir, o isə [tabe olmaqdan] imtina edirdi. Şam camaatı deyirdi: «Biz Səlmanı döyüb əzişdirəcəyik!» [Səlmanın] adamları da cavabında: «Onda biz də, Allaha and olsun! – Həbibə əzişdirib dustaq edirik! Əgər [fikrinizdən] daşınıb çəkinməsəniz, həm sizdən, həm də bizdən çoxlu qırılıb ölənlər olacaq!», - deyər söyləyirdilər.

Aus ibn Məğra⁸⁸ bu haqda deyib:

Səlmana əl vursanız, biz də kötəklərlik sizin Həbibə!

İbn Affanın yanına getsəniz, biz də gedərik [onun yanına].

Ədalətli olsanız, bu məntəqə bizim əmirin məntəqəsidir.

Bu⁸⁹ isə bir neçə dəstə başında gəlmiş [adi] bir əmirdir.

Biz - məntəqə sahibləri gecələrlə onu qoruyub saxlamışıq,

Atışaraq hər həmləni basıb dəf etmişik.

Həbib istəyirdi ki, Kufədən gəlmiş bir ordu əmiri tək əl-Bəb hakiminə göstərişlər versin. Amma bunu gören Hüzeyfə, [onun döyüşçüləri də] lazımı hövsələ göstərirlər. Hüzeyfə ibn əl-Yəmən üç dəfə [Bələncərə] basqın edir. Üçüncüsünün əsnasında isə Osman qətlə yetirilir. Osmanın qətl [xəbəri] onlara gəlib çatdıqda, [Hüzeyfə] deyir: «İlahi, Osmanın qatilləri, Osmana təcavüz edənlər, gözləri Osmanı götürməyənlər Sənin lənətinə gəlsinlər! Pərvərdigara, biz onu, o da bizi məzəmmət edib qınayardı! Məgər ondan qabaq kimsə bizi, bizlər də onu haçansa qınamayıb? Amma bunu fitnə üçün bəhanə edib götürdülər. İlahi, onları qılincdən keçirəsen!»

Qeydlər

1. Orta əsr ərəb mənbələrində işlənən «Kisra» - «Xosrov» sözünün təhrif olunmuş şəklidir. «Xosrov» - Sasani padşahlarına verilən yüksək tituldur. Sasani hökmdarlarından yalnız ikisinin əsl adı Xosrov olub: I Xosrov Ənuşirvanın və onun nəvəsi II Xosrov Pərvizin.

2. **I Xosrov Ənuşirvan Qubad** (ərəb qaynaqlarında «Qubaz») - 531-579-cu illərdə İranda hökmranlıq etmiş məşhur Sasani padşahı. Ənuşirvan qonşu Bizansla uğurlu müharibələr aparmış, 570-ci ildə isə onun ordusu Yəməni tutmuşdur. Ənuşirvan atası I Qubadın başlamış olduğu quruculuq işlərini davam etdirərək, sərhəd məntəqələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bir çox qala və

istehkamlar tikdirir, dövlət idarəçiliyi sahəsində geniş islahatlar keçirir, torpaq və vergi sistemlərini təkmilləşdirir. Onun bu sahədə gördüyü işlərdən sonralar ərəblər öz dövlət

quruculuğunda istifadə etmişlər.

3. **«Fazusban»** - farsca «paduspan» olub, canişin deməkdir. Bu titul Sasanilər dövründə ölkənin ən iri inzibati bölgüsünü idarə edən canişinə verilirdi.

4. «Fars məmləkəti» dedikdə burada, şübhəsiz, bütün Sasanilər məmləkəti nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, orta əsr ərəb mənbələrində «İran» məfhumu adətən «biləd fəris» və «bilədu-l-furs» (farslar ölkəsi) ya da ki «bilədu-l-acəm» (qeyri-ərəblərin ölkəsi) ifadələri ilə bildirilirdi.

5. **Dünbavənd** - Rey yaxınlığında yerləşən dağ silsiləsi və ona bitişik vilayətin adı. Yaqut əl-Haməvinin qeyd etdiyinə görə həmin ərazi bəzən «Dümavənd», bəzən də «Dübavənd» adlanırdı (Yaqut əl-Haməvi, Kitəb mucəmi-l-buldən. Tehran. 1965, c.II, səh. 585, 606-608). Hal-hazırda Tehrandan təxminən 60 km şərqdə Dəməvənd adda şəhər mövcuddur.

6. **Təbəristan** - İranın indiki Mazandaran vilayətinin keçmiş ərəb adı.

7. **Fəsa** - Fars əyalətinin qədim və ən böyük şəhərlərindən biri.

8. **Zərdüşt** - islamaqədərki İran əhlinin ən çox etiqad etdiyi və onun adı ilə bağlı olan atəşpərəstlik dininin banisi, müqəddəs «Avesta» kitabının müəllifi. Zərdüştlüyün İran ərazisində dövlət dininə çevrilməsi Sasanilər sülaləsinin müəssisi Ərdəşir Babəkən (226-240) dövrünə təsadüf edir. Ərdəşir ölkə daxilində başqa din və məzhəbləri təqib edərək, zərdüştlüyün yayılması qayğısına qalmış və bu məqsədlə çoxlu atəşgədələr tikdirmişdi.

9. **Məzdək Bamdad** (ərəbcə: Bamdəz) - V əsrin sonları - VI əsrin əvvəllərində İranda geniş vüsət tapmış yeni dini təriqətin yaradıcısı, həm də xalq üsyanının başçısı. Məzdekkin dini müddəaları onun sələfi - Mani məzhəbinin əsas prinsiplərinə köklənmişdi. Maninin məzhəbi kimi onun da təriqəti ölkənin dövlət dini olan zərdüştiliyə qarşı yönəlmişdi. Məzdek ictimai həyatda da, mülkiyyətdə də insanların bərabərliyini təbliğ edirdi. Aşağı təbəqələrin mənafeyini müdafiə etdiyindən onun hərəkəti haqlı olaraq xalq kütlələrinin rəğbət və dəstəyini qazanır. Siyasi sahədə bu hərəkət əslində ayanların və yüksək din xadimlərinin hakimiyyəti əleyhinə çevrilir. Bir vaxtlar Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyətə can atan atası Qubad Firuzun (488-531) özü Məzdek hərəkətinə tərəfdar çıxmış və ondan siyasi məqsədləri üçün istifadə etmişdi. Lakin ömrünün sonuna yaxın o, vəliəhdli - oğlu Xosrov Ənuşirvana Məzdek və onun adamlarına qanlı divan tutmağa rəvac verir. Ənuşirvan da 528-ci ildə guya hörmət və ehtiram əlaməti olaraq Məzdekkin şərafinə xüsusi bir ziyafət qurur və ziyafət zamanı Məzdekki həm də onun bütün yaxın məsləkdaşlarını qırıb məhv edir. Bundan sonra Məzdekkin ardıcılıarı amansız təqiblərə məruz qalıb, məmləkətin ucqar yerlərinə, əsasən də Orta Asiya məntəqələrinə qaçıb getməli olurlar *B.B.Бартольд. Соч.м. II. ч. I. М, 1963. с.217: т.VI. М.. 1966, с. 215: т.VII. М.. 1971, с. 441: Мэри Бойс. Зороастрийцы.*

Верования и обычаи. М.. 1987, с. 158-160)

10. **Mani** (215-276) III əsrdə İraqda peyğəmbərlik iddiası ilə çıxış edən dini xadim. Onun dini fəaliyyəti İranda Sasanilər sülaləsinin ilk nümayəndələri I Ərdəşir Babəkan (224-240) və onun oğlu I Şapurun (240-272) hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Özünü Zərdüşt, Budda və İsa peyğəmbərin xələfi elan edən Mani yeni din yaradaraq, bunu çəkdiyi rəsm şəkilləri vasitəsilə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində uğurla yaymağa və əhalinin müxtəlif təbəqələri, hətta əyanlar arasında belə özünə tərəfdarlar qazanmağa nail olur. Mani məzhəbi mahiyyət etibarilə İranda dövlət səviyyəsində himayə olunan Zərdüşt dininin təbliğ etdiyi təbəqəli ictimai quruluşa qarşı çıxaraq, Budda və xristian təlimlərindəki zahidlik ideyalarını əsas tuturdu. Onun dini ideyaları tezliklə Roma imperiyası hüdudlarında, habelə Yunanıstan və latın dilli ölkələrdə tanınır. Lakin sonralar Mani məzhəbi həm xristian, həm də islam ələmində ciddi təqiblərlə üzləşir. Mani edam edildikdən sonra isə onun ardıcilları İrani tərk edərək, Amu-Dərya çayı arxasındakı ərazilərə qaçır və orada məskunlaşırlar. Amma ərəb işğalları ilə əlaqədar onlar geri qayıtmaq imkanı əldə etmiş olurlar. Lakin xəlifə Mehdi (775-785) dövründə onların yenidən köçürülməsi başlanır. Xəlifə əl-Müqtədir (908-932) isə bu əməliyyatı xüsusi sərtliklə həyata keçirərək başa çatdırır. (*B.B.Бартольд. Соч. т. II. ч. I. М. 1963, с.216; т. VI. М. 1966. с. 86. 214. 475; т. VII М. 1971. с. 441; т. IX. М. 1977. с. 266).* .

11. **Məcusi** - fars dilindəki «muğ» sözünün ərəb variantıdır. Bu adla İranda atəşpərəstlər, həm də əsasən Zərdüşt dinindən olanlar adlanırdı. Muğlar oda ibadət edib, Günəşə səcdə qılırdılar. Əl-Fəxri və əş-Şəhristani məcusların vaxtilə 70 təriqəti olduğunu qeyd edirlər. Əl-Fəxrinin dediyinə görə sonralar onların yalnız doqquz qalmışdır: kayumərsiyyə, zərvaniyyə, zərdüştüyyə, sənəviyyə, maniviyyə, mədzəkiyyə, deysəniyyə, mərkayuniyyə və kaynəviyyə (*Али ибн Мухаммад ал-Фахри. Китаб талхис ал-байан фи зикр фирак ахл ал-адیان. М.. 1988. с. 19. 40: Мухаммад ибн Абд ал-Карим аш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ва-н-нихал). с. I. М.. 1984. л. 27).*

12. **İsbahbəz** (ispahbəz) - pəhləvi dilində «spahbed»dir ki, bu da Sasanilər dövründə bir müddət yüksək hərbi titullu olub, I Xosrov Ənuşirvanın məlum islahatlarından qabaq ölkənin hərbi qüvvələri təkcə bir şəxsin - ali baş komandanın əlində cəmləşmişdi və o, «Eran spahbed» (yəni İranın baş sərkərdəsi) titulu daşıyırdı. Çox ehtimal ki, Ənuşirvan ölkədə bütün hərbi hakimiyyətin bir şəxsin əlində olmasından ehtiyatlanaraq, ölkə ərazisini dörd böyük canişinliyə böldüyü kimi orduya başçılığını da dörd sərkərdə arasında bölüşdürür («*Книга деяний Ардашира сына Папака*». М.. 1987, с. 20).

13. **Qubaz ibn Firuz** (I Qubad (Qəvad) Firuz) - 488-531-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş İran şahənşahi: I Xosrov Ənuşirvanın atası:

14. **Əs-Sind** - Yaqut əl-Həməviyə görə əl-Hind, Kirman və Sicistan (Sistan) arasında yerləşən ölkə olub (*Yaqut əl-Həməvi. Kitab mü'cəmi-l-buldən.*

Tehran, 1965, c III, səh. 166). Hal-hazırda o, Pakistan ərazisinin bir hissəsini təşkil edir.

15. **Bust** - Əfqanıstanın Sicistan (Sistan) bölgəsində eyni adda tarixi şəhər və vilayət. Öz strateji əhəmiyyətinə görə Bust vaxtilə ölkənin ikinci böyük şəhəri olub. Şəhər Qəndəhardan 125 km aralı Hindistan yolunda yerləşirdi. Yaqut əl-Həməvi Bustun Qəzvinlə Herat arasında yerləşdiyini göstərir. Şəhər Teymurləngin hərbi yürüşləri zamanı dağılmış, indi isə onun yalnız qalıqları qalmışdır ki, bu da Qalayi-Bust adlanır (*Yaqut əl-Həməvi. Kitəb mü'cəmi-l-buldən. Tehran. 1965, c I. səh.612; İbn Rusta. Kitəb əl-ələk ən-nəfisə. Leyden. 1967. c. VII, səh.105: B.B.Бартольд..Соч.. т. VII, М, 1971, s.48; Əhməd Ətiyyəttullah, əl-Qamus əl-isləmi. Qahirə, 1963, c I, səh. 311*).

16. Ər-Ruxxac - Əfqanıstanın Sicistan diyarının şərq hissəsində eyni adda vilayət və onun baş şəhəri. Ər-Ruxxac orta əsrlərdə Qərbi Asiyadan Hindistana gedən iki yolun kəsişdiyi yerdə olduğundan mühüm ticari və strateji mövqeyə malik idi. Yunanlılar onu Araxosiya adlandırmışlar (*İbn Rusta. Kitəb əi-ələk ən-nəfisə, Leyden, 1967, c VII, səh. 281; Tarixi Sistan («История Сисмана»), М, 1974, s.65; Yaqut əl-Həməvi. Kitəb mü'cəmi-l-buldən. Tehran, 1965, c II, səh. 770; B.B.Бартольд). Соч.. Т. VII, М., 1971, s: 91*).

17. **Zabulistan** - İranla Əfqanıstan arasında tarixən mövcud olmuş ölkə; baş şəhəri Qəznə olub. Yaquta görə ölkənin əsl adı Zabul olub, lakin farslar ona «stan» əlavə edərək, «Zabulistan» adlandırmışlar. Hal-hazırda İranın Əfqanıstanla sərhədində Zabul (Zabol) şəhəri mövcuddur (*Yaqut əl-Həməvi. Kitəb mücəmi-l-buldən. Tehran, 1965, c II. Səh.904, 905; Tarixi Sistan. М., 1974, s.65; B.B.Бартольд). Соч.. Т. VII. М. 1971. s 351*,

18. Taxaristan - Şimali Əfqanıstanda Bəlxlə Bədəxşən arasında, Amu-Dərya (Ceyhun) çayının qərb sahilində yerləşən və geniş əraziyə malik ölkə (*B.B.Бартольд). Соч.. Т. VII. М., 1971. s. 41-45*).

19. **Dərdistan** - Əfqanıstanda dərd qəbiləsinin adı ilə adlanan rayon.

20. **Kabulistan** - Əfqanıstanda baş şəhəri Kabul olan diyar

21. **Əl-bəriz** - məskəni İranın Kirman vilayətinin dağlıq hissəsi olan və dil etibarilə irandilli olmayan qəbilə.

22. Q.A.Qeybullayev sul xalqının mənşəcə türk etnosu olduğunu qeyd edir. V.V.Bartoldun mülahizəsinə görə «sul» etnonimi Musa Kalankatuyunun «Ağvan tarixi» salnaməsində adı çəkilən «çul», «çol» etnonimləri ilə eynilik təşkil edir. Belə ki, ərəb dilində «ç» səsi mövcud olmadığından ərəblər onu çox vaxt «sad» hərfi ilə əvəz etmişlər. Odur ki, «Sul» toponimi də öz növbəsində «Çol», «Çor» və ya «Çoqa» şəhər adının ərəbcə qarşılığıdır (*Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, с. 111-114: 354; B.B.Бартольд). Соч.. т. II. з. 1. М.. 1963. s. 556*).

23. **Şəhram-Firuz** - Sasani hökmdarı Firuz Yəzdigird Bəhram (459-484) tərəfindən Azərbaycanın şimal hissəsində, baş Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi

sahilində iranlıların «Xəzər qapıları» adlandırdıqları yerdə təsis edilmişdi (*Н.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л. 1941. с.52; Т.Нöldeke. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leiden, 1879. p. 115. 116*).

24. «Abxiz» sözü arxasında ət-Təbəri, çox ehtimal ki, xəzərləri nəzərdə tutur.

25. Adı çəkilən «bəncər» etnonimini İ.Markvart bulqar - türk qəbilə adının təhrif olunmuş ərəb forması hesab edir (Marquart İ. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, s. 16).

26. **Bələncər** - qəbilə, həm də Şimali Dağıstanda şəhər və ölkə adı. Bir sıra tədqiqatçılar (başda İ.Markvart, V.F.Minorski, M.İ.Artamonov olmaqla) bələncər etnoniminin barsil (başqa sözlə barsil) etnonimini ifadə etdiyini qeyd edir (*Bax: Marquart İ. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften Leipzig, 1898, s. 87; Minorsky V. A new book on the Khazars. - Oriens, XI. 1-2. 1958, p. 125-126; Артамонов М.И. История хазар, Л. 1962. с. 184; Джафаров Ю. Р. Гунны и Азербайджан. Баку, 1985. с. 93*). Barsil türk qəbiləsi olub, bulqar qəbilələrindən birini təşkil edirdi (*Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку.1991. с. 127, 134, 135; Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку. 1985, с. 18*).

27. Allan (alan) etnosu müasir osetinlərin tarixi əcdadları sayılır.

28. **Firuz (Piruz) Yəzdigird Bəhram** - 459-484-cü illərdə İranda şahlıq etmiş sasanilərin hökmdarı. I Xosrov Ənuşirvanın babası.

29. **Sincibu (İstəmi) xaqan** - Qərbi türk imperiyasının hökmdarı (öl. 576). O, xəzər, bəncər və bələncər qəbilələrini özünə tabe edərək imperiyasının hüdudlarını Qafqaza kimi genişləndirə bilmişdi.

30. Sincibu xaqan heyətləri 567-ci ildə məğlub edib.

31. **Kisra Abərviz ibn Hürmuz (II Xosrov Pərviz)** - I Xosrov Ənuşirvanın nəvəsi; 591-628-ci illər arasında Sasanilər İranında şahlıq etmiş məşhur hökmdar. Özündən əvvəlki sələflərinin işğalçılıq siyasətini davam etdirərək o, Şam və Fələstini istila etmiş, xristianların müqəddəs xaçını ələ keçirib, onu İrana aparmışdı.

32. I Xosrov Ənuşirvanın oğlu IV Hürmuz 579-590-cı illərdə İranda şahlıq edib. O öz sərkərdəsi Bəhram Çubinin üsyanı zamanı öldürülüb.

33. Qeyri-ərəb mənşələrində Bəhram Çubinin adı bir qayda olaraq VI Bahram və ya Varahran şəklində verilir. Bəhram şahənşah IV Hürmuzun həm qayını, həm də məşhur sərkərdəsi olub. Bəhram Parfiyanın iri feodallarına mənsub Mihranilər nəslindən idi. O, Sasanilər dövlətinin şərq vilayətlərinin canişini idi. Bir zamanlar eftallarla (heyətlərlə) uğurlu müharibələr aparıb Bəhram onları darmadağın edərək, ölkələrini qəsb edir. O həm də Amu-Dərya çayının əks sahilində yaşayan maskutlarla da uğurlu döyüşlər aparır və onlara qalib gəlir. Lakin IV Hürmuzun haqsız və ehtiyatsız bir davranışından qəzəblənmiş Bəhram itaətdən

çıxıb üsyan edir: böyük bir ordu ilə Mədain (Ktesifon) üzərinə yeriyir və onu ələ keçirir. Zindanda saxlanılan devrilmiş şah IV Hürmuz qətlə yetirilir. Bəhram Sasanilər taxt-tacına sahib olur. Lakin o, ancaq ikicə il hökmrənlik edir. Bir vaxt Bəhramın əlindən ölkədən qaçıb getmiş Xosrov Pərviz Bizans imperatorunun hərbi kömək və dəstəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdır. Bəhram Çubin isə əvvəlcə Bəlxə, sonra da türk xaqanının yanına qaçır və elə orada da öz aqibətini tapır (*Məru Boyc. Zoroastriyyəsi. Verovaniya u obyçau. M., 1987, s. 171-173*).

34. **Əl-Mədain** (ərəbcə «mədinə» - «şəhər» sözünün cəmidir) - Bağdaddan 30 km cənubda yerləşmiş qədim tarixi şəhər, daha doğrusu, şəhərlər məcmusu. Şəhərin əsası ilk dəfə I Selevk Nikator (e.ə. 311-281) tərəfindən qoyulub və onun şərəfinə olaraq Selevkiyə adlandırılıb. Lakin sonrakı dövrlərdə ona bitişik bir neçə şəhər də salınıb. Sasanilər vaxtında şəhər Taysifon (Ktesifon) adlandırılaraq, şahənşahların qış iqamətgahına çevrilir.

35. Nueym ibn Mukarrin - məşhur Nihavənd vuruşunda baş komandan olmuş ən-Numan ibn Mukarrinin qardaşı və həmin vuruşu qələbə ilə başa vurmuş sərkərdə.

36. Ət-Təbərinin məlumatına əsasən Həmədan ilk dəfə Nihavənd vuruşunda məğlub olmuş İran ordusunun qalıqları təqib edilərkən elə həmin 21 (641)-ci ildə Nu'eym ibn Mukarrin və Ka'ka' ibn Əmr tərəfindən tutulur. Ərəblər şəhər hakimi Xosrovşununla sülh müqaviləsi bağlayırlar, amma şəhəri tərk edib getdikdən bir qədər sonra həmədanlılar müqaviləni pozurlar. Odur ki, xəlifə Ömər Nu'eym ibn Mukarrini yenidən Həmədan üzərinə yürüşə göndərir (*Tərix ət-Təbəri, Qahirə, 1970, c. IV. Səh. 128. 133, 147*).

37. **Vac-ruz** - Həmədanla Qəzvin arasında vadi. Bu vadidə Nihavənd vuruşundan sonra iranlılarla müsəlmanlar arasında yeni irimiqyaslı bir vuruşma baş verir. Bu vuruş da Nihavənd vuruşu kimi olduqca şiddətli və qanlı keçir. Ət-Təbəri qeyd edir ki, Nu'eym ibn Mukarrin Həmədan şəhərinin üstünü on iki minlik bir ordu ilə aldığı zaman Deyləm, Azərbaycan və Rey camaatı öz aralarında danışıqlar aparır və ərəblərə qarşı birgə çıxış etmək qərarına gəlirlər. Deyləmlilərə Mutə, reytilərə əz-Zinəbi Əbu Fərruxan, azərbaycanlılara İsfəndiyaz başçılıq edirdi. Amma Vac-ruzda baş verən vuruş da ərəblərin xeyrinə bitir (*Tərix ət Təbəri, Qahirə, 1970, c. IV, səh.148; Yaqut əl-Həməvi, Kitəb mu'cəmi-l-buldən. Tehran. 1965. c. IV. səh. 1972*).

38. **Ər-Rey** (Rey) - qalıqları müasir Tehranın cənub-şərqində, ondan təxminən 8 km məsafədə yerləşən qədim şəhər. Qədimdə Rey müxtəlif adlarla tanınıb: Rağa, Arsakiya, Azari və Ram-Firuz. Onun adına hətta Bisütun yazılarında (e.ə. VI əsr) rast gəlmək olur. Ərəblər Reyi 641-ci ildə fəth etmişlər. Abbasi xəlifələrindən əl-Mehdi 774-cü ildə onun qədim xarabalıqları üzərində əl-Mühəmmədiyyə şəhərini tikir. Samanilərin, Büveyhilərin və Səlcuqların hökmrənliyini görmüş bu şəhər XIII əsrdə monqol hücumlarına məruz qalaraq,

dağılmış və xarabazara çevrilmişdir (*Əhməd Ətiyyətullah. al-Qamus əl-islami. Qahirə, 1966. c II. Səh. 610-611*).

39. **Ömər ibn əl-Xəttab** (öl. 24/644) - ikinci haqq xəlifə: onun hökmrənlik dövrü 634-644-cü illəri əhatə edir. Ərəb istilalarının əsas hissəsi - İraq, Fələstin, Suriya, Misir və İranın işğalı onun xəlifəliyi vaxtına düşür. Odur ki, Xilafətin bir dövlət kimi yaranması birbaşa Ömər in adı ilə bağlıdır.

40. Simək ibn Xəraşa əl-Ənsari adında iki tarixi şəxsiyyət olub: bunların birisinin künyəsi Əbu Ducənə idi ki, bu da Məhəmməd peyğəmbərin yaxın silahdaşlarından olub. O, müsəlmanların Ühud döyüşündə iştirak etmiş, qəhrəmancasına vuruşmuşdu. Əbu Bəkr in xəlifəliyi vaxtında isə - 633-cü ildə riddə ilə mübarizə zamanı Əbu Ducənə əl-Yəməmədə yalançı peyğəmbər Museyliməni qətlə yetirərək, özü də həlak olmuşdu. (*əl-Bələzuri. Ənsəbu-l-əşraf, Qahirə, 1959. c. I. səh. 320; Tə'rix Xəlifə ibn Xəyyat. 1967. c I. səh. 77; İbn Kuteybə. Əl-Mə'arif. 1969, səh. 158. 159, 271; Şəmsəddin əz-Zəhəbi. Siyar ə'ləmi-n-nubələ. Qahirə, 1957. c I, səh. 175. 176. 217; Tə'rix ət-Təbəri. Qahirə, 1969. c. III. Səh. 581*). İkinci Siməkə gəlincə, təəssüf ki, onun haqqında bir məlumat əldə etmək mümkün olmayıb.

41. **Bukeyr ibn Abdullah əl-Leysi** - süvari qoşun hissəsinin başçısı. Atası Məhəmməd peyğəmbərin yaxın əshabələrindən olmuş və Bədrdə vuruşaraq həlak olmuşdu. (İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut, 1968. c IX, səh. 68). Bukeyr in özü isə müsəlman ordusunun bir sıra yürüşlərində, o cümlədən Kadisiyyə döyüşündə (15/637) və İran ərazilərinin fəthində iştirak edib (*Tə'rix ət-Təbəri. Qahirə, 1969, c III. səh. 621; Tə'rix Xəlifə ibn Xəyyat. 1967. c I. səh. 102*).

42. **Əbu Abdullah Ütbə ibn Fərkad əs-Suləmi** - hərbi sərkərdə, Məhəmməd peyğəmbərin bir neçə qəzavətinin iştirakçısı; 640-cı ildə İraqda Mosulu işğal edib (*İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut, 1968. c VII. Səh. 101*).

43. Yaqut əl-Həməvi Cərmizanı İranın Həmədan nahiyələrindən biri kimi qeyd edir (*Yaqut əl-Həməvi. Kitəb mu'cəmi-l-buldən. Tehran. 1965. c. II. Səh. 65*).

44. **İsfəndiyaz ibn əl-Fərruxzad** (İsfəndiyar Fərruxzad) - Azərbaycanın o zamankı mərzbanı.

45. **Əl-Kabc** - ərəblərin Qafqaz dağlarına verdikləri ad.

46. Ər-Rum dağları dedikdə Kiçik Asiyanın İranla sərhəd məntəqədə olan dağları nəzərdə tutulur.

47. **Əl-Bəb** (ərəbcə: qapı) **yaxud Bəbu-l-Əbvab** (Qapılar qapısı) - ərəblərin Dərbəndə verdikləri addır. Məlumdur ki, Böyük Qafqaz sıra dağlarında Xəzər dənizindən başlamış qərb istiqamətdə dağ keçidləri silsiləsi mövcud olub. Sasani padşahlarından Qubad Firuz, sonra da onun oğlu I Xosrov Ənuşirvan türk tayfalarının şimaldan get-gedə artan basqın və hücumlarının qabağını almaq üçün həmin keçidlər üzərində möhkəmləndirilmiş qalalar sistemi qurmuş və onları bir-birinə uzunluğu təxminən 40 fərsəx (240 km) təşkil edən ümumi bir divarla

birdəşdirmişlər. Bu qalalar sistemini sonralar ərəblər «əl-əbvab» (qapılar) adlandırmışlar. Hər qapının da ayrı-ayrılıqda öz adı vardı. İbn Xordadbehə görə qalaların sayı on üçə çatmış. Lakin onların başlıcası Dərbənd olduğundan ərəblər ona «əl-Bəb» və «Bəbü-l-Əbvab» adı vermişlər. Xilafət dövründə xəzəryanı ölkələr arasında dəniz yolu ilə ticarət sürətlə inkişaf etdiyindən Dərbəndin siyasi və ticari əhəmiyyəti xeyli artır və o tezliklə böyük sahilyanı şəhərə, mühüm dəniz limanına çevrilir (*Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986. с. 109. 304-305 примеч. № 47, 49: Д.Е.Еремеев. Этногенез турок. М., 1971, с. 53; Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, 1983, с. 40*).

48. «Əbu Ducənə olmayan» ifadəsini işlətməklə ət-Təbəri burada diqqəti hərbi əməliyyatda iştirak edən Simak ibn Xəraşəninə eyni adda olan başqa bir şəxslə - Əbu Ducənə Simək ibn Xəraşə əl-Ənsari ilə qarışdırmamağa çəkir (Əbu Ducənə haqqında bax qeyd № 40).

49. **Bəhram ibn əl-Fərruxzaz** – Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar Fərruxzadın qardaşı.

50. **Seyf bir Ömər əl-Əsədi ət-Təməmi** (təxm. 720-800) - Kufə tarixçilərinin tanınmış nümayəndəsi, xəlifə Əbu Bəkr, Ömər və Osman dövrünün istilalarını habelə riddə (islamdan dönmə) hərəkətini qələmə alan erkən müəlliflərdən biri. Onun «Kitəb əl-fütuhi-l-kəbir» (Fəthlər haqqında böyük kitab) və «əl Cəməl» («Dəvə» döyüşü) adda tarixi əsərləri olub. Lakin bunların heç biri zəmanəmizə kimi gəlib çıxmayıb. Bu əsərlər ərəb istilaları haqqında yazmış sonrakı tarixçilər üçün mühüm mənbə olub. Məsələn, ət-Təbərinin «Tərix ər-rüsul va-l-müluk» salnaməsində Qafqaz ölkələrinin ərəb istilaları dövründəki vəziyyətinin şərhə başlıca olaraq Seyfin tarixi rəvayətləri əsasında verilib. Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, Seyfin yaradıcılığı ilə yaxından məşğul olmuş bir sıra Avropa tədqiqatçıları başda məşhur alimlər Y.Velhauzen, L.Kaetani və K.Brokelman olmaqla Seyfə tənqidi münasibət bəsləmiş, onu etibarsız tarixçi saymışlar (*А.И. Колесников. Завоевание Ирана арабами. М., 1982, с. 23-28*).

51. Burada ət-Təbəri Seyfin məlum rəvayətlərini nəzərdə tutur.

52. **Əbu Musə Abdullah ibn Qeys əl-Əş'ari** (602-665) Məhəmməd peyğəmbərin yaxın əshabələrindən biri; məşhur fəqih və Quran oxucusu, *Kufə* və Bəsrə valisi, həm də görkəmli hərbi sərkərdə. Əbu Musə ərəblərin İran üzərinə cənub-qərb istiqamətdə hərbi yürüşlərində iştirak etmiş və İranın Əhvaz, İsfahan və Fars əyalətlərinin işğalı onun rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir.

53. **Suraka ibn Əmr ibn Libnə: ləqəbi Zu-n-nur** (öl. təxm. 30/650) - Məhəmməd peyğəmbərin əshabələrindən biri, ordu sərkərdəsi. Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar başlanarkən xəlifə Ömər onu bu dağlıq bölgəyə yürüş edən ərəb qoşunlarına baş komandan təyin edir. Surakanın başçılığı altında Qafqaz cəbhəsində dörd sərkərdə: Bukeyr ibn Abdullah, Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbi'ə,

Hüzeyfə ibn Əsid və Həbib ibn Məsləmə vuruşur (*Əhməd Ətiyyətullah. əl-Qamus əl-isləmi. Qahirə, 1970, c III. səh. 294*).

54. **Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbi'ə ibn Yəzid əl-Bəhili** (öl. 32/652): ləqəbi Zu-n-nur - Peyğəmbərin əshabələrindən biri. Xəlifə Ömər Sə'd ibn Əbi Vaqqası Qədisiyyəyə döyüşə göndərəkən Əbdü-r-rəhmanı onun ordusuna qazı təyin edir və hərbi qənimət işini ona tapşırır. Sonralar isə Əbdü-r-Rəhmanı əl-Bəbə vali təyin edir (*Xeyru-d-din əz-Zirikli. əl-Ə'ləm: qamus tərəcim li-əshəri-r-ricəl va-n-nisə minə-l-'arab va-l-mustə'ribin va-l-mustəşriqin. 1954, II nəşri, c. IV, səh. 77-78*).

55. Əbu Sərihə Hüzeyfə ibn Əsid ibn Xəlid əl-Qifəri (öl. 42/662) Qafqaz yürüşündən əvvəl xəlifə Ömər ibn əl-Cəzirə bölgəsində amili olub. İslamı «əl-Hüdeybiyyə» günü qəbul edib. Onun Peyğəmbər, Əbu Bəkr, Əli ibn Əbi Talib və Əbu Zərr haqqında hədisləri var. Ömrünü Kufədə başa vurub (*İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut. 1968, c II. səh. 219; Muhamməd ibn Hibbən əl-Busti. Kitab məşəhir üləma'i-l-əmsar. Qahirə, 1959, səh. 46; əz-Zəhəbi, Təcrid əsmə'i-s-sahabə. Bombey. 1969. c I, səh. 124: Tə'rix ət-Təbəri. Qahirə, 1970. c. IV səh 23*).

56. **Əl-məqasim** - orduda hərbi yürüşlər vaxtı ələ keçirilən qənimətin bölüşdürülməsi ilə məşğul olan xüsusi orqan. Bu işə müəyyən olunmuş şəxs «sahibu-l-məqasim» adlanırdı. O, eyni zamanda ordu başçısının müavini - «nə'ibu-l-əmir» vəzifəsini yerinə yetirirdi.

57. **Əbu Abdullah Səlman ibn Rəbi'ə əl-Bəhili** (öl. 35/655) Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbi'ənin qardaşı; Məhəmməd peyğəmbərin əshabələrindən biri, fəqih, müsəlmanların bir çox mühüm döyüşlərinin iştirakçısı, süvari qoşun hissələrinin başçısı. Atçılıq işinə yaxşı bələd olduğundan və süvari dəstələrinə məharətlə rəhbərlik etdiyindən o, müasirləri arasında «Səlman əl-xeyl» (Süvarilər Səlmanı) ləqəbini qazanmışdı. Əl-Qədisiyyə vuruşunda (14/635) misilsiz şəxsi hünər nümayiş etdirərək, atlı dəstələrini döyüş vaxtı böyük bacarıqla idarə etdiyinə görə xəlifə Ömər onu süvari qoşun hissələrinə müfəttiş təyin edir. Sə'd ibn Əbi Vaqqas xəlifə Ömər vaxtında İraqdakı qoşunlara baş komandan təyin olunduqda ordunu yenidən təşkil edir və Səlmanı süvari qoşunların başında qoyur. Xəlifə Osmanın dövründə isə Səlman xəlifənin Anadollda və Qafqazda ən nüfuzlu sərkərdəsi olur. Səlman Qafqazda gedən bir çox döyüşlərə rəhbərlik edib. Onun vəfatı tarixinə gəlincə bu haqda tarixi mənbələrdəki məlumatlar son dərəcə ziddiyyətlidir. Belə ki, bu məlumatlar 25-31 (645-651)-ci illər arasında tərəddüd edir. Bəzi mənbələr Bəlencərdə onun qardaşı Əbdü-r-Rəhmanın deyil, Səlmanın həlak olduğunu qeyd edir (*İbn Kuteybə. əl-Mə'arif. Qahirə. 1969. səh. 433; İbn Hacər Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut. 1968, c. IV, səh. 136. 137; Tə'rix ət-Təbəri, Qahirə. 1969. c III. səh 489; Saleh Mehdi Əmmaş. Kuteybə ibn Muslim əl-Bəhili Bağdad, 1978. səh. 14. 36. 37; Mühəmməd ibn Hibbən əl-Busti. Qahirə. 1959. səh. 101; əz-Zəhəbi. Tə'rixu-l-isləm. Qahirə, 1368-ci h.i., c II, səh. 77. 87;*

Xəlifə ibn Xəyyat Şəbəb əl-Usfuri. Kitəb ət-tabakat. Bağdad, 1968. səh. 142; Əhməd Ətiyyətullah. Əl-Qamus əl-isləmi. Qahirə. 1970. I nəşri, c III. Səh. 441).

58. Əbu Əbdü-r-Rəhman Həbib ibn Məsləmə ibn Məlik əl-Fihri əl-Quraşi (620-42/662) - Peyğəmbərin tanınmış əshabələrindən biri, istilalar dövrünün ad çıxarmış sərkərdəsi. Hərbi xidmətlərinə görə o, yalnız Xəlid ibn əl-Valid və Əbu Übeydə ibn əl-Cərrah kimi sərkərdələrlə müqayisə edilə bilər. Həbib Yərmuk döyüşünün iştirakçısı olmuş və Əbu Übeydə tərəfindən Antakiyaya vali təyin edilmişdi. O, Bizans ərazilərinə çoxlu sayda yürüşlər etdiyindən «Həbib ər-Rum» ləqəbini almışdır. Xəlifə Ömər onu həm əl-Cəzirəyə, həm də Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin edir. Osman dövründə Azərbaycan və Ərminiyyə əhalisi itaətsizlik göstərdikdə xəlifə onu və Səlman ibn Rəbiəni onları ram etməyə göndərir. Qafqaza hərbi yürüşünü Həbib Qara dəniz tərəfdən edir. Müaviyə hakimiyyət başına gəldikdə Həbib Ərminiyyəyə vali təyin edir. Ümumiyyətlə, Həbib Müaviyənin ən görkəmli sərkərdəsi olub və Müaviyənin bütün yürüşlərində iştirak edib. Həbib 42/662-ci ildə Ərminiyyədə ölüb (*əz-Zirikli, əl-Ə'ləm.... 1954. c. II. Səh. 172-173; İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhzi-bu-t-təhzi-b. Beyrut. 1968, c. II. səh. 190-191; Mühəmməd ibn Hibbən əl-Busti. Kitəb məşəhər ulamə'i-l-əmsar. Qahirə, 1959. səh. 52; İbn əl-Əsir əl-Cəzəri. əl-kəmil fi-t-tə'rix. Beyrut, 1967. c. III. səh. 424; Tə'rix Xəlifə ibn Xəyyat. Beyrut, 1977. II nəşri. səh. 205; İbn Hacər əl-Əskaləni. əl-İsabə fi əxbəri-s-sahabə, Qahirə, 1323-cü h.i.. c. I. Səh. 309).*

59. əl-Cəzirə - Bağdaddan şimalda, Dəclə ilə Fərat çayları arasında olan ərazi.

60. Ziyad ibn Hanzələ - Peyğəmbərin əshabələrindən biri; məşhur Yarmuk döyüşündə müsəlman qoşun hissəsinin başçısı. Xəlifə Ömər vaxtında isə bir müddət Kufə valisi.

61. Əş-Şəmməx ibn Dırrar ibn Harmələ əl-Məzini əz-Zubyəni (öl. 24/644) - cahiliyyə və islam dövrünü yaşamış müxədrəm şair, «məşubət» (ləkəli) şeir növündə qəsidələr yazmış məşhur şairlərdən biri. Şairlik istedadına görə Əş-Şəmməxin adı mudar qəbiləsindən olan ən-Nəbiğə əz-Zubyəni (535-604) və Ləbid ibn Rəbi'ə (560-661) kimi görkəmli şairlərlə bir sırada çəkilir. Şair müsəlmanların bir çox hərbi yürüşlərində iştirak etmiş və öz şeirlərində onların hünər və fədakarlığını vəsf və tərənnüm etmişdir. Əş-Şəmməx ərəblərin Osman vaxtında Muğana etdikləri yürüş zamanı həlak olmuşdur. Bəzi müəlliflərin, o cümlədən əl-Xətib əl-Bəğdədinin dediyinə görə şairin əsl adı Əş-Şəmməx deyil, Mə'qil olub. 1895-ci ildə Qahirədə Əş-Şəmməxin şeirlər divanı çapdan çıxıb (*əz-Zirikli. əl-Ə'ləm.... 1954, c III. səh. 252-253; Əbdü-l-Qadir ibn Ömər əl-Bağdadi. Xizənətu-l-ədəb və lubb lubəb lisəni-l-arab. Qahirə, c I. II nəşri, səh. 526; Əhməd Ətiyyətullah. Əl-Qamus əl-isləmi. I nəşri, 1976. c. IV. səh. 139; Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. М. 1959. т. I. s. 101-120; 178. 188-189).*

Hamələ ibn Cuveyyə əl-Kinəni - ərəblərin adlı-sanlı, nüfuzlu şəxsiyyətlərindən biri. Əl-Qədisiyyə vuruşu ərəfəsində İraqdakı müsəlman ordusunun baş komandanı Sə'd ibn Əbi Vaqqas xəlifə Ömər'in göstərişi ilə görkəmli adamlardan xüsusi heyət təşkil edib, onu İran şahı ilə danışıqlar aparmaq üçün göndərdikdə, Hamələ də həmin heyətin tərkibinə salınmışdı (*Tərix əl-Təbəri, Qahirə, 1969. c. III. səh. 496*).

Bələncər - Şimali Dağıstanda, xəzərlərin ölkəsində mövcud olmuş iri şəhər. Müasir tədqiqatçıların bir qismi ərəb müəlliflərinin məlumatlarına əsaslanaraq, Bələncəri coğrafi məkan etibarilə Sulak çayı ilə Buynaxsk şəhəri arasında yerləşdirir və onu hunların keçmiş paytaxtı Varaçan şəhəri ilə eyniləşdirir; bəziləri isə Bələncərin vaxtilə Buynaxsk şəhərinin ərazisində yerləşmiş olduğunu söyləyir (*M.И.Артамонов. История хазар. Л., 1962. с. 183. 186. 229. 312. 392. 393; Я.А.Федоров. Г.С.Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М. 1978. с. 118. 192; Ю.Р.Джафаров. Гунны и Азербайджан. Баку. 1985. с. 93; Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку. 1986. с.109; В.В. Бартольд). Соч.. М. 1968. т. V., s. 597).*

64. Fərsəx uzunluq vahidi olub, 6 km-ə bərabərdir. Beləliklə, 200 fərsəx 1200 km edir.

65. **əl-Beyda** - xəzərlərin paytaxt şəhəri. Tədqiqatçılar onu İtil şəhəri ilə eyniləşdirirlər.

66. **Osman ibn Affən** (öl. 36/656) - üçüncü haqq xəlifə; 644-656-cı illər arasında xəlifəlik edib.

67. Əbu Hüreyra Əbdü-r-Rəhman ibn Saxr əd-Dausi əl-Yəməni (602-679) 7/628-ci ildə islamı qəbul edərək, Məhəmməd peyğəmbərin yaxın silahdaşlarından biri olur. O, əshabələrin ən çox hədis biləni olub: onun rəvayət etdiyi hədislərin sayı 5374-ə çatır. Əz-Zəhəbinin qeyd etdiyinə görə, Əbu Hüreyra fəqih, həm də Quran təfsirçisi olub. O, Qurani əzbərdən bilən, onu gözəl oxumağı bacaran tanınmış qürralardan idi. Xəlifə Ömər vaxtında o, əl-Bəhreyninin, Müaviyənin xəlifəliyi zamanı isə Mədinə şəhərinin valisi və Məkkənin qazısı olub. (*əz-Zirikli Əl-Ə'ləm.... c IV. səh. 80-81; İbn əl-Himəd əl-Hanbəli, Şəzəratu-z-zəhəb fi xəbər mən zəhəbə. Beyrut. c. I. səh.63-64; əz-Zəhəbi. Tə`rixu-l-islam va tabakatu-l-məşəhir va-l-ə'lam. Qahirə. 1368-ci h.i.. c II, səh.43, 334. 338; əz-Zəhəbi. əl-İbər fi xəbər mən gəbər. əl Küveyt, 1960. c. I. səh.63; əz-Zəhəbi. Siyar ə'ləmi-n-nübələ. Qahirə, 1957, c II. səh.417, 418. 423,445. 449; İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhzi-bu-t-təhzi-b. Beyrut, 1968. c XII. səh 262-267*). 68.

68. **Əbu Saur Amr ibn Mə'ad Yəkrīb** (və ya Mə'dikərib) əz-Zubeydi (542-21/641) - (Kindilər dövləti zamanı qeys aylan və kinənə qəbilələrinin başçısı Mə'dikəribin oğlu, məşhur şair İmru-l-Qeysin əmisi oğlu) cahiliyyə və islam dövrünü yaşamış müxədrəm şair, Yəməndəki zubeyd qəbiləsinin başçısı, igid döyüşçü. İslamı o, Məhəmməd peyğəmbərin sağlığında, 630-cu ildə zubeydlilərin nümayəndə heyəti başında Mədinəyə gələrək qəbul edir, amma yalançı peyğəmbər

əl-Əsvadın təhriki ilə Yəmən əhli islamdan döndükdə o da mürtədlik edir və Peyğəmbərin Yəməndəki amillərinə qarşı üsyana qatılır. Əbu Bəkrin xəlifəliyi dövründə üsyan yatırılarkən Amr tutulur və Mədinəyə gətirilir. Xəlifə onu bağışlayır və Amr bir daha islama qayıdır. O yenicə başlanmış istilaçılıq yürüşlərinə qoşulur və İraq, İran ərazilərindəki döyüşlərdə iştirak edir (*əl-Mərzubəni Əbu Ubeydullah Mühəmməd ibn Umran ibn Musə. Mü'cəmu-ş-şü'ara 1379 h.i. /1960, səh, 15-16; İbn əl-İməd əl-Hanbəli. Şəzəratu-z-zəhəb..., Beyrut. c I. səh. 49; Əhməd Ətiyyatullah, əl-Qamus əl-isləmi. Qahirə, 1979. c V səh. 541*).

69. Quran: «*əl-Kəhf*» surəsi, ayə 96.

70. **Əbu Əbdü-r-Rəhman Müaviyə ibn Əbu Sufyan** (təxm. 600-680) - Xilafətdə Əməvilər sülaləsinin banisi, birinci Əməvi xəlifə; Suriyanın fəthində iştirak etmiş və 20 il onun valisi olmuşdur. 661-ci ildə isə Xilafət başına gələrək, 680-cı ilədək hökmranlıq etmişdir.

71. **Curzan** - ərəblərin Gürcüstana verdikləri ad.

72. Quran: «*əl-Ənfəl*» surəsi, ayə 58.

73. **Əbdü-r-Rəhman ibn Xalid ibn əl-Valid əl-Məxzumi** (öl. 46/666) - sahəbi və sərkərdə, məşhur sərkərdə Xalidin oğlu. Yərmuk döyüşündə atası ilə birlikdə vuruşaraq, hərbi dəstələrin birinə başçılıq edib. Suriyada Hims şəhərinin valisi olub. Müaviyə ibn Əbi Sufyanın Suriya və Kiçik Asiya ərazilərində apardığı bir çox hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak edib. Müaviyənin tərəfdarı kimi Sıffin vuruşunda Müaviyə ordusunda alay başında Əli ibn Əbi Talib əleyhinə döyüşüb. O, 666-cı ildə zəhərlənərək ölüb (*Tə'rix Xəlifə ibn Xəyyat, 1967. c. I. Səh. 191. 192: əz-Zəhəbi. Əl-İbər fi xəbər mən ğəbərə. əl-Küveyt, 1960. c.I, səh. 53, 54; əz-Zəhəbi. Tə'rixu-l-isləm..., Qahirə, 1368 h.i.. c. II, səh. 210; Əhməd Ətiyyatullah. əl-Qamus əl-isləmi. Qahirə, 1979, c V, səh. 132*).

74. **Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhyə ibn Səid əl-Əzdi** (öl. 157/774) - ilk ərəb tarixçisi. İbn ən-Nədim və ən-Nəcəsi onun 40-dan çox əsər müəllifi olduğunu qeyd edirlər. Əbu Mixnəfin bu əsərləri sonrakı tarixçilər üçün mühüm mənbə olub. Onlardan əl-Mədəini (öl. 225/840), Nəsr ibn Müzahim əl-Minkəri (öl. 212/827), Hişəm ibn Mühəmməd əl-Kəlbi (öl.206/821), böyük salnamə sahibi ət-Təbəri (224/839 - 310/923) və digər tarixçiləri göstərmək olar. Ərəb istilaları, şiə hərəkatı və Əməvilər xilafətinin şərq bölgələrindəki siyasi vəziyyət - Əbu Mixnəf əsərlərinin əsas mövzusunun təşkil edir. Öz dini və siyasi baxışlarına görə Əbu Mixnəf Əli ibn Əbi Talib tərəfdarı kimi Əməvilər əleyhinə İraqda yaranmış müxalif qüvvələrin görkəmli nümayəndəsi olub (*İbn ən-Nədim. Kitəb əl-Fihrist. Tehran, 1971, səh. 93. 105-106; Əbu-l-Abbas Əhməd ibn Əli ən-Nəcəsi. Kitəb ər-riçəl. Səh 245; İbn Kuteybə. əl-Mə'arif. Qahirə, 1969. Səh. 267; С.М.Прозоров. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средний Азии. М. 1980, .s. 51-57*).

75. **Əbu Vəhb əl-Valid ibn Ukbə ibn Əbu Mu'it əl-Kuraşi** (ö. 61/680) - xəlifə Osman ibn Affənin ögey qardaşı, gənc qüreyş şairi, islamı əl-Valid Məkkənin müsəlmanlar tərəfindən tutulduğu gün qəbul edib. Məhəmməd peyğəmbər onu bənu əl-müstəliq qəbiləsinə göndərərək, sədəqə toplamaq işini ona tapşırır. Sonralar o, xəlifə Ömər tərəfindən bənu təğlibə amil təyin edilir. Osmanın xəlifəliyi zamanı isə əl-Valid 25/645-ci ildə Kufə valisi olur. Amma Əli ibn Əbi Talib xilafət başına gəldikdə əl-Valid əl-Cəzirədəki ər-Rakka şəhərinə gedir və orada da vəfat edir. Bəzi tarixçilər, məsələn, əz-Zəhəbi, İbn Hacər əl-Əskaləni, İbnu-l-İməd əl-Hanbəli əl-Validin Azərbaycan və Ərminiyyəyə hərbi yürüşünü hicri tarixi ilə 28 (648)-ci ilə aid edir (*İbnu-l-İməd əl-Hanbəli. Şəzərat əz-zəhəb fi əxbər mən zəhəbə. Beyrut. c. I, səh. 35. 36; Xəlifə ibn Xəyyat. Kitəb ət-tabakat. Bağdad, 1967, səh. 11; İbn Kuteybə. Əl-Mə'arif. Qahirə, 1969. Səh. 318-320; əz-Zəhəbi. Tə'rix əl-isləm...; Qahirə, 1368-ci h.i.. c. II, səh. 81; İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhzibu-t-təhzi. Beyrut. 1968. c XI. səh. 142-144*).

Əbu-l-Munzir Hişəm ibn Mühəmməd əl-Kəlbi (120/738-206/821) - ərəbdilli iranlı müəllif, görkəmli tarixçi, ərəblərin nəsil-şəcərəsinin, onların qədim həyat və tarixinin mükəmməl bilicisi. Hişəmin bir alim kimi yetişib formalaşmasında onun atası Mühəmmədin böyük rolu olub. Ərəb qəbilələrinin nəsil-şəcərəsini öyrənməyə onu məhz atası həvəsləndirərək sövq edib. Mənbələr Hişəmin elmi yaradıcılığının məhsulu kimi 140 əsərinin olduğunu qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, Hişəmin toxunduğu mövzular çox geniş və əhatəlidir. Onlar başlıca olaraq peyğəmbərlərin, islamaqədərki Ərəbistanın, ərəblərin ara müharibələrinin, islamın, habelə islamaşmış ölkələrin tarixini şərh edir. Hişəmin müraciət etdiyi mənbə və qaynaqlar olduqca müxtəlifdir. O, peyğəmbərlərin tarixini yəhudi və xristian məzhəblərinin dini rəvayətləri, farsların tarixini fars müəlliflərindən edilən tərcümələr, İraqdakı Ləhimilərin tarixini əl-Hira kilsələrindəki yazı və sənədlər, islam tarixini isə öz tarixçi sələflərinin əsərləri əsasında nəql edir (*Əbdü-l-Əziz əd-Duri. Bəhs fi nəş'ət ilmi-t-tərix ində-l-arab. Beyrut, 1960. Səh. 41; əl-Xatib əl-Bəğdədi. Tərix Bəğdəd au Mədinəti-s-sələm. Misr. 1349/1931. C. XIV, səh. 45-46; Yaqut ər-Rumi. Kitəb irşədi-l-ərib ilə mə'rifəti-l-ədib, Misr, 1925, c VII səh. 250-254; İbn Hacər əl-Əskaləni. Lisənu-l-mizən. Heydərabad, 1331-ci h.i., c VI, səh. 196-197; İbn ən-Nədim. Kitəb əl-Fihrist. Tehran, 1971. Səh. 108-111; ən-Nəcəşi. Kitəb ər-riçal. Səh. 339-340*).

77. **əl-Bəbr** - orta əsrlərdə Zəncanla Ərdəbil arasında olan ərəziyə verilən ad. Həmin ərazi Xalxal da adlanırdı.

78. **ət-Taylasan** - Talışın ərəb forması.

79. Nihavənd vuruşu 21/641-ci ildə baş verib. Nibavənd Həmədandan cənubda yerləşən İran şəhəridir. Ərəblərlə iranlılar arasında bu həlledici döyüş Nihavənd yaxınlığında baş verdiyindən tarixə o, həmin şəhərin adı ilə daxil olub. Ət-Təbərinin yazdığına görə Nihavənd vuruşuna iranlılar öz birləşmiş qüvvələri ilə gəlmişlər. Onların sıraları əl-Qədəsiyyə və digər vuruşmalardan sağ çıxmış

döyüşçülər, İrannın sərhəd məntəqələrindən, habelə Rey, İsfahan, Həmədan və başqa əyalətlərdən çəkilib gətirilmiş hərbi dəstələrdən ibarət idi. Ərəb ordusuna ən-Nu'man ibn Mukarrin komandanlıq edirdi. Ayrı-ayrı qoşun hissələrinin başında Nu'eym ibn Mukarrin, Hüzeyfə ibn əl-Yəmən, Süveyd ibn Mukarrin, əl-Ka'ka' ibn Amr, Mücəşi' ibn Məs'ud və əl-Muğira ibn Şu'bə dururdu. İran ordusu isə Firuzanın komandanlığı altında çıxış edirdi. Ümumiyyətlə, Nihavənd döyüşü hər iki tərəf üçün son dərəcə mühüm tarixi bir vuruş idi. Belə ki, İrannın sonrakı müqəddəratı birbaşa onun nəticəsindən asılı idi. Amma vuruşda ərəblər qalib gəldiklərindən onlar bundan sonra İran ərazilərinə geniş miqyaslı hücumla keçmək imkanı əldə etmiş olurlar. İrannlıların əsas qüvvələri məğlub olub dağıldığı üçün ərəblər qısa bir zamanda İrannın bir çox iri əyalətlərini zəbt edirlər. Nihavənd vuruşunda baş sərkərdə ən-Nu'manın həlakı ilə orduya komandanlıq Hüzeyfə ibn əl-Yəmənin sərəncamına keçir. (*Tə'rix ət-Təbəri, Qahirə, 1970, c IV, səh. 114-136; Həsən İbrahim Həsən. Tə'rixu-l-İsləm. Qahirə, 1974, VIII nəşri, c. I səh, 222*).

80. **Əbu Abdullah Hüzeyfə ibn əl-Yəmən əl-Absi** (öl.36/656) - Məhəmməd peyğəmbərin 14 ən yaxın əshabələrindən biri, onun münəfiqlər üzrə sirrlər katibi; Peyğəmbər və xəlifə Ömər haqqında hədislər rəvayət etmiş şəxs, əl-Buxari və Müslimin hədislər toplusunda onun 225 hədisi verilib. Hüzeyfə həm vali, həm də sərkərdə olub. Valiliyi o, Ömər vaxtında əl-Mədaində (Ktesifonda) edib. Hüzeyfə müsəlmanların bir çox vuruşlarında iştirak edib. Nihavənd vuruşunda isə baş komandan ən-Nu'man ibn Mukarrini əvəz edərək, döyüşü qələbə ilə başa vurub. Sonra o, Nihavənd, əd-Dinəvər və Məsəbəzan şəhərlərini ələ keçirib. Daha sonra Həmədan və Reyə hərbi yürüş edərək, onları tutur. (*əz-Zəhəbi. Tə'rix əl-İsləm..., Qahirə, 1368-ci h.i., c. II, səh. 152. 153; əz-Zəhəbi. Siyar ə'ləmin-nubələ'. Qahirə, 1957, c. II. Səh. 260-263; İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut. 1968. c. II, səh. 219-220; İbn Kuteybə. əl-Mə'arif. 1969, səh. 263; İbnu-i-İməd əl-Hanbəli. Şəzəratu-z-zəhəb fi xəbər mən zəhəbə. Beyrut, c. I, səh. 44; əz-Zəhəbi. əl-İbər fi xəbər mən ğəbərə. Əl-Küveyt, 1960, c I, səh. 26, 37; Tə'rix Xəlifə ibn Xəyyat 1967. c. I, səh. 121, 124, 161, əz-Zirikli. Əl-Ələm..., 1954, II nəşri. c II səh. 180, 181*).

81. Əbu Osman Sə'id ibn əl-As ibn Sə'id ibn əl-As əl-Quraşi (2/623-59/680) Məkkənin bənu ümeyyə tayfasına mənsub idi; Osmanın dövründə Kufə, Müaviyə vaxtında isə Mədinə valisi vəzifəsini yerinə yetirib. Kufə valisi olduğu zaman 30/650-ci ildə o, Təbəristanı işğal edir. Xəlifə Osmanın tapşırığı ilə Quranın yazılı nüsxəsi tərtib edilərkən Sə'id həmin məqsədlə təşkil olunmuş xüsusi heyətin tərkibinə daxil edilir. İbn Xəyyatın məlumatına görə Sə'id 29/649-cu ildə Curcana hərbi yürüş edir və onu ələ keçirir. Elə həmin ildə də Azərbaycan əhalisi itaətsizlik göstərdiyindən Sə'id Azərbaycana hücum edib, əhalini yenidən itaətə qaytarır (*İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut, 1968, c. IV, səh. 48-50; İbnu-i-İməd əl-Hanbəli. Şəzəratu-z-zəhəb... Beyrut, c. I, səh. 65; Tə'rix Xəlifə ibn Xəyyat. 1967, c. I, səh. 139, 215; İbn Kuteybə. əl-Mə'arif 1969, səh. 296; əz-Zəhəbi. əl-İbər fi*

xəbər..., *əl-Küveyt*, 1960, *səh. 64: əz-Zəhəbi Tə`rix əl-isləm. Qahirə, 1368 h.i.. c. II, səh 286-289).*

82. Əbu Abdullah Səlman ibn əl-İsləm əl-Fərisi (öl. 35/655) Məhəmməd peyğəmbərin yaxın əshabələrindən sayılır. Əslən fars olan Səlman İranın cənub-qərbində, Xuzistandakı Ram-Hürmuz şəhərində atəspərəst ailədə dünyaya gəlib. Gənc yaşlarında xristianlıqla tanışlıq onu atəspərəstlikdən uzaqlaşmağa vadar edir və din, iman axtarışına düşərək o, nəhayət Ərəbistana gəlib çıxır. Lakin yolda ərəblər tərəfindən qul edilib satılır və Mədinəyə gətirilir. İslamı qəbul etdikdən sonra isə Peyğəmbər və onun əshabələrinin pulla köməyi sayəsində Ühud və Xəndək vuruşları arasında olan müddətdə köləlikdən azad olur. Bu vaxtdan etibarən Səlman Peyğəmbərə qulluq edir. O, Məhəmmədin bütün qəzəvatlarının iştirakçısı olub. Xəndək vuruşu (5/626) zamanı isə şəhər və onun əhalisini bütərəst Qüreyşlərin hücumundan qorumaq üçün Mədinə tərəfində xəndək qazmaq fikrini irəli sürən məhz Səlman olub. İstilaların başlanması ilə o, müxtəlif cəbhələrdə döyüşür. Səlman 655-ci ildə əl-Mədain şəhərində dünyasını dəyişib (*əl-Bələzuri Ənsəbu-l-əşraf. Qahirə, 1959, c I, səh. 271. 443, 485-487).*

83. Yəzid ibn Müaviyə ən-Nəxə'i əl-Kufi, onun oğlu Abdü-r-Rəhman Yəzidin rəvayətinə görə, Fars əyalətinə edilən hərbi yürüşdə həlak olub (*İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut, 1968, c XI. səh. 360).*

84. **Əbu Şibl Əlkamə ibn Qeys ən-Nəxə'i əl-Kufi** (öl. 62/6811) -Kufə uləmalarından biri, fəqih. Quran oxucusu və təfsirçisi, eyni zamanda, qoşun başçısı. Onun iştirakı ilə Xorasan və Mərv yürüşləri həyata keçirilib (*İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut, 1968, c VII, səh. 276-278; İbnu-l-İməd əl-Hanbəli. Şəzəratu-z-zəhəb...*, *Beyrut, c I, səh. 70; əz-Zəhəbi. əl-İbər fi xəbər...*, *əl-Küveyt, 1960, c I, səh 66-67 və Tərix əl-isləm...*, *Qahirə 1368 h.i.. c II. səh. 353. c III, səh. 50-52; İbn Kuteybə. əl-Mə'arif. 1969. səh. 431; Tə'rix Xəlifə ibn Xəyyat 1968. c I, səh. 227).*

85. Əbu Yəzid Mi'dəd ibn Yəzid əş-Şeybəni əl-İclī İbn əl-Xəyyata görə 30/650-ci ildə Xorasandakı Əbərşəhrdə, əz-Zəhəbiyə görə isə 22/642-ci ildə Azərbaycanda həlak olub (*Xəlifə ibn Xəyyat. Kitəb ət-təbəkət. Bağdad, 1967, səh. 144; əz-Zəhəbi. Tə'rix əl-isləm...*, *1368 h.i.. c II, səh. 45).*

86. **Əmr ibn Utbə ibn Fərkad əs-Suləmi əl-Kufi** Məhəmməd peyğəmbərin bənu suleym qəbiləsindən səhabisi: xəlifə Ömərin hakimiyyəti dövründə Mosul valisi. Mühəmməd ibn Hibbən əl-Bustinin məlumatına görə Amr ibn Utbə Osmanın xəlifəliyi vaxtı Tüstərdə həlak olub (*İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut, 1968, c VIII səh. 75-76; əz-Zəhəbi. Tərixu-l-isləm.... Qahirə, 1368 h.i.c III. səh. 196. 197)*

87. **əl-Karsə' əd-Dabbi əl-Kufi** - ilk qarelərdən biri (*İbn Hacər əl-Əskaləni. Təhziбу-t-təhziб. Beyrut. 1968, c VIII. Səh. 367. 368).*

88. **Aus ibn Məğra** hərbi yürüşlərdə iştirak edən şair. O da əş-Şəmməx ibn Dırar kimi Sə'd ibn Əbu Vaqqasın ordusunda qəbilə döyüşçülərinin döyüş ruhunu

qaldırmaq məqsədilə iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, Sə'd ordusunda Aus və əş-Şəmməxdən savayı Əbdə ibn ət-Təbib və əl-Hutey'ə (öl. 678) kimi şairlər də vardı. Şairlərin bu və ya digər hərbi yürüşdə iştirakı o zamanlar üçün təsadüfi və nadir deyil, əslində geniş yayılmış bir hal idi. Bu cür yürüşlərdə iştirak edərək şairlər öz qəbilə soydaşlarının hünər və qəhrəmanlığını vəsf edir, onları düşmənlə döyüşə ruhlandırırdılar.

89. Burada Həbib ibn Məsləmə nəzərdə tutulur.

ƏL-BƏLAZURİ

KİTƏB FUTUHİ-L-BULDƏN

Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar

*Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və
şərhlərin müəllifi Hikmət Əkbərov*

Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri (təqri-820-892) orta əsrlər dövrünün ərəb tarixçilərindən biridir. Onun həyatı haqqında məlumatımız, ümumiyyətlə, az olsa da, hər halda Abbasi xəlifələrindən əl-Mütəvəkkil (847-861) və əl-Müstəinlə (862-866) yaxın dostluq münasibətində olduğu, xəlifə əl-Mötəzzin (866-869) oğlu Abdullaha müəllimlik etdiyi faktı da məlumdur. Rəvayətə görə, Əhməd ibn Yəhya müalicə məqsədilə, təsiri barədə məlumatı olmadığı «bəlazur» şirəsini içdiyi üçün vəfat etmişdir.

Fars dilindən etdiyi tərcümələrinə görə Bəlazurinin fars mənşəli olduğu ehtimal olunur. Ancaq digər tərəfdən babasının Misirdə məmur vəzifəsində çalışması, öz təhsilinin bir hissəsini Suriyada alması onun ərəblərlə daha çox qaynayıb qarışdığına, ərəbləşdiyinə dəlalət edir.

Əhməd ibn Yəhya əl-Bəlazuri özünün iki məşhur əsəri ilə şöhrət qazanmışdır. Bunlardan birincisi «Futuhu-l-buldən» («Ölkələrin fəthi»), digəri isə «Ənsəbu-l-əşraf və əxbaruhə» («Yüksək mənəblilərin nəsəbi və onlar haqqında məlumatlar») əsəridir.

«Ənsəbu-l-əşraf və əxbaruhə» əsəri Məhəmməd peyğəmbərin, onun ailə üzvlərinin, əshabələrinin və bir sıra digər şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halına, Əməvilər xilafətinin, xüsusilə də xaricilər hərəkətinin tarixinə dair dəyərli məlumatlarla zəngin olduğu üçün mühüm tarixi əsərlərdən biri sayılır.

Müəllifin «Futuhu-l-buldən» əsəri isə, adından məlum olduğu kimi, əsasən, ərəb fəthlərinə, istilalarına həsr olunmuşdur. Əsərdə başlıca olaraq Məhəmməd peyğəmbərin gəzəvatlarından, ondan sonra başlanmış ərəb istilalarından, erkən Abbasilər dövründə baş vermiş hərbi hadisələrdən bəhs olunur. «Futuhu-l-buldən» əsərində həmçinin Xilafətin siyasi tarixinə, iqtisadiyyatına, ictimai münasibətlərə və Xilafət ərazisində yaşayan xalqların mədəniyyətinə dair qiymətli məlumatlar da vardır.

Bəlazuri «Futuhu-l-buldən» əsərini yazarkən zəmanəmizə qədər gəlib çıxmamış mənbələrdən istifadə etmişdir. Tarixi məlumatları, əsasən bilavasitə işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan yerli şəxslərdən və ravilərdən alan müəllif onların həqiqətə uyğun olanlarına üstünlük vermişdir.

«Futuhu-l-buldən» əsərində digər ölkələrlə yanaşı Azərbaycanın və Ərminiyyənin də həmin dövrdəki tarixinə dair fəsillər vardır. Əsərin Azərbaycana və Ərminiyyəyə həsr olunmuş hissələrində bu ərazilərin ərəb orduları tərəfindən işğal olunmasından, yerli əhali ilə ərəblərin bağladıkları müqavilələrdən, ərəb qəbilələrinin Azərbaycana köçürülməsindən və s. məsələlərdən bəhs olunur. Ərminiyyəyə dair materiallar Bəlazurinin ərəb dilində 1956-cı ildə Qahirədə çap olunmuş I cildindən, Azərbaycana dair materiallar isə həmin əsərin yenə də orada 1957-ci ildə çap olunmuş II cildindən iqtibas edilmişdir. İqtibas edilmiş materiallar ərəb dilindən ana dilimizə ilk dəfə olaraq tam şəkildə tərcümə olunur. Tərcümə olunmuş mətnin ardınca burada rast gəlinən mühüm coğrafi adlara, şəxsiyyətlərə dair şərhlər və qeydlər verilmişdir. Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq nəşr olunan bu məlumatlar xalqımızın orta əsrlər tarixinin daha da dərinədən tədqiq olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏRMINİYYƏNİN FƏTHİ

505-Bərdə¹ sakinlərindən Məhəmməd ibn İsmayıl və bəzi şəxslər Əbu Bəraə Anbəse ibn Bəhrin sözlərinə istinadən, habelə Məhəmməd ibn Bişr əl-Qali öz şeyxlərinin, Bərmək ibn Abdullah əd-Dəbili, Məhəmməd ibn əl-Muxəyyəis əl-Xilati və başqaları isə Ərminiyyənin işlərinə bələd olan adamların sözlərinə istinadən mənə, bir-biri ilə tutuşdurub müqayisə etdiyim aşağıdakı məlumatları söylədilər: Şimşat,² Qalıqala,³ Xilat,⁴ Arciş,⁵ Bəcuneyş⁶ - IV Ərminiyyə,⁷ Busfurracan⁸ kurası (vilayəti), Dəbil,⁹ Sirac Tayr,¹⁰ Bəğravənd¹¹ - III Ərminiyyə, Curzan¹² - II Ərminiyyə, Sisəcan¹³ və Arran¹⁴ isə - I Ərminiyyə adlanırdı.

Başqalarının dediyinə görə isə, IV Ərminiyyə ancaq elə Şimşatdan ibarət idi. Qalıqala, Xilat, Arciş, Bəcuneyş - III Ərminiyyə, Sirac-Tayr, Bəğravənd, Dəbil, Busfurracan - II Ərminiyyə, Sisəcan, Arran, Tiflis¹⁵ - I Ərminiyyə adlanırdı.

Curzan və Arran xəzərlərin əlində idi, Ərminiyyənin qalan hissəsi isə Ərminiyyəkosun hökmdarının rəhbərliyi altında bizanslıların əlində idi. Xəzərlər tez-tez öz ərazilərinin hüdudlarını aşaraq, qonşu ərazilərə hücumlar edir və bəzən də Dinavərə¹⁶ çatırdılar. Buna görə də (şah) Firuzun oğlu Qubad¹⁷ özünü ən böyük sərkərdələrindən birini on iki min nəfərlik qoşunla onlarla döyüşə göndərdi. O, Arran vilayətinə gəlib, ər-Ras¹⁸ çayı ilə Şarvan¹⁹ arasındakı əraziləri tutdu. Onun ardınca (şah) Qubad buraya gəldi. Arranda Beyləqan²⁰ şəhərini və ölkənin əsas şəhəri sayılan Bərdəni və Qəbələni²¹ - yəni Xəzər şəhərini saldırdı. Daha sonra o, Şarvan vilayəti ilə Alan²² qapısı arasında çiy kərpicdən sədd tikdirdi və həmin çiy kərpicdən tikilmiş səddin boyunca 360 şəhər saldırdı ki, bu şəhərlər də Bəbu-l-Əbvab²¹ salınandan sonra dağıdıldı. (Şah) Qubaddan sonra onun oğlu Ənuşirəvan Xosrov ibn Qubad²⁴ hakimiyyətə gəldi və o, Şabran,²⁵ Məsqət²⁶ şəhərlərini, daha sonra Bəbul-l-Əbvab şəhərini saldırdı. Bu şəhər ona görə Əbvab (qapılar) adlandırıldı ki, o, dağda yolun üstündə salınmışdı. Saldırdığı bu şəhərlərdə o,

(Ənuşirəvan) siyasicilər²⁷ adı verdiyi bir xalqı yerləşdirdi. Arran torpağında o, Şəkkən,²⁸ Kəmbəran²⁹ qapılarını və dudaniyyə³⁰ qapılarını saldırdı. Dudanilərin bənu Dudan ibn Əsəd ibn Xüzeymənin nəslindən olduqları fərz olunur. O həmçinin hər biri bir daş qəsri olan on iki qapıdan ibarət Durzuqiyyə³¹ qapılarını saldırdı. Ənuşirəvan Curzan torpağında Suğdəbil³² adlanan bir şəhər saldırıb soğdiləri³³ və farsları oraya yerləşdirdi, buranı keşikçi məntəqəsinə çevirdi. O, Curzan vilayətinin bizanslılarla həmsərhəd olan hissəsində Bəb Firuz Qubad³⁴ (Firuz Qubad qapısı), Bəb Ləziqa³⁵ (Ləziqa qapısı) adlı qəsrləri və Trabezunda dənizi³⁶ sahilində Bəb Bəriqa³⁷ (Bəriqa qapısı) adlı başqa bir qəsri tikdirdi. O həmçinin Bəb əl-lan (Alan qapısı), Bəb Səmsəxi³⁸ (Səmsəxi qapısı), Cərdəman qalasını³⁹ və Şəmşulday qalasını tikdirdi. Ənuşirəvan Ərminiyyənin bizanslıların əlində olan bütün vilayətlərini tutdu və Dəbil şəhərini bərpa edərək, möhkəmlətdi. O Busfurracan vilayətində Nəşəva⁴⁰ şəhərini saldırdı. Sisəcan torpağında Vays qəsri, habelə bir neçə qala, o cümlədən Kıləb, Sahyunis qalalarını tikdirib, bu qəsrlərə və qalalara siyasicilərdən ibarət güclü köməkçi dəstələri yerləşdirdi.

Bundan sonra Ənuşirəvan türklərin padşahına məktub yazaraq, onunla dostluq əlaqələri yaratmağı, sülh bağlamağı və qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə həmrəy olmağı təklif etdi. Ənuşirəvan yaxşı münasibət yaratmaq məqsədilə onun qızı ilə evlənmək və onun kürəkəni olmaq arzusunu ona bildirdi. O həmçinin öz arvadlarından birinin qızlığa götürdüyü bir kənizi öz qızı kimi qələmə verərək, türk padşahına göndərdi. Türk padşahı isə qızını ona «hədiyyə verdi» və özü də onun yanına gəldi. Onlar Bərsəliyyədə⁴¹ görüşüb burada bir neçə gün şənlik etdilər, bir-birinə qayğı göstərərək xoş münasibətdə oldular. Sonra Ənuşirəvan özünə yaxın, etibar etdiyi adamlardan bir neçəsinə əmr etdi ki, onlar türk düşərgəsinin yaxınlığında gecələsinlər və bu zaman düşərgəyə od vursunlar. Onlar əmri yerinə yetirdilər. Ertəsi gün türk padşahı Ənuşirəvana bu barədə narazılığını bildirdi. Ənuşirəvan isə bu işlə heç bir əlaqəsi olmadığını, habelə adamlarının bunu etmiş olduqlarına inanmadığını bildirdi. Bir neçə gündən sonra Ənuşirəvan həmin adamlara əmr etdi ki, törətdikləri əməli bir də təkrar etsinlər. Onlar bunu yerinə yetirdilər. Türk bu məsələdən hiddətləndi, ancaq Ənuşirəvan bu barədə öz təəssüfünü bildirib ondan üzr istədi və o da sakitləşdi. Sonra Ənuşirəvan əmr etdi ki, onun öz düşərgəsinin yalnız otdan və çubuqdan düzəldilmiş komacıqlarından ibarət olan hissəsini yandırsınlar. Səhər açılan kimi Ənuşirəvan türkə möhkəm gileyənərək dedi ki, türkün adamları az qala onun düşərgəsini dağıdacaqdılar və artıq o, türkün ona şübhə ilə yanaşdığını hiss edir. Lakin türk baş verənlərin səbəbindən xəbərsiz olduğuna and içdi. Onda Ənuşirəvan dedi: «Mənim qardaşım, hər ikimizin əsgərləri bizim aramızda bağlanmış sülh sazişini bəyənmədilər. Çünki onlar, nəticədə bizim aramızda baş verən müharibələrdən və hücumlardan əldə etdikləri gəldəndən məhrum olmuşlar. Mən inanmıram ki, biz bir-birimizlə səmimi surətdə barışığa gələndən, bir-birimizə qarşılıqlı inam, məhəbbət bəslədikdən və bir-birimizlə qohum olduqdan sonra da onlar qəlblərimizə toxunaraq, arada

düşmənçilik hissi oyadan hər hansı bir əməli törətməsinlər. Zənnimcə, yaxşı olardı ki, mənə izn verəsən sənənlə öz aramda bir divar tikdirim və oraya qapı (lar) qoydurum, beləliklə, istədiyimiz adamlar istisna olmaqla, nə bizdən sizə, nə də sizdən bizə bir nəfər gələ bilsin.» Türk buna razı oldu və öz ölkəsinə qayıtdı. Ənuşirəvan divarın tikintisindən ötrü orada qaldı və bu divarı tikdirdi. O, divarı dəniz tərəfdən qaya və qurğuşundan inşa etdirdi. Divarın eni 300 zira⁴² idi və dağların zirvəsinə qədər uzanırdı. Ənuşirəvan, həmçinin daşların gəmilərlə daşınaraq dənizə tökülməsinə əmr verdi, daşlar suyun üzündə görünəndə divarı bunların üstündə 3 mil⁴³ uzunluqda tikdirdi. Divarın tikintisi başa çatdıqdan sonra Ənuşirəvan onun girəcəyində dəmir qapılar qoydurdu və onlara keşik çəkməyi 100 nəfər atlıya tapşırırdı. Halbuki, əvvəllər bu ərazinin mühafizəsi üçün 50 min əsgər tələb olunurdu. O bu divarın üstündə oynaq, hərəkət edən bir bürc, qüllə qoydurdu. Bundan sonra xaqana dedilər ki Ənuşirəvan onu aldatmış, öz qızını deyil, başqa bir qızı ona əvə verməsi və ona qarşı öz mövqelərini qüvvətləndirmişdir. Ancaq xaqan buna qarşı heç bir tədbir görə bilmədi.

Ənuşirəvan hökmdarları seçib təyin etdi, onların hərəsinə müəyyən bir vilayətin şahlığını, idarə etməyi tapşırırdı. Vahrarzənşah ləqəbi daşıyan Dağ xaqanı - Səririn⁴⁴ hökmdarı, Filanşah ləqəbli Filanın⁴⁵ hökmdarı, Təbərsərənşah, Curcaşah ləqəbli əl-Ləkz⁴⁶ hökmdarı, şahlığı artıq süquta uğramış Məsqət hökmdarı, Liranşah ləqəbli Liran hökmdarı, Şirvanşah ləqəbli Şirvan⁴⁷ hökmdarı bu şahlardan idilər. O, Buxxun hakiminin Buxxda, Zirikiranın⁴⁸ hakiminin isə Zirikiranda padşah olmasını təsdiq etdi. O, Qabaq dağı⁴⁹ hökmdarlarının sahib olduqları ərazilərdə hökmranlığını təsdiq etdi və ona vergi ödəmələri şərti ilə onlarla müqavilə bağladı. Ərminiyyə islamın meydana gəlməsinə qədər farsların əlində oldu. Çoxsayda siyasiçilər öz qalalarını, şəhərlərini tərk etdilər və bunlar xarabalıqlara çevrildilər. Xəzərlər və bizanslılar isə onların bir vaxt sahib olduqları nə var idisə, onu ələ keçirdilər.

506. - Deyirlər ki, bəzən bizanslıların işləri öz qaydasında olmurdu və onların arasında yerli hökmdarlar meydana çıxırdı. Belə ki, onlardan bir nəfər kişi Ərminiyakosun hökmdarı oldu. Ölümündən sonra onun Qali adlı arvadı hökmdar oldu. O, Qalığala şəhərini saldırdı və ona Qalığala adı verdi. Bu sözün mənası «Qalının yaxşı əməlləri» deməkdir. Deyilənə görə, şəhər qapılarının birinin üzərində onun şəkli təsvir olunmuşdu. Ərəblər isə Qalığala sözünü «Qalığala» kimi tələffüz edirdilər.⁵⁰

507. - Deyirlər ki, Osman ibn Affan⁵¹ xəlifə olduqdan sonra özünün Suriyada, əl-Cəzirədə⁵² və oranın sərhəd məntəqələrindəki canişini Müaviyyəyə məktub yazaraq əmr etdi ki, Həbib ibn Məsləmə əl-Fihri⁵³ silahlandıraraq, Ərminiyyəyə göndərsin. Həbib Suriyanın fəthində və Bizans ərazilərinə edilən hərbi yürüşlərdə böyük igidliklər göstərmişdi və bu məsələ Ömərə⁵⁴, sonra Osmana - Allah onlardan razı olsun - və onların xələflərinə məlum idi. Bəzilərinin dediyinə görə isə, Osman özü Həbibə yazılı surətdə əmr göndərdi ki, Ərminiyyəni tutsun və

bu, daha doğru məlumatdır. O, bəzilərinin məlumatına görə 6 min nəfərlik, digərlərinin dediyinə görə isə, Suriya və əl-Cəzirənin əhalisindən ibarət 8 min nəfərlik qoşunla oraya yollandı. O, (Həbib) Qaliqalaya gəldi və onu mühasirəyə aldı. Şəhərin əhalisi ona qarşı çıxdı, o, onlarla döyüşdü və onları şəhərə qayıtmağa məcbur etdi. Onda əhali aman dilədi, şəhəri tərk etməyə və cizyə⁵⁵ ödəməyə razı oldu. Onların bir çoxu şəhəri tərk edib bizans vilayətlərinə getdi. Həbib isə öz adamları ilə Qaliqalada bir neçə ay qaldı. Sonra o, Ərminiyyəkosun batriqinin (patrisisinin)⁵⁶ müsəlmanlara qarşı çox sayda qoşun topladığını və ona Allan, Əfxaz, Səməndərin⁵⁷ xəzər sakinlərindən ibarət köməkçi dəstələrin də qoşulduğunu eşidəndə Osmana məktub yazaraq, ondan kömək istədi. Osman isə Müaviyyəyə məktub göndərərək Suriya və əl-Cəzirə əhalisi arasında cihadda müqəddəs müharibədə iştirak etmək və qənimət ələ keçirmək istəyənləri ona köməyə göndərməyi tapşırırdı. Müaviyə Həbibə köməyə 2000 nəfər adam göndərdi. Həbib onları Qaliqalada yerləşdirdi, onlara torpaq sahələri verdi və onlardan ibarət bir (mühafizə) qarnizonu yaratdı. Osman Həbibin məktubunu aldıqdan sonra Kufədəki canişini Səid ibn əl-Ası ibn Sə'id ibn əl-Ası ibn Uməyyaya məktub göndərərək, Həbibə kömək məqsədilə Səlman əl-Xeyl ləqəbli Səlman ibn Rəbiə əl-Bəhilinin⁵⁸ komandanlığı altında qoşun göndərməsini əmr etdi. Bu, xeyirxah, ləyaqətli və döyüşkən bir adam idi. Səlman əl-Xeyl Kufə əhlindən təşkil olunmuş 6 min nəfərlik qoşunla Həbibin yanına yollandı. Bu zaman, hələ Həbibə kömək gələndək bizanslılar öz tərəfdarları ilə birlikdə Fərat çayı sahilinə gəldilər və burada yerləşdilər. Ancaq müsəlmanlar gecə vaxtı hücumla keçib onları darmadağın etdilər və başçılarını öldürdülər. Həbibin Kəlb qəbiləsindən olan arvadı - Abdullanın anası, Yəzidin qızı həmin gecə bir az əvvəl öz ərinədən soruşdu: «Biz harada görüşəcəyik?» O isə cavab verdi: «Ya zalımın, qaniçənin çadırında, ya da cənnətdə». Həbib çadırın yanına gəlib çatanda onu orada gördü.

508. - Deyirlər ki, Səlman o zaman gəlib çıxmışdı ki, müsəlmanlar artıq düşməni məğlub etmişdilər, Kufə əhli isə qənimətin onlar arasında da bölüşdürülməsini tələb etdi, ancaq onlara rədd cavabı verdilər. Hətta Həbiblə Səlman arasında böyük bir mübahisə də oldu və müsəlmanlardan bəziləri Səlmanı ölümlə hədələdilər. Bu barədə şair belə yazır:

«Əgər siz Səlmanı öldürsəniz, biz də Həbibə öldürəcəyik. Əgər siz İbn Affanın⁵⁹ yanına getsəniz, biz də gedəcəyik.»

Bu məsələ barəsində Osmana məktub yazdılar. O isə cavab məktubu yazıb bildirdi ki, qənimət suriyalılar arasında bölüşdürülməlidir, Səlmana isə məktub göndərərək, Arrana yürüş etməyi əmr verdi.

Başqalarının söylədiklərinə görə, Səlman Osmanın xəlifəliyi dövründə Ərminiyyəyə yollandı, orada əsirlər və qənimət ələ keçirdi. Sonra - 25/645-646-cı ildə Hədisətu-l-Mosulda⁶⁰ olan Valid ibn Uqbənin yanına getdi. Ona Osmanın məktubu gəldi. Bu məktubda Osman Müaviyədən bizanslıların çoxsaylı qoşunla müsəlmanlara qarşı hücumla hazırlaşdıqları və buna görə də onun köməyə ehtiyacı

olması barədə bir məktub aldığı bildirirdi. Osman Validə əmr verdi ki, Müaviyəyə 8000 nəfərlik əlavə qoşun göndərsin. O, (Valid) Səlman ibn Rəbiə əl-Bəhilinin başçılığı altında həmin qoşunu göndərdi. Müaviyə də Həbib ibn Məsləmə əl-Fihriyi başçılıq etdiyi belə bir əlavə qoşunla oraya göndərdi. Onlar bir çox qalaları fəth etdilər, əsirləri ələ keçirdilər. Ancaq aralarında hakimiyyət üstündə mübahisə düşdü və suriyalılar Səlmanı öldürmək qərarına gəldilər. Şair bu barədə yuxarıdakı şerhə məlumat verir. Birinci məlumat həqiqətə daha uyğundur. Bunu mənə Qaliqala camaatından olan bir neçə qoca söyləmişdir. Həmçinin bu məlumatları mənə həmin şəhərin qazisi Attaf ibn Sufyan Əbu-l-Əsbağ yazıb bildirmişdir.

509. - Məhəmməd ibn Sad, əl-Vaqidinin⁶¹ sözlərinə, o da öz atasının sözlərinə əsaslanan Abdul Həmid ibn Cəfərin sözlərinə istinadən belə məlumat verirlər ki, Həbib ibn Məsləmə Dəbil camaatını mühasirəyə aldı və şəhərin kənarında yerləşdi. Burada o, bizanslı Mavriyana rast gəldi, gecə vaxtı hücum edib onu öldürdü, düşərgəsində nə varsa, ələ keçirdi. Səlman isə bundan sonra onun yanına gəldi. Amma daha düzgün məlumata görə onlar Qaliqalada görüşdülər.

510. - Qaliqala sakinləri Məhəmməd ibn Bişr və ibn Varz Qaliqala şəhərinin qocalarının söylədiklərinə istinadən mənə belə məlumat verdilər ki, bu şəhər fəth olunan vaxtdan ta ət-Tağiyənin⁶² 133/750-751-ci ildə etdiyi hücumlarına qədər əhalinin şücaəti sayəsində ələkeçməz, alınmaz bir yer idi. O, Malatiya⁶³ şəhərinin sakinlərini mühasirəyə aldı, şəhərin divarlarını dağıtdı, oradakı müsəlman əhalini əl-Cəzirəyə köçürdü. Sonra o, Mərc əl-Hisa adlı yerdə dayandı və erməni Kusanı Qaliqalaya döyüşə göndərdi. Kusan Qaliqalanı mühasirəyə aldı. Şəhərdə həmin gün əhalinin sayı az idi və şəhərin valisi Əbu Kərimə idi. Qaliqalanın erməni əhalisindən olan iki qardaş şəhərin divarında deşik açdılar, bu yolla şəhərdən çıxdılar və Kusanı qarşılədılar. Onlar Kusanın şəhərə girməsinə şərait yaratdılar. Kusan şəhəri işğal etdi, adamları qətlə yetirdi, əsir götürdü, şəhərin divarlarını dağıtdı, ələ keçirdiklərini ət-Tağiyəyə apardı, əsirləri isə öz adamları arasında bölüşdü.

511. - əl-Vaqidi yazır ki, 139/756-757-ci ildə xəlifə əl-Mənsur⁶⁴ Qaliqalanın əsir düşmüş sakinlərindən sağ qalanlarını satın aldı. Qaliqalanı bərpa etdi, abadlaşdırdı, geri aldığı əsirləri şəhərə göndərdi. O, əl-Cəzirə və başqa vilayətlərin əhalisindən ibarət qoşunları oraya göndərdi. Xəlifə əl-Mötəsim-billahın⁶⁵ hakimiyyəti dövründə bizanslıların zülmkar hökmdarı Qaliqalaya hücum etdi, mərmilərlə onun divarlarına ələ zərbələr endirdi ki, divarlar az qaldı dağılıb yerə düşsün. Əl-Mötəsim şəhərin möhkəmləndirilməsi üçün beş yüz min dirhəm pul sərf etdi.

512. - Deyirlər ki, Həbib Qaliqalanı istila edəndən sonra irəliləyərək, Marbalaya çatdı, burada Xilatın batriqi onun yanına gələrək İyad ibn Qənnin məktubunu (fərmanını) gətirdi. İyadın bu məktubunda batriqin şəxsiyyətinin, əmlakının toxunulmazlığından, vilayətinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasından

və xərac verilməsinin müqabilində onun burada vali vəzifəsində qalmasından bəhs olunurdu. Həbib batriqi İyadın yanına göndərdi, özü isə Hərək ilə əl-Vark səhrası arasındakı yerdə dayandı. Burada Xilatın batriqi ödəyəcəyi vergi haqqı ilə birlikdə onun yanına gəldi, ona hədiyyə bağışlamaq istədi, ancaq o bunu qəbul etmədi. Sonra Həbib Xilatda oldu, oradan da əs-Saməyə⁶⁶ gəldi. Orada onu Busfurracanın vilayətlərindən biri sayılan Moksun⁶⁷ hökmdarı qarşıladı. Həbib onun öz tutduğu vəzifəsində qalmağını təsdiq etdi, onunla birgə adam göndərdi, sülh və əmin-amanlıq barədə ona fərman yazıb verdi. Həbib bundan sonra əsgərləri Arciş və Bəcuneysin kəndlərinin üzərinə göndərdi. Əsgərlər bu kəndləri zəbt etdilər, əhalisindən cizyə vergisi yığdılar. Həmin vilayətlərin əyanları onun yanına gəldilər. Həbib onlara xərac vergisi⁶⁸ ödəmək şərtilə öz ərazilərində hökmrən olmaqlarını təsdiq etdi. Tirrix⁶⁹ gölünə gəlincə Həbib bu məsələyə toxunmadı. Bu göl Mühəmməd ibn Mərvan ibn əl-Həkəm əl-Cəzirəyə və Ərminiyyəyə vali təyin olunanadək heç kimə məxsus deyildi. Məhəmməd balıq ovunu və satışını öz əlinə aldı, bundan böyük gəlir əldə etdi. Ondən sonra gölə Mərvan ibn Məhəmməd⁷⁰ sahib oldusa da, az sonra bu onun da əlindən alındı.

Vaqidi deyir ki, Həbib yoluna davam edərək, Əzdisata çatdı. Bu, elə Qırmız şəhərciyidir. Sonra o, Kürdlərin çayının o tayına keçdi, Dəbil çəməninə məskən saldı, atlı dəstələrini şəhərə göndərdi, özü isə hərəkət edərək, şəhərin qapılarına yaxın yerdə dayandı. Şəhərin əhalisi istehkamlar qurdu və onun ordusuna oxlar atmağa başladı. Onda Həbib şəhərin divarlarının yanında daşatan maşınlar yerləşdirdi və əhalinin üzərinə daş yağdırdı. Bu o vaxta qədər davam etdi ki, əhali ondan sülh və aman dilədi. Həbib onların xahişinə əməl etdi. Bundan sonra onun atlı qoşunu ərazi boyu daha da irəliləyərək, Curnidə dayandı. Əşuşa, Zətu-İ-lucuma, Əhrar vadisinə qədər gedib çıxdı, Dəbilin bütün kəndlərini ələ keçirdi. O, Sirac-Tayrın və Bəğravəndin üzərinə qoşun göndərdi. Bəğravəndin batriqi Həbibin yanına gəlib vergi ödəməsi, müsəlmanlarla dostluq münasibətində olması, düşmənlərə qarşı mübarizədə onlara kömək etməsi, onları ərzaqla təmin etməsi şərtləri ilə onunla sülh müqaviləsi bağladı. Dəbillə bağlanmış sülh müqaviləsinin mətni belə idi: «Rəhmli, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu fərman Dəbil şəhərinin xristian əhalisinə, atəşpərəstlərinə, yəhudilərinə, burada olanlara və olmayanlara ona görə təqdim olunur ki, mən sizin özünüzün və var-dövlətinizin, kilsələrinizin, sinaqoqlarınızın, şəhərinizin divarlarının təhlükəsizliyinə zəmanət verirəm. Sizin təhlükəsizliyiniz təmin olunmuşdur. Nə qədər ki siz sazişə əməl edib cizyə və xərac vergisini ödəyəcəksiniz, biz də bu sazişin şərtlərinə əməl edəcəyik və buna ən etibarlı zəmin, zəmanətçi olan Allah özü zəmanət verir. Fərmana Həbib ibn Məsləmənin möhürü vurulmuşdur.»

Həbib sonra Nəşəvaya yaxınlaşıb oranı da işğal etdi, oranın sakinləri ilə məzmunca Dəbil müqaviləsi ilə eyni olan bir müqavilə bağladı. Burada onun yanına Busfurracanın batriqi gəldi, bütün ölkəsinin və vilayətlərinin adından ona illik xəracı ödəmək şərti ilə onunla sülh müqaviləsi bağladı. Həbib sonra Sisəcana

tərəf hərəkət etdi, oranın əhalisi ilə döyüşüb, onları məğlub etdi. Bunun ardınca o, Vaysı ələ keçirdi, oradakı qalalarda yaşayan əhali ilə xərəc ödəmələri şərti ilə sülh müqaviləsi bağladı və oradan da Curzana yollandı.

512. - Dəbil şəhərinin ağsaqqalları, o cümlədən Bərmək ibn Abdullah mənə söylədilər ki, Həbib ibn Məsləmə öz adamları ilə birlikdə Curzana tərəf hərəkət etdi. Onlar Zətu-l-lücuma çatanda atlarının yəhərlərini açıb onları otlamağa buraxdılar. Bu anda bir dəstə kəndli onlara hücum etdi və atlarının yəhərlərini bağlamağa imkan vermədən onlarla döyüşə girdi. Kəndlilər onlara üstün gəlib yəhərləri və bacardıqları qədər çox sayda atı onların əlindən aldılar. Ancaq az sonra onlar (Həbibin tərəfdarları) kəndlilərə hücum etdilər, onları darmadağın etdilər və ələ keçirdiklərini geri aldılar. Buna görə də o vaxtdan bəri həmin yer Zətu-l-lucum adlanır. Deyirlər ki, sonra Həbibin istiqamət götürüb yollandığı Cürzanın batriqinin və oranın camaatının elçisi onun yanına gəlib onları məktubunu ona çatdırdı, sülh müqaviləsinin bağlanmasını xahiş etdi. Həbib onlara belə bir namə yazdı: «Mənim və mənimlə birlikdə olan möminlərin yanına sizin elçiniz⁷¹ gəldi. O sizin adınızdan dedi ki, siz bizi Allahın üstün tutub rəğbət və mərhəmət bəslədiyi bir xalq hesab edirsiniz. Bu, doğrudan da belədir - Allaha şükür, səna olsun. Onun məxluqları içərisində ən yaxşısı sayılan peyğəmbərinə - Məhəmmədə xeyr duası olsun. Siz həmçinin qeyd edirsiniz ki, bizimlə sülh şəraitində yaşamaq arzusundasınız. Mən sizin hədiyyənizi qiymətləndirirəm və onun dəyərini sizdən tutulan cizyə vergisinin bir hissəsi hesab edirəm. Mən sizin təhlükəsizliyiniz, asayişiniz barədə fərman yazmışam və ona bir şərt daxil etmişəm. Əgər siz bu şərti qəbul edib və ona əməl etsəniz, onda bu sizin üçün sərfəli olacaqdır. Əks-təqdirdə, sizə Allah və onun peyğəmbəri tərəfindən müharibə elan olunacaqdır. Qoy doğru yolla gedənlərə sülh olsun!»

Sonra Həbib Tiflisə gəldi və onun əhalisinə sülh haqqında aşağıdakı fərmanı yazdı:

«Rəhmli və mərhəmətli Allahın adından.

Bu fərman Həbib ibn Məsləmə tərəfindən Tiflis əhalisinə, Məncəlis və Qırmızı Curzandan (Curzan əl-Qırmız) gələnlərə ona görə verilir ki, onların şəxsən özlərinin, habelə kilsələrinin, monastırlarının təhlükəsizliyi təmin olunacaq, ibadətlərinə və s. dini azadlıqlarına zəmanət veriləcəkdir. Bu halda onlar öz itaətkarlıqlarını etiraf etməli, ailələrinin hər birindən bir dinar hesabı ilə cizyə - can vergisi verməlidirlər. Can vergisini azaltmaq məqsədilə siz bir neçə ailəni birləşdirib bir ailə hesab etməməlisiniz və eləcə də biz ailələrin sayını artıq hesab etmək məqsədi ilə onların hər birini bir neçə hissəyə bölməməliyik. Siz Allahın və onun peyğəmbərinin - ona Allahın xeyir-duası olsun - düşmənlərinə qarşı mübarizədə bacardığınız qədər bizə öz məsləhətlərinizlə kömək etməli və bizə arxa, dayaq olmalısınız. Siz köməyə ehtiyacı olan müsəlmanı bir gecə öz evinizdə qonaq saxlamalı və ona «əhlü-l-kitəb»in⁷² istifadəsinə qadağa qoyulmamış yeməklərindən təqdim etməlisiniz. Əgər müsəlmanlardan kimsə sizin ərazinizdə öz

doğmalarından ayrı düşmüşsə, siz onları müsəlmanların sizə ən yaxın olan və sizinlə əlaqəsi kəsilməmiş bir dəstəsinə aparıb çatdırmalısınız. Siz islamı qəbul edib namaz qılsanız, onda bizim din qardaşlarımız olarsınız. Əks-təqdirdə, siz cizyə - can vergisi ödəməlisiniz. Əgər müsəlmanların başı qarışıq olsa və bu zaman düşməninizi sizi məğlub edib özünə tabe etdirsə, buna görə siz günahkar sayılmayacaq və verdiyiniz əhdə xilaf çıxmış hesab olunmayacaqsınız. Allah və onun mələkləri şahiddirlər ki, bunlar sizin hüquq və öhdəliklərinizdir. Allah ən etibarlı şahiddir.»

Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi⁷³ isə Tiflis camaatına aşağıdakı məzmununda başqa bir fərman yazdı:

«Rəhmli, mərhəmətli Allahın adından.

Bu fərman Cərrah ibn Abdulla tərəfindən Curzan kurasının Məncəlis rustağından⁷⁴ olan Tiflis əhalisinə, ona görə verilir ki, onlar Həbib ibn Məsləmənin onlara təhlükəsizlik barədə verdiyi və şərtlərinə görə onların itaətlə can vergisi ödəməyə borclu olduqları fərmanla mənim yanına gəldilər. Fərmandan görünür ki, Həbib sakinlərlə bağladığı sülh müqaviləsinə görə onların Məncəlis rustağındakı torpaqlarını, üzümlükləri, Uvari və Səbinə adlanan əl dəyirmanlarını öz əllərində saxlamaq, Quhuvit rustağından, Curzan mahalından yeyinti məhsulları almaq hüququna yenə də malik olacaqlarına zəmanət verir. Ancaq bunların müqabilində onlar dəyirmanlara və üzümlüklərə görə hər il birdəfəlik 100 dirhəm məbləğində pul ödəməlidirlər. Mən onların fərmanını və sülh müqaviləsinə təsdiq etdim, onlardan artıq vergi yığılmamağı əmr etdim. O şəxslər ki, mənim fərmanımı və müqavilənin şərtlərini pozurlar, Allah özü bu işdə onlara kömək olsun.»

514. - Deyirlər ki, sülh müqaviləsi əsasında Həbib Havarehə, Kisala,⁷⁵ Xunana,⁷⁶ Səmsəxiyə, Cərdmana, Kustasciyə,⁷⁷ Şavşitə, Bazalitə sahib oldu və müqavilənin şərtlərinə görə o bu yerlərin əhalisinin qanını tökməməyi, ibadətgahlarına, divarlarına toxunmamağı öhdəsinə götürdü. Bunun əvəzində isə əhali torpaq vergisi - xərac və can vergisi ödəməli idi. O, Qalarcitin, Səryalitinin, Xaxitinin (Kaxetiya), Xuxitinin (Kuxetiya), Artahalan, Bəb əl-Ləlin sakinləri ilə, habelə sənnarilərlə,⁷⁸ dudanilərlə onların vergi ödəmələri şərti ilə sülh müqaviləsi bağladı.

- 515. Deyirlər ki, Səlman ibn Rəbiə əl-Bəhili xəlifə Osmanın əmri ilə Arrana tərəf hərəkət etdi və bağladığı sülh müqaviləsinin əsasında Beyləqan şəhərini ələ keçirdi. Müqaviləyə görə o, sakinlərin və onların əmlakının, şəhərin divarlarının təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Onlar isə torpaq və can vergisi ödəməli idilər. Səlman sonra Bərdəyə gəldi və bu şəhərdən bir fərsəxdən⁷⁹ də az məsafədə yerləşən Turtur⁸⁰ çayının sahilində düşərgə saldı. Şəhərin əhalisi qapıları onun üzünə bağladı və o buranı tutmaq üçün bir neçə gün qüvvə sərf etməli oldu. Səlman şəhərin ətrafındakı kəndləri hücumlara məruz qoydu. Bu vaxt həmin kəndlərin məhsulu yığılmışdı. Şəhərin əhalisi onunla, şərtlərinə görə Beyləqan sülh müqaviləsi ilə eyni olan bir müqavilə bağladı və sonra şəhərin qapılarını onun

üzünə açdı. Səlman şəhərə daxil oldu və bir müddət orada qaldı. Sonra o özünün atlı qoşununu hərəkətə gətirdi və bu qoşun Arranın Şavşin, Məsvan, Ud, Hərhilyan, Təbər kimi rustaqlarını və başqa yerlərini işğal etdi. Səlman Bəlasacan⁸¹ kürdlərini islam dinini qəbul etməyə çağırdı, ancaq onlar ona qarşı müharibəyə başladılar. Səlman onları məğlub etdi və bir hissəsini can vergisi verməyə məcbur etdi. Digər azlıq təşkil edən hissəsi isə islamı qəbul edib, sədəqə⁸² ödəməyə başladı.

516. - Bərdənin bəzi sakinləri mənə xəbər verdilər ki, Səlman ibn Rəbiə əl-Bəhili qədim bir şəhər sayılan Şəmkura⁸³ qoşun göndərüb oranı zəbt etdi. Şəmkur o vaxtdan başlayaraq səvardilərin (əs-savardiyyə)⁸⁴ oranı dağıtmalarına qədər məskunlaşmış, gündən-günə gözəlləşən bir şəhər idi. Bu, Yəzid ibn Useydin Ərminiyyəni tərk etməsindən sonra başqa yerlərdən buraya axışmış gəlmiş bir xalq idi. Onlar özbaşınalıq edir, əhaliyə bədbəxtlik gətirirdilər. Sonra, 240/854-ildə xəlifə Mötəsim-billahın mövlası⁸⁵ Buğa - Allah ona rəhmət eləsin - Ərminiyyənin, Azərbaycanın və Şimşatın valisi olarkən Şəmkuru bərpa etdi və himayə olunmaq xahişi ilə ona müraciət edib islamı qəbul etmək arzusunı bildirən xəzərləri bu şəhərə yerləşdirdi. O buraya həmçinin Bərdədən tacirləri də köçürdərək, şəhərə əl-Mütəvəkkiliyyə adını verdi.

517. - Daha sonra belə söyləyirlər ki, Səlman ər-Rasla əl-Kurrun⁸⁶ bir-birinə qovuşduğu yerdə, Bərdicin⁸⁷ arxa tərəfində Kür çayını keçib Qəbələni işğal etdi. O, Şəkkən və Kəməbəranın hökmdarları ilə vergi ödəmələri şərti ilə müqavilə bağladı. Xayzan⁸⁸ əhalisi, Şirvan şahı və başqa dağ hökmdarları (şahları) Məsqətin, Şabiranın, Bəb⁸⁹ şəhərinin sakinləri də onunla müqavilə bağladılar. Səlman şəhərdən aralanan kimi sakinlər şəhərin qapılarını bağladılar və bu zaman (xəzərlərin) xaqanı öz süvari qoşunu ilə Bələncər çayının o tayında onunla üz-üzə gəldi. Səlman - Allah ona rəhmət eləsin - özünün 4000 nəfər müsəlmandan ibarət qoşunu ilə birlikdə öldürüldü. Döyüşdə çətin vəziyyətə düşmüş əsgərlərin uzun müddət «Allahu Əkbər» sədələri eşidildi. Səlman ibn Rəbiə Kufənin ilk qazisi olmuşdu. Burada qaldığı 40 gün ərzində heç kəs ona şikayətlə müraciət etməmişdi. O, Ömər ibn əl-Xəttabın adından hədislər söyləyirdi. Səlmanın və Quteybə İbn Muslimin haqqında şair ibn Cumanə əl-Bəhili belə deyir: «Bizim üçün əziz olan iki qəbir vardır. Onlardan biri Bələncərdə,⁹⁰ digəri isə Sinistandadır.⁹¹ Çində olan qəbir böyük fəthləri ilə məşhur olan adama məxsusdur. Bu isə öz səxavəti, bəxşişləri ilə tanınan adamın qəbridir».

Səlmanın ölüm xəbərini xəlifə Osmana çatdıran Qarza ibn Kə'b əl-Ansari də Bələncərdə Səlmanla bir yerdə olmuşdu.

518. - Belə söyləyirlər ki, Həbib Ərminiyyədəki istilalarından sonra bu barədə xəlifə Osman ibn 'Affana yazılı məlumat vermiş, həmçinin Səlmanın ölüm xəbərini də ona çatdırmışdır. Osman onu bütün Ərminiyyənin valisi təyin etmək istədi. Ancaq ona verilən tapşırıqları bacarıqla yerinə yetirdiyinə görə o onu Suriya və əl-Cəzirə sərhədlərində hərbi yürüşlər edən ordunun başçısı,

Ərminiyyəyə isə Huzeyfə ibn əl-‘Yəmən əl-Absini vali təyin etdi. Bərdəyə gələrək, Huzeyfə bu şəhərlə Qaliqala və Xeyzan arasında yerləşən vilayətlərə öz amillərini⁹² göndərdi. Ancaq sonra ona oranı tərk etməsi, öz yerini onunla bir yerdə olan Sıla ibn Zufar əl-Absiyə təhvil verməsi barədə xəlifə Osmanın yazılı əmri gəlmişdi. Huzeyfə işini ona təhvil verdi, Həbib isə Suriyaya qayıtdı. Buradan o adətən Bizans vilayətlərinə hücumlar edərmişdi. O, qoşunu ilə Himsdə⁹³ də qalmışdı. Lakin Muaviyə onu Dəməşqə göndərdi və o burada 42/662-ci ildə 35 yaşında ikən vəfat etdi. Xəlifə Osman mühasirədə olan vaxt Muaviyə Həbibinə ona köməyə göndərmişdi. O isə Vadi əl-Quraya⁹⁴ çatarkən Osmanın ölüm xəbərini eşidərək geriyyə qayıtmışdı.

519. - Deyirlər ki, sonra xəlifə Osman Muğirə ibn Şu'bəni Azərbaycanın və Ərminiyyənin valisi təyin etdi, sonra onu vəzifəsindən kənar edib Ərminiyyəyə ibn Rəbiə ibn Umeyyə ibn Əbu-ş-Salt əs-Səqafini, başqa məlumatlara görə isə Amr ibn Muaviyə ibn əl-Müntəfiq əl-Uqeylini vali təyin etdi. Bəzilərinin dediyinə görə 15 il ərzində Ərminiyyənin valisi Muğirədən sonra Bənu Kələb qəbiləsindən bir nəfər, ondan sonra isə əl-Uqeyli olmuşdur. Sonra xəlifə Əli tərəfindən - Allah ondan razı olsun - əl-Əşas ibn Qeys Ərminiyyənin və Azərbaycanın valisi təyin olunmuşdur. Ondən sonra isə artıq Muaviyə tərəfindən Abdullah ibn Hatim ibn Numan ibn Əmr əl-Bəhili bu ərazilərin valisi təyin olunmuş və orada da vəfat etmişdir. Daha sonra Ərminiyyəni onun qardaşı Əbdüləziz ibn Hatim ibn Numan idarə etmiş, Dəbil şəhərini saldırmış, onu möhkəmləndirmiş və məscidini genişləndirmişdir. O, həmçinin Nəşəva şəhərini saldırmış, Bərdə şəhərini bərpa etdirmiş, bəzi məlumatlara görə isə oranı yenidən tikdirmiş, ətrafında yaxşı bir xəndək qazdırmış və Beyləqan şəhərini də bərpa etdirmişdir. Çünki bu şəhərlər tamamilə dağıdılmış vəziyyətdə idi. Həmçinin belə söyləyirlər ki, Bərdəni Əbdul-Məlik ibn Mərvanın⁹⁵ hakimiyyəti dövründə Məhəmməd ibn Mərvan bərpa etdirmişdir. Vaqidinin məlumatına görə, Əbdul-Məlik Bərdəni Hatim ibn Numan əl-Bəhilinin, ya da onun oğlunun köməyi ilə saldırmışdır. Əbdul-Məlikin dövründə Ərminiyyənin valisi Osman ibn Valid ibn Uqbə ibn Əbu Muayt olmuşdur.

520. – Xəbər verirlər ki, İbn Zubeyrin dövründəki qarışıqlıq, qiyam dövründə Ərminiyyə nəzarətdən çıxdı və onun müstəqil, azad vətəndaşları müqavilələri pozdular. Buna görə də Mühəmməd ibn Mərvan öz qardaşı Əbdul-Məlik tərəfindən Ərminiyyənin valisi təyin olunarkən onlarla müharibəyə başladı, onları məğlub edib, bir çox adamı qətlə yetirdi, əsir götürdü və ölkəni özünə tabe etdirdi. O, sağ qalanlara vəd etdi ki, onlara güzəştə gedəcəkdir. Bundən ötrü onlar Xilat vilayətinin kilsələrində yığışdılar. O isə kilsələrin qapılarını bağlatdırdı, qapıların yanında xüsusi adamlar qoydu və onlara od vurdurdu. Bu istila zamanı sısəcanlı Yəzid ibn Useydin anası da əsir düşdü. O bu vilayətin batriqinin qızı idi.

521. - Deyirlər ki, Əbdul-Məlikin oğlu xəlifə Süleyman⁹⁶ Ərminiyyənin idarə olunmasını Adıyy ibn Amira əl-Kindiyə həvalə etdi. Adıyy ibn Amira, xəlifə Əli ibn Əbu Talibi⁹⁷ tərk edib Raqqaya getmiş adamlardan biri idi. Adıyy, Ömər

ibn Əbdü-l-Əzizin⁹⁸ dövründə də Ərminiyyənin valisi idi və Beyləqandakı Adıyy çayı da onun adını daşıyır. Bəzilərinin II Ömər in hakimiyyəti dövründə Hatim ibn Numanın Ərminiyyənin hökmdarı olması haqqında söylədikləri məlumatlar isə həqiqətə uyğun deyildir.

Bundan sonra xəlifə Yəzid ibn Əbdü-l-Məlik⁹⁹ Ərminiyyəyə Milağ Saffar əl-Bəhranini vali təyin etdi, sonra onu vəzifəsindən kənar edib, yerinə Haris ibn Amr ət-Taini təyin etdi. Haris lakzların ərazisinə hücum etdi və Həsmədan rustağını işğal etdi. Sonra Muzhic qəbiləsindən olan əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Hakəmi Ərminiyyənin hökmdarı təyin olundu. O, Bərdəyə gəldi, burada ona tərəzi və ölçülərdən düzgün istifadə olunmaması barədə məlumat verdilər. Əl-Cərrah məsələni ədalətlə həll edərək, əhalinin bu günədək istifadə etməkdə olduğu - «əl-Cərrahi» adlı yeni bir ölçü tətbiq etdi. Sonra o, Kür çayını keçib yoluna davam etdi və Sammur çayına çatdı. Əl-Cərrah bu çayı da keçib, oradan xəzərlərə tərəf yollandı, orada xəzərlərdən çox sayda adam qırdı. O, Həmsin vilayətinin əhalisi ilə də döyüşdü. Ancaq sonra onlarla bu sərtlə sülh müqaviləsi bağladı ki, Xeyzanın (Ceyzanın) ətraflarına köçsünlər və burada onlara iki kənd ayırdı. Sonra əl-Cərrah Qumik¹⁰⁰ əhalisinə hücum edib, onlardan çoxlu əsir götürdü və oradan geri dönüb Şəkkəyə gəldi. Onun qoşunu qışı Bərdədə və Beyləqanda keçirdi. Az sonra xəzərlər hiddətləniib ayağa qalxdılar və ər-Ras çayını keçdilər. Əl-Cərrah onlarla Varsan səhrasında döyüşdü. Xəzərlər Ərdəbilə¹⁰¹ tərəf geri çəkildilər. Ancaq əl-Cərrah onlara Ərminiyyə sərhədlərindən 4 fərsəx aralıda çatdı və tərəflər bir-birləri ilə 3 gün vuruşmalı oldular. Döyüşdə əl-Cərrah özü və onunla bir yerdə olan tərəfdarları həlak oldular. Bu münasibətlə həmin çay əl-Cərrah çayı, üzərindəki körpülərdən biri isə əl-Cərrah körpüsü adlandırıldı. Sonra xəlifə Hişam ibn Əbdü-l-Məlik,¹⁰² Məsləmə ibn Əbdü-l-Məliki Ərminiyyənin valisi, Səid ibn Əmt ibn Əsvad əl-Curaşini isə onun avanqardının¹⁰³ rəhbəri təyin etdi. İshaq ibn Muslim əl-Uqeyli və onun qardaşları, Amir ibn Rəbiə ibn Sasaənin nəslindən olan – Cəvana ibn əl-Haris ibn Xalid, Umeyr ibn əl-Hubab əs-Suləminin oğulları Zufafə və Xalid, Furat ibn Səlman əl-Bəhili, Valid ibn əl-Qa'qaə əl-'Absi də onunla (əl-Curaşi ilə) bir yerdə idilər. Səid, Varsanı mühasirədə saxlamış xəzərlərin üzünə hücum edib mühasirəni yardı və onları məğlub etdi. Xəzərlər Azərbaycanın Məyməd¹⁰⁴ vilayətinə getdilər. Səid xəzərlərlə müharibəyə hazırlaşdığı vaxt Məsləmədən məktub aldı. Məktubda Məsləmə Səidi, onun oraya gəlişindən qabaq xəzərlərlə döyüşə başlamağına görə inəzəmmət etdi və Səidə orduya komandanlığın artıq Əbdü-l-Məlik ibn Muslim əl-Uqeyliyə tapşırılması barədə məlumat verdi. Səid orduya komandanlığı təhvil verəndən sonra onu Məsləmənin elçisi həbs etdirdi, əl-qolunu qandallayıb Bərdəyə göndərdi. Burada onu zindana saldılar. Xəzərlər isə ərazidən uzaqlaşma bildilər, ancaq Məsləmə onları təqib etdi və bu barədə Hişama məlumat göndərdi. Hişam isə cavabında ona aşağıdakı şəri yazdı; «doğurdanmı sən Məyməddə xəzərləri gördüyün halda onlara oranı tərək

etməyə imkan verdin ki, sonra onları əlçatmaz yerlərdə axtarasan?» və əmr etdi ki, Səid əl-Curaşını həbsdən azad etsinlər.

522. - Deyirlər ki, Məsləmə Xayzan (Ceyzan) əhalisi ilə sülh sazişi bağladı və əmr etdi ki, şəhər qalasını dağıtsınlar. O oradakı ərazidə özünə bu gün «Hauz Xeyzan» adı ilə tanınan bir mülk ayırdı. Dağ hökmdarları da Məsləmə ilə sülh sazişi bağladılar. Şirvanşah, Liranşah, Təbərsəranşah, Filanşah, Cərşənşah, habelə Məsqətin hökmdarı onun yanına gəldilər. Sonra o, Bəb şəhərinə tərəf hərəkət edib oranı ələ keçirdi. Bu zaman şəhərin qalasında min xəzər ailəsi var idi. Məsləmə onları mühasirəyə alıb üzərlərinə əvvəlcə daş, sonra isə daş şəklinə salınmış dəmir parçaları yağdırmağa başladı. Bu, fayda vermədikdə o onların (əhalinin) quyularına Ənuşirvanın su xətti çəkdiyini bulağa tərəf yolladı. Məsləmə çoxlu inək və qoyun kəsdirib onların təzəyini və mədə-bağırsaqlarının içində nə varsa, oraya tökdürdü. Bir gecə keçməmişdi ki, şəhərin suyu çirkləndi, sudan pis iy gəlməyə başladı və içərisində qurdlar yarandı. Gecə düşəndə onlar qalanı tərk edib qaçdılar. Sonra Məsləmə ibn Əbdu-l-Məlik Bəbu-l-əbvab şəhərinə suriyalılardan ibarət 24 min nəfərlik qoşun köçürdü və yerləşdirdi və vəd etdi ki, onlara yüksək məvacib veriləcəkdir. Odur ki, Bəb şəhərinin sakinləri bu gün də onların arasında bölüşdürüb paylamaq üçün pulu olmayan heç bir hakimə şəhərə daxil olmağa imkan vermirlər. Məsləmə burada ərzaq, arpa və silah üçün anbarlar tikdirdi. O əmr etdi ki, şəhərin su çənini təmizləsinlər. Məsləmə şəhərin dağıdılmış yerlərinin bərpası, habelə şəhərin bəzədilməsi üzrə işlər gördü. Bu zaman Məsləmə ilə bir yerdə olan Mərvan ibn Məhəmməd onunla birgə xəzərlərə qarşı cəsarətlə vuruşur, onlara ağır zərbələr endirirdi. Hişam, Məsləmədən sonra Səid əl-Curaşını Ərminiyyənin valisi təyin etdi. O isə bu ölkədə iki il qaldı. Ondan sonra Mərvan ibn Məhəmməd bu əraziyə vali təyin olundu. Mərvan Kisalda bərqərar oldu və bu ərazidə Bərdədən 40 fərsəx, Tiflisdən isə 20 fərsəx məsafədə bir şəhər saldırdı. Sonra o, əl-Lan qapıları tərəfdən xəzərlərin torpağına soxuldu, Asid ibn Zafir əs-Suləmiyə və Əbu Yəzidə isə dağ hökmdarları ilə birlikdə əl-Bəb və-l əbvab tərəfdən oraya soxulmağa göstəriş verdi. Mərvan həmin vaxt xəzərlərin ərazisində olan slavyanların üzərinə hücum etdi və onlardan 20 min ailəni əsir götürüb Xaxitdə yerləşdirdi. Sonra onlar (slavyanlar) öz başçılarını öldürüb qaçdılar. Ancaq Mərvan onları təqib edərək, yarı yolda yaxaladı və darmadağın etdi.

523. - Deyirlər ki, xəzərlərin böyük xaqanı Mərvanla bir yerdə onun ərazisinə soxulmuş adamların, onların silahlarının və hərbi qüvvəsinin nə qədər çox olduğundan xəbər tutan kimi, ürəyi əsib qorxuya düşdü. Buna görə də Mərvan xaqana yaxın ərazidə olan vaxt onun yanına öz elçisini göndərərək ya islamı qəbul etməyi, ya da əks təqdirdə müharibə yolunu seçməyi təklif edərkən o belə dedi: «Mən islamı qəbul edirəm. Sən mənim yanıma elə bir adam göndər ki, o mənə bu barədə məsləhət versin.» Mərvan buna razı oldu və xaqan da islamı qəbul etdi. O, Mərvanla dostlaşdı. Mərvan isə ona öz məmləkətində yenə də hökmdar olacağına zəmanət verdi. Sonra Mərvan onunla və çox sayda xəzərlərlə birgə irəli doğru

hərəkət etdi. Mərvan onları Samurla Şabiran arasında lakzların ərazisində yerləşən düzənlikdə yerləşirdi.

Sonra Mərvan Sərir ərazisinə soxuldu, əhalinin üzərinə hücum etdi, oradakı bəzi qalaları ələ keçirdi. Səririn hökmdarı ona tabe oldu və tərəflər arasında sülh sazişi bağlandı. Sazişə görə Səririn hökmdarı hər il Mərvana 1000 nəfər adam - qarasaçlı, qaraqaşlı, uzunkirpikli 500 nəfər gənc oğlan (qulam) və 500 nəfər qız (kəviz, cariyyə), habelə Bəbin taxıl anbarlarına yüz min mudd¹⁰⁵ taxıl göndərməli idi. Bunun müqabilində o, Mərvandan girovları geri aldı. Mərvan Tuman əhalisi ilə də müqavilə bağladı. Bu müqaviləyə görə onlar hər il ona 100 nəfər adam, yəni hündürboylu, qarasaçlı, qaraqaşlı, uzunkirpikli 50 nəfər qız, 50 nəfər oğlan, həmçinin taxıl anbarlarına 20 min mudd taxıl göndərməli idilər. Sonra Mərvan Zirikiran ərazisinə daxil oldu. Buranın hökmdarı ilə Mərvan arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, o, Mərvana hər il 50 nəfər adam və onun taxıl anbarlarına 10 min mudd taxıl göndərməli idi. Sonra Mərvan Həmzinin torpağına gəldi. Həmzin onunla müqavilə bağlamaqdan imtina etdi. Onda Mərvan biraylıq mühasirədən sonra onların qalasını ələ keçirdi, ərazidə olan nə varsa, yandırdı və uçurdub dağıtdı. Mərvanla bağladığı müqaviləyə görə o, Mərvana birdəfəlik 500 nəfər gənc qız və oğlan, Bəbin taxıl anbarlarına ildə 30 min mudd taxıl göndərməli idi. Sonra Mərvan Sindana yaxınlaşdı, oranı döyüşsüz fəth etdi və oranın hökmdarı ilə sülh müqaviləsi bağladı. Müqaviləyə görə ərazinin hökmdarı gələcəkdə hər hansı öhdəlikdən azad olmaq şərti ilə Mərvana birdəfəlik 100 gənc qız və oğlan, habelə ildə Bəbin taxıl anbarlarına 5 min mudd taxıl göndərməli idi. Mərvan Təbərsəranşahın tabeliyində olan əhaliyə bir vəzifə olaraq tapşırırdı ki, ildə 10 min mudd taxılı Bəbin taxıl anbarlarına göndərsin. Ancaq o, Filanşahdan, onun bacarığı, (düşməyə qarşı) mətanətli olması və yaxşı rəftarı, davranışına görə heç nə tələb etmədi. Sonra Mərvan irəli hərəkət edərək, lakzların qalasına yaxın bir yerdə dayandı. Lakzların başçısı öz üzərinə qoyulan öhdəlikdən boyun qaçıraraq kömək istəmək məqsədi ilə xəzərlərin hökmdarının hüzuruna yollandı. Ancaq yolda, onu tanımayan bir çoban atdığı oxla təsadüfən qətlə yetirdi. Sonra Mərvan lakzlarla sülh müqaviləsi bağladı. Müqaviləyə əsasən onlar hər il taxıl anbarlarına 20 min mudd taxıl göndərməli idilər. O, lakzlara rəhbərliyi Xaşram əs-Suləmiyə tapşırırdı. Sonra Mərvan Şirvan hökmdarının qalasına tərəf hərəkət etdi. «Xirş» adlanan bu qala dəniz sahilində yerləşirdi. Qalanın sahibi ona itaət göstərərək düzənliyə endi. Mərvan hər il anbarlara 10 min mudd taxıl göndərilməsini Şirvan əhalisinin öhdəsinə qoydu və əhalidən tələb etdi ki, müsəlmanlar xəzərlərin ərazisinə hərbi yürüşlər edərkən ordunun avanqard hissəsində, döyüşdən qayıdan zaman isə son sırada, arxada olsunlar. Mərvan, Filanşaha tapşırırdı ki, hərbi yürüşlərdə ancaq müsəlmanlarla bir yerdə olsun. O, Təbərsəranşaha döyüş başlananda ordunun arxa hissəsində, döyüşdən qayıdarkən ordunun avanqard hissəsində olmağı əmr etdi. Sonra Mərvan dudanılərə tərəf hərəkət etdi, onları məğlubiyyətə uğratdı. Bu zaman ona xəlifə Valid ibn Yəzidin ölüm xəbəri gəldi. Bunun ardınca Sabit ibn

Nueym əl-Cuzami ona qarşı çıxdı. Sabit, xarici əd-Dəhhakın Bəbə hakim təyin etdiyi adamlardan biri olan Musafir əl-Qəssabın yanına gəldi, onun tərəfinə keçdi və onun tərəfindən Ərminiyyənin, Azərbaycanın valisi təyin edildi. Sabit sonra gizlinə Ərdəbilə gəldi, buradakı üsyançı şarilərin¹⁰⁶ bir hissəsini öz tərəfinə çəkdi və onlarla bir yerdə Bacərvana¹⁰⁷ gəldi. Burada onlar özləri ilə həmdərd olan adamlarla rastlaşdılar və bu adamlara qoşulub Varsana¹⁰⁸ gəldilər. Varsan sakinlərindən bir çoxları onlarla həmfikir olduqları üçün onlara qoşuldular və bu dəstələr hamısı bir yerdə Beyləqana gəldilər. Burada da onlara eyni fikirli, eyni məqsədli adamlar qoşuldular. Oradan Sabit Yunana¹⁰⁹ getdi. Mərvan ibn Məhəmməd isə İshaq ibn Muslimi Ərminiyyənin valisi təyin etdi. İshaq Sisəcandakı Kələb qalasında bərqərar olmuş Musafirlə uzun müddət döyüşməli oldu. Allahın xeyir-duasına layiq olan, mübarək sülalənin (Abbasilərin) hakimiyyətə gəldiyi vaxt xəlifə əs-Səffah Əbu-l-Abbas¹¹⁰ - Allah ona rəhmət eləsin - əl-Cəzirənin və Ərminiyyənin valiliyi vəzifəsinə Əbu Cəfər əl-Mənsuru təyin etdi. Əbu Cəfər Xorasan əhlindən bir sərkərdəni Musafirlə və onun tərəfdarları ilə döyüşə göndərdi. Sərkərdə onlarla qələbə çalana qədər döyüşdü və Musafiri qətlə yetirdi. Kələb qalasında bərqərar olmuş Beyləqan camaatı və onun rəhbəri Qudad ibn Asfar əl-Beyləqani isə əfv olunacaqlarına əmin olduğdan sonra aşağı endilər.

Mənsur xəlifə olduğdan sonra - Allah ona rəhmət eləsin -Yəzid Useyd əs-Suləminini Ərminiyyənin valisi təyin etdi. Yəzid Bəb Əllanı işğal edib, orada əhlü-d-divandan¹¹¹ ibarət qarnizonlar yerləşdirdi, sənəniləri elə darmadağın edib məğlubiyyətə uğrattı ki, onlar xərac ödəməyə məcbur oldular. Xəlifə Mənsur Yəzidə məktub yazaraq əmr etdi ki, xəzərlərin hökmdarı ilə qohumluq əlaqəsi yaratsın. Yəzid əmri yerinə yetirdi: xəzərlərin hökmdarının qızı onun üçün bir oğlan dünyaya gətirdi, ancaq o öldü, həmçinin ana da doğuş vaxtı vəfat etdi. Yəzid vergi toplamaq məqsədilə öz adamlarını Şirvan torpağında neft çıxaranların və duz istehsal edənlərin yanına göndərdi, sonra bu işi xüsusi vergi yığanlara tapşırırdı. Yəzid Kiçik Ərcil, Böyük Ərcil şəhərlərini saldı və oraya fələstinliləri köçürüb yerləşdirdi.

524. - Məhəmməd ibn İsmayıl Bərdə şəhərinin əhalisindən olan bəzi qocaların dediklərinə əsaslanaraq mənə belə söylədi ki, Şirvandakı Şamaxıyyə¹¹² şəhəri əş-Şəmax ibn Şücanın adını daşıyır. Bu şəxs Səid ibn Səlim əl-Bəhili Ərminiyyədə vali olduğu dövrdə Şirvanın hökmdarı olmuşdur.

525. - Məhəmməd ibn İsmayıl qocaların sözlərinə istinadən həmçinin bunu söylədi ki, İbn Useyddən və Bəkkar ibn Muslim əl-Uqeylidən sonra vali təyin olunmuş Həsən ibn Qahtaba ət-Tainin dövründə Ərminiyyənin əhalisi üsyan qaldırdı. Üsyançıların başında erməni Muşail dururdu. Buna görə də xəlifə Mənsur - Allah ona rəhmət eləsin - Amir ibn İsmayılın başçılığı altında Həsənə yardım göndərdi. Həsən Muşailə vuruşdu və onu öldürdü, dəstələrini dağıtdı. Bundan sonra vəziyyət sabitləşdi. Elə Beyləqandakı Həsən çayı, Bərdədəki Həsən bağı və bəzi kəndlər Həsənin adını daşıyır. Ərazini Həsən ibn Qahtabadan sonra bir-birinin

ardınca Osman ibn Umara ibn Xureym, Rauh ibn Hatim əl-Muhəlləbi, Xuzeymə ibn Xazim, Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani, Ubeydullah ibn əl-Mehdi, Fəzl ibn Yəhya, Səid ibn Səlim, Mühəmməd ibn Yəzid ibn Məzyəd idarə etmişlər. Onların arasında ən bacarıqlı, görkəmli vali Xuzeymə sayılır. Belə ki, o, Dəbildə və Nəşəvada becərilən torpaqları ölçdürüb qeydiyyatda aldırdı. Halbuki, bu işi əvvəllər heç kim icra etməmişdi. Ərminiyyənin batriqləri hələ də öz mülklərində yaşayaraq, hərəsi özünün ərazisini qoruyurdu. Bu ölkəyə hər hansı bir amil göndəriləndə batriqlər ehtiyat edərək onunla yaxından ünsiyyətdə olmaqdan çəkinirdilər. Onlar onun dəyanətli, etibarlı və ciddi bir şəxs olduğunu, hərbi qüvvəyə, sursata malik olduğunu gördükdə xərac vergisini ödəyir, ona itaət göstərirdilər. Əks-təqdirdə batriqlər onun haqqında pis şayiələr yayaraq mənfə rəy yaradır və ona qarşı etinasızlıq göstərirdilər. Əl-Məmunun¹¹³ xəlifəliyi dövründə Ərminiyyənin valisi Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd idi. Xalid ibn Yəzid batriklərdən hədiyyələr alır, onlarla sıx ünsiyyətdə olurdu. Bununla Xalid onların mənevəyyatına mənfə təsir göstərdi və onları Məmun tərəfindən ondan sonra təyin olunmuş başqa valilərə qarşı qaba, kobud, təkəbbürlü münasibətdə olmağa sövq etdi.

Sonra xəlifə əl-Mötəsim-billah bu ölkəyə əl-Məmunu ləqəbi ilə tanınan Həsən ibn Əli əl-Bazaxisini vali təyin etdi. O, ölkədəki batriqləri və azad şəxsləri - zadəganları özbaşına buraxıb onlara sərbəstlik verdi. Həsən bu adamlarla elə yumşaq davranırdı ki, onlar xəlifənin hakimiyyətinə məhəl qoymur, rəiyyətə olduqca qəddarcasına rəftar edirdilər. Bu vaxt Əməvilərin mövlası İshaq ibn İsmayıl ibn Şu'eyb üsyan qaldıraraq, Curzanı ələ keçirdi. Batriq Səhl ibn Sənbət isə Heydər ibn Kavus əl-Afşinin Ərminiyyədəki amilinin üzərinə hücum etdi və onun katibini öldürdü. Amil özü isə qaçıb güclə xilas ola bildi. Bundan sonra Ərminiyyəyə elə amillər göndərilirdi ki, onlar əhali ilə yumşaq, iltifatla rəftar edir, torpağa görə yığılan az məbləğdə vergilərlə kifayətləndirilirdi.

Az sonra əmir əl-möminin əl-Mütəvəkkil əl-Əhəməd¹¹⁴ xəlifəlik dövrünün ikinci ilində Ərminiyyəyə Yusif ibn Mühəmməd ibn Yusif əl-Mərvazini amil təyin etdi. Yusif Xilata gələn kimi oranın batriqi Buqrət ibn Aşotu həbs edib Surra mənarəyə¹¹⁵ göndərdi. Bu, batriqlər, zadəganlar və üsyançılar arasında narazılığa səbəb oldu. Onun amillərindən biri olan əl-'Əla ibn Əhməd Sisəcandakı «Əl-Əqdah» adlı bir monastıra yollandı. Ərminiyyənin xristian əhalisi bu monastıra təzim edir və ona ianələr verirdilər. Əl-'Əla ibn Əhməd monastırda mövcud olan hər şeyi ələ keçirdi və oradakı camaata qarşı zorakılıq tətbiq etdi. Bu, batriqlər arasında narazılığa və həyəcana səbəb oldu. Beləliklə, onlar öz aralarında yazışaraq, bir-birlərini üsyana, separatçılığa çağırıdılar. Batriqlər Artan adı ilə tanınan kəndliləri - xuitləri Yusifə qarşı üsyana qaldırdılar və bunu ona görə etdilər ki, Yusif onların batriqini Səmərraya sürgün etmişdi.

Bürün batriqlər və üsyançılar kömək məqsədilə xuitlərə süvari və piyada dəstələri göndərdilər. Yusif öz dəstələrini kəndlərdə yerləşdirdiyi zaman onlar ona Tarunda hücum etdilər. Yusifi qətlə yetirib, düşərgəsində nə varsa ələ keçirdilər.

Onda əmir əl-möminin əl-Mütəvəkkil ələllah Böyük Buğanı¹¹⁶ Ərminiyyəyə vali təyin etdi. Buğa Bədlisə gələn kimi Musa ibn Zuraranı həbs etdirdi. Bu, Buqratın ölümündən qəzəblənərək, Yusifin qətlinə maraqlı olan və buna dəstək verən adamlardan biri idi. Buğa xuitlərlə döyüşdü və onlardan çox sayda adam qırdı, bir çoxlarını əsir götürdü. Sonra o, əl-Baqda,¹¹⁷ Aşot ibn Həməzə ibn Caciqi - Busfurracanın batriqini mühasirəyə aldı, onu qaladan aşağı enməyə məcbur etdi və Səmərraya göndərdi, özü isə Curzana getdi. Burada Buğa, İshaq ibn İsmayılı ələ keçirdi, işgəncələr verərək, onu qətlə yetirdi. Buğa Curzanı yenidən fəth etdi, Arranda, Ərminiyyənin ətrafında dağlıq ərazilərində, Sisəcanda yaşayan, xristian dininə və digər dinlərə sitayiş edən üsyançıları, iğtişaslarda müqəssir sayılan adamları tutub özü ilə apardı. Buğa bu minvalla ölkədə əvvəllər misli görünməmiş şəkildə nizam-intizam, qanun-qayda yaratdı və 241/855-856-cı ildə Səmərraya qayıtdı.

AZƏRBAYCANIN FƏTHİ

811. - Hüseyn ibn `Əmr əl-Ərdəbili, Vaqid əl-Ərdəbilinin, həyatda sağ görə bildiyi qocaların sözlərinə istinadən bizə belə söylədi ki, Muğira ibn Şubə xəlifə Ömər ibn əl-Xəttab tərəfindən Kufəyə vali təyin olunaraq buraya gəldiyi zaman özü ilə Huzeyfə ibn əl-Yəmənə onun (Huzeyfənin) Azərbaycana vali təyin olunması barədə əmri də gətirdi. Bu əmri Muğira, Huzeyfəyə onun Nihavənddə¹¹⁸ və ya buraya yaxın ərazidə olduğu vaxt göndərdi. Huzeyfə əmri alaraq, Azərbaycanın əsas şəhəri olan Ərdəbilə gəldi. Xərac vergisinin yığılmasında məsul olan şəhər mərzbanı¹¹⁹ da burada yaşayırdı. Mərzban əvvəlcədən Bacərvan, Məyməd, Neriz,¹²⁰ Sərat,¹²¹ əş-Şiz,¹²² Məyanic¹²³ və başqa yerlərin əhalisindən döyüşçülər toplayıb Huzeyfəyə qarşı döyüşə hazırlamışdı. Belə ki, onlar müsəlmanlarla bir neçə gün şiddətlə döyüşdülər. Sonra mərzban bütün Azərbaycan əhalisinin adından Huzeyfə ilə sülh müqaviləsi bağladı. Müqaviləyə əsasən o, 800 min dirhəm məbləğdə (8..? çəkiddə) pul ödəməli idi. Huzeyfə isə onlardan heç kəsi öldürməməyi, əsir götürməməyi, atəşpərəstlik məbədlərini uçurub dağıtmamağı, Bələsacandakı, Sabalandakı,¹²⁴ Satrudandakı kürdləri təqib etməməyi, Şiz əhalisinə bayramlarda rəqs etməyə, habelə xüsusi mərasimlərdə həmişəki adət-ənənələrə yenə də riayət etməyə mane olmamağı vəd etdi. Sonra Huzeyfə Muqana¹²⁵ və Cilana¹²⁶ hücum etdi, bu yerlərin əhalisini məğlubıyyətə uğratdı və vergi ödənilməsi şərti ilə əhali ilə sülh müqaviləsi bağladı.

812. - Deyirlər ki, sonra xəlifə Ömər Huzeyfəni geri çağırırdı və Mosuldan, bəzilərinin məlumatına görə isə, hal-hazırda Muaviyə əl-Avdi adlanan Şəhrəzurdan¹²⁷ oraya gəlmiş 'Utə ibn Fərqəd əs-Suləmini onun yerinə Azərbaycana vali təyin etdi. 'Utə ibn Fərqəd Ərdəbilə gələrkən buranın əhalisinin bağlanmış müqaviləyə sadıq olduğunu gördü. Başqa vilayətlərin əhalisi isə ona qarşı üsyan qaldırdı. Utə üsyançılara hücum edib onları məğlubıyyətə uğratdı və

qənimət ələ keçirdi. Bu döyüşdə zahid (asket)¹²⁸ Əmr ibn 'Utəbə də onunla bir yerdə idi.

Vaqidi başqa şəxslərə istinad edərək məlumat verir ki, Muğira ibn Şubə 22/642-643-cü ildə Kufədən Azərbaycana yürüş etdi, ölkəyə daxil olaraq, onu zorla ələ keçirdi və əhalinin öhdəsinə xərac vergisini qoydu.

İbn əl-Kəlbə, Əbu Mixnəfə istinad edərək söyləyir ki, Muğira Azərbaycanı 20/640-641-ci ildə işğal etdi, ancaq sonra buranın əhalisi islam dinindən üz döndərdi. Onda əl-Əş'as ibn Qeys əl-kində ölkəni yenidən işğal etdi. O burada Bəcərvan qalasını tutdu və oranın əhalisi ilə, şərtləri Muğiranın bağladığı sülh müqaviləsi ilə eyni olan bir müqavilə bağladı. Əl-əşasın bağladığı müqavilə bu günədək qüvvədədir.

Əbu Mixnəfə Lut ibn Yəhyanın verdiyi məlumata görə xəlifə Ömər əvvəlcə Sə'di, sonra Əmmarı, ondan sonra isə Muğiranı vali təyin etdi. Az sonra o, Sədi yenidən həmin vəzifəyə təyin etdi. Ömər, vəfat etdiyi il Sədə və digər vilayətlərin əmirlərinə məktub göndərərək, Mədəniyyə gəlməklərinə göstəriş verdi. Elə ona görə də Sə'd «Şura»da (Məclis, yığıncaq) iştirak etdi və sonra o, xəlifə vəzifəsini müvəqqəti icra edən Ömərən göstərişi ilə əvvəlki işinə qaytarıldı.

Başqalarının dediyinə görə Ömər vəfat etdiyi vaxt onun Kufədəki valisi Muğira idi və Ömər vəsiyyət etmişdi ki, Muğiradan sonra Kufəyə Səd, Bəsrəyə Əbu Musa vali təyin olunsunlar. Osman bunların hər ikisini vali təyin etdi, sonra isə vəzifədən uzaqlaşdırdı.

813. - Mədəini, Əli ibn Mucahid, Məhəmməd ibn İshaqın, əz-Zuhrinin sözlərinə istinad edərək mənə belə məlumat verdi ki, Allah Nihavənddə çoxallahlılığa mənsub olan adamları məğlubiyyətə düçar edib qaçmağa məcbur etdikdə müsəlman əsgərləri öz vətənlərinə qayıtdılar, ancaq kufəlilər Huzeyfəni tərk etmədilər və Huzeyfə onlarla bir yerdə Azərbaycana yürüş etdi, oranın əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağladı. Müqaviləyə görə əhali yüz min dirhəm məbləğində töycü ödəməli idi.

814. - Mədəini, Əli ibn Mucahidə, 'Asim əl-Əhvəla (çərgöz Asim), Əbu Osman ən-Nəhdiyə istinad edərək mənə həmcinin söylədi ki, xəlifə Ömər Huzeyfəni Azərbaycandan geri çağırırdı və onun yerinə Utəbə ibn Fərqəd əs-Suləmini vali təyin etdi. Bir gün 'Utəbə kirbasa, yəni nazik kağız parçaya bükülmüş bir qəder xabis¹²⁹ şirniyyatından Ömərə göndərdi. Ömər bunu əlinə alarkən soruşdu: «Bu, kağız deyilmi?» Ona - «Xeyr» -deyə cavab verdilər. O soruşdu «Bəs onda nədir?» Ona - «Bu, sənə göndərilmiş hədiyyədir» - dedilər. Ömər buna baxdıqdan sonra: «Onu özünə qaytarın» - dedi və Utəbəyə belə bir məktub yazdı: «Ey Umm 'Utəbənin oğlu! Həqiqətən yediyin xabis şirniyyatı sənənin atanın əməyi ilə qazanılmamışdır».

Utəbənin söylədiyinə görə o, Azərbaycandan qayıdıb Ömərən hüzuruna gələrkən onun əlində bir parça damarlı ət görmüşdü.

815. - Mədəini. Abdullah ibn Qasımın, Fərvə ibn Laqitin sözlərinə istinad edərək mənə belə söylədi ki, Osman ibn 'Affan - Allah ondan razı olsun - xəlifə

olarkən 'Utbəni Azərbaycandan geri çağırırdı və Valid ibn 'Uqbə ibn Əbu Muaytın onun yerinə vali təyin etdi. Ancaq əhali sülh müqaviləsini pozaraq, ona tabe olmadı. Buna görə də Valid 25/642-643-cü ildə onlara qarşı yürüş etdi. Bu zaman onun ordusunun avanqardına Abdullah ibn Şibl əl-Əhəmməsi başçılıq edirdi. Valid Muqan, əl-Bəbr¹³⁰ və Taylasan¹³¹ əhalisinə hücum etdi, qənimət ələ keçirdi və bir çoxlarını əsir götürdü. Azərbaycan vilayətlərinin əhalisi ondan aman dilədi və o, əhali ilə, şərtləri Huzeyfənin bağladığı sülh müqaviləsi ilə eyni olan bir müqavilə bağladı.

İbn əl-Kəlbi xəbər verir ki, Əli ibn Əbu Talib - Allah ondan razı olsun - Səid ibn Səriyə əl-Xizaini, ondan sonra əl-Əş'as ibn Qeys əl-Kindini Azərbaycana vali təyin etdi.

816. - Abdullah ibn Muaz əl-Anqazi öz atasının, Sə'd ibn əl-Həkəm ibn 'Utbənin, Zeyd ibn Vahbın sözlərinə istinad edərək mənə belə məlumat verdi ki, Allah Nihavənddə çoxallahlılığın tərəfdarlarını məğlubiyyətə düşür edib qaçmağa məcbur edəndə Hicaz əhalisi Hicaza, Bəsrə¹³² əhalisi Bəsrəyə qayıtdı, Huzeyfə isə kufəlilərlə bir yerdə Nihavənddə qaldı. O, kufəlilərlə birlikdə Azərbaycana yürüş etdi, buranın əhalisi ilə, ona ildə 800 min dirhəm məbləğində töycü ödənilməsi şərti ilə sülh müqaviləsi bağladı. Ömər ibn əl-Xəttab bu ölkədəki həmvətənlərinə bu məzmununda bir məktub yazıb göndərdi: «Siz elə bir ölkədəsiniz ki, oranın əhalisi yeməklərin və geyimlərin hazırlanmasında leşdən, cəmdəkdən istifadə edir. Ona görə də ancaq istifadəsinə icazə verilən yeməkləri yeyin və təmiz tərkibli, yəni xəzdən hazırlanmış paltarlar geyin.»

817. - Abbas ibn Valid ən-Nərsi, Əbdü-l-Vahid ibn Ziyadın, Asim əl-Əhvalın (Çəpgöz Asim) və Əbu Osman ən-Nəhdinin sözlərinə əsaslanaraq, mənə aşağıdakı məlumatı söylədi: «Utbə ibn Fərqəd Azərbaycanı fəth edən zaman mən onunla bir yerdə idim. Bir dəfə o, iki səbət xabis bişirtirib üstünü dəri və keçə ilə örtürdü və onu özünün mövlası Suheymlə Ömərə göndərdi. Suheymlə Ömər hüzuruna gələrkən Ömər ondan soruşdu: «Bu gətirdiyin nədir? Qızıldır, yoxsa kağız?» Ömər səbətlərin örtüyünün açılmasını əmr etdi. O, xabisdən daddı və dedi: «Bu, yaxşı şeydir. Ancaq bütün mühacirlər bundan doyunca yemişlərmi?» Suheymlə cavab verdi: «Xeyr, o, ancaq sənin üçün nəzərdə tutulub». Onda Ömər 'Utbəyə aşağıdakı naməni göndərdi: «Allahın qulu Ömərdən, əmir əl-muminindən (möminlərin əmirindən) Utbə ibn Fərqədə. Bu xabis nə sənin əməyindən, nə də sənin ananın və atanın əməyindən əldə olunmuş qazanc hesabına alınmayıb. Buna görə də biz onu yeməyəcəyik. Biz ancaq müsəlmanların yürüşlər zamanı yeyib doyuqları yeməklərdən yeyirik.»

818. - Hüseyin ibn Amr və Əhməd ibn Muslih əl-Əzdi azərbaycanlı qocaların sözlərinə istinadən mənə belə söylədilər ki, Valid ibn 'Uqbə Azərbaycana əl-Əş'as ibn Qeyslə birlikdə gəldi və oranı tərk edən zaman onu öz yerinə vali təyin etdi. Bu vaxt əhali üsyan etdi və əl-Əş'as Validə məktub yazaraq, ondan kömək istədi. Valid ona kufəlilərdən təşkil olunmuş böyük bir ordu göndərdi. Əl-Əş'as

bağdan bağa («han») hərəkət edərək ölkəni işğal etdi: «han» sözü Azərbaycan əhalisinin dilində «bağ» mənasında işlədilir. O, əhali ilə şərtlərinə görə əvvəllər Huzeyfə və Utbə ibn Fərqədin bir-biri ilə bağladıkları müqavilə ilə eyni olan bir müqavilə bağladı. Əl-Əş'as dövlət xəzinəsinin hesabından maaş və təqaüd alan bir dəstə ərəbi Azərbaycana köçürtdü, onlara əmr etdi ki, buranın əhalisini islamı qəbul etməyə sövq etsinlər.

Sonra Səid ibn əl-Asi bu ölkəyə vali təyin olundu. O, Azərbaycan əhalisinə qarşı yürüş etdi və Muqanın, Cilanın əhalisini məğlubiyyətə uğratdı. Urm¹³³ və Bəlvankarah¹³⁴ əyalətlərində ona qarşı çıxan ermənilərdən, Azərbaycan əhalisindən ibarət böyük bir dəstə bir yerə toplaşmışdı. Səid, Cərir ibn Abdullah əl-Bəcəlini onlara qarşı döyüşə göndərdi. Cərir ibn Abdullah onları məğlubiyyətə uğratdı, başçılarını tutub Bacərvan qalasında çarmıxa çəkdi.

Deyərlər ki, bu yürüşdə Şəmmax ibn Dirar əs-Sə'ləbi, habelə Bukeyr ibn Şəddad ibn Amir-Ətlalın sahibi də Səid ibn əl-Asi ilə bir yerdə idilər. Bukeyr haqqında Şəmmax belə deyir:

«Rədd olsun Şuddaxın nəslindən olan Bukeyri - Ətlalın sahibini Muqanda düşmənə təslim etmiş atlılar!»

Bukeyr Kinanə¹³⁵ qəbiləsindən idi. O həmin Bukeyrdir ki, bir dəfə Ömər in xəlifəliyi dövründə bir yəhudinin təntənə ilə «Qoy saçları pırtlaşıq, bir-birinə qarışmış, islama valeh olub yolundan çıxmış o (bədəvi) bilsin ki, mən bütün gecəni onun arvadı ilə bir yerdə keçirmişəm» söylədiyini eşidərkən onu qətlə yetirmişdir.

Sonra Əli ibn Əbu Talib, əl-Əş'ası Azərbaycana vali təyin etdi. Əl-Əş'as buraya gələrkən əhalinin əksəriyyətinin artıq islamı qəbul etdiyinin və Quranı oxumağının şahidi oldu. O, dövlət xəzinəsinin hesabına təqaüd və məvacib alan bir dəstə ərəbi Ərdəbilə köçürtdü, bu şəhəri tikib abadlaşdırdı, burada bir məscid tikdirdi; bu məscid sonralar böyüdülmüş genişləndirilmişdi.

Hüseyn ibn Amr Vaqidin in verdiyi məlumatla əsaslanaraq xəbər verir ki, ərəblər Azərbaycanı ələ keçirərkən Bəsrə və Kufə şəhərlərində, habelə Suriyada yaşayan bir sıra qəbilələr tələsik buraya axışib gəlməyə başladılar. Onlar bacardıqları qədər çoxlu qənimət ələ keçirdilər, bəziləri isə pulla yerli əhalidən torpaq sahələri aldılar, kəndlər mühafizə məqsədi ilə onların sərəncamına verildi və bu kəndlərin sakinləri həmin adamların muzdurlarına çevrildilər.

Hüseyn həmçinin xəbər verir ki, Varsan son vaxtlar Babəkin dövründə yaradılmış Vəhş və Ərşaq¹³⁶ kimi bir müşahidə məntəqəsi idi. Bu məntəqəni Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan ibn əl-Həkəm salmışdı. O, buranın torpağını canlandırır yaxşılaşdırmış, məntəqəni möhkəmləndirmiş və onu özünün mülkünə çevirmişdi. Sonralar bu məntəqə Əməvilərin bütün mülkləri ilə bir yerdə müsadirə olunub. Cəfərin anası, əmir əl-möminin Cəfər ibn əl-Mənsurun qızı Zubeydəyə verildi. Zubeydə tərəfindən mülklərin idarə olunması həvalə olunmuş adamlar şəhərin divarlarını uçurdub dağıtdılar. Son vaxtlar bu divarlar təmir və bərpa olunmuşdur. Əl-Varsani isə Zubeydənin mövlələrindən biri idi.

Hüseyn məlumat verir ki, Bərzənd¹³⁷ kiçik bir şəhərcik idi. Əmir əl-möminin əl-Mötəsim-billahın Azərbaycan, Ərminiyyə və Cəbəldəki amili Afşin Heydər ibn Kavus¹³⁸ kafir xürrəmi Babəklə¹³⁹ müharibə apardığı günlərdə öz qoşunu ilə burada düşərgə qurmuş və şəhəri möhkəmləndirmişdi.

819. - Deyirlər ki, Marağa¹⁴⁰ şəhəri əvvəllər İqrahruz adlanırdı. Muqana və Cilana etdiyi yürüşdən qayıdarkən Ərminiyyə və Azərbaycanın valisi Mərvan ibn Məhəmməd Marağa yaxınlığında düşərgə saldı. Bu ərazidə çoxlu peyinə mövcud olduğu üçün onun öz atı və silahdaşlarının atları peyində ağnamağa başladılar. Bu zamandan bəri camaat «Heyvanların toz-torpaqda ağnadığı yerə, (əl-mərağaya)¹⁴¹ gedin» ifadəsini işlətməmişdir. Sonralar «yer» sözü ixtisara düşmüşdür və buranı sadəcə «əl-Mərağa» - Marağa adlandırmışlar. Sakinlər bu şəhəri Mərvana döyüşsüz təslim etdilər. Mərvan şəhərin tikintisini başa çatdırdı. Onun şəhərin idarə olunmasını həvalə etdiyi adamlar yerli camaatla xoş münasibətlər yaratdılar və bu, oraya bir-birinə əl tutmaq, kömək etmək istəyən çox sayda adamın köçüb gəlməsinə səbəb oldu: onlar şəhəri bərpa edib abadlaşdırdılar.

Sonralar Marağa Əməvilərin bütün mülk əraziləri ilə bərabər onların əlindən alınıb əmir əl-möminin Harun ər-Rəşidin¹⁴² qızlarının mülkiyyətinə çevrildi. Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə burada Vəcnə əl-Əzdi və Əzdilərin¹⁴³ mövlası Sədəqə ibn Əli qiyam qaldıraraq iğtişaş törətdiyi zaman Ərminiyyəyə və Azərbaycana vali təyin olunmuş Xuzeymə ibn Xəzim ibn Xuzeymə şəhərin ətrafında divarlar tikdirdi. Onu möhkəmləndirdi və abadlaşdırdı, oraya çox sayda qoşun yerləşdirdi.

Sonra xürrəmi Babək¹⁴⁴ gələndə müsəlmanlar Marağaya qaçıb getdilər. Bu şəhərdə yerləşdilər və burada öz mövqelərini möhkəmləndirdilər. Xəlifə Məmunun dövründə onun bəzi amilləri, o cümlədən Əhməd ibn əl-Cüneyd ibn Fərzəndi və Əli ibn Hişam Marağanın divarlarını təmir etdirdilər. Sonra camaat şəhərətrafi ərazidə məskən salıb onu möhkəmləndirməyə başladı.

Mərəndə¹⁴⁵ gəlincə o, kiçik bir şəhər idi. Orada Həlbəs Əbu-l-Bəis öz adamları ilə yerləşmişdi. Əvvəlcə Əbu-l-Bə`is, sonra isə onun oğlu Mühəmməd bu şəhəri möhkəmləndirmişdilər. Mühəmməd ibn əl-Bə`is burada bir qəsər də tikdirmişdi. O, əmir əl-möminin əl-Mütəvəkkil ələ-allahın dövründə üsyan qaldırmışdı və bu buna görə də xəlifənin mövlası Buğa-s-Sağır (Kiçik buğa)¹⁴⁶ Mühəmmədlə döyüşüb onu məğlub etmişdi. Buğa-s-Sağır onu tutub Səmərraya göndərmiş, Mərəndin divarlarını və bu qəsri dağıtmışdı. Əl-Bə`is – Atib ibn Əmr ibn Vəhb ibn Aqsa ibn Du`mi ibn Cədilə ibn Əsəd ibn Rəbiənin nəslindəndir. Bəzilərinin fikrincə isə Atib – Auf ibn Sinanın oğludur, hər halda atiblər belə deyirlər, ancaq bunu Allah bilər.

Urmiyəyə¹⁴⁷ gəlincə o, qədim bir şəhərdir. Atəşpərəstlərin fikrincə onların rəhbəri, müəlimi Zərdüşť bu şəhərdəndir. Əzdilərin mövlası Sədəqə ibn Əli ibn Sədəqə ibn Dinar Urmiyə şəhərini ələ keçirib, oraya daxil olana qədər şəhərin

əhalisi ilə döyüşmüşdür. O bu şəhərdə öz qardaşları ilə birlikdə bir neçə qəsri tikdirmişdir.

Tibrizdə¹⁴⁸ isə əvvəlcə ər-Rəvvad əl-Əzdi, ondan sonra Vəcnə ibn ər-Rəvvad yerləşib, məskən salmışdılar. Vəcnə ibn Rəvvad və onun qardaşları burada binalar ucaltmış, şəhərin ətrafında divarlar hörərək, onu möhkəmləndirmişdilər. Onunla bir yerdə buraya gəlmiş başqa adamlar da bu şəhərdə məskən salmışdılar.

Məyanic və Xəlbəsə - həmdanilərin¹⁴⁹ mənzilləridir. Abdullah ibn Cəfər əl-Həmdani Məyanicdə özünə bir məhəllə saldı, Sultan isə orada minbər qoydurdu.

Bərzə¹⁵⁰ kurasına gəlincə o avdilər¹⁵¹ əlindədir. Onun əsas şəhəri onlardan bir nəfərə məxsusdur. Bu şəxs şəhərə, başqa yerlərdən köçüb gəlmiş çox sayda adam topladı və burada möhkəm bir qala tikdirdi. 239/853-854-cü ildə avdinin iradəsinə zidd olaraq burda bir minbər də ucaldıldı.

Neriz – qədim, dağıdılmış qəsri olan kiçik bir şəhərdir. Bu şəhərdə Murr ibn Əmr əl-Mausuli ət-Tai yerləşdi. O burada binalar tikdirdi, buraya öz övladlarını, nəvə-nəticəsini köçürdü və yerləşdirdi. Sonralar həmin adamlar bu şəhərdə qəsrlər tikib onu abadlaşdırdılar, Cəbravanda¹⁵² bazar tikdilər, sonra onu böyüdüb genişləndirdilər. Sultan buranın idarə olunmasını onların ixtiyarına verdi və onlar həmin ərazini Azərbaycanın valisinə tabe olmadan idarə edirdilər.

Sərata gəlincə, burada kindilərin¹⁵³ bir qismi yerləşmişdi. Onlardan bəzilərinin dediyinə görə, kindilər əl-Əş'as ibn Qeys əl-Kindi ilə bir yerdə olan adamların nəslindəndirlər.

Qeydlər və şərhlər

1. **Bərdə** - VI əsrdən başlayaraq Arranın (Qafqaz Albaniyası) əsas şəhəri, paytaxtı olmuşdur. Şəhərin xarabalıqları eyni adlı Azərbaycan şəhəri Bərdənin yaxınlığında, Tərtər çayının Kürə qovuşduğu yerdə yerləşir.

2. **Şimşat** - Fərat çayı üzərində qədim Bizans şəhəri. XIII əsrin əvvəlində Azərbaycanda olmuş ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Yaqut əl-Həməvinin dövründə bu şəhər artıq bütünlüklə dağıdılmışdı.

3. **Qalıqala** (Ərzrum) qədim Feodosipol şəhəridir. Orta əsr mənbələrində Türkiyədə Araz çayının mənbəyinə yaxın yerdə yerləşən Ərzrum şəhəri ilə eyniləşdirilir.

4. **Xilat** - Türkiyə ərazisindəki Van gölünün sahilində yerləşən müasir Axlət şəhəri. Ərəb mənbələrində Van gölü də bu şəhərin adı ilə Xilat adlandırılır.

5. **Arciş** - Türkiyədə Van gölünün şimal sahilində yerləşən Arciş şəhəri ilə eyniləşdirilir.

6. **Bacuneys** - Xilat vilayətinin qədim mahallarından biri.

7. **Ərminiyyə** (Ərməniyyə) - VIII əsrdə Əməvilər xilafətinin tərkibində yaradılmış canişinlik. Bu canişinliyə Ermənistan, Arran və Gürcüstan daxil idi. İnzibati mərkəzi əvvəlcə Dvin (Dəbil) şəhəri idi. 789-cu ildə Bərdəyə köçürüldü.

8. **Busfurracan** (Basfurcan) - (erkən orta əsr mənbələrində Vaspurakan) - Yaqut əl-Həməviyə görə Arranın əyalətlərindən biridir, əsas şəhəri Nəşəvadır. (Naxçıvan). *Yaqut «Mucəmu-l-buldən», 1 c. s. 624.*

9. **Dəbil** (Dvin) - Ərminiyyənin şəhərlərindən biri. 789-cu ilədək həmin canişinliyin inzibati mərkəzi olmuşdur.

10. **Sirac Taysr** - (erm. Şirak) - Ermənistan ərazisində, Sevanın qərbində, Araz çayının şimal tərəfində yerləşən tarixi vilayət.

11. **Bəğravənd** - Ermənistan ərazisində Ermənistan yaylasında Arazdan cənub tərəfdə yerləşən tarixi vilayət.

12. **Curzan** - Gürcülərin yaşadığı əraziyə - Gürcüstana ərəblərin verdiyi ad.

13. **Sisəcan** - Araz çayı ilə Sevan gölü arasında yerləşən tarixi vilayət.

14. **Arran** - Ərəb mənbələrində Qafqaz Albaniyası belə adlandırılır. Coğrafiyaşünas əl-İstəxri (X əsr) Arran sərhədlərinin şərqdən qərbə doğru – Dərbənddən Tiflisədək, cənuba doğru Araz çayınadək uzandığını göstərir, tarixçi-səyyah Ya'qubi isə Arranı Yuxarı Azərbaycan kimi qeyd edir. Ümumiyyətlə, mənbələrə əsaslanaraq, Arranın, demək olar ki, ərəblərdən əvvəlki dövr Alban çarlığının malik olduğu əraziləri əhatə etməsi fikri ilə razılaşaırıq. Arranın paytaxtı VI əsrdən etibarən Bərdə şəhəri olmuş, bu şəhər 943-cü ildə dağıdıldıqdan sonra Gəncəyə köçürülmüşdür.

15. **Tiflis** - Müasir Tbilisi şəhəri 1936-cı ilədək belə adlanırdı. Orta əsr müəlliflərinin məlumatına görə sərhədyanı şəhər olan Tiflis öz ətrafları ilə birlikdə Arranın Bərdə, Bəb-u-1-Əvbab kimi iri şəhərləri sırasında idi. 644-cü ildə ərəblər

tərəfindən işğal olunmuş və 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində qalmışdır.

16. **Dinavər** - əl-Cibəl (qədim Midiya ərazisi) vilayətində mühüm şəhərlərdən biri. Xarabalıqları Camasi - ab çayı ilə qovuşan Əbu Dinavər çayı sahilində yerləşir. Şəhərin adı bəzən səhvən «Deynəvər» də adlandırılır. (bax: *N.Vəlixanlı İbn Xordadbehin «Yollar və ölkələr haqqında kitab»*, s.166)

17. **Firuzun oğlu Qubad** (I Qubad) - Sasani hökmdarlarından. 488-496, 499-531-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Sasanilər dövlətində mərkəzləşdirmə siyasəti aparmış, iqtisadi islahatlar keçirmişdir. VI əsrin I yarısında Azərbaycanın şimal rayonlarında müdafiə istehkamlarını genişləndirmişdir.

18. **Ər-Ras** - Müasir Araz çayıdır. İbn Xordadbeh özünün «Yollar və ölkələr haqqında kitabında» ər-Rasın Ərminiyyədəki Qalığala yaxınlığında baş götürdüyünü və Arranda Beyləqan yaxınlığında Kür çayına töküldüyünü göstərmişdir. (*İbn Xordadbeh «Yollar və ölkələr haqqında kitab»* s. 136)

19. **Şarvan** (Şirvan) vilayəti – Azərbaycanın şimal-şərq hissəsini - Xəzər dənizinin sahili ilə Kür və Dərbənd arasındakı sahəni əhatə edən tarixi vilayət.

20. **Beyləqan** - Orta əsr Azərbaycan şəhərlərindəndir. Ərəb mənbələrinə görə Sasani hökmdarı I Qubad tərəfindən VI əsrin əvvəllərində salınmışdır. 1221-ci ildə monqolların hücumu nəticəsində dağılan bu şəhər XVI əsrdə tam tənəzzülə uğramışdır. Xarabalıqları arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanın müasir Beyləqan (əvvəlki Jdanov) rayonu yaxınlığındakı Örenqala adlı yerdə tapılmışdır.

21. **Qəbələ** - Qafqaz Albaniyasının qədim paytaxtı olmuşdur. Şəhərin xarabalıqları Azərbaycanın Qəbələ (əvvəlki Qutqaşen) rayonunun Çuxurqəbələ kəndindən şimal tərəfdə yerləşir. XVIII əsrdə tam şəkildə dağıdıldıqdan sonra əhali şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşdur.

22. **Alan qapısı** (Bəb əl-Lan) eramızın I əsrində Azov ətrafında və Ön Qafqazda məskunlaşmış, birbaşa osetinlərin nəsiləri sayılan alanlar adlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Müasir Daryal dərəsi orta əsrlərdə coğrafiyaşünaslara «Alan qapısı» və «Qafqaz qapısı» kimi məlum olmuşdur. Bu dərə Terek çayının Böyük Qafqazın Yan silsiləsini kəsdiyi yerdə yerləşir.

23. **Bəb əl-Əvbab** - Ərəb mənbələrində müasir Dərbənd şəhərinin adı. Qafqaz Albaniyasının ən qədim şəhərlərindən biri sayılır. Arranın mühüm sərhəd rayonları sırasında olmuşdur. Dəfələrlə xəzərlərlə ərəblərin döyüş meydanına çevrilmişdir. Ərəblər tərəfindən 642/643-cü ildə işğal olunmuşdur.

24. **Ənuşirəvan Xosrov ibn Qubad** - I Xosrov Ənuşirəvan, Nuşirəvan - Sasani hökmdarlarından. (531-579). O, I Qubadın oğludur. VI əsrin 40-70-ci illərində Bizansla müharibələr aparmışdır. Hakimiyyət dövrü Sasanilər dövlətinin ən qüdrətli dövrü olub, ölkədə feodalizmin inkişafı ilə səciyyəli.

25. **Şabran** (Şabiran, Şaburan, Şaporan, Sabiran) - Azərbaycanda tarixi qədim şəhər. Arranın Xəzər dənizi sahilində yerləşən sərhəd şəhərlərindən biridir. Xarabalığı müasir Dəvəçi rayonunun Şahnəzərli kəndi yaxınlığındadır. Ərəb-xəzər

müharibələri zamanı dəfələrlə əldən-ələ keçmiş, VII əsrdə ərəblər tərəfindən işğal olunmuşdur. XVIII əsrdə tənəzzül edərək xarabalığa çevrilmişdir.

26. **Məsqət** - Samur çayı, Xəzər dənizi, Dağıstan və Şirvanla həmsərhəd olan tarixi Azərbaycan ərazisi. Ərəb mənbələrində qala və şəhər kimi qeyd edilən Məsqətin təxminən indiki Vəlvələ yə Samur çayları arasında yerləşdiyi güman edilir. Tədqiqatçılardan V.F.Minorski və başqalarının fikrincə, əyalətin adı qədim massagetlərlə əlaqədar olub, onun ərəbləşmiş variantıdır. VII əsrdə ərəb-xəzər müharibələrinin döyüş meydanı olmuşdur.

27. **Siyasicilər** - Qafqaz dağlarında yerləşən yeddi keçidi mühafizə edən sasanı hərbciləri idilər.

28. **Şəkkən** (Şəkin, Şəkki) – Qədim Albaniya şəhərlərindəndir, indiki Şəki rayonunun ərazisində yerləşirdi, Şirvandan şimala, Qafqaz dağlarının yaxınlığında Alazan çayının şərq qolu boyunca olan ərazini əhatə edirdi.

29. **Kəmbəran** - Albaniyanın İberiya (Şərqi Gürcüstan) ilə həmsərhəd olan vilayəti. Antik dövrdə Kambisena, erkən orta əsrlərdə Kambçek adlanırdı.

30. **Dudaniyyə** Qafqaz dağlarının ən yüksək yerlərində yaşayan bir tayfa idi.

31. **Durzuqiyyə** - çeçen-inquş qəbilələrindəndir.

32. **Suğdəbil** - Kür çayının şərq sahilində Tiflislə üzbəüz yerləşən orta əsr şəhəri. Sasanilər tərəfindən imperiyanın şimal sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədilə buraya Orta Asiyanın Soğd (Suqud, Soqdana) vilayətindən soğdilərən və farslardan ibarət əhali köçürülmüşdü. Şəhər 644-cü ildə ərəblər tərəfindən zəbt olunmuşdur.

33. **Soğdilər** (soğdlar) - E.ə. I minilliyin ortalarında Orta Asiyanın qədim Soğd vilayətində məskunlaşmış qədim şərq irandilli xalq. Soğdilərin əsasını sakların köçəri və oturaq tayfaları təşkil edirdi. Soğdilər müasir tacik və özbəklərin əcdadlarından biri hesab olunurlar.

34. **Bəb Firuz Qubad** - Ümumiyyətlə, bu, Bəb əl-Əbvab (Dərbənd) yaxınlığında yerləşən Firuz Qubad şəhərində Sasanı hökmdarı Ənuşirvan tərəfindən ucaldılmış qəsrin adı kimi tanınır. Mətnin məzmununa görə isə, eyni adlı başqa bir qəsrin Curzan vilayətinin bizanslılarla həmsərhəd ərazidə tikilmiş olduğu haqda mühakimə yürütmək olar.

35. **Bəb Ləziqa** - Qərbi Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki geniş əraziləri əhatə edən qədim Ləziqada yerləşdiyi güman edilir.

36. **Trabezunda dənizi** - Qara dəniz

37. **Bəb Bəriqa** - Gürcüstanın Qara dəniz sahilində Sasanilərin tikdirdikləri qalalardan biri.

38. **Bəb Səmsəxi** - (Samsxe) – Həbib ibn Məsləmənin fəth etdiyi qalalardan biri idi və Səmsəxi vilayəti Cürzana bitişik idi. Tədqiqatçılardan Minorski (*История Ширвана* s. 210) və N.Vəlixanlı *VII-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında* s.72) Bəb Səmsəxinin

Gürcüstanın Axaltsixe vilayətində Kürün sağ sahilində yerləşdiyini qeyd edirlər.

39. **Cərdəman qalası** (Cərdəman və ya Girdiman qalası - N.Vəlixanlı «*İbn Xordadbehin Yollar və ölkələr haqqında kitabı*» s.303) - eyni adlı alban knyazlığının paytaxtı Qardman ilə eyniləşdirilir. Ümumiyyətlə, qalanın harada yerləşməsi barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur, V.Minorski (*Hüdəd əl-'aləm*, s. 394) qalanın Şamxor çayının aşağı hissəsində, Z.M.Bünyadov isə (*Albanica. III. s.90*) Qardman (yəni Girdiman) şəhər-qalasının Şamxor çayının şərq sahilində, bir vaxtlar Qrtmanik adlanan, indi xarabalığa çevrilmiş qəsəbənin yerində yerləşdiyini göstərir.

40. **Nəşəva** - Orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində Naxçıvan şəhərinin adı.

41. **Bərşəliyyə** (Başlı) - Xəzərlərin ölkəsində şəhər.

42. **Zira'** - Memarlıq sahəsində 0,75 m., tikinti işləri sahəsində - 0,56 m-ə bərabər ölçüdə, digər sahələrdə isə bunlardan bir qədər fərqli dərəcədə qəbul olunmuş uzunluq vahididir.

43. **Mil** - hal-hazırda ancaq dənizçilik sahəsində istifadə olunan uzunluq vahididir. 1 dəniz mili - 1852 metrə, 1 coğrafi mil isə - 7468 metrə bərabərdir.

Orta əsr mənbələrinə görə 1 mil o dövrdə 4 min dirsək və ya fərsəxin 1/3-ə bərabər idi.

44. **Sərir** - bu ölkənin torpaqları Dağıstanda - Andi Koysu, Avar Köysu və Qara Köysu çaylarının arasında yerləşirdi. V.Minorskiyə görə («*История Ширвана*» s. 132-137) avarların məskən saldığı yer idi.

45. **Filan** - Şərqi Şəkki (Şəki) ilə Samur arasında yerləşən ərazi (*baş: V. Минорский «История Ширвана» s. 137-138*)

46. **Əl-Ləzk** - Şirvandan şimalda Samur çayının yuxarı hissəsində yerləşən dağlıq vilayət. Burada məskən salmış tayfalar müsəlman mənbələrində əl-ləzk (yəni ləzgilər) adlanırdı.

47. **Şirvan** - Azərbaycanda tarixi vilayət. Mənbələrdə ölkə kimi də adı çəkilən Şirvan əvvəllər Kür çayı ilə Şabran, Xəzər dənizi ilə Qəbələ arasındakı əraziləri əhatə edirdi. Şirvan ərazisi Şirvanşahlar dövlətinin (VI-XVI əsrlər) ərazisinə daxil olmuş, bu dövlətin güclənməsi ilə ərazisi də genişlənməmişdir.

48. **Zirikiran** (Zirehgaran, Zəryəgəran) - Müasir Dağıstanın Qubaçı (Köbeçi) auludur.

49. **Qabaq** (Qabq) dağı - Baş Qafqaz dağları.

50. Ərəb dilində olan sözlərdəki uzun saitləri ana dilimizdə transkripsiyada göstərmək üçün onların üstündə (-) işarəsi qoyulur.

51. **Osman ibn 'Affan** - Əməvilərdən əvvəlki dövrün (VII əsrin I yarısı) III ərəb xəlifəsidir. 644-656-cı illərdə hakimiyyət başında olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründəki istilalar nəticəsində xilafətin ərazisi xeyli genişlənməmişdir. Müqəddəs Quranın yazılı şəkildə tərtibi məhz Osmanın tapşırığı ilə həyata keçirilmişdir.

52. **Əl-Cəzirə** - Orta əsr ərəb coğrafiyaşünaslarına görə

Mesopotamiyanın - Fərat və Dəclə çayları arasındakı ərazinin şimal hissəsi belə adlanırdı. Şimalda Malatya və Amiddə başlanır, cənubda Ənbərdən Tikritə qədər uzanan xətt ilə İraqdan ayrılırdı.

53. **Həbib ibn Məsləm əl-Fihri** - xəlifə Osmanın (644-656) dövründə ərəb istilalarında iştirak etmiş ərəb sərkərdəsidir. III və IV Ərminiyyənin fəthi onun yürüşləri ilə əlaqədardır. Bu yürüşlərin I-si 644-645 illərdə, II-si isə 652-ci ildən sonra olmuşdur.

54. **Ömər ibn əl-Xəttab** (I Ömər) - II ərəb xəlifəsidir. 634-644-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə Asiya və Afrikanın xeyli hissəsi işğal olunmuşdur. «Əmir əl-möminin» titulu ilk dəfə I Ömər tərəfindən qəbul edilmişdi.

55. **Cizyə** - Ərəb xilafətində, sonralar isə digər müsəlman ölkələrində qeyri-müsəlman əhalidən dövlət xeyrinə toplanılan vergi. Ancaq kişilərdən alınır. Qadınlar, qocalar, həddi-buluğa çatmayanlar, qullar, dilənçilər və rahiblər cizyə vergisindən azad idilər.

56. **Batriq** (patrisi) – patrisi, zadəgan (Qədim Romada); Orta əsrlərdə şəhər ticarətçi aristokratiya da belə adlanırdı.

57. **Səməndər** - Xəzərlərin ilk paytaxtıdır. Ənuşirvan tərəfindən tikilmişdir. Sonralar paytaxt ərəblərin tələbi ilə Volqa çayının mənsəbinə yaxın - İtilə köçürülmüşdür. (*N. Vəlixanlı. İbn Xordadbeh «Yollar və ölkələr haqqında kitab» s.302.*) Mahaçqala xarabalığı olan yerdə idi. (*Z. Bünyadov. İbn əl-Əsirin «Əl-Kəmil fi-t-tərix» əsərindən. Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar. Bakı, 1995. s. 166.*)

58. **Səlman ibn Rəbi'ə əl-Bəhili** - Arranın erkən fəthində iştirak etmiş ərəb sərkərdəsi.

59. **İbn 'Affan** - xəlifə Osman nəzərdə tutulur.

60. **Hədisətu-l-Mausil** - əl-Cəzirədə Dəclə çayının şərq sahilində Böyük Zab çayının töküldüyü əraziyə yaxın yerdə ərəblər tərəfindən salınmış böyük bir şəhər. Bəziləri bunun tikintisini sonuncu Əməvi xəlifəsi II Mərvanla (744-750) bağlayırlar. Sonralar monqollar tərəfindən dağıdılmışdır. Hal-hazırda xarabalıqları İraqda Təll əş-Şair adlı yerdədir.

61. **Əl-Vağidi** - Əbu Abdullah Mühəmməd ibn Ömər (747-823) ərəb tarixçisidir. «Hərbi yürüşlər kitabı», «Şamın fəthi», «Misirin fəthi» adlı əsərlərin müəllifidir. Müəllifin əsərlərində ərəb qoşunlarının Azərbaycanı işğal etməsi, buraya ərəb qəbilələrinin köçürülməsi və s. haqqında məlumatlar vardır, ət-Təbəri, əl-Bələzuri, İbn əl-Fəqih və başqa tarixçilər Azərbaycana dair məlumatlara toxunarkən onun əsərlərindən istifadə etmişlər.

62. **Ət-Tağiyə** - ərəb dilində zülmkar mənasında işlədilir. Ərəblər bizans hökmdarlarını belə adlandırırdılar.

63. **Malatiya** - Müasir Türkiyə ərazisində Fərat çayının yuxarı axarında şəhər. Orta əsrlərdə Ərəb xilafətinin Bizansla həmsərhəd olduğu ərazidə yerləşən

şəhərlərdən biri sayılırdı.

64. **əl-Mənsur Əbu Cəfər Abdulla ibn Mühəmməd** - II Abbasi xəlifəsidir. 754-775-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur. Hakimiyyəti dövründə bir sıra islahatlar keçirmiş, ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirmiş, habelə 762-ci ildə Bağdad şəhərinin əsasını qoymuşdur.

65. **əl-Mötəsim billah Mühəmməd** - VIII Abbasi xəlifəsidir. 833-842-ci illər ərzində hakimiyyət başında olmuşdur. Bu dövrdə xürrəmilərin rəhbəri Babək ələ keçmiş, bununla da Babək hərəkətinə son qoyulmuşdur. Hərbi işlərdə türk mənşəli sərkərdələrə üstünlük vermişdir. Hakimiyyəti illərində Bizansla müharibələrdə böyük qələbələr əldə olunmuşdur.

66. Ərəbcə mətndə bu sözün hərəkələri olmadığı üçün təxminən «ə-Samə» kimi oxunur.

67. **Moks** - Busfurracanın vilayətlərindən biri.

68. **Xərac** - Orta əsrlərdə islam ölkələrində müsəlman əhalidən pul və ya natura şəklində alınan əsas torpaq vergisi.

69. **Tirrix gölü** - Kiçik Asiyadakı Van gölündə «tarex» (tirrix) adlı xırda yağlı, ləzzətli bir balıq tutulurdu. Buna görə də Tirrix gölü dedikdə, bəzi mənbələrə əsasən həmin Van gölü nəzərdə tutulur.

70. **Mərvan ibn Mühəmməd** (II Mərvan) - Əməvilər sülaləsindən olan sonuncu xəlifədir. 744-750-ci illər ərzində dövlət başçısı olmuşdur. Xəlifə Hişamın (724-743) dövründə Azərbaycanın, Ərminiyyənin və əl-Cəzirənin valisi olmuşdur. Xəzərlərə qarşı yürüşü (732-733) ilə məşhurdur. Onun hakimiyyət dövrü Xilafətə qarşı Suriyada şəhər və kənd əhalisinin üsyanları, əl-Cəzirədə və İraqda xaricilərin, Xorasanda və Məvaraənnəhrdə şiələrin çıxışları ilə səciyyəvidir. 747-ci ildə Orta Asiyada - Mərvdə baş vermiş, daha sonra Qərbi İrana və İraqa yayılmış üsyan 750-ci ildə II Mərvanın ölümü, Əməvilərin süqutu ilə nəticələndi.

71. Ərəbcə mətndə bu ad tam hərəkəlməndiyi üçün təxminən «Nuqlə» yaxud da «Nuqli» kimi oxunur.

72. **Əhlü-l-kitəb** - xristianlar və yəhudilər nəzərdə tutulur.

73. **əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi** ən məşhur ərəb sərkərdələrindən biri idi. 104/722-723-cü ildə Azərbaycana vali təyin olunmuşdu.

74. **Rustaq** - bir neçə kənddən və mülklərdən ibarət olan inzibati bölgü. Xilafət dövründə ölkə vilayətlərə, vilayət quralara (osman-istan), qura (kura)-nahiyələrə, nahiyə isə rustaqlara bölünürdü. Hər rustağın tərkibində bir neçə kənd (qəryə) və mülk (ziya) var idi.

75. **Kisal** - Azərbaycanın müasir Qazax şəhəri ilə eyniləşdirilir. Tədqiqatçıların fikrincə bu şəhər ərəb canişini Mərvan ibn Məhəmməd tərəfindən VIII əsrin 30-cu illərində salınmışdır. Bəlazurinin bu əsərində VII əsrin I yarısında fəth olunmuş ərəzilər sırasında adı çəkilən Kisal görünür həmin şəhərin deyil, sonralar onun salınmış olduğu yerin adıdır.

76. **Xunan** - (Hunan) - Arranın qərbində, Xosrov Ənuşirəvanın dövründə

hunsabirlərin yaşadığı şəhər. Xarabalığı Tovuz şəhərindən 20 km şimal-şərqdə, Kürün sağ sahilindədir.

77. **Kustasci** (Kuştəsci, Kuştasfi, Quştasfi) - Kür çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer belə adlanırdı. Orta əsrlərdə Şirvan dövləti ilə bağlı ayrıca mahal sayılırdı.

78. **Sənnarilər**, (Sənarilər, Sanarlar) Gürcü dilində ts'anar-mərd dağlılar deməkdir. Sənarilər-Alazan (Qaxix) çayından şimalda və Şəkidən şimali-qərbdə, İlisu dərəsində yaşamış dağlı tayfalarıdır. Sonralar, əsasən, gürcülərlə qaynayıb-qarışmışlar.

79. **Fərsəx** - 6 km-dir.

80. **Turtur** (ərəb hərfləri ilə «Sursur») - Azərbaycanın müasir Tərtər çayı.

81. **Bəlasacan** (Bəlasican, Bəlasakan) - Kürün aşağı axarında, çayın sağ sahilində - Muğan düzündə vilayət. Eyni adlı səhra isə Albaniyanın tarixi vilayəti sayılan Balasakanın adı ilə bağlıdır. Balasakan səhrası orta əsr mənbələrinə görə (Əbu Dulaf) qərbdə Bərdədən şərqdə Xəzər dənizinə qədər, cənubda Bərzənddən şimalda Kür çayına qədər uzanırdı. Bəzi mənbələrə görə isə Kürün aşağı məcrası ilə Araz çayı arasındakı ərazidə yerləşirdi.

82. **Səddəqə** - zəkat nəzərdə tutulur.

83. **Şəmkur** (Şəmxor) - Azərbaycanın qədim şəhərlərindəndir. Orta əsr mənbələrində Şəmkur, Şəmkur, Şəmkir kimi adı çəkilir. Şəhər kimi orta əsrlərdə formalaşdığı ehtimal olunur. Qədim Şəmkurun xarabalıqları Şəmkirçayın sol sahilindədir. VII əsrin ortalarında ərəb qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdur. 752-ci ildə ərəblərə qarşı üsyan edən siyavurdilər (bax: şərh 128) Şəmxoru dağıtmışdılar. Abbasi sərkərdəsi Buğa-I-Kəbir siyavurdiləri məğlubüyyətə uğradıb islam dinini qəbul etmiş xəzərləri, həmçinin Bərdə tacirlərinin bir hissəsini buraya köçürərək, abadlaşdırdı və şəhərə xəlifə əl-Mütəvəkkil (847-861) şərafinə Mütəvəkkiliyyə adını verdi.

84. **Əs-Səvardiyyə** - siyavurdilər. VIII əsrin ortalarında peçenqlərin basqını nəticəsində macarların bir hissəsi qərbdə, digər hissəsi isə İran vilayətlərinin birində məskən saldılar. Həmin macarlar sonralar xristianlığı qəbul edib erməniləşmişlər. Erməni dilində «Sevordik» (qara oğullar), ərəb dilində «əs-səvardiyyə» və ya «siyavurdiyyə» adlanan bu xalqın əsas yaşayış yeri indiki Tovuz rayonunun ərazisində idi. (*N.Vəlixanlı «IX-XI əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında», Bakı, 1974, s.48*)

85. **Mövla** - Ərəb istilaları zamanı işğal olunmuş ölkələrdə ərəb qəbilələri və ya ərəb aristokratiyası yerli əhalidən olan bəzi adamlara himayədarlıq edirdilər. Bunun müqabilində isə həmin adamlar onlara öz peşələrinə müvafiq olaraq xidmət göstərirdilər. Bunlar - mövla adlanırdılar. Mövla qrupları müxtəlif peşə və ixtisas sahiblərindən, o cümlədən həkimlərdən, astroloqlardan, şairlərdən və s. ibarət idi. (Ətraflı məlumat üçün bax: *E.A.Беляев «Арабы, ислам и арабский*

халифат в раннее средне вековье» Moskva, 1965. st. 149.)

86. **Əl-Kurr** - Kür çayının ərəbcə adı. Qədim yunan, latın, ərəb, fars, türk və s. mənbələrində Kor, Kur, Kir, əl-Kurr, Mtkuari və s. kimi adı çəkilir.

87. **Bərdic** - orta əsrlərdə Kürün üstündə mühüm ticarət şəhəri. V.F.Minorskiyə görə Bərdic Kür çayının sağ sahilində Kərpükənd yaxınlığında - Bərdədən 34 km şərqdə yerləşirdi. (*Minorski «Hüdud». s. 403*)

88. **Xayzan** (Xeyzan) - Dərbənddən şimalda qaytaqların yaşadığı vilayət.

89. **Bəb** – Dərbənd şəhəri nəzərdə tutulur.

90. **Bələncər** - Şimali Qafqazda orta əsr şəhəri. Dağıstanda Sulak çayı sahilində indiki Andreyevo kəndi yaxınlığında olduğu ehtimal olunur. VI əsrdə Sasanilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Ərəblər bu şəhəri 722-ci ildə ələ keçirmişlər. VIII əsrdə Xəzər xaqanlığının paytaxtlarından biri olmuşdur. (Bax: *Артамонов М.И. «История Хазар» Л. 1962; Котович «Материалы по археологии Дагестана» т. 5. Махачкала. 1974*)

91. **Sinistan** - Çin nəzərdə tutulur.

92. **'Amil** - məmur, vəzifə sahibi. Valilərin yanında çalışan maliyyə məmuru.

93. **Hims** (Homs, Emessa) - qədim möhkəmləndirilmiş Suriya şəhəri.

94. **Vadi əl-Qura** - Mədinə ilə Şam arasında çoxsaylı kəndlərin mövcud olduğu ərazi. Hicri tarixi ilə 7-ci ildə Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən fəth olunmuşdu. (Yaqut əl-Həməvi, Mu'cəm əl-buldən. IV c. s.878)

95. **Əbdü-l-Məlik ibn Mərvan** - V Əməvi xəlifəsidir. 685-705-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur. 680-ci ildə Əməvi xəlifəsi I Yəzidə qarşı çıxmış, onun ölümündən (683) sonra parçalanmış xilafəti vahid dövlət şəklində birləşdirmişdir. Onun keçirdiyi maliyyə və vergi islahatları nəticəsində ərəblər işğal etdikləri ərazilərdə öz hakimiyyətlərini xeyli möhkəmləndirmişdilər.

96. **Süleyman ibn Əbdü-l-Məlik** - VII Əməvi xəlifəsidir. 715-717-ci illər ərzində hakimiyyət başında olmuşdur.

97. **Əli ibn Əbu Talib** - (598-661) - IV xəlifədir. 656-661-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni (qızı Fatimənin əri)dir. Şiələr onu özlərinin birinci imamı elan etmişlər. Xaricilərin sui-qəsdinə nəticəsində öldürülmüşdür.

98. **Ömər ibn Əbdü-l-Əziz** - Abbasi xəlifələrindən biridir. 717-720-ci illər ərzində xilafət dövlətinin başçısı olmuşdur.

99. **Yəzid ibn Əbdü-l-Məlik** - (II Yəzid) - IX Abbasi xəlifəsidir. 720-724-cü illər ərzində hakimiyyətdə olmuşdur.

100. **Qumik** - Dağıstanda əhalisi xristianlardan ibarət olan şəhər idi.

101. **Ərdəbil** - Orta əsrlərdə Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən biri olmuşdur. Mənbələrdə Ordvil, Firuzkerd, Firuzabad, Ardepil və s. kimi adı çəkilir. Ərəb mənbələrinə görə Sasani hökmdarı I Qubadın (488-531) oğlu Firuz tərəfindən salınmışdır.

102. **Hişam ibn Əbdü-l-Məlik** - Əməvilər sülaləsindən olan X xəlifədir. 724-743-cü illərdə hakimiyyət başında olmuşdur. Bizansla müharibələr aparmışdır. Onun dövründə xilafətin ərazisi ən böyük hüduzlara malik olmuşdur.

103. **Avanqard** – döyüşdə əsas qüvvənin önündə gedən qoşun hissəsi.

104. **Məyməd** - Xorasanda qala və bazarı olan kənd.

105. **Mudd** - erkən orta əsrlərdə 1.053 litrə bərabər idi.

106. **Şarilər** - xaricilərin sektalarından birini təşkil edən dəstə.

107. **Bacərvan** - Cənubi Azərbaycanda orta əsrlərdə Varsandan Bərzənd və Ərdəbilə gedən yolun üstündə Miməz (indiki Qarasu) çayından bir neçə fərsəx aralıda yerləşən şəhər-qala. Bununla yanaşı Xəzər dənizi sahilində Şirvan yaxınlığında eyni adlı kənd (və ya şəhər) var idi. Mətnə çox güman ki, Cənubi Azərbaycandakı Bacərvan şəhər-qalası nəzərdə tutulur.

108. **Varsan** - Orta əsrlərdə Azərbaycanın Arran tərəfdə axırıncı sərhəd şəhəri idi. Beyləqanın cənubunda, Araz və Kür çaylarının qovuşduğu yerdən təxminən 45 km. cənubda yerləşirdi. Xarabalıqları Cənubi Azərbaycanda, indiki Daşburun dəmiryol stansiyasının yaxınlığında yerləşir.

109. **Yunan** - Orta əsrlərdə yaşayış məntəqəsi (şəhər) idi. Bərdədən 7 fərsəx, Beyləqandan isə 7 fərsəx məsafədə idi.

110. **Əbu-l-Abbas əs-Səffah** - ilk Abbasi xəlifəsidir. 750-754-cü illər ərzində hakimiyyətdə olmuşdur. Hakimiyyətə gələn kimi Əməvilərə divan tutmuş, həmin sülalənin ona tabe olmaq istəməyən 80 üzvünü qətlə yetirmişdir. Özündən sonra hakimiyyətin qardaşı Əbu Cəfər Əl-Mənsura (750-775) verilməsini vəsiyyəti etmişdir.

111. **Əhlü-d-divan** - dövlət xəzinəsindən xüsusi siyahi ilə məvacib alan şəxslər.

112. **Şamaxıyyə** - Ərəb mənbələrində Şamaxı şəhərinin adı belə çəkilir. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindəndir. Salındığı tarix dəqiq məlum olmasa da arxeoloji qazıntılar nəticəsində e.ə. şəhər həyatına xas olan maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. Ərəb qoşunları Azərbaycana işğal etdikdən sonra (VII əsr) Şamaxıyyə mahal mərkəzi kimi Xilafətə daxil olan feodal hakimlərinin iqamətgahına çevrilmişdir.

113. **Məmun Əbu-l-Abbas** - Abbasi xəlifələrindəndir. 813-833-cü illərdə hakimiyyət başında olmuşdur. Xəlifə Harun ər-Rəşidin oğludur. 809-813-cü illərdə Xorasanın valisi olmuş, qardaşı Əminlə mübarizədən sonra hakimiyyəti ələ keçirmişdir. Ərəbdilli elm və ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir.

114. **Əl-Mütəvəkkil əl-əllah** - 847-861-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş X Abbasi xəlifəsidir. Xəlifə əl-Mötəsimin (833-842) oğludur. Mötəzili cərəyanının tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparmışdır. Türk sərkərdələri oğlu əl-Muntəsirlə (861-862) birləşərək onu qətlə yetirmişlər.

115. **Surra mən ra'ə** - (ərəbcə hərfən: görün sevinər) - Abbasi xəlifəsi əl-Mötəsim (833-842) tərəfindən İraqda qədim Samirə şəhərinin yerində tikilmiş və

onun dövründə paytaxta çevrilmiş şəhər. Sonralar Abbasi xəlifəsi əl-Mötəmid (870-892) Xilafətin paytaxtını yenidən Bağdadada köçürdü.

116. **Böyük Buğa** (Buğa-I-Kəbir) - ən məşhur, məharətli türk mənşəli ərəb sərkərdələrindən biridir (IX əsr). Abbasi xəlifəsi əl-Mötəsimin (833-842) və onun xələflərinin hakimiyyəti dövründə Bizansla aparılan döyüşlərdə iştirak etmiş, işğal olunmuş ərazilərdə üsyanların yatırılmasında xüsusi rolu olmuşdur.

117. **Əl-Baq** Vaspurakandakı Aqpaq (Albaq)la eyniləşdirilir. (*N. Vəlixanlı «İbn Xordadbeh « Yollar və ölkələr haqqında kitab».* Bakı, 1986, s. 303.)

118. **Nihavənd** - İranda qədim böyük bir şəhər. 642-ci ildə ərəblər bu şəhərdə sasanilərlə qarşılaşmış və darmadağın etdilər. Şəhər işğal olunduqdan sonra ərəblər ona Mahu-I-Basra adını verdilər. Çünki bu şəhər əhalisindən yığılan xərac vergisi ancaq bəsrəlilər üçün xərclənirdi.

119. **Mərzban** - İranda sərhəd rayonunun valisi.

120. **Neriz** - Orta əsrlərdə Urmiyə gölündən cənubi-şərqə doğru 14 fərsəx məsafədə, indiki Sulduzun ərazisində yerləşirdi.

121. **Sərat** - İranda Ərdəbil və Təbriz şəhərləri arasında yerləşən Sərab şəhəri ilə eyniləşdirilir. İşğal olunduqdan sonra oraya kindi qəbiləsi köçürülmüşdü.

122. **Əş-Şiz** - Əslində Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Urmiyə gölünün qədim adının ərəbləşdirilmiş variantıdır. Bu gölün sahilindəki məşhur atəşgahı olan qədim şəhər-qala da həmin adı daşıyır. Şəhərin xarabalıqları hal-hazırda Taxtı-Süleyman adlanır və Urmiyadan təxminən 140 km cənubi-şərqdə yerləşir.

123. **Məyanic** - Cənubi Azərbaycanda şəhər. Müasir adı Miyane (hərfən: «orta»)dir. Y.Həməviyə görə şəhərin belə adlanması onun Marağa və Təbriz şəhərləri arasında yerləşməsi ilə əlaqədar idi. (Bax: *N.Vəlixanlı. «İbn Xordadbeh «Yollar və ölkələr haqqında kitab»*, s. 291.)

124. **Sabalın** (Savalan) - Cənubi Azərbaycanda Ərdəbilin 2 fərsəxliyində yüksək dağ.

125. **Muqan** - Xəzər dənizi sahilində şəhər və Ərdəbildən şimalda Kürü Araz arasındakı əraziləri əhatə edən tarixi vilayət.

126. **Cilan** (Gilan) - İranda Azərbaycan ilə Mazandaran arasında Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində vilayət.

127. **Şəhrəzur** - İranda Türkiyə-İran sərhəddindən bir qədər aralı müasir Süleymaniyyədən cənub-şərqdə yerləşən şəhər və vilayət idi. Mədain və Şiz şəhərləri arasında yerləşdiyi üçün Sasanilər ona «Nimazrah» (yolun ortası) adını vermişdilər.

128. **Zahid** (asket) - hissləri, ehtirası boğmaqla mənəvi cəhətdən kamilləşməyi, Allah qarşısında öz əməlləri ilə pək olmağı, habelə tərkidünyalığı, dünya nemətlərindən imtina etməyi və s. təlqin edən dini-etik nəzəriyyənin tərəfdarlarına deyilir.

129. **Xabis** - xurma, gavalı və nişasta qarışığından ibarət şirniyyat növü.

130. **Əl-Bəbr** bu yerin adı adətən Taylasanla birləşdirilir. V.Minorskiyə

görə bu, Talışdan qərbdə, Ərdəbil ilə Zəncan arasındakı dağlıq ərazinin adıdır. («Hüdud», s. 391).

131. **Taylasan** - farsca Talışan sözünün ərəbləşdirilmiş şəklidir. Vilayətin adı indiki Azərbaycan ərazisindəki Talış dağları və burada yaşayan talışların adında qalmışdır.

132. **Bəsrə** - İraqın cənubunda şəhər. Əsasını 637-638-ci ildə xəlifə Ömər (634-644) qoymuşdur. VIII-IX əsrlərdə Xilafətin ən mühüm mədəni və iqtisadi mərkəzlərindən biri sayılırdı.

133. **Urm** - Qərbi Azərbaycanda sərhəd ərazilərində yerləşən, azərbaycanlılardan əlavə kürdlərin və ermənilərin də yaşadığı yer adı. (*Bax: N.Vəlixanlı. İbn Xordadbeh «Yollar və ölkələr haqqında kitab», s. 294*)

134. **Bəlvankarah** (Bəlvankarc) - Qərbi Azərbaycanda yer adı. Urm şəhərinə yaxın ərazidə yerləşirdi.

135. **Kinanə** - Qureyş qəbiləsinin müttəfiqlərindən biri olan ərəb qəbiləsinin adıdır. Məkkənin fəth olunmasında Qureyş qəbiləsinə kömək göstərmişdir.

136. **Ərşaq** - Araz çayının Qarasu adlı sağ qolunun Kütül adlı qolunun aşağı axarında yerləşən şəhərciyin və dağın adı.

137. **Bərzənd** – Ərəb işğalları zamanı dağıdılmış kiçik bir kənd idi. IX əsrin 30-cu illərində əl-Afşin tərəfindən bərpa olunmuş, öz əlverişli strateji mövqeyinə görə ərəblərin xürrəmilərlə mübarizəsi üçün hərbi əməliyyatları idarəetmə mərkəzinə çevrilmişdi. Şəhər Ərdəbildən təxminən 14-15 fərsəx (85 km) məsafədə, Bolqarçayın hövzəsində - Bəzz, Ərdəbil, Muğan və Varsan şəhərlərinin yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşirdi.

138. **Afşin Heydər ibn Kavus** - Abbasilər dövründə ərəb sərkərdəsi (IX əsr). Babək hərəkatına qarşı mübarizə apararaq xilafət ordusuna komandanlıq etmişdir. Onun başçılığı altında 837-ci ildə xürrəmilərin əsas dayaq məntəqəsi - Bəzz qalası ələ keçirmiş, oranı tərk etmiş Babək isə bir müddətdən sonra əsir düşmüşdür. 838-ci ildə Bizans imperatoru Feofilin ordusunu məğlub etmiş, ancaq xəlifə əl-Mötəsimə (833-842) qarşı sui-qəsdə təqsirləndiriləndiyi üçün 840-cı ildə həbs olunub, zindanda vəfat etmişdir.

139. **Babək** - (ərəbcə: Babək əl-xürrəmi) (795 və ya 798-838) - Görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi, siyasi xadim. 20 ildən artıq müddət ərzində xürrəmilər hərəkatına rəhbərlik etmişdir. Ərəb işğalçılarına qarşı gərgin mübarizə aparmış, xilafət ordularına ağır zərbələr endirmişdir. 837-ci ildə xürrəmilərin əsas dayaq məntəqəsi sayılan Bəzz qalası təslim olduqdan sonra Babək oranı tərk edib Arrana gəlmiş, ancaq burada əsir düşərək, işgəncə ilə edam olunmuşdur.

140. **Marağa** - Orta əsrlərdə Azərbaycanın ən böyük və məşhur şəhərlərindən biri olmuşdur. Sasanilər dövründə Əfrəhəruz adlanırdı. Ərəb işğalları zamanı Azərbaycanın paytaxtı Ərdəbildən Marağaya köçürüldü. Hal-hazırda yenə də Marağa adlanan həmin şəhər Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşir.

141. Ərəb dilində [təmərğa] feli «toza-torpağa ağnamaq», [mərağa] sözü isə heyvanın «toza-torpağa ağnadığı yer» mənasında işlənir.

142. **Harun ər-Rəşid** - V Abbasi xəlifəsidir. 786-809-cu illərdə hakimiyyət başında olmuşdur. Hakimiyyətə Bərməkilərin köməyi ilə gəlmiş, sonra isə dövləti təkbaşına idarə etmişdir. Harun ər-Rəşidin dövründə Abbasilər xilafətində kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət, elm və mədəniyyət (ədəbiyyat) inkişaf etmişdi. Ancaq onun dövrü həm də mərkəzi hakimiyyətə qarşı arasıkəsilməz üsyanlar, sələfləri dövründə başlanmış xürrəmilər hərəkatının yüksəlməsi ilə səciyyəvidir. Harun ər-Rəşid Orta Asiyada baş vermiş üsyan əleyhinə etdiyi yürüş zamanı ölmüşdür.

143. **Əzdilər** - Əl-Əzd ərəb qəbiləsinə mənsub olan şəxslər.

144. **Bəzz** - Cənubi Azərbaycanda Ərdəbilin şimal-qərbində xürrəmilərin dayaq məntəqəsi sayılan şəhər-qala. Şimalda Araz çayı, şərqdə Qarasu çayı, cənubda Axar çayla qərbdə Hacılarçay arasında yerləşirdi. Xarabalığı Cənubi Azərbaycanda Qaradağın Kələyər qəsəbəsindən təqribən 3 km. cənub-qərbdədir. Bəzz xürrəmilərin rəhbəri, Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin fəaliyyət mərkəzi olmuşdur. Xilafət ordusu ilə son döyüşlər Bəzz ətrafında olmuşdur. 837-ci ilin avqust ayında süqut etmişdir.

145. **Mərənd** – Cənubi Azərbaycanda Təbrizin şimal-qərbində şəhər. Ərəb fəthləri zamanı kiçik bir kənd idi. Burada Əbu-l-Bə'is adlı bir ərəb məskən salmış, sonra onun oğlu Bə'is və nəvəsi Məhəmməd şəhəri möhkəmləndirmişlər. Məhəmməd orada bir qəsər tikdirmişdir.

146. **Kiçik Buğa** (Buğa-s-Sağır) - türk mənşəli ərəb sərkərdəsidir. Xəlifə əl-Mütəvəkkilin dövründə (847-861) Azərbaycan ərazisində siyasi sabitliyin qorunması məqsədilə aparılan hərbi əməliyyatlara başçılıq etmişdir.

147. **Urmiyə** - Cənubi Azərbaycanda eyni adlı gölün qərbində yerləşən böyük qədim bir şəhər. Rəvayətə görə maqların dinlərinin banisi Zərdüştün vətənidir. Əl-Əzd qəbiləsinin mövlası Sədəqə ibn Əli Sədəqə ibn Dinar bu şəhəri tutmuş və orada qəsrlər tikdirmişdir.

148. **Tibriz** (Təbriz) - Yerli əhali indiki Təbriz şəhərini belə adlandırdı. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri sayılır. Tarixi mənbələrdə şəhərin adı Tarmakis, Tavriz, Tarbiz, Təvrəş və s. kimi qeyd olunur. Arxeoloji qazıntılar Təbrizin hələ e.ə. şəhər-qala olduğunu sübut edir. VII əsrin ortalarında ərəblər tərəfindən işğal olunmuşdur. Xilafət dövründə mahal mərkəzi idi. Xilafət zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanda meydana gəlmiş Rəvvadilər dövlətinin (X əsrin I yarısı - 1116-1117) paytaxtı olmuşdur.

149. **Həmdanilər** - Yəmənin Həmdan qəbiləsinə mənsub olan şəxslər.

150. **Bərzə** - Cənubi Azərbaycanın cənub-şərqində, Marağadan 15 fərsəx cənubda şəhərcik.

151. **Avdilər** - əl-Avd ərəb qəbiləsinə mənsub olan şəxslər.

152. **Cəbravan** - Cənubi Azərbaycanda orta əsrlər dövründə Bərzə və

Neriz arasında, Urmiya gölündən 4 fərsəx cənubda, Təbriz yaxınlığında şəhər.

153. **Kindilər** – mənşəcə yəmən ərəblərinə mənsub olan ərəb qəbilələrindəndir.

Tarix

Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar

*Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və
şərhlərin müəllifi Sevdə Süleymanova*

Əhməd ibn Əbu Ya'qub ibn Cə'fər ibn Vadih əl-Kətib əl-Abbasi əl-Ya'qubi ərəb tarixi ədəbiyyatında praqmatik təmayülün ilk nümayəndələrindən biridir. O, Abbasilər sarayı üzvlərindən birinə məxsus mövlanın nəslinə mənsubdur və əl-Abbasi nisbəsi də bununla bağlıdır. Gənc yaşlarında o, Ərminiyədə³⁰ yaşamış, sonra Xorasanda Tahirilərin yanında xidmət etmişdir. Bu sülalənin süqutundan sonra (259/873-cü il) Yaqubi Hindistana səfər etmiş və oradan Misirə gəlmişdir. O, ömrünün sonunadək (284/897-ci il) Misirdə yaşamışdır.

Yaqubi öz «Tarix» əsərini, görünür, hələ Xorasanda yaşayarkən yazmışdır. Burada Xorasanla bağlı tarixi hadisələrə geniş yer verilir. Onun bu kitabı ərəb ədəbiyyatında ümumdünya tarixinə həsr olunmuş ilk əsərlərdəndir. Kitab iki hissəyə bölünür. Birinci hissə «İncil»dəki patriarxların tarixi ilə başlayır, sonra İsanın və həvarilərin, müxtəlif ölkələrin hökmdarlarının, müxtəlif xalqların tarixi təsvir olunur, ölkələrin inzibati bölümləri, sərvətləri, əhalinin həyat tərzi və adətləri haqqında geniş məlumat verilir. Peyğəmbərin anadan olması təqvimindən başlayan II hissə İslam ölkələrinin tarixinə həsr olunmuşdur. Burada müsəlman ölkələri ilə qonşu olan vilayətlər haqqında heç bir məlumat verilmir. Əsərdə müəllif şiə hərəkatlarına geniş yer vermişdir ki, bu da onun şiə əqidəsinə, etiqadına mənsub ailə ənənələri ilə izah edilir. Lakin bu, müəllifin hadisələri obyektiv şəkildə təsvir etməsinə mane olmur. O, hadisələri bəlağətsiz, konkret şəkildə şərh edir.

Yaqubinin «Tarix» əsəri digər mənbələrdə olmayan bir çox tarixi məlumatlarla zəngindir ki, bu da əsərin xüsusi maraq doğurmasına səbəb olur. Ya'qubinin daha bir əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu coğrafi mənbə olan «Kitab əl-buldən» («Ölkələr kitabı») əsəridir. Ya'qubinin hər iki əsəri hələ XIX əsrin sonlarında nəşr olunmuşdur. «Tarix» əsəri Holland ərəbşünası M.T.Xutsma

³⁰ Ərəb müəllifləri «Ərminiyə» dedikdə ərəblərin Əməvilər xilafətinə daxil etdikləri bütün Cənubi Qafqaz ölkələrini nəzərdə tuturlar.

tərəfindən bu günədək məlum olan iki nüsxədən biri Kembric əlyazması əsasında 1883-cü ildə Leydendə nəşr olunmuşdur.³¹

Yaqubinin Azərbaycan və Ərminiyyə ilə bağlı hadisələrlə əlaqədar geniş məlumatla malik olması bizim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna, görünür, müəllifin gənclik illərini Ərminiyyədə keçirməsi və bir sıra məlumatları bilavasitə şəxsən əldə etməsi təsir göstərmişdir. Çox ehtimal ki, bəzi məlumatlar onun ailə arxivində saxlanılmışdır. Belə ki, onun ulu babası olan Vadih xəlifə əl-Mənsurun dövründə (775-ci il) Ərminiyyənin valisi olmuşdur. Bu məlumatı Yaqubi «Tarix» əsərində ötəri olaraq verir və ulu babasının vali olduğu dövrü şərh etmir.³²

Yaqubinin «Tarix» əsərinin II cildindən Azərbaycan və Ərminiyyəyə aid çıxarışlar professor P.K.Jüze tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş və 1927-ci ildə Bakıda ərəb mətni ilə nəşr olunmuşdur.³³ Nəşrdəki çıxarışlar Xutsmanın Leyden nəşrindən götürülmüşdür.

Bu nəşrin əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, onun artıq müasir tarix elmimizin tələblərinə cavab vermədiyini və əsər üzərində geniş tədqiqat işinin zəruriliyini nəzərə alaraq, Yaqubinin «Tarix» əsərindən Azərbaycan və Ərminiyyəyə aid çıxarışların Azərbaycan dilinə tərcüməsini qeyd və şərhərlə oxuculara təqdim edirik. Tərcümə 1959-cu ildə Beyrutda nəşr olunmuş ərəb mətninə əsaslanır.³⁴ Bu nəşrdəki ərəb mətni Xutsmanın mətnindən fərqlənmir, lakin bu nəşrdə müəllif mətninin 1927-ci il nəşrinə daxil olmayan bəzi əlavə hissələri də tərcümə olunmuşdur. Təqdim etdiyimiz tərcümə Jüzenin tərcüməsi ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, mənbənin əhatə etdiyi tarixi hadisələrə, məlumatlara şərhlər verilmişdir. Əsər fəsillərə bölünmədiyindən, müəllif mətnində olduğu kimi, çıxarışların hansı xəlifənin dövrünə təsadüf etdiyi göstərilmişdir.

Yaqubinin «Tarix» əsəri xalqımızın taleyində həlledici rol oynamış Xilafət dövründə Azərbaycan tarixinə dair mötəbər mənbə kimi öz aktuallığını itirmir.

³¹ M.Th. Houtsma. Ibn Wadhīh qui dicitur al-Yaqubi historiae, ed.M.Th. Hotsma, tt.I-II. Lugduni Batavorum, 1883: C.Brockelmann. Al-Ya`gubi. El, II, p. 1215-1216: И.Ю.Крачковский. Арабская географическая литература . – Избранные сочинения , т. IV. М. Л. 1957. С. 151-154: Арабские источники веков М.-Л. 1960. С. 36-366.

³² Ya`qubi, II, s. 371; tərc. s. 212.

³³ Я`куби. История (текст и перевод с арабского проф. П.К.Жузе). Баку, 1927. Материалы по истории Азербайджана. Вып. 4. Главы о Кавказе.

³⁴ Əhməd ibn Ya`qub ibn Cə`fər ibn Vadih əl-Kətib əl-Abbasi əl-Ya`qubi, Tərix, Beyrut, 1379.

**Əhməd ibn Əbu Ya'qub ibn Cə'fər ibn Vadih əl-Katib
əl-Abbasi əl-Ya'qubi, Tə'rix, Beyrut, 1379.**

I cild

s. 178-179. Carbinin hakimləri.

Faleğ ibn Abir² ibn Arfaxşəd³ ibn Sim ibn Nuh Nuhun övladları arasında torpağı bölüşdükdən sonra Amur⁴ ibn Tubəl ibn Yafəs ibn Nuhun övladları Məğribin sol tərəfindən yola çıxdılar. Onlardan bir tayfa - Naumun övladları şimal səmtində yerləşən Carbi nahiyəsinə gəlib çatdılar və bu ölkədə yayıldılar.⁵ Onlar bir neçə məmləkət yaratdılar: əl-Burcan⁶, əd-Dəyləm,⁷ ət-Təbər⁸, ət-Taylasan⁹, Cilan¹⁰, Filan,¹¹ əl-Lan¹², əl-Xəzər¹³, əd-Dudaniyə¹⁴, əl-Ərmin, Xəzərlər bütün Ərminiyyə ölkəsini zəbt edənlərdir. Onların üzərində hakim vardır ki, ona xaqan deyilir. Onun ər-Ran¹⁵, Curzan¹⁶, əl-Basfurcan¹⁷, əs-Sisacan¹⁸ üzərində Yəzid Balaş adlı canişini vardı. Dördüncü Ərminiyyə adlanan bu vilayəti farsların padşahı Qubad¹⁹ fəth edir və Bab əl-Lanadək 1000 fərsəx uzanaraq 360 şəhəri əhatə edən bu əyalət Ənuşirəvana²⁰ keçir.

Farsların padşahı Bab əl-Əbvabı,²¹ Tabarsaranı²², Bələncəri²³ tutur, Qaliqala²⁴ şəhərini və bir çox (başqa) şəhərlər salaraq, burada fars əhlindən olanları yerləşdirir²⁵. Sonra xəzərlər farsların onlardan aldıkları torpaqları geri qaytardılar və bir müddət bu torpaqlar onların əlində qaldı. Daha sonra rumlular bu ərazini onların əlindən aldılar və dördüncü Ərminiyyə üzərində əl-Mavriyan²⁶ adlı padşah hakimiyyətini edirdi. Bir neçə əmirlik (ondan) ayrıldı. Hər bir əmirin (başçının) öz qalası və istehkamu vardı ki, bunlar əmirlərə həmin padşahlar tərəfindən verilmişdi.

Amurun nəslindən olan bir tayfa çayın arxasına keçir və burada yayılaraq bir neçə ölkə yaradır, çoxlu millətlərə bölünürlər. Bunlardan: əl-Xuttal²⁷, əl-Qudyan²⁸, əl-Uşrusana, əs-Soğd, əl-Fərganə, əş-Şaş²⁹, ət-türk, əl-xarluxiyyə³⁰, ət-tuğuzguz³¹, ət-türk əl-kimək³² və ət-tubbət³³. Türklərdə dairələri, şəhərləri, istehkamları olan xalq var. Onların arasında xalq var ki, dağların və köçərilər sayığı çöllərin hakimidir. Onların uzun saçları var. Onların mənzilləri keçə çadırlardır. Yürüş zamanı bir çadırdan 20 döyüşçü çıxır. Onların oxu heç vaxt yayınmır. Onların mənzilləri əvvəllər Xorasanın vilayətlərindən Tübbət və Çin dağlarına qədər uzanırdı.

Tübbətə gəlincə, bu, geniş, Çindən də böyük ölkədir. Onun vilayətləri zəngindir. Onlar alınmaz qala və sədlərə malikdirlər və çinlilərin sənətinə yiyələnmişlər. Onların ölkəsində cüyürlər var ki, göbəyindən mişk alınır. Onlar sənəmlərə (bütlərə) sitayiş edirlər. Onların od məbədləri (evləri) var. Onlar çox güclü və nüfuzludurlar. Heç kim onlarla vuruşmur.

II cild

s. 139-162. Ömər ibn əl-Xəttabın dövrü.¹

s. 156-157. 22-ci ildə (XI. 642 - X. 643) Azərbaycan fəth olundu.² Bunu ya Əmir ən-nə's əl-Muğira ibn Şu'baya aid edirlər, ya da Həşim ibn Utba ibn Əbu Vaqqasa... O (Ömər), Həbib ibn Məsləmə əl-Fəhrini³ Ərminiyyəyə göndərdi, sonra onun ardınca Səlman ibn Rabi'anı köməyə yolladı. Səlman ibn Rabi'a onun yanına yalnız Ömərin qətlindən sonra çatdı.

s. 162-178. Osman ibn Əffanın dövrü.⁴

s. 168. Osmanın dövründə Həbib ibn Məsləmə, sonra ona köməyə Səlman ibn Rabi'a əl-Bəhili Ərminiyyəyə göndərilmişdilər. O zaman onların arasında ədavət başlamışdı və Osmanın qətlindən sonra da bu ədavət davam edirdi. Həbib ibn Məsləmə Ərminiyyənin bəzi yerlərini tutmuşdu. Osman Səlmana Ərminiyyə üzərinə getmək əmrini göndərir.⁵ O, Beyləqana⁶ çatanacan irəliləyir. Beyləqanın əhalisi onun qarşısına çıxır və onunla sülh bağlayır. O, yoluna davam edir və Bərdəyə çatır. Bərdə əhalisi onunla məlum şərtlərlə razılığa gəlir. Deyildiyinə görə, Həbib ibn Məsləmə Curzanı tutur. Sonra Səlman Şirvana daxil olur, Şirvanın mülükləri onunla sülh bağlayırlar.⁸ Bundan sonra o, yoluna davam edir və Maskata⁹ çatır. Onun əhalisi sülh bağlayır. Lakzın mülüki, Şabiranın¹⁰ və Filanın¹¹ əhalisi də bu cür hərəkət edirlər. Bələncər¹² çayının¹³ arxasında onu böyük bir ordu ilə xəzərlərin hökmdarı (mülüki) Xaqan qarşılayır və Səlmanı ordusu ilə birgə qətlə yetirir. Onların sayı 4 min nəfər idi.¹⁴ Osman (bundan sonra) Huzeyfə ibn əl-Yəmən al-Absini¹⁵ (Ərminiyyəyə vali) təyin edir. Lakin (bir qədər) sonra onu azad edərək (yerinə) Muğira ibn Şubanı¹⁶ qoyur.

s. 178-214. Əmir əl-Mu'minin Əli ibn Əbu Talibin¹⁷ dövrü.

s. 202. O (Əli ibn Əbu Talib), Qeys ibn Suad ibn Ubadaya Azərbaycana hakim təyin olunması əmrini göndərir¹⁸.

s. 269-283. Əbdü-l-Malik ibn Mərvanın dövrü.¹⁹

s. 272. Əbdü-l-Malik qardaşı Əbdü-l-Əzizi Misirə və Məğribə qayıtdı. Qardaşı Bəşiri İraqa, qardaşı Məhəmmədi Mosula vali təyin etdi. Oraya (Mosula) Bəsrədən Uzd və Rabi'anı da göndərdi ki, o (Məhəmməd), Ərminiyyəyə yürüş etsin.²⁰ Bu ölkənin əhalisi üsyan etmişdi. Məhəmməd öldürür, əsir tutur, sonra ölkənin azadlar (əl-ahrar)²¹ adlanan əhalisi - zadəganlar ilə danışıqlara girir. Onlara aman və təşrif vəd edərək, bu səbəblə, yəni təşrifət münasibəti ilə onları Xilaf əyalətində kilsələrə toplayır. O, kilsələrin ətrafına odun yığımağa əmr verir. Kilsələrin qapılarını onların üzərinə bağlayır və həmin kilsələrə od vuraraq, onların hamısını yandırır²². Məhəmməd ibn Mərvan ölənəçən Ərminiyyədə qalır.²³

s. 282-292. Valid ibn Əbdü-l-Malikin dövrü²⁴

s. 292. 91-ci ildə (709/710) Əbdü-l-Əziz ibn əl-Valid Məhəmməd ibn Mərvanı ...²⁵

s. 293. Süleyman ibn Əbdü-l-Malikin dövrü²⁶.

s. 299. Süleyman əl-Cəzirə²⁷ əyalətinə çıxır və Dabik²⁸ adlanan yerə gəlir. O, Məsləmə ibn Əbdü-l-Maliki²⁹ Rum ölkəsinə yürüşə göndərir və ona Kustantiniyəni³⁰ fəth edənəcən mühasirədə saxlamağı əmr edir. Məsləmə Kustantiniyəyə çatanacan irəliləyir. Onu mühasirəyə alaraq, sursat və azuqədən kəsir. O, saklabların³¹ şəhərini alır. Müsəlmanlar soyuq və aclığa məruz qalırlar. Süleyman bu haqda eşitdikdə quru yolu ilə Əmru ibn Qeysi onlara köməyə göndərir. Dəniz yolu ilə Ömər ibn Hübeyrə əl-Fuzariyanı³² tutur. Belə ki, rumlular Lazikanı³³ Homs ordusunun əlindən almışdılar.

s. 300. Onun (Süleymanın) dövründə 96-cı ildə (714/715) Məsləmə «Dəmir qala»nı³⁴ almış və qışı Rumun əyalətlərində keçirmişdi. Ömər ibn Hübeyrə dənizdən hücum edərək, Kustantiniyə körfəzinə daxil olmuş, saklabların («sakaliba») şəhərini tutmuşdu. 99-cu ildə (717/718) Süleyman oğlu Davudu Rum torpaqlarına göndərmiş, Məsləmə Kustantiniyədə düşərgə salmışdı. Davud Malatiya nahiyəsindəki «kadınlar qalası»nı³⁵ almışdı.³⁶

s. 301. Ömər ibn Əbdü-l-Əzizin dövrü.³⁷

s. 302. Ömər Rum ölkəsində Məsləmənin çəkdiyi zərər və məşəqqətlərdən xəbərdar olaraq Amra ibn Qeysi paltar, azuqə və sursatla Məsləməyə və Məsləmə ilə olan müsəlmanlara köməyə göndərir.³⁶ O, ibn Hatim ibn Nu'man əl-Bəhilini türklərin üzərinə göndərir. Yalnız qaçanlardan savayı heç kim onun (əlindən) qurtula bilmir və o, (tutulan) 50 əsiri Ömərə təqdim edir³⁹.

s. 310. Yəzid ibn Əbdü-l-Malikin dövrü⁴⁰.

s. 313. Yəzid əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmini türklərə qarşı göndərdi. 104-cü ildə (722/723) o, Bələncəri tutdu, çox adamı əsir alaraq ər-Rubas çayına çatdı. Sonra yoluna davam etdi və ər-Ran çayına çatdı. Burada xəzərlərin hakimi xaqanın oğlu ilə görüşdü, vuruşda ona qalib gəldi və bir çox əsir aldı. Bələncəri alaraq yoluna davam etdi, şəhərdən şəhərə keçərək Xəzər xaqanını təqib etdi və nəhayət, Azərbaycanda yerləşən Dəbil⁴¹ çayının yanına çatdı, onlar vuruşdular. Cərrah və onunla olanların hamısı burada öldürüldü.⁴²

s. 314-315. Valid ibn Hişam⁴³ 102-ci ildə (720-721) öz vilayətinin ordusu ilə Rum ölkəsinə hücum etdi və Antakiya yaxınlığında çayı (bərəni) keçərək düşərgə saldı. Ömər ibn Hübeyrə dördüncü Ərminiyyədə rumlularla vuruşdu və qalib gəldi, onlardan 7 min əsir tutdu. 103-cü ildə (721-722) Abbas ibn əl-Valid yürüşə çıxdı və Saraya⁴⁴ əhlini əsir aldı.⁴⁵ Türklər Alan ölkəsinə hücum etdilər. Əbdü-r-Rəhman ibn Süleyman əl-Kəlbi və Osman ibn Həyyan əl-Mərri yürüşə çıxır və qalaya hücum edərək onu alırlar. 105-ci ildə (723-724) Səid Əbdü-l-Malik ibn Mərvan qayıdaraq türklərin əyalətinə yürüş etdi və Q.t.n.⁴⁶ qalasını tutdu. Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi əl-Lan (Alan) qapısını tutdu və bu qapıdan keçdi.⁴⁷

s. 316. Hişam ibn Əbdü-l-Malik ibn Mərvanın dövrü.⁴⁸

s. 317. 107-ci ildə (725/726) Hişam Məsləmə ibn Əbdü-l-Maliki Ərminiyyə və Azərbaycanın hakimi təyin etdi⁴⁹ və o əvvəlcə Səid ibn Amru əl-Hərəşini Xəzər ordusunun qabağına göndərdi. Onlarda (xəzərlərdə) 10 min müsəlman əsiri vardı.

O vuruşdu, onlara qalib gəldi, hamısını qətlə yetirdi. Əsirləri azad etdi. O dəfələrlə belə qələbə çaldı, xaqanın oğlunu öldürdü, bir çox şəhərləri aldı və xaqanın oğlunun başını Məsləmə ilə razılaşmadan Hişamə göndərdi. O bundan qəzəbləndi və onu töhmətləndirərək (vəzifəsindən) azad etdi, onun yerinə Əbdü-İ-Məlik ibn Müslüm əl-Uqeylini təyin etdi və ona Səid ibn Amru əl-Hərəşini qandallayaraq Qəbələ şəhərindəki həbsxanaya salmağı əmr etdi. Məsləmə ölkəyə gəldikdə əl-Hərəşini gətirdi, onunla sərt rəftar edərək bayrağını sındırdı (dəstəsini dağıtdı?) və onu Bərdə həbsxanasına göndərdi. Hişam buna görə ona töhmət göndərdi və səfiri vasitəsi ilə Səid ibn Amru əl-Hərəşini həbsxanadan azad etdirərək öz yanına gətirdi.

s. 318. Məsləmə xəzərlərin əlində olan ölkəyə yollandı və Curzana gəlib çatdı. Onu işğal etdi, əhalisini qırdı. Sonra Şirvana yollandı, buranın əhalisi onu sülhlə qarşıladı. Sonra Masqata getdi, oranın əhalisi ilə sülh bağladı. O, süvari ordusunu Lakza göndərdi və oranın əhalisi ilə sülh bağlayıb, Tabasarana⁵⁰ gəldi və oranın əhalisi ilə də sülh bağladı. Sonra getdiyi ölkədə heç kəsə rast gəlmədi və beləliklə, Varsan⁵¹ (torpağına) çatdı. Onu xəzərlərin hökmdarı xaqan qarşıladı. Məsləmə ilə işğal etdiyi ölkələrin hakimlərindən ibarət dəstə var idi. Məsləmə ordusunun avanqardına (ön hissəsinə) Mərvan ibn Məhəmmədi qoymuşdu. O, düşmən ordusunun qabağına çıxaraq günlərlə vuruşurdu. Hərdən o yoxa çıxırdı və Məsləməyə deyirdilər: «Mərvanı öldürdülər!» O isə cavab verirdi: «Vallah, onu Xilafətlə təbrik etməyincə, bu olmayacaq!» Və o (Mərvan), bütün ölkələri fəth etdi.

Hişam Məsləməni çıxararaq, yerinə Mərvan ibn Məhəmmədi⁵² təyin etdi. O, Sərir⁵³ (taxt) hökmdarının oturduğu qalaya yollandı. Bu taxt (sərir) qızıldan idi və onu fars şahlarından biri, deyildiyinə görə, Ənuşirəvan⁵⁴ buraya göndərmişdi, buna görə də həmin yer Sərir (taxt) adlanır. Mərvan onunla (Sərir hökmdarı ilə) 500 qarasaç qulam vermək şərti ilə sülh bağlayır. Sonra Tuman⁵⁵ şahın yanına yollanıb, onunla sülh bağlayır, sonra isə Zirehqırana⁵⁶ gedib, onun hakimi ilə sülh bağlayır. Sonra Həmsin⁵⁷ yollanıb, onlarla vuruşur, çoxunu qılıncdan keçirir, ölkənin böyük hissəsini tutur. Əl-Bab şəhərinə azuqə yığır və burada dayanır.

s.328. Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi 106-cı ildə (724/725) əl-Lana⁵⁸ hücum etdi.

s. 329. 109-cu ildə (727-728) Məsləmə türklərə hücum edir və onlardan Alan (əl-Lan) qapısını alır. O (Məsləmə), xaqanla üz-üzə gəlir...

111-ci ildə (729/730) türklər Azərbaycana soxulurlar. Əl-Haris ibn Amru ət-Tai onların qabağına çıxır və onları məğlub edir. 112-ci ildə (730/731) türklər Ərdəbilə gəlirlər, əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi onların üzərinə gedir və türk hakimi ilə üz-üzə gəlir və o (türk hakimi) onu (Cərrahı) öldürür.⁵⁹ Muaviyə ibn Hişam Ruma hücum etdi, lakin onun şəhərlərinə daxil ola bilmədi. 114-cü ildə Muaviyə ibn Hişam və Məsləmə ibn Əbdü-İ-Malik, 115-ci ildə Hişamın oğlanları Muaviyə və Süleyman Abdullah əl-Battalın başçılığı ilə Konstanta qarşı ordu göndərirlər. O (Abdullah), Konstantı əsir alır və rumluları məğlub edir. 116-cı ildə

Müaviyə ibn Hişam, 117-ci ildə (75-76) Muaviyə, Süleyman, Mərvan ibn Məhəmməd türklərin ölkəsinə hücum edir. Mərvan ibn Məhəmməd...⁶⁰ 121-ci ildə (738/739) Məsləmə (Muaviyə) ibn Hişam Malatiyaya⁶¹ çatır. 122-ci ildə (739-740) Mərvan ibn Məhəmməd Ərminiyyə, Süleyman ibn Hişam Malatiyaya gəlir. 123-cü ildə (740/741) Mərvan ibn Məhəmməd Ərminiyyə vilayətindəki Cilan və Muğana gəlir.

s. 335. Yəzid ibn Valid ibn Əbdü-1-Malikin dövrü.⁶²

s. 336. Səbit ibn Nuaym əl-Cüzami Ərminiyyənin (valisi) olan Mərvana qarşı çıxır. Mərvan ona qalib gəlir və ona aman (əfv) verir. Mərvan Ərminiyyədən gedir və yerinə Asim ibn Abdullah ibn Yəzid əl-Hilalini təyin edir. Bəb əl-Əbvaba isə İshak ibn Müslüm əl-Uqeylini qoyur, sonra İshak ibn Müslüm əl-Uqeylini bütün Ərminiyyəyə vali təyin edir.⁶³

s. 338. Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvanın dövrü⁶⁴ və Abbas oğullarının hakimiyyətə gəlməsi

s. 338. Mərvana xəbər çatır ki, əl-Dəhhak ibn Qeys əl-Həruri⁶⁵ Abdullah ibn Ömər ibn Əbdü-1-Əzizi tamamilə darmadağın edərək, İraq nahiyəsini almış və əl-Cəzirəyə gəlmişdir. O, Mosulu⁶⁶ keçərək Nasibinə⁶⁷ (Nusaybin) çatmış və buranın hakimi Abdullah ibn Mərvanı mühasirəyə almışdır. Bəb əl-Əbvabın hakimi İshak ibn Müslümün⁶⁸ nəzdində Müsafir adlı bir nəfər xidmət edirdi. O, "xaricilərin"⁶⁹ fikirləri ilə həmrəy idi. Əl-Dəhhak ona məktub yazaraq, onu Ərminiyyəyə hakim qoymağı vəd edir. Şəhərin əhalisi (Ərminiyyənin valisi) Asim ibn Abdullah ibn Yəzid əl-Hilalini öldürür və oraya üz tuturlar. Mərvan (bu vaxt Harranda⁷⁰ idi. O, "Əlbin təpələri («gil təpələri»?)⁷¹ adlanan yerdə düşərgə salır. Əl-Dəhhak bu haqda xəbər tutur və oraya yollanır. Mosulun yanından keçərək onu mühasirəyə alır, sonra (mühasirənin) uzandığını görərək ötüb gedir və Nusaybinə gəlir, onu mühasirəyə alır, sonra Harrana yollanır və s. 339. Mərvanın dayandığı yerə çatır. Şiddətli müharibə gedir. Əl-Dəhhak dəfələrlə onun üzərində qələbə çalır və (o zamanacan ki) onu taxtdan salaraq, özü onun taxtında oturur, sonra 127-ci ildə (744/745) əl-Dəhhak öldürülür. Xaricilər dağılışırlar (qalanları parçalanırlar).⁷²

s. 349. Əbu-1-Abbas əs-Səffahın dövrü⁷³

s. 357. Əbu-1-Abbas Məhəmməd ibn Sulu Ərminiyyəyə vali təyin edir. O (Məhəmməd ibn Sul), böyük ordu ilə s. 358. ölkəni zəbt edərək Mərvanın vali təyin etdiyi İshak ibn Müslüm əl-Uqeylinin⁷⁴ yerində oturmuş Müsafir ibn Kəsirə qarşı gedir. Məhəmməd ibn Sul onunla vuruşur və onu öldürərək, Ərminiyyəni alır. Beyləqanın əhalisi Kələb⁷⁵ qalasına çəkilir və şəhəri təslim edirlər. O zaman şəhərin rəisi Vard ibn Safvan əs-Sami idi, o Sama ibn Lu'ayrinin nəslindən idi. Onların ətrafına qalaya avaralardan (sa'luk) və s. ibarət dəstə (camaat) yığılmışdı. Məhəmməd ibn Sul onların üzərinə Salih ibn Sabah əl-Kindini göndərir. Salih əl-Kindi onları mühasirəyə alır və onlardan çoxunu öldürür.

Əbu-1-Abbas qardaşı Əbu Cə'fəri əl-Cəzirə, Mosul, Suğur⁷⁶, Ərminiyyə və Azərbaycana vali təyin edir, (sonra) Həsən ibn Qahtaba ət-Taini əl-Cəzirəyə, Yəzid

ibn Useyd əs-Sulamini Ərminiyyəyə vali təyin edir. Sonra onu çıxararaq, yerinə (Ərminiyyəyə) Həsən ibn Qahtabani qoyur və o (Həsən), Əbu-l-Abbasın dövründə axıracan bu vəzifədə qalır.

s. 364. Əbu Cə'fər əl-Mənsurun dövrü⁷⁷.

s. 371. Əbu Cə'fər Yəzid ibn Üseyd əs-Sulamini Ərminiyyəyə, Yəzid ibn Hatim əl-Mühəlləbini Azərbaycana vali təyin edir. O (Yəzid ibn Hatim), Bəsrədən buraya yəmənliləri köçürür. O, ilk adam idi ki, (buraya) onları (yəmənliləri) köçürmüşdü. Ər-Ravvad ibn əl-Müsənnə əl-Azdi (onları) Təbrizdən Bəzzə qədər olan ərazidə, Murra ibn Əli ət-Tai Nərizədə⁷⁸..⁷⁹ Həmdani Miyanicdə⁸⁰ yerləşdirir.⁸¹ Yəmən tayfaları (Azərbaycanda) yayılırlar. Azərbaycanda əs-Səfər ibn əl-Leys əl-Utbidən və onun əmisi oğlu əl-Bais ibn Halbasdan⁸² savayı bir nəfər də olsun «nizarilərdən»⁸³ yox idi.

Ərminiyyə nahiyəsində xəzərlər hərəkətə gəldilər və Yəzid ibn Useyd əs-Sulamini üzərinə hücumə keçdilər. O, Əbu Cə'fərə yazıb xəbər verdi ki, Xəzər xaqanının oğlu Ras Tarxan⁸⁴ böyük ordu ilə onun üzərinə gəlir və onun sərdarı artıq qaçmışdır. Əbu Cə'fər ona köməyə Şam, əl-Cəzirə və Mosuldan yığılmış 20 minlik ordu ilə Cəbrayıl ibn Yəhya əl-Bəcəlini göndərir. Onlar xəzərlərlə vuruşurlar və müsəlmanlardan çox adam öldürülür. Cəbrayıl və Yəzid ibn Useyd Hirsə⁸⁵ çatanacan qaçirlar. Onların başına gələnlər, xəzərlərin çıxışı və onların İslam şəhərlərinə daxil olması xəbəri Əbu Cə'fərə çatdıqda o, 17 min nəfəri həbsxanalardan azad edir, bütün ölkədən adamlar yığır və böyük bir ordu toplayaraq, (cəbhəyə) göndərir. O, ordu ilə fəhlələr və bənnələr də göndərir və müsəlmanlara dayaq üçün Kamax, əl-Muhəmmədiyyə, Bab Vaq⁸⁶ şəhərlərini və daha bir neçə şəhər salaraq, döyüşçüləri bu şəhərlərdə yerləşdirir. (Bundan sonra) yenidən müharibəyə başlayır və müsəlmanlardan ibarət böyük ordu ilə onlarla (xəzərlərlə vuruşur). Bu şəhərlərin salınması ilə müsəlmanlar qüvvətlənir. Ölkədə sakitlik yaranır.⁸⁷

Sonra Ərminiyyə ölkəsindəki sanarlar⁸⁸ hərəkətə gəlirlər (qalxırlar). Əbu Cə'fər əl-Həsən ibn Qahtabani sərdar təyin edərək, Ərminiyyəyə onlarla vuruşmağa göndərir. Lakin onlarla bacara bilməyən əl-Həsən ibn Qahtaba Əbu Cə'fərə yazaraq, onların çoxsaylı ordusuna qarşı qüvvələrinin olmamasını bildirir və o (Əbu Cə'fər), Amir ibn İsmayıl əl-Harisinin başçılığı ilə ona köməyə 20 minlik ordu göndərir. O (Amir), sanarlara qarşı çıxır, şiddətli döyüş baş verir, bir neçə gün vuruşduqdan sonra Allah onlara sanarlar üzərində qələbə bəxş edir. Yalnız bir gündə onlardan (sanarlardan) 16 min nəfər qırılır. Sonra o, tutduqları əsirləri öldürərək, Tiflisə yola düşür və qaçmağa müvəffəq olan sanarları təqib etmək üçün dəstələr göndərir. Sonra Əbu Cə'fər öz mövlası Vadihi⁸⁹ Ərminiyyəyə vali təyin edir. Xəlifə Əbu Cə'fərin dövründə o axıracan Ərminiyyə və Azərbaycanın valisi olaraq qalır. s. 372. 147-ci ildə (764/765) İsa ibn Musa Əbu Cə'fərə hücum edərək onu öldürür. Həmin il ulduzların yerə düşməsi baş verir).

s. 414. Musa ibn Əbu Cə'fərin vəfatı

s. 426. Əl-Mehdinin⁹⁰ vəfatından sonra Ərminiyyə ayağa qalxmışdı. Musanın⁹¹ dövründə də üsyan davam edirdi. Rəşid⁹² Xüzeymə ibn Xazim ət-Təminini Ərminiyyəyə vali təyin etdikdə o, bir il iki ay burada qalaraq, üsyanı yatırdır və ölkəni sakitləşdirir, əhali təslim olur (itaətə gəlir). Sonra ər-Rəşid Yusif ibn Rəşid əs-Sulamini Xüzeymə ibn Xazimin yerinə vali təyin edir və o, ölkəyə nizarilərdən olanları köçürür. Bundan əvvəl Ərminiyyəyə yəmənلیلər köçürülmüşdü. Yusifin dövründə Ərminiyyədə nizarilərin sayı artır. Sonra o, Yəzid ibn Məzyəd ibn Zəidə əş-Şeybanini Ərminiyyəyə vali təyin edir və o, buraya bütün vilayətlərdən ər-rabiilər (bənu rabi'a) köçürür, belə ki, indi onlar orada üstünlük təşkil edirlər. O (Yəzid), ölkəni elə güclü idarə edirdi ki, heç kəs yerindən tərpənə bilmirdi. Ondan sonra Zeyd ibn əl-Xəttab əl-Adavinin nəslindən olan Əbdü-l-Kəbir ibn Əbdü-l-Həmid vali təyin olunur. Onun yaşayış yeri Harran idi. O buraya Diyar Mudar əhli ilə gəlmişdi. Lakin o, dörd ay burada qaldıqdan sonra geri qaytarılır və (onun yerinə) əl-Fadl ibn Yəhya ibn Xalid əl-Barməki təyin olunur. O buraya (Ərminiyyəyə) yalnız özü gəlir.⁹³ Gələn kimi o, Bəb əl-Əbvaba yollanır və Həmin qalasına hücum edir. Həminin əhalisi onu məğlub edir və o, İraqa çatanacan geriyyə baxmadan qaçır. O, ölkə üzərində sərdar Ömər ibn Əyyub əl-Kənanini qoymuşdu.

Fadl İraqa çatanda Əbu Sabaha Ərminiyyədə xərac işlərini və Səid ibn Məhəmməd əl-Hərrani əl-Ləhəbiyə isə hərbi işləri həvalə edərək, Ərminiyyəyə göndərir. Bərdənin (Bərzə'a) əhalisi Əbu Sabaha hücum edərək onu öldürür. Ərminiyyə üsyana qalxır. Burada şəri⁹⁴ olan Əbu Müslüm⁹⁵ peyda olur. Fadl Xalid ibn Yəzid ibn Useyd əs-Sulamini Ərminiyyəyə vali təyin edir və ona kömək üçün 5 minlik ordu ilə Əbdü-l-Malik ibn Xəlifə əl-Həraşini göndərir. O, Ruyanda⁹⁶ şəri Əbu Müslümün qabağına çıxır. Əbu Müslüm onları məğlub edir və Kiləb qalasına gələrək onu alır.⁹⁷

Ər-Rəşid Ərminiyyə üzərinə əl-Abbas ibn Cərir ibn Yəzid ibn Cərir ibn Abdullah əl-Bəcəlini hakim qoyur. O, Bərdəyə çatan kimi beyləqanlılar ona hücum edirlər. O, Bərdənin yanında möhkəmlənir və Əbu Müslümə qarşı 6 minlik ordu ilə Ma'dan əl-Homsini göndərir. Onlar görüşür və vuruşurlar. Ma'dan əl-Homsini öldürülür. Əbu Müslüm şəri isə Dəbilə gedir və 4 ay onu mühasirədə saxlayır, sonra qayıdaraq Beyləqana gəlir və düşərgə salır⁹⁸.

s. 427. Ərminiyyədə vəziyyət gərginləşirdi. Rəşid Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini 10 minlik ordu ilə Ərminiyyəyə göndərir və Yəhya əl-Həraşiyə 12 minlik ordu verərək Azərbaycanı almağı əmr edir. Bu vaxt Azərbaycan Mühəlləl ət-Təmini tərəfindən zəbt olunmuşdu. Əl-Həraşi ona qarşı çıxır, vuruşaraq onu məğlub edir və ölkəni sakitləşdirərək Ərminiyyəyə yola düşür ki, şəri Əbu Müslümlə vuruşan Yəzid bin Məzyədə qoşulsun. Lakin ölkəyə çatanda o (Əbu Müslüm) artıq ölmüşdü və onun yerini əs-Sakan ibn Musa əl-Bəyləqani...⁹⁹ (onun) mövlası tutmuşdu. O, Beyləqanda yerləşmişdi. Yəhya əl-Həraşinin gəldiyini eşitdikdə o, Xəlil ibn əs-Sakanı seçmə süvari ordusunun başında ona qarşı

göndərir, əl-Hərəşi onun qabağına çıxır, onu əsir alır və Beyləqana yollanır, əs-Sakana xəbər çatdıqda o, döyüşə çıxır və Kiləb qalasına gəlir. Beyləqanın əhalisi əl-Hərəşinin yanına gələrək, aman istəyir və onu şəhərə buraxırlar. Əl-Hərəşi şəhərin əhlinə aman verir və onun sığınacağı - qalasını dağdır.

Əs-Sakan da 7 minlik ordusu ilə Yəzid ibn Məzyədın yanına gələrək, ondan himayədarlıq (əfv, aman) istədi, Yəzid onu Rəşidin yanına yolladı. Ölkə sakitləşdikdə Rəşid Musa ibn İsa əl-Haşimini vali təyin etdi. O, Ərminiyyədə bir il qaldı. Burada yenidən üsyan qalxdı. Bütün vilayətlərdə iğtişaşlar başladı. O bu haqda Rəşidə xəbər verdi. Rəşid dedi: «əl-Hərəşidən başqa heç kim bununla bacarmaz».

O, Musa ibn İsanı çıxararaq əl-Hərəşini ölkəyə hakim təyin elədi və o, ölkə sakitləşməyəcən qılıncını onların üzərindən çəkmədi¹⁰⁰. Bundan sonra Rəşid Əhməd ibn Yəzid ibn Useyd əs-Sulamini Ərminiyyəyə vali təyin etdi. O, ölkəyə gəldikdə əl-Hərəşi ilə və həmçinin Hərəşidən əvvəl buraya gələn xorasanlılar ona qarşı çıxdılar və «biz sənə tabe olmayacağıq və itaət etməyəcəyik», - deyərək onunla vuruşmağa başladılar. Onda Rəşid Səid ibn Səlm ibn Qüteybə əl-Bəhilini¹⁰¹ vali təyin etdi. O, ölkəyə gəldikdə əhali bir neçə ay dinc həyat sürdü, (lakin) sonra o, batriklərin¹⁰² mənafeələrinə toxunmağa (zülm verməyə, pis davranmağa) başladı və Bab əl-Əbvab şəhərinin əhalisi ona qarşı çıxaraq ona xidmət edən şəxsə¹⁰³ hücum etdi. Bu vaxt Bab əl-Əbvabın hakimi ən-Nəcm ibn Həşim¹⁰⁴ idi. Səid ibn Səlm onu öldürür. Onun oğlu Həyyun ibn ən-Nəcm ona (Səidə) qarşı çıxır və Səidin Bab əl-Əbvabdakı nümayəndəsini (sərdarını)¹⁰⁵ öldürərək, üsyana başçılıq etməyə başlayır. O, xəzərlərin hökmdarı xaqana məktub yazır və o (xaqan), böyük bir ordu ilə onun yanına gələrək, müsəlmanlara hücum edir, bir çoxlarını öldürür, əsir tutur və beləliklə, Kürün sərhədinə çatır (s. 428). Burada da müsəlmanlardan çoxlu əsir tutur, əhalini qırır və şəhərləri yandırır, qadınları, uşaqları öldürür.¹⁰⁶ Rəşid bunu eşitdikdə çapar¹⁰⁷ göndərir və ona əmr edir ki, Səid ibn Səlmə tutaraq xalqa versin. Lakin o, ölkəyə çatarkən Səid ona mal-dövlət, pul rüşvət verir və o bunları qəbul edir. Bunu eşitdikdə Rəşid Nasr ibn Həbib əl-Mühəlləbini ölkəyə sərdar təyin edərək göndərir. Lakin o burada çox qalmır və Rəşid onu çıxararaq, yerinə Əli ibn İsa ibn Mahanı təyin edir. Lakin o özünü pis aparır, Şirvanın əhalisi ona qarşı çıxır və ölkəni üsyan bürüyür. (Onda) Rəşid Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini vali təyin edir, Əlini isə Xorasana qaytarır. O (Rəşid), Ərminiyyə və Azərbaycan üzərində hakimiyyəti Yəzidə verir. O, ölkəyə gələrək, əhalini sakitləşdirir və ölkədə əmin-amanlıq yaradır, nizariləri və yəmənliləri barışdırır¹⁰⁸, məliklərin və batriklərin¹⁰⁹ uşaqlarının mənafeələrini güdməyə (maraqlarını təmin etməyə) boyun olur. Ölkəni sakitləşdirir.

Sonra Rəşid Xüzeymə ibn Xəzim ət-Təməimini vali təyin edir. O, batrik və məliklərin oğullarını tutaraq, başlarını boyunlarından vurdurur. Xüzeymə onlarla son dərəcə pis rəftar edirdi. Curcan və Sanariya¹¹⁰ ayağa qalxırlar. O, üsyançılara qarşı ordu göndərir. Onlar ordunu dağdırlar. Onda Rəşid onlara qarşı böyük ordu

ilə Səid ibn Heysəm ibn Şu'ba ibn Zahir ət-Təmimini göndərir. O, Curcan və Sanariya əhalisi ilə onları ölkədən qovanacan vuruşur və Tiflisə gedir. Lakin Xüzeymə ibn Xazim heç bir il də burda qalmır, Rəşid onu azad edərək Süleyman ibn Yəzid ibn əl-Asammu əl-Amirini vali təyin edir. O, təmiz bir adam, şeyx idi, lakin o qədər sadələvnh və zəif idi ki, heç bir əmri icra olunmurdu və ölkə az qala əldən çıxacaqdı.

Rəşid əl-Abbas ibn Zəfər əl-Hələlini vali təyin edir. Sanariya ona qarşı ayağa qalxır. O, sanarlarla vuruşur, lakin onlarla bacara bilmir, Rəşid onlara qarşı Məhəmməd ibn Zühəyr ibn Əl-Müseyyibə əd-Dabbini göndərir. O, Rəşidin Ərminiyədəki sərdarlarından sonuncusu idi.

s. 444. əl-Mə'munun dövrü¹¹¹

s. 445. 198-ci ildə (813/814) əl-Mə'mun Həsən ibn Səhli İraqın və digər ölkələrin sərdarı (hakimi) təyin edərək, İraqa göndərdi. Burada (Kufədə) Əbu Saraya adı ilə tanınan əl-Asfar üsyan etmişdi. Onun adı əs-Səri ibn Mənsur əş-Şeybani idi. Onunla ibn Ta' bataba adı ilə tanınan Məhəmməd ibn İbrahim əl-Ələvi var idi... Sonra o ölür və Əbu Saraya onun yerinə Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Zeydi qoyur. Bəsrəni əl-Abbas ibn Məhəmməd ibn Musa əl-Cə'fəri tutur...¹¹² Ərminiyanı Əbdü-l-Məlik ibn Əl-Cəhhaf əs-Sulami və Məhəmməd ibn Attab, Azərbaycanı Məhəmməd ibn Ər-Rəvvad əl-Azdi, Yəzid ibn Bilal əl-Yəməni, Məhəmməd ibn Həmid əl-Həmdani, Osman ibn Afkal və Əli ibn Murr ət-Tai tutur...

s. 453. ər-Radı Əlinin ölümü

s. 461. əl-Mə'mun Tahir ibn Məhəmməd əs-San'anini Ərminiyyə və Azərbaycana vali təyin edir. Deyilənlərə görə, daha doğrusu, onu Həmədandan Hərsəmə ibn Ə'yun oraya göndərmişdi. O, İraqa yollanarkən Varsana gəlmişdir. Bu, Azərbaycanın vilayəti idi. O, Ərminiyyənin qoşun başçıları və onun ordusundakı digər görkəmli şəxslərlə yazışmış və onlar əl-Mə'munun tərəfinə keçmişdilər. Bundan əvvəl¹¹³ buranın sərdarı vəzifəsindən azad edilmiş İshak ibn Süleyman idi. Onunla Ömər, əl-Harun (Huzun), Narse və Əbdü-r-Rəhman var idi. Ər-Ranın batriki və bir dəstə batriklər də gəlmişdi. O əvvəlcə oğlunu çıxardıqlarına görə Bərdəyə hücum etmək istəyirdi. (Lakin) Mə'munun sərdarı Tahir oraya Zuheyr ibn Sənan ət-Təmiminin başçılığı ilə böyük ordu göndərir, onlar görüşür və bütün günü vuruşurlar. s.462 İshak ibn Süleyman və onun adamları qaçırlar. Onun oğlu Cəfər ibn İshak ibn Süleyman əsir düşür. Onu və onunla birlikdə tutulan əsirləri Mə'muna göndərirlər.

Tahir əs-San'aninin işə başlamasından bir neçə gün keçmişdi ki, hakimiyyətdən salınan Əbdü-l-Məlik ibn Əl-Cəhhaf əs-Sulami ona qarşı çıxır. Beyləqanın əhalisi üsyan qaldırır. Onlar Tahiri Bərdə şəhərində mühasirəyə alırlar və bir neçə ay mühasirədə saxlayırlar. Mə'muna xəbər çatır. O, Süleyman ibn Əhməd ibn Süleyman əl-Haşimini vali təyin edir. O, ölkəyə gəlir və hələ də mühasirədə olan Tahiri mühasirədən çıxararaq, azad edir. Əbdü-l-Məlikə aman

verir. Ölkədə vəziyyət qaydasına düşür. Sonra o, Hatim ibn Hərsəmə ibn Ə'yunu Ərminiyyəyə vali təyin edir. O, ölkəyə gəlir və mütəzililərlə¹¹⁴ ifrat milliyətçilər¹¹⁵ arasında qalmış olur. Onlar bir-biri ilə elə vuruşurlar ki, az qala məhv olacaqdılar, sonra barışırlar. Hatim ibn Hərsəmə elə bir neçə gün ölkədə qalmışdı ki, ona atası Hərsəmənin ölüm xəbəri və onun hansı şəraitdə ölməsi (haqqında məlumat) çatır. O, Bərdədən çıxaraq Kisalda¹¹⁶ dayanır və burada qala tikərək hakimiyyətdən ayrılmaq üçün tədbirlər görür. O, Ərminiyyənin patrikləri və vacib şəxsləri ilə, Babəklə və xürrəmilərlə yazışaraq, onlar üçün müsəlmanlarla mübarizənin yüngül olacağını deyir. Babək və xürrəmilər fəaliyyətə başlayırlar və Babək Azərbaycanda qələbə qazanır.

Bu xəbər Mə'muna çatır. O, Bənu Zuhəl (qəbiləsinin) mövlası Yəhya ibn Muaz ibn Müslümü Ərminiyyəyə vali təyin edir...¹¹⁷ o (Yəhya ibn Muaz), vali olduğu müddətdə Babəklə nə qədər vuruşursa da, döyüşlərin heç birində ona qalib gələ bilmir. Mə'mun hələ əvvəllər vəzifədən kənar edilmiş İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi ordu başçısı qoymuşdu.¹¹⁸ Yəhyanın nəticələri qənaətbəxş olmadıqda o, İsanı (yenidən) Ərminiyyə və Azərbaycana vali təyin edir və ona əmr edir ki, ordunun yığılmasını və onun ərzaqla təminatını öz hesabına etsin. İsa ibn Məhəmməd bunları öz hesabına edir. O, Mədinəti-s-Salam (Bağdad) nahiyəsindən ordu yığır və Bağdadda bir nəfər də olsun hərbi səfərbərlikdən (ordudan) yayınan¹¹⁹ adam qalmır. İsa ölkəyə çatdıqda onun yanına piyada dəstələri ilə vuruşa getmək¹²⁰ ... (təklifi ilə?)¹²¹ Məhəmməd ibn ər-Rəvvad gəlir. O, ölkənin bütün başçılarını yanına toplayır ki, Babəkə qarşı çıxsın. O, dar bir keçiddə Babəklə üzləşir. Babək onu məğlub edir və o dayanmadan və arxasına baxmadan qaçır. Əsgərlərdən hazırcavab birisi onu haraylayaraq deyir: «Hara belə, ey Əbu Musa?». s. 463. O cavab verir: «Bunlarla döyüşdə bizimki gətirmir. Biz müsəlmanlarla döyüşdə qorxunc oluruq».

O, Azərbaycandan Ərminiyyəyə keçir. Burada Savad ibn Əbdü-1-həmid əl-Cəhhafi üsyan etmişdi. İsa ona Ərminiyyəyə vali olmağı təklif edir, o isə bu təklifi rədd edərək vuruşmaqda təkid edir. İsa onunla vuruşur və çətinliklə də olsa onu məğlub edir. İsa ibn Məhəmmədin hakimiyyəti altında Ərminiyyədə vəziyyət sabitləşir. Bu vaxt Babək Bəzdə möhkəmlənməkdə idi. Mə'mun Zureyk ibn Sadaqa əl-Azdini vali təyin edir, lakin o heç nə edə bilmir. O, Məhəmməd ibn Həmid ət-Tusini təyin edir. Zureykə valilikdən çıxarılması xəbəri çatdıqda o, (hakimiyyətdən) ayrılır və itaətsizlik göstərir.

Məhəmməd ibn Həmid ölkəyə gəlir. Zureyk onunla vuruşur. Məhəmməd onun adamlarını öldürür və o (Zureyk) aman istəyir. Məhəmməd ona aman verir və Mə'muna göndərir. Məhəmməd ibn Həmid ölkəni qorxu altında saxlayanlardan təmizləyənəcən ölkədə qalır. Babəklə vuruşmaq mümkün olduqda o, döyüşə hazırlaşır və onun üzərinə gedir. Güclü döyüşlərə girir və hər dəfə qələbə qazanır. Sonra o, bir dağ keçidi olan yerə gəlir və ordusu ilə keçiddən çıxarkən Babəkin adamları onlara hücum edirlər, Məhəmməd və onunla olan (görməli) adlı-sanlı

şəxslər öldürülür, əsgərlər qaçırlar, ordunun başına İbn Həmidin qohumu Mehdi ibn Asram keçir. Bu hadisə 214-cü ilin əvvəlində baş verir (m. 829-cu il).

Məhəmməd ibn Həmid öldürüldükdən sonra əl-Mə'mun Abdullah ibn Tahiri Cəbəl¹²², Ərminiyyə və Azərbaycan vilayətlərinə vali (hakim) təyin edir. O, qazıların və xərac işləri üzrə məmurların onun tabeliyinə keçməsi haqda sərəncam verir. Abdullah yola çıxır və Dinəvarda¹²³ dayanır. O, Məhəmməd ibn Həmidin valiliyindəki rəislərə (qoşun başçıları) - Mehdi ibn Asram, Məhəmməd ibn Yusif, Əbdü-Rəhman ibn Həbibə məktub yazaraq, öz vəzifələrində (mövqelərində) qalmalarını bildirir.

Xorasanda Talha ibn Tahir öldükdə əl-Mə'mun onun yerinə Abdullahı təyin etdi və bu haqda fərman və sərəncamı İshak ibn İbrahim və baş qazi Yəhya ibn Aksam ilə ona göndərdi. Həmin il Abdullah Xorasana gəldi. Mə'mun Babəklə vuruşmaq üçün Azərbaycana Əli ibn Hişami, Ərminiyyəyə Əbdü-l-A'lə ibn Əhməd ibn Yəzid ibn Useyd əs-Sülamini (vali) təyin etdi. O (Əbdü-l-A'lə), ölkəyə gəldi. Bu vaxt Curcanı Məhəmməd ibn Attab almışdı. Sanarlar da ona qoşulmuşdular. İbn Attab onunla vuruşur və qalib gəlir. Belə ki, onun (Əbdü-l-A'lənin) nə idarə etmək qabiliyyəti, nə də döyüş məharəti yox idi. Əl-Mə'mun Xalid ibn Yəzid Məzyədi¹²⁴ vali təyin edir. O, İraqda həbsdə olan həmvətənlərini (qohumlarını, həmqəbilələrini) və (s. 464) digər şəxsləri azad edərək əl-Cəzirəyə yollanır, burada ona bir çox rabi'alılar (bənu Rabi'a qəbiləsindən olanlar)¹²⁵ qoşulurlar və bundan sonra onlar ölkəyə (Ərminiyyəyə) gəlirlər. Onlar Xilata çatanda onun yanına Savad ibn Əbdü-l-Həmid əl-Cəhhafi gəlir və Xalid ona aman verir. Sonra o, Naşavaya¹²⁶ yollanır, buranı «bənu mühariblər»in mövlası Yəzid ibn Husn tutmuşdu. Yəzid ibn Husn ondan qaçır. Bundan sonra Xalid Kisala gəlir və burada dayanır (düşərgə salır). O, buradan İbn Attaba müraciət edir və o təslim olaraq (itaətini izhar edərək) onun yanına gəlir və aman istəyir. Xalid ona aman verir və soruşur: «Sanarlar sənə tabedilərmimi?» Məhəmməd ibn Attab cavab verir ki, sanarlar ona tabe deyillər. Onda Xalid onların üzərinə gedir. Curcanda onlara hücum çəkib onları məğlub edir, mal-qaralarını alır. Sonra o, sülh təklif edir və üç min madyan və on min qoyun almaq şərti ilə onlarla sülh bağlayır. Lakin az bir vaxtdan sonra onlar yenidən ayağa qalxırlar, onlarla birlikdə kaysitlər¹²⁷ də üsyana qalxır və Xalidə qarşı çıxırlar. Onların içində (başında) Əli ibn Yəhya əl-Ərməni var idi. Xalid onu əsir alır, bir dəstə adamı da əsir tutur və onları əl-Mə'muna göndərir. Mə'mun onları Əbu İshak əl-Mö'təsimin¹²⁸ yanına yollayır. O da onları öz ordusuna götürərək, yerbəyer edir.

Bundan sonra Mə'mun Xalidin yerinə Abdullah ibn Masad əl-Əsədini təyin edir. Abdullah Xalidi onun (xəlifənin) yanına göndərir. Xalid qorxur ki, onu artıq xəlifənin qabağında qaralayıblar. O isə gələn kimi Xalidi qardaşı əl-Mö'təsimin yanına təyin edir. Abdullah ibn Masad əl-Əsədi ölkəyə gəlir. Lakin az bir müddətdən sonra öz yerinə oğlu Əlini qoyaraq ölür.

Ölkə yenidən ayağa qalxır. Mə'mun əl-Mə'muni adı ilə tanınan əl-Həsən ibn Əli əl-Bəzğisini vali təyin edir. O, ölkəyə gəldikdə burada iğtişaşlar başlamışdır. O, ...¹²⁹ qalasının əhalisi ilə vuruşaraq onu alır və Dəbilə yollanaraq burada dayanır. O, İshak ibn İsmayıl ibn Şu'eyb ət-Tiflisiyə¹³⁰ namə yazaraq, xəracı gətirməyi tələb edir. İshak ona imtina edərək, onun elçilərini qaytarır. O, Tiflisə yola düşür, lakin şəhərə yaxınlaşdıqda İshak onun qabağına (s. 464) gəlir və xəracı (pulu) verir. O buradan gedir.

s. 466, 217-ci ildə əl-Mə'mun Misirdən Dəməşqə gəlir. Burada bir neçə gün qaldıqdan sonra as-Saqra (Yəməndə) gəlir və Əznədə¹³¹ düşərgə salır. Burada Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif ət-Tai, Əbdü-r-Rəhman ibn Həbib və Məhəmməd ibn Həmid ət-Tusi və onun Azərbaycanda (xidmətdə olmuş?) digər əshabələri var idi.

s. 471. əl-Mö'təsimin dövrü¹³²

s. 473. Babəkin qüvvəsi artırdı. Ona artıq Məhəmməd ibn əl-Bais qoşulmuşdu. İsmə əl-Kurdi onun tabeliyində idi. Əl-Mö'təsim İshak ibn İbrahimin qardaşı Tahir ibn İbrahimi sərdar təyin edərək ölkəyə göndərir ki, buranın əhalisi ilə vuruşsun. O, ölkəyə gəldikdə İbn əl-Ba'is Mö'təsimə məktub yazaraq bildirdi ki, onun tabeliyindədir və Babəklə onun əshabələrinə qarşı əməliyyata hazırlaşır. Sonra o, Mərəndin sahibi İsmə əl-Kurdiyə qarşı fitnə qurur, əl-Bais onun qızı ilə evli idi. O, Mərəndə, onun yanına gedir. Sonra onu öz mənzilinə də'vət edərək, ona və onunla olanlara şərab içirdir. Onlar sərxoş olduqda gecə onları Şahi adlanan qalasına aparır, sonra əl-Mö'təsimə göndərir. Mö'təsim ona tərif deyir və mükafatlandırır. Belə ki, Tahir ibn İbrahim onu baş verənlərdən agah etmişdi. İbn əl-Bais Tahirdən zəncir və qatırlar istəmişdi ki, onları qandallayıb onun yanına göndərsin. Tahir onun (əl-Baisin) istədiklərini vermiş və onları əl-Mö'təsimə göndərmişdi. O bu haqda ona (Mö'təsimə) yazmışdı. Əl-Mö'təsim İshakı tənbeh edərək demişdi: «Mən burada sənin qardaşının xidmətini görmürəm. Bu yalnız İbn əl-Baisin mərdliyidir».

O (əl-Mö'təsim), Afşin Heydər ibn Kavus əl-Uşruşanini Babəkə qarşı göndərir və onu hansı vilayətlərdən keçəcəksə, hamısına hakim təyin edir. O özü ilə çoxlu mal (pul) və silah anbarı götürmüşdü. Əl-Cəbələ çatdıqda o buradakı (dağlardakı) avaraları və nəcabətli şəxsləri özü ilə götürür və yoluna davam edir (s. 474). Onunla Babək arasında bir neçə dəfə döyüş baş verir. Onun ordusu Bərzənd¹³³ adlı yerdə dayanır, sonra Sədərəsb¹³⁴ adlı yerə çatır. O, Babəklə bir il müddətində, ta ki, çoxlu qar yağanacan müharibə aparır, sonra Bərzəndə qayıdır. Bundan sonra o öz valisini Sədərəsbə göndərir. O, yoluna davam edir və hər yerdə...¹³⁵ Rüz ər-Rüza¹³⁶ çatır, burada səngərlər qazır, hasarlar çəkir, pusqular qururlar və 222-ci il Ramazan ayının qurtarmasına 9 gün qalmış, cümə axşamı o (Afşin), Bəzzə gəldi. Babək danışıqlar aparmaq üçün onun yanına adam göndərdi. O razı oldu. Onların arasında çay var idi. Afşin Babəkə aman təklif edir. Babək bunu bir gün təxirə salmağı xahiş edir. Afşin ona deyir: «Deməli, sən şəhərini möhkəmlətmək istəyirsən. Əgər sən aman istəyirsənsə, çayı keç!» uzaqlaşır gedir

və döyüş bir az da güclənir (gərginləşir). Müsəlmanlar Bəzz şəhərinə girirlər. Babək altı əshabəsi ilə qaçır. Afşin Bəzz şəhərindəki yeddi min altı yüz müsəlman əsirini azad edir.

Babək yun paltarda (donda)¹³⁷ qatıra minib gedirdi. Afşin Ərminiyyə və Azərbaycanın batriklərinə məktublar göndərərək, onu tutmağı əmr edir və onu gətirənə min (dənə) min dirhəm (1 mln) verməyi, onun ölkəsini əfv etməyi vəd edir. Babək Səhl ibn Səbat¹³⁸ adlı batrikin yanına gəlir. O, Babəki tutur və bu haqda Afşinə xəbər verir. Afşin Babəkin dalınca (adam) göndərir, onu tutur və qələbə barəsində, (həmçinin) gördüyü tədbirlər haqqında xəlifəyə xəbər verir. O, qələbə elan edir və bu xəbəri (ölkənin) hər yerinə göndərir. Ölkə sakitləşəndən sonra o öz yerinə Mankcur əl-Fərqanini (oğlunun dayısını, yəni öz qaynını) təyin edərək gedir.

O, əl-Mö'təsimin yanına Samarrağa¹³⁹ gələrkən onu uzaqdan sərkərdələr və xalq qarşılayır. O, 223-cü il Səfər ayının sonuna iki gecə qalmış şəhərə daxil olur. Onun qabağında filin üstündə Babək gedirdi. Mö'təsimin qabağına gətirildikdə o, Babəkin əllərini və ayaqlarını kəsməyi əmr edir, sonra onu öldürərək, Samarrada çarmıxa çəkdirir. Onun (Babəkin) qardaşı Abdullahı isə Bağdada göndərir. İshak ibn İbrahim onu edam edir və Bağdadın cənubi-şərqində, körpünün başında çarmıxa çəkir.

Afşin Azərbaycana gəldikdə Ərminiyyəyə vali Məhəmməd ibn Süleyman əl-Azdi əs-Səmərqəndini təyin edir. O, (ölkəyə) gəldikdə ər-Randa¹⁴⁰ Səhl ibn Səbat üsyan qaldırmışdı. Məhəmməd buranı (Arranı) alır və onun ölkəsinə daxil olur. Lakin Səhl ona hücum çəkir və onu qaçmağa vadar edir. (Bu vaxt) Varsanda Məhəmməd ibn Ubeydullah əl-Varsani üsyan qaldırır. Afşin ona qarşı Mankcuru göndərir, lakin ona görə Əli ibn Yəhya əl-Ərməni xahiş edir və əl-Mö'təsim ona aman verir. Əli ibn Yəhya onunla əl-Mö'təsimin yanına gəlir. Sonra Afşin Ərminiyyəyə Məhəmməd ibn Xalid Buxaraxuzahı vali təyin edir. O, ölkəyə gəldikdə sanarlarla vuruşur və Tiflisə gəlir. Burada onu İshak ibn İsmayıl çox hörmətlə qarşılayır və yola salır (hədiyyələr verir?). Sonra o, (Afşin) Ərminiyyəyə Əli ibn əl-Hüseyn ibn Siba' əl-Qeysini vali təyin edir. Ölkənin əhalisi onu o qədər zəif hesab edirdi ki, ona acizliyinə və miskinliyinə görə «yetim» adını vermişdi. Əl-Mu'təsim Xalid ibn Yəzidi Ərminiyyəyə və Diyar Rabi'a¹⁴¹ nahiyəsinə vali təyin edir.

Bu xəbər Ərminiyyəyə çatdıqda burada hər bir hakim (mövqələrinə) möhkəmləndirir, onların (Xaliddən) qorxusu artır və onlar üsyan qaldırırlar. Ərminiyyənin poçt rəisi Mənsur ibn İsa əs-Səbi'i bu haqda Mö'təsimə yazır və o, Xalidə öz yerinə Əli ibn əl-Hüseyni qoyaraq qayıtmağı əmr edir. Lakin bir neçə gün keçmiş Bərdədəki qoşun məvacibini tələb edərək ona qarşı çıxır. O deyir ki, onda heç nə yoxdur və bütün vəsait (əməval) ölkənin əhalisindədir. O, əhalidən (vergi) tələb edir. Onlar imtina edirlər və öz qalalarında möhkəmlənirlər. Sonra danışıqlar aparır və birləşərək onu Bərdədə mühasirəyə alırlar. Mö'təsim

Həmdaveyh ibn Əli ibn əl-Fadlı ölkəyə göndərir. O, Naşavaya gəlir. Yəzid ibn Husn onun qabağına çıxaraq aman istəyir. ...¹⁴² O məğlub olmaqdan qorxaraq, onlara toxunmur.

s. 477. Afşinin tutulmasının birinci səbəbi o idi ki, oğlunun dayısı, yəni Afşinin qayını - onun (Afşinin) Azərbaycanadakı valisi Mankcur əl-Fərqani (hakimiyyətdən) ayrılmışdı. Babəkin tərəfdarları da ona qoşularaq Varsana gəlmiş və Məhəmməd ibn Ubeydullah əl-Varsanini və Sultanın övliyalarını öldürmüşdülər. Mö'təsim Afşinə deyir: "Mankcuru gətir! Afşin onun dalınca böyük ordu ilə Divdad adı ilə tanınan Əbu Sacı göndərir. Sonra Mö'təsimə xəbər çatır ki, o, Afşinin əmri ilə (hakimiyyətdən) ayrılmışdır və o, Əbu Sacı ona köməyə göndərmişdir. Onda Mo'təsim Məhəmməd ibn Hammadı poçt rəisi təyin edərək (ölkəyə) göndərir, Buğa ət-Turki də Mankculla vuruşmağa göndərir. Onun əsl mənadə vuruşduğunu gördükdə Mənkcur ondan aman istəyir. O aman verir və onu Samarraya aparır. Bu vaxt Afşin artıq həbsdə idi. O, 226-cı ildə həbs olunmuşdu. Sonra o, həbsdə ölür və lüt şəkildə Samarrada Ammat qapısında (günorta bir saat müddətində) dar ağacından asılır, sonra endirilərək odda yandırılır.

s. 479. Harun ibn əl-Vasiq billahın dövrü¹⁴³

s. 481. Ərminiyyə ayağa qalxır. Buradakı ərəb əhali (ərəblər), batriklər və işğalçılar (qaçaqlar?) hərəkətə gəlirlər.

Dağların və Bəb əl-Əvbabın hakimləri onlara məxsus torpaqları tuturlar. Sultanın hakimiyyəti zəifləyir, əl-Vasiq Xalid ibn Yəzid ibn Məzyədi vali təyin edərək, yola düşməyi əmr edir və ona Diyar Rabi'anın vilayətlərindən birini verir. O, böyük ordu ilə yola düşür. Ölkədəki işğalçılar bu xəbəri eşitdikdə ondan (Xaliddən) qorxurlar. Onların çoxu hakimiyyətdən dönmədikləri haqda (Xalidə) yazır və ona hədiyyələr göndərirlər. O deyir: «Mən hədiyyəni yalnız onu mənə şəxsən təqdim edəndən alacağam». Bu onları daha çox qorxudur. O, İshaq ibn İsmayıldan yanına gəlməyi tələb edir. O gəlmir. Onda Xalid özü onun (dalınca) gedir. O az qala İshakı ələ keçirəcəkdə, lakin xəstələnir və bir neçə gün (orada) qalaraq ölür. Onu tabutda Dəbilə gətirir və burada dəfn edirlər. Onun əshabələri (adamları) dağılışı. Ölkədə vəziyyət yenidən pisləşir. Vasiq Məhəmməd ibn Xalidi atasının yerinə təyin edir, Məhəmməd (xəlifəyə) atasının adamlarının dağılışması haqda yazır və onları qaytarmağı xahiş edir. O, Əhməd ibn Bistami Nusaybinə göndərir. O (burada) vuruşur, (adamları) həbs edir, evləri yandırır. Atasının əshabələri və mövlaları Məhəmmədə qoşulandan sonra o, sanarlara və İshaka qarşı vuruşur, o vaxtacan ki, onlar ölkədən çıxarılır və qaçırlar. Məhəmməd ölkəni idarə etməkdə davam edir.

s. 484. Cə'fər əl-Mutəvəkkilin dövrü.¹⁴⁴

s. 486. Azərbaycanın Mərənd adlanan nahiyəsi Məhəmməd ibn Əl-Ba'is tərəfindən zəbt olunmuşdu. Azərbaycanın hakimi Həmdaveyh ibn Əli onunla vuruşur, sonra...¹⁴⁵ və Sultanın qapısına göndərir. O (xəlifənin yanına) gəldikdə Həmdaveyhdən şikayət edir (Həmdaveyhi qaralayır). Öhdəsindəki vəsaiti

mənimsədiyinə görə Hamdaveyhi tutur, İbn əl-Ba'isi isə azad edirlər. O burada bir ay qalır, sonra Samarradan Mərəndə qaçır. Bu nahiyədəki avaralar (qaçaq-quldurlar) ona qoşulurlar və onlar itaətdən çıxaraq, üsyan qaldırırlar. Onda xəlifə Hamdaveyhi həbsdən azad edərək, ölkəyə vali təyin edir və o, (İbn əl-Ba'isin) üzərinə gedir. onunla vuruşur və öldürülür.

İbn əl-Ba'isin mövqeyi güclənir. Ona qarşı Türk Zirək göndərilir. O onunla vuruşur. Sonra ona qarşı Attab ibn Attab göndərilir. Bu zaman ölkənin valisi kiçik Buğa (Buğa əs-Sağır) idi. O, (Attab) burada bir neçə ay onunla (İbn əl-Ba'islə) vuruşur. Sonra ona aman verir. O (İbn əl-Ba'is) Attabın yanına gəldikdə Attab onu Sultanın yanına göndərir. O, İshak¹⁴⁶ tərəfindən həbs edilir. Bu, 235-ci ildə (849-850) baş vermişdi. O, həbsdə az bir zaman qalaraq ölür. Buraya həmçinin Yəhya ibn Rəvvad gətirilir. Ona ehtiram göstərilir və vəzifə (hakimlik hüququ) verilir.

s. 489. Ərminiyyədə vəziyyət gərginləşdi. Burada batriklər və başqaları hərəkətə gəlir və öz əraziləri üzərində hakimiyyəti ələ alırlar. Əl-Mütəvəkkil Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusifi vali təyin edir. O, ölkəyə getmək üçün yola hazırlaşaraq, paltarlarını gətirməyi əmr edir və geyinir. Elə ayaqqabısının bir tayını geymişdi ki, heç bir səbəb olmadan yıxılıb ölür. Əl-Mütəvəkkil onun oğlu Yusifi vali təyin edir. O yola çıxır və ölkəyə gəlir. O, batriklərlə yazışır və onların bəziləri ona cavab verirlər. Baqrat ibn Aşot onun yanına gələrək, aman istəyir. O onu əl-Mütəvəkkilin yanına göndərir və ...¹⁴⁷ Onunla...¹⁴⁸ vuruşur və onu (Yusifini) öldürür. Ölkədə vəziyyət pozulur (pisləşir) və əl-Mütəvəkkil Böyük Buğanı (Buğa əl-Kəbiri) ölkəyə göndərir. O, Arzana çatdıqda onun yanına Bidlisi ələ almış Musa ibn Zurar gəlir və aman istəyir. Buğa onu qandallayaraq əl-Mütəvəkkilə göndərir. Sonra o, Bak¹⁴⁹ adlı yerə gəlir. Burada Aşot ibn Həməzə olurdu. Buğa onu mühasirəyə alır, sonra aman verərək Samarraya göndərir. Orada Ammat qapısında onun başını vuraraq, çərmixə çəkirlər.

O (Buğa), Tiflisi tutmuş İshak ibn İsmayıl¹⁵⁰ məktub yazaraq, yanına gəlməyi tələb edir. (s. 490) O cavab yazaraq bildirir ki, Sultanın itaətindən çıxmamışdır və əgər ona pul lazımdırsa, o verər, əgər adamlar lazımdırsa göndərər, lakin özü gələ bilməz. Buğa ona qarşı gedir, vuruşur və qalib gəlir. Onun başını vuraraq, Sultana göndərir. Sonra sanarların üzərinə gedir və onlarla vuruşur. Sanarlar ona qalib gələrək ordusunu darmadağın edir və onu qaçmağa məcbur edirlər. O (Buğa) kimə ki, aman vermişdi, onları təqib etməyə və tutmağa (həbs etməyə) başlayır. Bir çoxları qaçır və rumluların, xəzərlərin və saklabların hökmdarları ilə yazışaraq əlaqəyə girir və böyük qüvvə toplayırlar. Bu haqda əl-Mütəvəkkilə xəbər verirlər. O, Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini ölkəyə göndərir və o, ölkəyə gəldikdə üsyançılar sakitləşir. Məhəmməd onlara verilmiş amanı bərpa edir.¹⁵¹

s. 494. Əhməd əl-Müstəinin dövrü.¹⁵²

s. 496. Həmin il, yəni 249-cu ildə (863/864) o (xəlifə), Əli ibn Yəhya əl-Ərminini Ərminiyyəyə vali təyin edir. Burada vəziyyət pis idi. O, Məyyəfariqinə¹⁵³

yollarını. Rum hücumu keçmiş və İslam ölkələrinin içərilərinə girmişdi. Həmin ölkələrin əhalisi Əli ibn Yəhyayə qoşulurlar. Onlar Ruma qarşı getmək haqqında onunla razılaşırlar və onu döyüşə təhrik edərək birgə Rum ordusunun qabağına çıxırlar. Şiddətli vuruş baş verir. O (Əli ibn Yəhya) öldürülür. Rumlular onun bədənini (cəsədini) götürürlər. Bu onun düşməni üçün böyük qələbə (uğur) idi. Onlarsa çox məyus olurlar.¹⁵⁴

s. ... əl-Mu'tazzın dövrü¹⁵⁵

s. ... Şimşatın¹⁵⁶ hakimi İbn Mücahid, Fələstinin hakimi İsa ibn Şeyx, Misirin hakimi Yəzid ibn Abdullah və İsfahanın hakimi İmran ibn Mehran (hakimiyyətdən) ayrılırlar. Əl-Mu'tazz Hatim ibn Zureyki Şimşata göndərir. O, İbn Mücahidə və (Şimşatın) əhalisinə hücum edir, onu (İbn Mücahidi) və bir neçə nüfuzlu şəxsi tutaraq, Amidə gətirir və onların başlarını vurur.

s. 507. Əhməd əl-Mütəmid 'aləllahın dövrü¹⁵⁷.

s. 508. 257-ci ildə (870-871) səmada güclü işıq (şərqdən qərbə tərəf), sonra zəlzələ baş verir.

s. 510. Həmin il Məhəmməd ibn Əli ibn Yəhya əl-Ərmini yay yürüşünə çıxır. Əl-Mütəvəkkilin mövlası xədim Şənif də ona köməyə gəlir. Onlar Lamis çayı yanında görüşürlər və rumlulara 4 aylıq barışıq təklif edirlər. Bu, 258-ci il Ramazan ayında (872-ci ilin iyulu) baş vermişdi.

s. 511. 259-cu ildə (872-873) böyük zəlzələ, Nilin daşması.

Qeydlər və şərhlər

I cild.

1. **Carbi** - Xilafətin dördüncü, şimal canişinliyi. «Kitab əl-buldən»də Yaqubi bu termini «əl-Cady» və ya «Cudayy» («Şimal ulduzu», «Oğlaq bürcü») formasında işlədir (*Ал-Йакуби. Китаб ал-булдан /Изд. Де Гье. ВГА. Лейден, 1892, VII. 268. 320*). Əl-Carbi formasının elmi ədəbiyyata daxil olması mənbəni nəşr etmiş de Quyenin adı ilə bağlıdır. Yaqubinin «Tarix» əsərinin Beyrut nəşrində də biz «Carbi» formasını görürük. De Que bu termini suryani dilindəki garbayo («şimal») ilə əlaqələndirir. N.Vəlixanlı Yaqubinin yer kürəsinin bölgələrini Məşriq və Məğrib qisimlərinə ayırmasını və Şimal küləyinin mənbəyi sayılan Bənət Nəşin (Böyük Ayı bürcü) kürsüsünün Məğribə aid edilərək əl-Cady (əl-Cudayy) adlandırılmasını nəzərə alaraq, şimal canişinliyinin «əl-Cady» adını məqbul hesab edir ki, bu da «Şimal ulduzu ölkəsi» kimi açıqlanır. (*Ибн Хордадбех. Книга путей и стран, /перевод. комментариев, исследование, указатели и карты Н.Велихановой/. Баку. 1986. с.288*) Yunan müəllifləri də Qafqazı Şimal ulduzu ilə əlaqələndirilən Böyük Ayı bürcü altında yerləşdirirdilər. Tövratdakı «müqəddəs Asiya» («As» - Böyük Ayı bürcü) Kiçik Asiya və Qafqaz Tavrına aid edilirdi (*П.К.Услар. Древнейшие сказания о Кавказе, ССОКГ. вып. X. с. 44*).

2. Tövratda Babil həngaməsi, xalqların, dillərin ayrılması patriarx Everin adı ilə bağlıdır (*Библейская энциклопедия. Труд и издание Архимандрита Никифора. М, 1891 /репр.изд. Свято-Троице-Сергиевой Лавры. 1990, с.209*). Eber Suriya və Fələstinin yəhudilərdən əvvəlki əhalisi sayılan hürri-amorey tayfalarının mifik əcdadı sayılır (*И.М. Дьяконов. Языки Древней Передней Азии. М., 1967. с. 353, 355*).

3. Tövrət geneologiyasında Simin övladları: Elam, Assur, Arfaksad, Lud, Aram göstərilir. Arfaksad Midiya şahının adı kimi də verilir (*Библейская энциклопедия. с. 645-647. 62*).

4. Amur (Tövratda Homer) etnonimi də, ola bilsin, qərbi sami tayfaları amoreylərlə (akkad, «qərblilər») və ya Qurandakı «İmran övladları» ilə bağlıdır. Homeritləri qədim kimmer tayfaları ilə bağlamaq cəhdləri də olub (*Библейская энциклопедия, с. 169*).

5. Tövrata görə, Yafəsin övladları Avropada və şimal-şərqi Asiyada məskunlaşırlar. «Kitab əl-buldən»də Yaqubi Caumər (Amur, Homer) və Tubəli Yafəsin oğlanları kimi verir. O yazır ki, Yafəsin bütün övladları şərq torpaqlarında məskunlaşır, yalnız Caumər və Tubəlin oğlanları olan Saklab və Burcanın nəsilləri hələ rumlular hakimiyyətdə gəlməmişdən əvvəl Rum torpaqlarında yerləşirlər (*Ал-Йакуби. Китаб ал-булдан. VII. с. 16*).

6. Burcanlar Dunay bolqarları hesab olunurlar. İbn Xordadbex «Burcanı»

Makedoniyanın şimal qonşusu adlandırır (*Ибн Хордадбех. с. 98, 282; В.В. Бартольд. Арабские известия о русах. Соч. 2т. ч 1. М. 1963, с.819-820*). Yaqut əl-Həməvi (*l. 110*) Burcanı xəzərlər nahiyəsində şəhər kimi göstərir. Ola bilsin, Volqa bolqarlarını nəzərdə tutur.

7. **Deyləm** - Gilanın cənubunda dağlıq əyalət.

8. **ət-Təbər** - Tapuristan. Ərəb mənbələrində Təbəristan formasını almışdır. Daha sonra fars mənbələrindəki Mazandarana uyğun gəlir. Bu yer adlarının sadalanmasında ardıcılıq gözlənilmir. Görünür, Yaqubi məlumatı müxtəlif mənbələrdən götürmüşdür. İbn Xordadbeh Carbiyə daxil olan əyalətləri sadalayarkən Təbəristandan, Cilandan sonra al-Babr və Taylasanı, sonra əl-Xəzər, əl-Lan, as-Sakalib, al-Abarı qeyd edir. Belə ki, burada da, digər mənbələrdəki kimi, Taylasanla yanaşı al-Babr ola bilər. V.Minorski əl-Babrı Talışdan qərbdə Ərdəbil və Zəncan arasında lokalizə edərək Tarom və Xalxalla eyniləşdirir (*Худуд ал-алам. 391: Ибн Хордадбех. с. 106. 219*)

9. **Taylasan** - farsca Talışanın ərəb formasıdır (*Yakut. Mu'cam al-buldan. Beyrut. 1950. c III. s.571*).

10. **Cilan (Gilan)** - Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində əyalət. Döyüşkən əhaliyə malik bu əyalət adətən müstəqil olurdu.

11. **Filan** - cənubi Dağıstanda feodal qurumu. Bu termin, ola bilsin, İran şahlarının Qafqaz qarnizonlarında yerləşdirdiyi mərzban xionitlərlə bağlıdır (*С.А. Сулейманова. Кавказия ве аварлар. Турклер. в. 2. Анкара. 2002. с.678*). Filan haqqında aşağıda bax: q. 12 (с. II).

12. **əl-Lan** - Şimali Qafqaz əyaləti olan Osetiyanın tarixi ərazisi.

13. **Xəzər** - Şərqi Avropa və Şimali Qafqaz ərazilərini əhatə edən Qərbi Türk xaqanlığı (türkütlər). Türkütlərdən əvvəlki xəzərlər bu ərazinin qədim as-yaş etnik təbəqəsinə aid edilir.

14. **Dudaniyə** - didoqlar cənubi Dağıstanda ando-sez qrupuna aid olan qafqaz xalqıdır. Lakin suryani mənbələrindəki Bet Dadu» daha geniş mənə kəsb edir və ümumiyyətlə dağlıq Dağıstana, ərəb mənbələrindəki «dağlıq ölkə» - Sərigə uyğun gəlir (*Н.В.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л. 1941. с. 82. 165: А.Р.Шихсаидов. Ислам и средневековом Дагестане (VII-XVвв. Мх.. 1969. с. 38-39)*)

15. **ər-Ran** - Aran (Albaniya)

16. **Curzan** - Gürcüstan

17. **Basfurcan** - Yaqut yazır ki, Basfurcan «Aranın vilayətidir. Paytaxtı Naşavadır. Ona Naxçıvan da deyirlər» (*Yakut. 1. 624*).

18. **Sisacan** (Sisakan) - Alban əyaləti Sünik. Albanların əcdadı sayılan Aran «Alban tarixində» Yafəsin övladlarından olan Sisakin nəslindən sayılır (*Мoiseй Каланкатуйский. История Албании. Пер.К.Патканова. СПб.. 1861. кн.1. гл.4*)

19. **Qubad** - İran şahı I Qubad (488-531)

20. **Ənuşirvan** - I Xosrov Ənuşirvan (531-579)
21. **Bab əl-Əbvab** - Dərbənd
22. **Tabarsaran** - cənub-şərqi Dağıstanda vilayət.
23. **Bələncər** - Dərbənddən 25 km cənubda yerləşən Bilicidə (Torpaq-qala) lokalizə olunur.
24. **Qalıqala** - ola bilsin, Qılqılçay (Şabran) səddi nəzərdə tutulur (*bu haqda bax: K.B.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л. 1959. с. 271*). Əl-Bəlazuri də Qubadın Şarvan vilayəti ilə Alan qapısı arasında çiy kərpicdən sədd tikdirməsi və sədd boyunca 360 səhər saldırması haqqında məlumat verir (*Futuh əl-buldən. Qahirə, 1956. I t. s.231; Балазури. пер. П.К.Жузе (Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и перевод. Б.. 1927). с.5-7*). Lakin o, Qalıqala şəhərinin salınmasını rumluların (bizanslıların) hakimiyyəti dövrünə aid edərək, bu dövrdə hakimiyyətdən ayrılmış Ərminyəkos hökmdarının arvadının adı (Qali) ilə bağlayır (*Futuh. I. 234*).
25. Təbəri Ənuşirvanın Bab əl-Əbvabdan əvvəl Firuz və Qubadın möhkəmləndirdiyi Sul nahiyəsində istehkamlar qurduğunu qeyd edir. (*А.Р.Шихсаидов. Выдержки из книги ат-Табари «История посланников и царей». - Памятники истории и литературы Востока. М. 1986. с.69-70. 81-82*). Albaniyanın şimal-qərbində təxmin etdiyimiz bu Sull nahiyəsi Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən Sul vilayəti ilə və yaxud Dərbəndlə (Çola-Sul) qarışdırılmamalıdır. Bu haqda bax: *С.А.Сулейманова. Этнополитическая история северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках. Известия НАН Азербайджана (серия истории, философии, права) 2004. № 4. с. 63*
26. əl-Mavriyan - Bizans imperatoru Mavrikiy (582-602).
27. **Xuttal** - Əmu Dərya nahiyəsində vilayət. Müasir Küləbin ərazisinə uyğun gəlir.
28. **əl-Qudyan** (Q.v.d.yan) - ola bilsin ki, Şərqi Türküstanda toxarların yaşadığı Xotan nəzərdə tutulur. V.Bartold saklara aid edilən toxarları yueçjilərle, kuşanlarla bağlayır (*B.B.Бартольд. Туркестан в древности. Соч. т.II. ч.I. с. 112*). Qırğız tayfası Kodanla da əlaqəni təxmin etmək olar.
29. Usruşana, Soqd, Fərqanə, Şaş (müasir Daşkənd) islamdan əvvəl Orta Asiyada mövcud olan vilayətlərdir.
30. **Xarluxiyyə** - karluklar (qelolu), tuquzquzların qərb qonşuları. Orta Asiyanın şərqində, Sintsyanda yaşayan türk tayfası.
31. **Tuquzquz** - Tokuz oquz türk tayfaları indiki Çin Türküstanının şərq hissəsinə (Turfan) sahib idilər. 794-cü ildə bu ərazini tibetlər, 866-cı ildə uyurlar tutmuşdu və bu ad uyurlara keçmişdi (*Бартольд*). С.491. 827)
32. **Kimak** - İrtiş çayının yuxarı axarlarında qırğızlardan qərbdə yaşayan türk tayfaları. Qırpaqlar onların qərb qolu hesab olunur.
33. Tübbət- tibet tayfaları (tufan)

II cild

1. Xəlifə Ömər ibn əl-Xəttab (634-644).
2. H. 22-ci ildə Dərbəndin işğalı zamanı şəhərin hakimi Mərzban Şəhriyar idi. O təzminat vermək şərti ilə şəhəri ərəblərə təslim etmişdi. Bu haqda geniş məlumat İbn əl-Əsirdə verilir. Azərbaycan ilk dəfə İranın Rey və Qəzvin şəhərlərinin istilasından sonra h. 18-ci ildə (639-cu il) Hüzeyfə ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə ərəb ordusu tərəfindən istila edilmişdir. Azərbaycan ordusu məğlub olduqdan sonra İsfəndiyar ərəblərlə sülh bağlamaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu haqda Bəlazuri, Təbəri, İbn əl-Əsir və anonim Suriya xronikası məlumat verir. (Bax: Z.Bünyadov. *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, İBN, s. 79-80). Təbəri Dərbəndin işğalı zamanı Əbd ər-Rəhman ibn Rəbianın fars mərzbanı Şəhrbarazla danışıqlar aparmasını qeyd edir (*Шихсаидов. Выдержки, с. 72-74*)
3. Suriya və Bizansdakı qələbələrə və məşhur olan ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmə, Yaqubi bu hadisələrdən bir qədər əvvəl 20-ci ildə Həbib ibn Məsləmənin Ruma yürüşünü təsvir edir. (*Yaqubi. II, s.155*). Həmin ildə misli görülməmiş zəlzələnin baş verməsi göstərilir (*Yaqubi, II, s. 156*).
4. Xəlifə Osman (644-656)
5. Səlman ibn Rəbi'a'nın bu yürüşü h. 25-ci ildə (m. 694) baş vermişdi. Kufinin məlumatına görə Səlman ibn Rəbi'a iraqilılarla Ərməniyə istiqamətində yola düşür. Əhali dağlara, meşələrə çəkilir, qalalarda möhkəmlənir. Səlman ibn Rəbi'a yolda ona rast gələn şəhərləri, qalaları alaraq və ölkəni ona qarşı olanlardan təmizləyərək, Arran ölkəsində yerləşən Beyləqana çatır. (*Kufi. s. 112. tərc s.9.*)
6. Beyləqan - Örenqalada xarabalıqları qalmış orta əsrlər şəhəri. Monqollar tərəfindən dağıdılmışdır (*İbn Xordadbeh. s.297.*).
7. Kufi Səlman ibn Rəbi'a'nın işğal etdiyi şəhərlərdən kontribusiyə - pulla təzminat almasını və öz əsgərləri arasında bölüşdürməsinə, Bəlazuri vergi (cizyə) vermək şərti ilə sülh bağlamasını göstərir. «Dərbəndnamə»də işğal olunmuş yerlərin əmirlərinin ərəb sərkərdəsinə müxtəlif hədiyyələr və vilayətlərdəki sərvətləri təqdim etmələri qeyd olunur. (*Kufi, s.9-10; Balazuri, s.8; Şixsaidov, s. 89, Derbendname, s. 620*).
8. Kufi Səlmanın Beyləqan və Bərdədən sonra Curcana hücum etməsini və bundan sonra geri dönərək Kürü keçməsinə və Şirvana, sonra Şabran və Maskata gəlməsini və buradan dağ hökmdarlarına elçilər göndərməsini qeyd edir.
9. **Masqat** - Bizans və erməni mənbələrindəki «massaqetlər» və ya «Maskut» ilə əlaqələndirilir. Müasir Müşkürdə lokalizə olunur. (*Миnorский, с 110. Гадло. с*). Yaqut Maskatı Xəzər dənizi sahilində, Dərbənd və Lakz arasında yerləşdirir. Z.Bünyadov Maskatın orta əsrlərdə Qusar rayonunun və Tabasaranın torpaqlarını əhatə edən vilayət olmasını göstərir (*İzzətdin İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix (tərcümə, qeydlər və şərhlər Z.Bünyadovundur), B..1998, s.161,q.15*)

10. **Şabran** (Şabaran) - Qafqaz dağlarının cənub-şərq qolunun şimal-şərq yamaclarında, Samur çayı hövzəsində ərazi. Sonradan Şirvanşahlar, əl-Babın əmirləri və Arran hakimləri arasında bu ərazi üstündə çəkişmələr olmuşdur. Z.Bünyadov Şabranın Dəvəçi yaxınlığında yerləşən orta əsr sahilyanı şəhəri olduğunu qeyd edir. (*İbn əl-Əsir, s. 161*)

11. Kufidə «Lakzın, Filanın və Təbəristanın (Tabarsaran) məlikləri», Balazuridə «Şirvanın, Layzanın, Tabarsaranın, Filanın, Xursanın şahları» gedir. Yaqut Filanı Tabarsaranın yanında yaşayan tayfa kimi göstərir. Mas'udi «Filanşah» ifadəsini Sərir hökmdarının titulu kimi verir. Balazuri və İbn Xordadbeh isə Sərir və Filanı müxtəlif yer adları və ya keşik məntəqələri «Bab» kimi verirlər. (*Ибн*

Хордабех. Книга путей и стран /пер., ком. Н.Велиханлы). с. 109. В.Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда М. 1963. с. 137.)

12. V.Kotoviç Bələncəri Dərbənddən 25 km cənubda, Bilicidə yerləşən Torpaq-qalada lokalizə edir. (*В.Г.Котович, О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Баланджара и Торгу, Сб., «Древности Дагестана», Мх.. 1974. с. 199*). Lakin Bələncər, görünür, Dərbənddən şimalda yerləşmişdir. Kufi Səlmanın Dərbəndə daxil olduqdan sonra yoluna davam edərək Baruzaya (Tarqu), sonra Bələncərə çatmasını qeyd edir. Mə'sudi əl-Bəbdən 8 günlük məsafədə yerləşən Xəzər paytaxtı Səməndərin Səlman tərəfindən işğalından sonra paytaxtın Atilə (Səməndərdən 7 günlük məsafədə) köçürülməsini qeyd edir.

13. **Bələncər çayı** - M.İ.Artamanov bunun Sulak çayı olmasını təxmin edir. (*М.И. Артамонов. История хазар. Л.. 1962с. 207*).

14. Bu hadisələr İbn əl-Əsirdə, Kufidə və əsasən, ərəb müəlliflərinin əsərlərindən kompilyasiya olan yerli mənbə - «Dərbənd-namə»də daha geniş təsvir olunur (*S.Süleymanova. «Dərbənd-namə»nin Zaqatala nüsxələri. - Средневековый Восток. Б., 1993. с.172-174*).

15. Hüzeyfə ibn əl-Yəməni h. 42-ci ildə (661-662) Dəməşqdə ölmüşdür.

16. Muğira ibn Şü'ba, görkəmli ərəb sərkərdəsi (602-670).

17. Həzrət Əli Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu və silahdaşı.

18. Bu məlumat Jüzenin tərcüməsində ötürülüb. Bu haqda digər mənbələrdə məlumat verilmir. Görünür, bu təyinat elə bir əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Bu qeyd bir daha Ya'qubinin şiə ənənələrinə bağlılığını sübut edir.

19. Əməvilər sülaləsinin V xəlifəsi Əbdü-l-Malik ibn Mərvan (685-705-ci illər).

20. Küfi xəlifə Əbdü-l-Malikin qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin etməsi və oğlu Məsləmə ibn Əbdü-l-Malik ibn Mərvanı da onun yanında Ərminiyədə yerləşdirməsi haqda məlumat verir. Məsləmə əmisinin əmri ilə Dərbəndə hücum edərək, şəhəri alır və böyük

qənimətlərlə Ərminiyənin ortasında olan əmisi Məhəmməd ibn Mərvanın yanına gəlir. Kufi, İbn Təqriberdi Məsləmənin Dərbəndi 95-ci ildə fəth etməsi haqda məlumat verir.

21. Ərəbcə «hur» («ahrar») - azad, zadəgan mənasını verir. Digər tərəfdən, «ahrar», «naharar» fars termininin naqis forması da ola bilər. Mənbələr (Qevond və başqaları) xəlifə II Ömər in xəlifə Əbdü-l-Malikin dövründə Məhəmməd ibn Mərvan Ərminiyədə nahararlara divan tutarkən əsir alınmış əhalinin geri qayıtmasına icazə verməsini qeyd edirlər. (Bu haqda bax: *V.B.Бартольд. Халиф Омар и противоречивые известия его личности. Соч.. VI т., с. 518*).

22. Bu hadisələr həmin dövrə aid yeganə yerli mənbə olan «Alban tarixi»ndə və erməni mənbələrində geniş təsvir olunur. «Albaniya tarixində» Məhəmməd ibn Mərvanın yürüşü 697-698-ci ilə aid edilir. Bu haqda bax: *Moisey Kalankatuklu, Albaniya tarixi, (müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Z.Bünyadovundur). B., 1993, s. 230-231. qeyd. 32.*

23. Məhəmməd ibn Mərvan h. 101-ci ildə (719-720) vəfat edib. «Alban tarixi» bu hadisələrin təsvirindən sonra Məhəmmədin (Məhəmməd ibn Mərvan) Suriyaya gələrək ağır xəstəliyə düşər olması və yeddi ay əzab çəkərək ölməsi haqda məlumat verir.

24. Xəlifə Valid ibn Əbdü-l-Malik (705-715)

25. Mətdə bu yer silinib. «Alban tarixi» 709-710-ci ildə (erməni təqvimii ilə 158-ci il) xəzərlərin Albaniyanı zəbt etməsi və bundan iki il sonra Albaniyaya Əbdü-l-Əzizin gəlməsi haqda məlumat verir. Burada, görünür, Ya'qubidəki Əbdü-l-Əziz ibn Valid nəzərdə tutulur. Təəssüf ki, onun Azərbaycana və Ərminiyəyə vali təyin olunmuş Məhəmməd ibn Mərvanla əlaqədar fəaliyyətinə dair məlumat yoxdur. Kufi yazır: «Məhəmməd ibn Mərvan qardaşı oğlu Məsləmə ibn Əbdü-l-Maliki yanına çağırır və ona əl-Baba, orada yerləşən xəzərlərə qarşı getmək haqda əmr verir. Bu vaxt orada 80 mindən artıq xəzər vardı». İbn əl-Əsir h. 91/708-709-cu ildə Məsləmə ibn Əbdü-l-Malikin Azərbaycanda türklərə qarşı müharibəyə başlamasını və dağlarda şəhərlər və qalalar alaraq Dərbəndə çatmasını qeyd edir. «Dərbənd-namə»də isə Validin öz qardaşı Müslümü (Məsləmə) qoşunla Dərbəndə göndərməsi, Dərbəndin alınmasında Əbdü-l-Əzizin iştirak etməsi və Müslümün onu Şirvana hakim qoyaraq qayıtması təsvir olunur (*S.Süleymanova, Dərbənd-namənin... s. 174-175*)

26. Xəlifə Süleyman ibn Əbdü-l-Malik (715-717).

27. Mesopotamiyanın şimal hissəsi.

28. **Dabik**- Suriyanın şimalında.

29. **Məsləmə**- xəlifə Əbdü-l-Malik ibn Mərvanın oğlu idi.

30. **Kustantiniyə** - Bizansın paytaxtı Konstantinopol.

31. Ərəbcə həm də «qul» mənasını verən saklab (sakalibu) termini «slavyan» kimi tərcümə olunur. «Saklab çayı» dedikdə Volqa və ya Don nəzərdə tutulur. Lakin ərəblər yalnız slavyanlara saklab demirdilər (*bu haqda bax:*

Артамонов, с. 220). Bu yunan termini Şərqi Avropanın muzdlu ordu kimi istifadə olunan barbar xalqlarına aid olunurdu (bax: С.Сулейманова. *Сириус - Шипра в Исламе и в поверьях народов Азии и Кавказа*, - *Елми арашдырмалар*, 2004, 2-4. с.313)

32. **əl-Fuzariya** - Frakiya

33. Bu hissəni düzgün tərcümə etmir və Qara dəniz sahilindəki Lazikanı Suriya limanı Ladikiya (müasir Latakiya) ilə səhv salırlar. Buna görə də mətndə anlaşılmazlıq yaranır. (bax: *Бартольд. с. 514*). VII əsrin sonlarında Lazikada ərəblərin hakim olması haqqında Velhauzen, Feofan məlumat verirlər. (*Бартольд. с. 579*).

34. Burada «Dəmir qapı», görünür, «Bab əl-hadid», «Təmir kapı» adlandırılan Dərbənddir. İbn Taqriberdidə Məsləməninin 95-ci ildə (715/714) Dərbəndi fəth etməsi göstərilir.

35. Görünür, Lazika nəzərdə tutulur. Mənbələr «batı qadınlar krallığını» Bosforda, Kolkidada, daha sonra Alazanın sahilində yerləşdirirdilər.

36. Bu hissə xəlifə Süleymanın dövrünün yekunudur (hər fəslin sonunda olduğu kimi).

37. Xəlifə Ömər ibn Əbdü-l-Əziz (717-720), Əbdü-l-Malikin qardaşı Əbdü-l-Əzizin (Misir valisi) oğlu.

38. Yeni xəlifə (Ömər ibn Əbdü-l-Əziz) Bizansla müharibəyə son qoymaq qərarına gəlir. Mənbələr Məsləməninin qələbə əzmində olması və bir qədər də möhlət istəməsi haqda məlumat verirlər. Lakin xəlifənin səfəri təlimata görə bir saat belə gözləməyəcəyini bildirir. Bartold Bizans mənbələrinə görə Məsləməninin geri çəkilməyinin 718-ci ilin avqustunda - hələ xəlifə Süleymanın dövründə başlamasını qeyd edir. (*Бартольд. с. 516-517*). Lakin ərəb mənbələrinə görə 99-cu ilin səfər ayında (717-ci ilin sentyabrı) xəlifə Süleyman vəfat etmiş və onun vəsiyyətinə görə Ömər hakimiyyətə gəlmişdir (*Yaqubi, II, s.299, 301*). Mömin xəlifə kimi ad qazanmış Ömərin bu addımını onun dindarlığı və «cihada» qarşı olması (bax: *q. 22*) ilə izah edirlər. (*Е.А.Беляев. Арабы. Ислам и Арабский халифат в раннем средневековье. М., 1966. с. 196-197*)

39. Mənbələrdə bu dövrdə adətən Xorasan türklərinə qarşı yürüşlər haqda söhbət gedir və bu məlumat da belə qarşılır. (bax: *Бартольд*), *с. 517*). Lakin həmin məlumata İbn əl-Əsirdə rast gəlik və burada türklərə qarşı yürüş onların Azərbaycana hücumu ilə izah olunur. Z.Bünyadov bunu xəzərlərin müsəlmanlara qarşı ilk çıxışı adlandırır. O, xəzərlərdən əsir alınma məsələsinin mənbələrdə ilk dəfə burada qeyd olunmasını göstərir. (*İbn əl-Əsir, s. 164*). Göründüyü kimi, bu məlumat Yaqubidə də verilmişdir, lakin Jüze də bu məlumatların Azərbaycan ilə əlaqəsini ayırd etməmişdir. Ümumiyyətlə, Valid ibn Əbdü-l-Malikin dövründən Yəzid ibn Əbd əl-Malikin dövrünədək olan bu hissə (*Yaqubi, II, s.292-313*) Jüze tərəfindən tərcümə olunmayıb.

40. Xəlifə II Yəzid (720-724).
41. **Dəbil** - Dvin. Orta əsrlərdə Azərbaycanca şəhər.
42. Bu hadisələr İbn əl-Əsirdə ətraflı şəkildə verilib. Ola bilsin, Ərdəbil yerinə Dəbil yazılıb. Kufi Cərrahın yürüşünü daha geniş təsvir edərək onun qışı Şəkiddə keçirməsini, bu vaxt ona kömək vəd edən Yə'zid ibn Əbdü-l-Malikin ölməsini və yeni xəlifə Hişamın köməyini gözləyən Cərrahın Bərdədən, Beyləqandan, Bacarvandan (Varsan və Barzənd arasında) keçərək, Ərdəbildə yerləşməsini, burada Xaqanın oğlu Barsbəyin başçılığı ilə Xəzər ordusunun hücumuna məruz qalaraq qətlə yetirildiyini göstərir. Cərrahın xəzərlərə qarşı birinci yürüşü 105-106-cı illəri (722-725), ikinci yürüşü və Ərdəbil vuruşu h. 111-112-ci illəri (729-731) əhatə edir. Arada (725-729) Məsləməninin və onun qoşun başçılarının yürüşləri olmuşdur (bax: qeyd).
43. Gələcək xəlifə II Valid
44. **Saray** - bulqarların ölkəsində şəhər.
45. «Asabə» - əsir aldı
46. Xəzər şahı İosif (X əsr) ölkəsinin hüduqlarını göstərəkən qərbdə 13 şəhərin adını çəkmişdi. Bunların arasında Kut şəhəri qeyd olunur (*Артамонов, с. 385*). Ola bilsin, bu, Yaqubidəki «qasru Q.t.n.» ilə əlaqəlidir. «Q.t.n.» qalasını Kufidə, İbn əl-Əsirdə xəzər xaqanının Səlmən ibn Rabianın təzyiqi altında Dərbənddən çəkildiyi «Xasin» qalası ilə də eyniləşdirmək olar. A.Alikberov bunu «Reyhan al-haka'ik» əsərindəki «Bab X.s.n.k» və «Dərbənd-namə»də Xamri (Xamrin) yaxınlığındakı «Xusayn qalası» ilə eyniləşdirərək Dərbənd yaxınlığındakı Bilxadi və Xumaydiyə arasında lokalizə edir. Q.M. Orazayev «Xasin»i Kayakənd hesab edir. (*Alikberov s. 55-57, 62; Dərbənd-namə, 1992, 144*) Kufiyə görə Cərrah Xasin camaatını Xaydak (Kaytaq) torpaqlarına köçürtdü. Kaytaq-Dərbənddən şimalda darqin qrupuna aid kaytaqların yaşadığı ərazidir.
47. Jüze bu hissəni ixtisar etmiş, yalnız II və sonuncu məlumatı vermişdir. Axırıncı cümləni o, «əl-Əvbəddən (Dərbənd) keçərək» kimi tərcümə edir. Lakin, görünür, Bələncər hakimindən xəbərdarlıq alan Cərrah Vəbəndərdən (Vəraçan) geri dönərkən xəzərlərdən ehtiyat edərək qərb yolu ilə getmiş və Dəryal aşırımından, yəni Bab-Alandan keçərək, Şəkiyə gəlmişdir. Bu, Cərrahın xəzərlərə qarşı birinci yürüşüdür (bax: qeyd 41)
48. Xəlifə Hişam ibn Əbdü-l-Malik (724-743)
49. İbn əl-Əsirə görə, h.107-ci ildə (725/726) Xəlifə Hişam Cərrahı vəzifəsindən azad edərək, onun yerinə qardaşı Məsləmənini qoyur. 111-ci ildə isə (729/730) Hişam qardaşı Məsləmənini Azərbaycan valiliyindən kənar edib, yerinə yenə Cərrahı təyin edir. (*İbn əl-Əsir, s.18-19*).
50. **Tabarsaran** - Rubas çayı hövzəsində, Dərbəndin yanında. Yakut yazır ki, Lakz ölkəsi və Bal əl-Əvbə arasında Tabarsaran şahın ölkəsi yerləşir. (*Yakut, I, 438; Шыхсаидов. с. 33.*)
51. **Varsan** - Araz çayının aşağı axarlarında, sağ sahilə (hal-hazırdakı

Altan xarabalığı) yerləşir. Lakin burada, görünür, Varsan yox, Şimali Qafqazdakı Varşan, yəni Barşaliya olmalıdır. Mənbələr Varşanı (Berziliya, Varaçan) Xəzər torpağında qeyd edirlər (Xəzər hakimlərinin yay iqamətgahı).

52. İbn əl-Əsirə görə xəlifə Hişam 114-cü ildə (732-733) qardaşı Məsləməni azad edərək, əmisi oğlu Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvanı əl-Cəzirəyə, Azərbaycana və Ərminiyyəyə vali təyin etmişdi. Kufiyə görə isə Məsləmə Şama (Suriyaya) qayıdarkən əmisi oğlu Mərvan ibn Məhəmmədi əl-Babın müsəlman icmasına başçı qoymuşdu. Xəlifə Məsləmənin yerinə Səid ibn Əmr əl-Hərəşini göndərir. Mərvanı isə Şama çağırır. Yalnız əl-Hərəşi gözləri zəiflədiyinə görə istefa istədikdən sonra Xəlifə Mərvan ibn Məhəmmədi Azərbaycana vali təyin edərək, xəzərlərlə müharibəyə göndərir.

53. **Sərir** - Orta əsrlərdə Dağıstanın dağlıq ərazisini əhatə edir. Suriya (Suryani) mənbələrində Bet-Dadu («dağlıq ölkə»), Dağıstan mənbələrində Avariya adlanır (*A.P. Шихсаидов, Ислам в средневековом Дагестане (VII-XV вв.). МХ.. 1969 с. 38.*)

54. Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan (531-579).

55. **Tuman** - Hal-hazırda Dağıstanda lakların ərazisi.

56. **Zirehqıran** - Kubaçı (Dərqin kəndi). Qumuxun yanında.

57. **Həmzin** - Xamri çayının (müasir Qamri-ozen) orta axarında yerləşən xəzər əyaləti Xamrin. Mərkəzi Tarquda (müasir Mahaçqala) olmuşdur. (*О раскопках Хамрина, Котович, Магомедов. 1971-1972; А.К. Аликберов, Эпоха классического Ислама на Кавказе. М, 2003. с. 158-159; Минорский, с. 132.*)

58. əl-Lan (Allan) - Dəryal keçidi.

59. Jüzenin tərcüməsində Cərrahın türk hakimini öldürməsi kimi gedib: «... но на них напал ал-Джаррах ибн Абдуллах ал-Хаками и встретившись с царем турок. Убил его». Halbuki əvvəlki məlumatda Cərrahın öldürülməsi qeyd olunur. Hişam ibn Əbdü-l-Malikin dövrünün xülasəsi olan bu hissə Jüzedə ixtisarla verilmişdir.

60. silinib

61. **Malatiya** - əl-Cəzirənin (Yuxarı Mesopotamiya) şimal sərhəddində şəhər.

62. XII xəlifə III Yəzid (744), xəlifə I Validin oğlu. II Validən (743-744) sonra hakimiyyətə gəlib və hakimiyyəti cəmi altı ay sürüb.

63. Kufinin məlumatına görə, İshak ibn Müslümlə qiyamçılar arasındakı döyüşlər nə gündüz, nə də gecələr ara vermirdi. Bu döyüşlər Xorasanda Əbu Müslümün rəhbərliyi altında qara bayraqlıların (əl-Musavvada) meydana çıxmalarına qədər davam etdi (*Kufi, s.57*). Məhəmməd ibn Sul Azərbaycanda Əməvilərin axırıncı valisi olan İshak ibn Müslüm əl-Uqeylini əvəz etdi.

64. XIV xəlifə Mərvan ibn Məhəmməd. Sonuncu Əməvi xəlifəsi. h. 192/750-ci ildə öldürülüb. Kufi Mərvanın Xilafətdə hakimiyyətin Yəzidin qardaşı İbrahim ibn Validin əlinə keçməsindən xəbər tutaraq, Şama yola düşməsinə və

İbrahim xəlifəlikdən kənar ediləndən sonra hakimiyyətin Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvanın əlinə keçməsi haqda məlumat verir.

65. **Dahhaq ibn əş-Şeybani** - Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ərəfəsində İraqda Əməvilərə qarşı üsyan qaldıran xaricilərin başçılarından biri. Əli ibn Əbu Talibin düşərgəsini tərk etmiş «xaricilər» Hərurə kəndinə getmişdilər. Buna görə də onları əvvəlcə «həruri» adlandırırdılar, Dahhakın əl-Həruri nisbəsi də burdandır. İbn əl-Əsirə, Kufidə bu hadisələr daha geniş verilir. Lakin Yaqubidəki bəzi faktlar onlarda yoxdur.

66. **Mosul** - Mosulun fars adı Nau (Bau) Ərdəşir olmuşdur, Əməvi xəlifəsi Mərvan tərəfindən yenidən tikilərək Mosul adlanmışdır (*İbn Xorəddəbex, c. 160*).

67. **Nəşibin** (Nusaybin) - Hal-hazırda Türkiyənin Suriya ilə sərhəddində yerləşən Nusaybin şəhəri, o dövrdə Diyar Rabi'a vilayətinə aid olmuşdur (*İbn Xorəddəbex, c. 270*).

68. Kufiyə görə Mərvan Ərminiyyəyə vali təyin etdiyi Şamdakı sərkərdələrdən Əbdülməlik ibn Müslüm əl-Uqeylini qiyamçılara qarşı göndərir. O, Bərdəyə gəlir, sonra «Cisr əl-Hicara» («daş körpü») adlı yerdə dayanaraq kömək gözləyir. Bərdə ilə Yunan arasında döyüşdə Əbdülməlik öldürülür. Ordunun başına İshak ibn Müslüm əl-Uqeyli keçir. Yunanı lokalizə etmək mümkün olmamışdır. «Cisr əl-Hicara»nı («Daş körpü») ehtimal olaraq İlisudakı «Ulu körpü» ilə müqayisə etmək olar.

69. Xaricilər həm Əməvilərə, həm də Əli tərəfdarlarına qarşı mübarizə aparırdılar.

70. **Harran** - Bizans mənbələrindəki Xellenopolis. Yakut onu «Diyar Mudar»ın əsas şəhəri adlandırır, əl-Muqaddasi oradakı «daş qala» haqqında məlumat verir (*İbn Xorəddəbex, c. 236. np.24*).

71. ərəbcə «ləbin» - kərpic

72. Mərvan ibn Məhəmmədin hakimiyyət illərini və onun taxtdan salınmasını (öldürülməsini) təsvir edən bu hissə (*Yaqubi, II s. 338*) Jüze tərəfindən tərcümə edilməmişdir.

73. Xəlifə Əbu-l-Abbas əs-Səffah («səffah»-səxavətli), Abbasilər sülaləsinin banisi (749-754).

74. Yaqubi İshak ibn Müslümün Mərvana sədaqəti, onun Sumaysatda (Bizans şəhəri) Əbu Cəfər və Abdullah ibn Əli ilə mübarizəsi və yalnız Əbu Cəfər ona Mərvanın ölməsini xəbər verdikdən sonra onunla qayıtması haqda məlumat verir (*Yaqubi, II s.354*). Burada Abbasilərin Əməvilərə, sonra isə Əməvi hakimiyyətini devirmiş xaricilərə qarşı mübarizəsi əks olunur.

75. **Kiləb** - Kufidə Rum ölkəsində olan «qal'a əl-kiləb» («Sərt qala»?) qeyd olunur. İbn əl-Fakix «siyasicilərin» («sibasica» -«spasiq») torpağında Kavad (Xosrov Anuşirvanın atası) tərəfindən əl-Kiləb və Şahbuş qalalarının tikilməsi və bu qalalarda «siyasicilərin» («sibasica») yaşaması haqda məlumat verir. Əl-Kiləb ilə birgə Şakki və Xazra qeyd olunur (*Kitab əl-buldan, 288*). A.Alikberov bu

etnonimi «Dərbənd-namə»dəki Kilab və Kilbaxla eyniləşdirərək və şimali Azərbaycanda lokalizə edir və Anuşirvanın Kiləb əhlindən yeni qalalar, o cümlədən Qumik üçün hərbi qarnizonlar təşkil etməsini qeyd edir (*Alikberov, s. 106-107*). Belə olan halda, əl-Kiləblə yanaşı Şakkinin qeyd olunmasını nəzərə alsaq, əhalisi Kiləb qalasına qaçmış Beyləqanı da Balakən ilə eyniləşdirmək olardı. Lakin sonrakı hadisələr bu ehtimalı təsdiq etmir (*bax qeyd 97*) N.Vəlixanlı (*İbn Xorəddəbex, c.69*) Şahbuşun Naxçıvandakı Şahbuzla eyniliyini mümkün hesab edir və belə olan təqdirdə, Şakinin də Z.Bünyadovun Qoris r-nu ərazisindəki Sisiyanda lokalizə etdiyi Şaki (*З.М.Бунятов. «Доклады...»*) olmasını və Kiləbin Beyləqan yaxınlığında yerləşməsini təxmin edir. Sasani imperiyasının şimal, cənub və şərq sərhədlərində eyni adlı və eyni təyinatlı sərhəd məntəqələrinin olması təsadüfi hal deyil.

76. əs-Sağr (Suğur), yəni «sərhəd vilayəti», yalnız Dərbənd əyalətini deyil, Xilafətin bütün Qafqaz əyalətlərini (Arran, Şirvan, Curzan) nəzərdə tuturdu.

77. Xəlifə Əbu Cəfər əl-Mənsur («qalib»). Əbu-l-Abbasın qardaşı. Bağdad şəhərinin təməlini o qoymuşdur (754-775).

78. **Nariz** - Cənubi Azərbaycanda, Urmiya yaxınlığında şəhər.

79. silinib

80. **Miyanic** - Cənubi Azərbaycanda şəhər. İbn Xordadbehdə: «Marağa, Miyanic, Ərdəbil, Varsan...» (*Ибн Хордадбех, c.107*)

81. Jüzenin tərcüməsində ər-Rəvvad, Murra ət-Tai və Həmdani Ərminiyyəyə köçürülənlər kimi verilir. Lakin mətndə «nəzələ» yox, «ənzələ», yəni «yerləşmək» (məskunlaşmaq) yox, «yerləşdirmək» gedir. Həm də Təbrizdən Bəzzə qədər ərazidə bir nəfərin yerləşdirilməsi məntiqə uyğun deyil. Bu vəzifəli şəxslərin təyin olunduqları yerə qohum-əqrabalarını, öz tayfasından və ya qrupundan, yəni kəlbətlərdən olanları köçürməsi inandırıcıdır.

82. Maraqlıdır ki, «Halbas» qafqaz mənşəli addır və mənası (avarca) «pələng», «qəhrəman» deməkdir.

83. Yəmənلیلər cənub ərəblərinə, bənu nizar (nizarilər) isə şimal ərəblərinə mənsub idilər. Buzovnada Nəzaranlı məhəlləsi, ola bilsin, Azərbaycana köçürülmüş nizarilərlə bağlıdır.

84. Təbəri və İbn əl-Əsirdə «As-Tarxan», Qevondda «Raş tarxan». Mənbələr Şərqi Avropada və Xəzər dənizinin şərq sahillərində as tayfalarının yaşaması haqda məlumat verirlər. Tədqiqatlar asları və alanları müxtəlif dövrlərə aid sarmat tayfaları hesab edirlər. Asları Şərqi Avropanın qədim etnik plasti-arsilərlə və ya qeyri-slavyan roslarla eyniləşdirmək olar və türkütlərdən (göy türklər) əvvəlki xəzərlərin mənşəyi də, görünür, onlarla bağlı olmuşdur. (*«Ras tarxan» termini haqda bax: Артамонов, История хазар. II. 1962, с. 244-246*)

85. **Hirs** (Xurs, Xursan, Xurşan) - Minorski mənbələrdə adətən yanaşı işlədilən Xursan və Vardanı Şabaran və Maskatla eyniləşdirərək lakzların ərazisinə aid edir və Quba rayonunun cənub hissəsində, Maskatdan (Müşkür) cənubda

yerləşdirir. Balazuri Mərvanın lakzların müqavimətini qırıldıqdan sonra «Şarvan» hakiminə mənsub dənizin sahilində yerləşən Hurs (H.rş) qalasına getməsinə və (qalanın sahibinin) təslim olaraq düzənə düşməsinə qeyd edir. (*Минорский. с. 114-115*) A.N.Qenko Xursanı Beş-Barmaq dağı yanındakı sahilyanı ərazidə Bakıdan 90 km şimal-qərbdə lokalizə edir («*Труды сессии арабистов», 1937. с. 87.*)

86. **Bab Vaq** («bab»-«keçid», «vaq»-«qoruyan») - ərəb koloniyaları. Darvakla eyniləşdirilir. Dərbənd nahiyyəsində, lakin Dərbənddən xeyli aralı dağ yüksəkliyində lokalizə olunur (*Alikberov, s.43; «Derbendname», 1993, s.38.*)

87. Xəzərlərin hücumundan sonra xəlifə Yəzid ibn Uqeylini Arranın idarəsindən kənar edərək, yerinə Bikar ibn Müslüm əl-Üqeylini təyin edir. 1 il 4 aydan sonra onu da vəzifəsindən kənar edir, yerinə əl-Həsən ibn Qahtabə ət-Taini təyin edir. O gələnlər kimi sanarilər ona qarşı üsyan edirlər.

88. Sanarlar mənbələrdə Şakinin yanında - Kaxetiyada göstərilirlər. VIII əsrin II yarısından etibarən bir əsr müddətində Qafqaz dağlıları və xəzərlərlə birgə Şimali Qafqaza keçidləri bağlayaraq, ərəblərə şiddətli müqavimət göstərmişlər. Minorski onları vaynax mənşəli hesab edir və bu cəsur dağlıların Qafqaz aşırımından qərbə tərəf hərəkət edərək, Kaxetiya ərazisində yerləşmələrini göstərir (*Минорский, с. 210-211*). Balazuri sanarları «əl-Lan (Alan) əhalisi» ilə yanaşı qeyd edir.

89. **Vadih** - müəllifin (Yaqubinin) ulu babası. Bu haqda bax: s. 202

90. Xəlifə Mehdi (775-785), xəlifə Mənsurun (Əbu Cəfər) oğlu və sələfi.

91. Xəlifə Hadı (785-786). Saray intriqaları (fitnə-fəsadları, çəkişmələri) nəticəsində xəlifə Mehдинin oğlu Musa (Hadı) öldürülmüş, taxta onun digər oğlu Harun ər-Rəşid çıxmışdı. İbn əl-Əsir yazır ki, h.163-cü ildə (779-780) Xəlifə Mehdi oğlu Harun ər-Rəşidi bütün qərb ölkələrinə, Azərbaycana və Ərminiyyəyə vali təyin etdi. (*İbn əl-Əsir, s.27*). Yaqubi isə bu dövrdə Harun ər-Rəşidin yalnız Ruma yürüşünü təsvir edir. O göstərir ki, «163-cü ildəki hadisələrlə əlaqədar məlum (məşhur) sədd («əs-suğur») tikilir ki, buradan düşmənin hücumları dəf olunsun. Belə ki, rumlular Mar'aşı tutmuş, çoxlu adam qırmışdılar. Mehdi səddi tikdikdə sərhəd əyalətinin əhalisi

(«əhlu-s-suğur») yenidən daha əzmlə ayağa qalxır. Həmin il Mehdi oğlu Harun ər-Rəşidi böyük ordu ilə yürüşə göndərir. O, Ceyhana çatır və bir neçə qalanı alır. Sonra 164-cü ildə Kustantiniyyəyə hücum edir, rumlular ondan sülh istəyirlər. O, sülh bağlayaraq geri qayıdır» (*Yaqubi, II, s.396*).

92. **Xəlifə Harun ər-Rəşid** (786-809). - İbn əl-Əsir xəlifə Mehдинin hələ sağlığında (h. 163/779-780) oğlu Harun ər-Rəşidi bütün qərb ölkələrinə, Azərbaycana və Ərminiyyəyə vali təyin etdiyini xəbər verir (*İbn əl-Əsir, s.27*). Yaqubi isə bu dövrdə Harun ər-Rəşidin yalnız Ruma yürüşünü təsvir edir. O göstərir ki, «163-cü ildəki hadisələrlə əlaqədar məlum sədd («əs-suğur») tikilir ki, buradan düşmənin hücumları dəf olunsun. Belə ki, rumlular Mar'aşı tutmuş, çoxlu

adam qırıışdılar. Mehdi səddi tikdikdə sərhəd əyalətinin əhalisi («əhlu-s-suğur») yenidən daha əzmlə ayağa qalxır. Həmin il Mehdi oğlu Harun ər-Rəşidi böyük ordu ilə yürüşə göndərir. O, Ceyhana çatır və bir neçə qalanı alır. Sonra 164-cü ildə Konstantiniyəyə hücum edir, rumlular ondan sülh istəyirlər. O, sülh bağlayaraq geri qayıdır» (*Yaqubi II s. 396*).

93. yəni qohum-əqrəbasını, tayfasını gətirmir. Jüzedə: «который от-правился туда лично».

94. əş-şəra - xaricilərə aid ifrat sekta.

95. **Əbu Müslüm** - Əməvilərə qarşı xalq üsyanının başçısı Əbu Müslüm hələ 755-ci ildə Xəlifə Mənsurun əmri ilə öldürülmüşdü. Lakin xalq arasında böyük nüfuza malik olan Əbu Müslümün Abbasilər tərəfindən xəyanətkarcasına öldürülməsi onun nüfuzunun bir az da artaraq «şəhid» kimi müqəddəsləşdirilməsinə səbəb olmuşdu. 776-783-cü ildə ölkəni bürümüş üsyanın rəhbəri Mükanna Allahın İsa, Məhəmməd və Əbu Müslümdən sonra onda təzahür etməsini elan edirdi. Görünür, onun ölümündən sonra da fəaliyyətlərini dayandırmayan tərəfdarları Əbu Müslüm adı altında çıxış edirdilər. Əbu Müslümün nüfuzu Şimali Qafqazda da geniş yayılmışdı, halbuki o, Dağıstanda heç olmamışdı.

96. **ər-Ruyan** - Təbəristanın dağlarında, Səfidrud və Şaxrud çayları arasında şəhər. Əvvəl Deyləmə aid olmuşdur. (*Ибн Хордадбех, с. 288*).

97. Burada əl-Kiləb qalasının əslində cənubda yerləşməsi məlum olur (bax: *qeyd 75*). Belə ki, Əbu Müslüm ər-Ruyanda ərəb ordusunu məğlub etdikdən sonra Kiləb qalasına yollanır.

98. Kufiyə görə, Harun ər-Rəşid İshak ibn Müslüm əl-Üqeylini Əbu Müslümə qarşı Beyləqana göndərir, lakin o məğlub olur.

99. silinib

100. Xəlifə Harun ər-Rəşid 172/788-ci ildə Yəzid ibn Məzyədi Ərminiyanın valisi vəzifəsindən azad etmişdi. Lakin məşhur sərkərdə I Yəzid xaricilərə qarşı vuruşlarda böyük qələbələr qazanmışdı. Yəzidin xaricilərə qarşı qələbələrindən və 178/794-cü ildə xarici Valid ibn Tarifa əş-Şeybanini öldürməsindən sonra Harun ər-Rəşid onu h.183/799-cu ildə yenidən Ərminiyyəyə vali təyin etmişdi. Yəzid 185/801-ci ildə Bərdədə vəfat etmişdi. Onun oğlu Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd Şirvanın hakim sülaləsi Yəzidilərin banisi sayılır (*Минорский, с. 43-44*).

101. Səid ibn Səlm ibn Quteybə 796-cı ildə Ərminiyyə valisi təyin edilmişdi.

102. «Batariqa» - «batriq» (lat. «patrisiy») termininin cəm formasıdır. Ərminiyanın xristian əyanlarına aid edilmişdir, bəzən «məliklər və batriklər» ifadəsi işlədilir. Suriya mənşəli «məlik» termininin Qafqazda yayılması Xilafət dövrü ilə bağlanmalıdır.

103. Kufiyə görə bu, Səidin xərac yığmaq üçün göndərdiyi şəxs idi (*Kufi, s. 63*). II Yəzidin dövründə (720-724) vergilər haqda bax: *Albaniya tarixi, s.231*.

104. ən-Nəcm ibn Haşim 216 il ərzində Dərbəndi idarə edən Haşimilər sülaləsinin banisidir. Bu sülalə haqqında bax: *Минорский, с. 64, 97-98.*

105. Kufiyə görə, bu, Səidin Bəb əl-Əbvaba hakim (rəis) təyin etdiyi Nasr ibn Ənan idi.

106. Kufiyə görə, Həyyun dərbəndlilər tərəfindən təhlükəsizliyi təmin edərək xaqanın ordusunu Sul keçidindən keçirdir və İslam ölkəsinin üzərinə göndərir.

107. Hərflər nöqtəsiz yazılıb, qrafikaya və kontekstə uyğun «nəccəb» («çapar») kimi oxuna bilər.

108. Jüzedə: «уравняя низаритов с йеменцами», «sava» feli hər iki mənanı verir. Nizarilər və kəlbilər, yəni şimal ərəbləri ilə cənub ərəbləri arasında kəskin rəqabət vardı.

109. Müəllif «məlik» və «batrik» terminlərini fərqləndirir. Bu fərqin dini mənsubiyyətlə bağlı olmasını təxmin etmək olardı, lakin hətta Səfəvilər dövründə belə Azərbaycanda yerli - alban mənşəli xristian hakimlərin «məlik» tituluna malik olduğunu görürük. Ola bilsin, bu, iyerarxik, dərəcə (rütbə) fərqi olmuşdur və ya vaxt

keçdikcə ərəb terminləri digər terminləri sıxışdırıb aradan çıxarmışdır.

110. Yəni Gürcüstan və Kaxetiya, Sanariya bəzən Kaxetiya mənasında işlədilir.

111. Xəlifə əl-Mə'mun (813-833).

112. Məndə Yəməni, Hicazi, Mosulu tutan şəxslərin adları da sadalanır. Bu hissə Jüzedə tərcümə olunmayıb

113. Jüzedə «min qibəlu» - «bundan əvvəl» ifadəsi «min qibəli» - «tərəfindən» kimi tərcümə olunub və buna görə də anlaşılmazlıq yaranıb: «правителем (Армении) со стороны низложенного (халифа ал-Амина)».

114. Mötəzilik - islam dinində rasionalist istiqamətli ilk teoloji təlim

115. «əl-cəmə'atu-l-'asbiyya» - ortodoksal müsəlman cəmiyyəti, köhnə müsəlman icması tərəfdarları.

116. **Kisal** - Ərəb qrafikasındakı «k» və «l» hərflərinin oxşarlığı və digər mənbələrdəki məlumatlar nəzərə alınaraq, müasir Qazax ilə eyniləşdirilir.

117. silinib

118. Jüzedə: «ал-Ма'мун приказал было Исе ибн-Мухаммаду ибн Ябу Халиду, военачальнику в халифатство низложенного (халифа)...»

119. Jüze «fitnə» sözünün «iğtişaş» mənasını götürür: «Из регулярных (?) воинов, участвовавших в междоусобице (в войне между Амином и Мамуном)». Əslində isə burada «fitnə»-«yaıınmaq» (hərbi səfərbərlikdən) mənasını verir.

120. «ən yəmşiyə».

121. silinib

122. **Cəbəl** - fars İraqı və ya qədim Midiya.

123. **Dinəvar** - fars İraqında şəhər, indi xarabalıqları durur.
124. Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd - Şirvanda qərar tutmuş Yəzidilər sülaləsinin banisi. Şeyban qəbiləsinə mənsub olan bu sülalənin nümayəndələri yerli hakimlərlə qohumlaşmış və tədricən İran ənənələrini qəbul etmişdilər (*Минорский с.40*).
125. Görünür, Xalidin mənsub olduğu Şeyban qəbiləsi Bənu Rabi'a qrupuna aid olmuşdur və o, Ərminiyyəyə İraqda həbsdən azad etdiyi həm qəbilələri və əl-Cəzirədəki rabi'alılar ilə gəlmişdi. Bu, sonra baş verəcək münafişəni izah edir (bax: q. 126).
126. Naşava - Naxçıvan.
127. Kaysitlər şimal ərəblərinin Mudar qrupuna aid idilər. Hər ikisi şimal ərəblərinə aid olan Mudar və Rabi'a arasında kəskin rəqabət və düşmənçilik vardı, hətta şimal və cənub ərəbləri arasındakı rəqabətdən də güclü. Rabi'alılar mudarlara qarşı mübarizədə hətta yəmən tayfaları ilə birləşirdilər.
128. Mö'təsim, xəlifə Mə'munun qardaşı, o vaxt Misirin valisi idi. Yaqubi yazır ki, Mə'mun qardaşı Əbu İshakı (əl-Mötəsim?) Misir və Məğrib üzərində vali təyin etmişdi (*Yakubi, II, s.464*)
129. Söz nöqtəsizdir.
130. İshak ibn İsmayıl ibn Şu'eyb - Əməvilər sülaləsindən olan sonuncu Tiflis əmiri.
131. **Azan** (Ədən) - Yəməndə.
132. Xəlifə əl-Mö'təsim (833-842).
133. **Bərzənd** - Yaquta görə Ərdəbildən 14-15 fərsəx şimalda Bolqarçayın sahilində. Bəzz, Ərdəbil, Muğan və Varsana gedən dörd yol ayrıcında (*İbn əl-Əsir, s. 168, qeyd. 29*)
134. **Sədərsəb** - Afşinin əmri ilə Bəzz və Bərzənd arasında qazılmış səngər. Sambur çayı yanında yerləşir. Ət-Təbəri onu Bərzənd xəndəyi adlandırır (*Ибн Хордадбех. с. 107, 196*).
135. silinib.
136. **Ruz ər-Ruz** - İbn əl-Əsirdə «Kalan Rud» («Böyük çay»). Bəzzin yaxınlığında Babəkin şəhəridir.
137. «siyəb as-suf» - qaba yun paltar, zahidlik, türki dünyalıq rəmzi sayılırdı. Sufilərin geyimi idi.
138. **Səhl ibn Səbat** - alban mənşəli Şaki hakimi.
139. «surra mən ra'a» («görən sevinər») - Samarra şəhəri. Xəlifələrin sığınacağı. Mö'təsim Bağdaddakı üsyanlardan qorxaraq, öz igamətgahını buraya - Dəclə sahilinə köçürmüş və şəhərin yanında türklərdən ibarət qvardiyasını yerləşdirmişdi.
140. **ər-Ran** - Aran. Orta əsr mənəbləri «Aran» («Rani»), «Şaki» («Şakki»), «Alvani» («Albaniya») terminlərini eyniləşdirirlər.
141. Diyar Mudar və Diyar Rəbi'ə əl-Cəzirə vilayətinin dairələri idi.

142. silinib
143. Xəlifə Vasiq (842-847).
144. Xəlifə Mütəvəkkil (847-861).
145. silinib
146. Yaqubi əl-Mütəvəkkilin yaxın əsbabəsi olan İshak ibn İbrahimin «sahib aş-şurta» - ölkənin milis rəisi, canişin olmasını qeyd edir (*Yaqubi, II. s. 485*). Burada da, görünür, həmin İshak nəzərdə tutulur. Bundan əvvəlki məlumatda da İshak ibn İbrahimin Babəki edam etməsi qeyd olunur.
147. silinib
148. Mətdəki ad nöqtəsizdir.
149. **Baq** - Orta əsr mənbələrindəki «baqlar ölkəsi», «Baqa», «Baqavan» Bakı ilə əlaqələndirilir. (bu haqda bax: *С.Ашурбейли. Государство Ширваниахов. Б.. 1983.с.*)
150. Əməvilər sülaləsinə məxsus Tiflis əmirləri Abbasilərə qarşı müxalifət təşkil edirdilər. Dağ hakimləri ilə qohumlaşmış bu müsəlman əmirləri dağlılara və sanarlara arxalanaraq separatçı mövqe tuturdular. Onların sonuncu nümayəndəsi İshak ibn İsmayıl ibn Şu'eybin üsyanı 35 il davam etmişdi və bu üsyan nəticəsində onun övladları ölkə üzərindəki hakimiyyətlərini itirmişdilər (*Минорский, с. 46*).
151. Bu fəslin sonunda (s.491) Rum ölkəsindəki vuruşların və alınan əsirlərlə əlaqədar hadisələrin təsvirindən sonra h. 241-ci ildə (m.855/856) ulduzların düşməsi, 242-ci ildə (856-857) zəlzələ, Nişapurda, Xorasanda, Kulzumda güclü şüalanma, daşların yanması, Misirdə zəlzələ, 243-cü ildə (859-860) Şamda zəlzələ, adamların səhraya qaçması qeyd olunur.
152. Xəlifə Müstəin (862-866).
153. **Məyyafariqin** - Türkiyədəki müasir Silvana uyğun gəlir. Mənbələr müxtəlif vaxtlarda Diyar Rəbia və ya Diyar Bəkr əyalətlərinə aid edirlər.
154. Ruma qarşı yürüşü təsvir edən bu hissə Jüzedə yoxdur.
155. Xəlifə Mu'təzz (866-869).
156. **Şimşat** - Bizansın sərhəd şəhəri qədim Arsamosata, Fərat çayı sahilində, Amiddən şimalda yerləşmişdir.
157. Xəlifə Mü'təmid (870-892).

ƏL-QƏLQƏŞƏNDİ

SÜBH ƏL-Ə`ŞA Fİ SİNAAT ƏL-İNŞA

**Azərbaycanın və qonşu ölkələrin
tarixinə aid çıxarışlar**

*Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və
şərhlərin müəllifi Esmeralda Ağayeva*

Çoxşaxəli orta əsr ərəb ədəbiyyatında ensiklopediya janrı mühüm yer tutur. XIV əsrdə Misir və Şamda məmluklar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (1252-1517) yaranmış və inkişaf etmiş bu janrın əsasını IX-XIII yüzilliklərdə ərəb tarixçiləri və səyyahları tərəfindən yazılmış *Əl-Məsalik va-l-məmalik* və buna bənzər müxtəlif növlü əsərlər təşkil edirdi. İbn Xordadbeh (təx.820-912), əl-Yaqubi (IX), əl-Bəlazuri (?- 892), İbn əl-Fəqih (IX-X), İbn Rustə (X), əl-Məs'udi (X), əl-İstəxri (IX), İbn Hövqəl (X), əl-Müqəddəsi (XI), əl-İdrisi (1100-1165), Yaqut əl-Həməvi (XIII), Zəkəriyyə və Həmdullah əl-Qəzvini kimi müəlliflərin kitablarından dövlət məmurları (ilk növbədə katiblər) həm də adi oxucular faydalanırdı.¹Bununla belə XIV əsrdə zamanın və tədrisən mürəkkəbləşən idarəçiliyin tələblərinə cavab verən, daha geniş, ətraflı və dəqiq məlumatlara malik universal toplulara ehtiyac duyulur. Bu boşluğu *məvsuatlar* (ensiklopediyalar) doldurmağa başlayır: onların arasında ən-Nuveyri (1279-1332), əl-Öməri (1301-1349) və nəhayət, məmluklar dövrünün son böyük ensiklopediyasının müəllifi sayılan əl-Qəlqəşəndinin (1355-1418) tərtib etdikləri çoxcildli əsərlər tutur.

Ərəb mənşəli və şəfi² məzhəbindən olan Şihəb əd-din Əbu-l-Abbas Əhməd (bəzən - Muhəmməd) ibn Əli əl-Qəlqəşəndi 1355-ci ildə Misirdə, Qəlyub yaxınlığındakı Qəlqəşənd adlı kiçik bir kənddə doğulmuşdur. Öz nəşəbini o, həmin kəndin adından götürmüşdür. Təhsilini əl-İskəndəriyyədə almış əl-Qəlqəşəndi artıq 1376-cı ildən başlayaraq elə orada bir müddət şəriət və hədislərdən³ dərs deyir. Lakin maraq dairəsi geniş olduğundan o, bu fəaliyyəti ilə kifayətlənməyib ərəb qəbilələrinin tarixini öyrənməyə başlayır və 1389-cu ildə müəllimlik sənətini tərk edib, dövlət dəftərxanasında çalışır. 1412-ci ildə əl-Qəlqəşəndi özünün şah əsəri olan *Sübh əl-əşə fi sinaat əl-inşa*-nı tamamlayır. Lakin müəllif ömrünün sonunadək həmin kitaba ayırı-ayrı düzəliş və əlavələr edir. O dövrün inzibati idarələrinin məmurları (katibləri) üçün hazırlanmış həmin qaynaqda dövlət idarəçiliyində zəruri sayılan bütün sahələrə dair ətraflı məlumat tapmaq olar⁴. Əsərin dəyərli cəhətlərindən biri də daha erkən mənbələrdən orijinal hissələrin sitat gətirilməsidir.

Bu da onu göstərir ki, əl-Qəlqəşəndi həm özündən əvvəlki müəlliflərin, həm də müasirlərinin əsərlərindən geniş surətdə istifadə etmiş və həmin mənbələrdəki məlumatları bəzən olduğu kimi, bəzən də öz düzəlişləri və şərhləri ilə kitabına daxil etmişdir.⁵

Sübh əl-ə'sa fi sinaat əl-inşa istər müsəlman aləmində, istərsə də Avropada (XIX əsrdə) geniş şöhrət tapmışdır. Misir alimi Əhməd Zəki paşanın (1866-1934) səyləri nəticəsində bu əsər tam şəkildə çapa hazırlanmış və 1913-1920-ci illər ərzində 14 cildə nəşr olunmuşdur.⁶ Mənbənin nəşri öz növbəsində əl-Qəlqəşəndinin əsəri haqqında xüsusi monoqrafiyanın yazılmasına zəmin yaratdı.⁷

On hissədən (*məqalələr*-dən) ibarət olan *Sübh əl-ə'sa*-nın ikinci bölməsi (IV cild) tarix və coğrafiya fənlərini əhatə edir və Azərbaycanla bağlı əsas materiallar - onun coğrafi mövqeyi, yolları, irili xırdalı şəhərləri, əhalisi, Kür və Araz çayları və s. haqqında yığcam məlumat - məhz bu hissədə yerləşir. Forma baxımından bütün məlumatlar ensiklopediyalara xas olan səpkidə, yəni müəyyən başlıqlar altında kiçik məqalələr şəklində verilir. Təsvir olunan hər bir yerin adından sonra əl-Qəlqəşəndi istinad etdiyi müəlliflərin əsərlərindən müvafiq parçaları sitat gətirir. Biz həmin parçaları mənbələrdən araşdırıb seçərək, izafi məlumat və müqayisə məqsədilə əsas tərcümədən sonra əlavələr şəklində verməyi lazım bildik (məs. əlavə 1. əlavə 2 və s.).⁸ Lakin bu mətnlərin mənbəyini göstərərək, əl-Qəlqəşəndi eyni müəllifi və ya eyni əsərin adını bəzən müxtəlif başlıqlar altında dərc edir.⁹ Bu da onunla izah olunur ki, həmin müəlliflər və onların əsərləri əl-Qəlqəşəndinin dövründə onun müasirlərinə yaxşı tanış idi və əlavə şərhlərə ehtiyac yox idi. Bu səbəbdən müəllifin ən çox müraciət etdiyi qaynaqlar haqqında qısa açıqlamalar xronoloji ardıcılıqla təqdim edilir.

Əl-Qanun Mahmud Ğəznəvinin (997-1030) xələfi sultan Məsudun (1030-1041)¹⁰ sifarişi ilə tərtib edilmiş ulduzlar cədvəli tam şəkildə *əl-Qanun əl-Məsudi fi-l-heyət va-n-nucum* adlanır. Onun müəllifi orta əsrlərin görkəmli alimi, riyaziyyat, fizika, astronomiya, mineralogiya, nəbati coğrafiya (bitkilər aləmi), əzcəçiliq, tarix və s. fənlərə aid sanballı kitabları olan Əbu Reyhan əl-Birunidir (973-1048).

Əl-Əzizi. Fatimilər dövründə (909-1171) Misirdə yaşayan Həsən ibn Əhməd **əl-Mühəlləbi** (X) həmin sülalənin hakimlərindən biri olan əl-Əziz (975-996) üçün *Kitəb əl-məsəlik va-l-məmalik* adlı əsər yazmışdır. Həmin kitab *əl-Əzizi* kimi də məlumdur. Adından göründüyü kimi, həmin əsərdə müxtəlif ölkələrarası və daxili marşrutlar təsvir olunur. *Əl-Əzizi* sonrakı müəlliflər üçün mühüm yazılı mənbə olmuşdur. Bunlardan Yaqut əl-Həməvi (o hətta əsərin hər iki adını çəkir), əl-Muqəddəsi və Əbu-l-Fidanı qeyd etmək olar. Əsərin ayrı-ayrı hissələri XV əsrdə yaşamış Hafizi Əbrunun *Coğrafiyası* vasitəsi ilə bizə gəlib çatmışdır (bax: Kraqkovski, iv. 515)¹¹

Əl-Müərrab. Bağdadın ən tanınmış dilçi alimlərindən biri olan Əbu Mənsur **əl-Cəvaliqinin** (1073-1144) tərtib etdiyi *əl-Müərrab fimə təkəlləmət bihi əl-arab*

min əl-kəlam əl-əcəm əsəri ərəblərin leksikasında mövcud olan geyri - ərəb sözlərindən ibarət lüğətdir.¹²

Əl-Ənsab. Əbu Sə'd Əbd əl-Kərim **əs-Səm`aninin** (1113-1167) *Kitəb əl-ənsab* əsəridir. Orta Asiyanın Mərv şəhərində ərəb mənşəli ailədə dünyaya gəlmiş əs-Səm`ani hədis və təfsirləri mükəmməl bilən alim idi. Adı çəkilən əsərin əlyazması 1912-ci ildə D.S.Marqolius tərəfindən çapa hazırlanmış və nəşr olunmuşdur. Əlifba sırası ilə tərtib edilmiş *Kitəb əl-ənsab*da tanınmış şəxslərin nəsəbləri onların əsərləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Əs-Səm`aninin bu kitabı ondan əvvəlki müəlliflərin əsərlərindən çox cəhətdən həm həcminə, həm də məlumatların zənginliyinə görə seçilir. Əs-Səm`anidən sonrakı müəlliflər bu qaynaqdan istifadə edib faydalanmışlar. Əsərdən bir parça tərcüməyə **əlavə 1** kimi daxil edilib.¹³

Əl-Müştərik. *Kitəb əl-müştərik vad`an va-l-müftərik suq`an.* Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229) coğrafi omonimlər (formaca oxşar, mənaca fərqlənən adlar) lüğəti belə adlanır. Çox yığcam şəkildə tərtib edilmiş bu əsərdə 4261 coğrafi obyektə əhatə edən 1091 adda başlıq var. Müəllifin etirafına görə, o bu kitabı əlaltı vəsait kimi istifadə etmək üçün özünün məşhur çoxcildli Mucəm əl-buldən (Əlifba sırası ilə düzülmiş ölkələrin məcmusu) coğrafi lüğətindən etdiyi iqtibaslar əsasında yazmışdır.¹⁴ (bax: Kraçkovski, iv, 340-341).

Əl-Lübab. Daha çox *Əl-Kamil fi-t-tərix* salnaməsi ilə tanınan İzzəddin Əbu-l-Həsən Əli ibn Muhəmməd ibn Muhəmməd **ibn Əl-Əsir** (1160-1234) əs-Səm`aninin *əl-Ənsab* əsərini ixtisar edib öz düzəliş və qeydləri ilə ***əl-Lübab fi təhzi b əl-ənsab*** kitabını tərtib etmişdir. Bu mənbədən tərcümələr **əlavə 2**-də verilir.¹⁵

İbn Səid (Əl-Məğribi). **Əbu-l-Həsən Əli əl-Ğarnati** (1208 və ya 1214-1286):¹⁶ Məşhur səyyah və bizə gəlib çatmayan bir çox əsərin müəllifi. Onun yeddi iqlim haqqında *Coğrafiya* adı ilə tanınan kitabı yalnız XIV əsr müəlliflərinin əlyazmalarından iqtibas yolu ilə əsasən əldə edilmişdir. İbn Səidin eyni yolla əldə olunmuş digər əsəri (*Kitəb bəst əl-ərz fi tulihə va-l-ard*) ərəzilərin uzunluq və en dairələrinə müvafiq yayılmasını təsvir edir. Həmin əsərin Parisdə saxlanılan əlyazmasının haşiyələrində Əbu-l-Fidanın öz xətti ilə yazılmış qeydlər vardır (Kraçkovski, iv, 356-57).

Təqvim əl-buldən. Əyyubilər nəslinin nümayəndəsi və yüksək mənəblərə malik *Təqvim əl-buldən*-in müəllifi (1273-1331) ayrı-ayrı mənbə və elmi ədəbiyyatda adətən müxtəlif adlar altında göstərilir. Məsələn, avropalılar onu **Əbu-l-Fida**, şərq aləmi isə İmam-əd-din və ya əmir olduğundan – **Əl-Məlik əl-Müəyyəd**, bəzən də **Sahib Həma** (Həma şəhərinin hakimi) kimi tanıyırdı. Onun əsl adı isə İsmayıl ibn Əli əl-əyyubi idi. İ. Kraçkovskinin rəyinə görə Əbu-l-Fidanın adı çəkilən coğrafi əsərinin böyük bir hissəsinin başqa mənbələr əsasında yazılmasına baxmayaraq, öz əhəmiyyətinə görə o, Yaqut əl-Həməvinin məşhur *Mu`cəm əl-Buldən* coğrafi lüğətindən heç də geri qalmır. (Kraçkovski, iv, 389)

Arran və Azərbaycana aid məlumatlar cədvəllər şəklində tərtib olunaraq 28 bölmədən ibarət *Təqvim əl-buldənin* ikinci hissəsində öz əksini tapmışdır. Tərcümədə bu materiallar **əlavə 3** kimi verilir.

Məsəlik əl-əbsar. Şihəb əd-din əhməd ibn yəhya ibn Fəzlallah **əl-Ömərinin** (1301-1349) **Məsəlik əl-Əbsar fi məmalik əl-əmsar** əsəridir. Bu mənbədən bir çox hissələri əl-Qələfşəndi öz əsərinə sitat şəklində daxil etmişdir.¹⁸

Şihəb əd-din Əbu-l-Abbas Əhməd ibn Əli əl-Qələfşəndi

“Sübh əl-ə şə fi sinaat əl-inşa”

(IV c., səh. 356) **İkinci iqlim**¹⁹ (Azərbaycan)

İbn əl-Cavaliqi əl-Muarrab min əl-ucmə ilə-l-arabiyyə (əsərində) deyir: qısa *əlif* və nöqtəli *zəl* üzərində sukun. İbn Hövqələ görə²⁰ orada dağlar çoxdur. *Məsəlik əl-Əbsarda* deyildiyinə görə, “ O (Azərbaycan), üç ən yaxşı iqlimi əhatə edir və Çingizxan nəslindən olan hakimlərin qərargahı və onların iç paytaxtı orada olub”.

Birinci paytaxt

Ərdubilu²¹

Əl-Lübabda deyilir: Fəthəli Həmzə sukunlu Ra *dəl*-lin damması qoyulmamış, yeddi iqlimdən dördüncüsündə yerləşir. *Əl-Qanun*-da deyilir: 73⁰ 50' uzunluq dairəsinin və 38⁰ en dairəsinin kəsişdiyi yerdə yerləşir. *Əl-Lübab*-da isə deyilir: “Güman ki, onu Ərdəbil ibn Ərdəmiini ibn Lumta ibn Yunan tikmişdir və şəhərin adı onunla bağlıdır.

Əl-Əzizi-də deyilir: “O, Azərbaycanın şimal tərəfindədir və meyvəsi çox bol olan şəhərdir, ondan iki fərsəx aralı başı daima qarla örtülüb əzəmətli dağ ucalır, əl-Mühəlləbinin dediyinə görə oranın əhalisi kobud təbiətli və kinlidir. Onunla Təbriz arasında məsafə iyirmi beş fərsəxdir. Əl-Məsəlik əl-Əbsarda: Onun (Ərdəbilin) ətraf torpaqları (amal) otuz fərsəx təşkil edir. İslamın erkən çağlarında əmirin sarayı burada yerləşirdi.

Əlavə 1. *Əs-Səm'ani. Kitəb əl-Ənsab.* (v. 24 b) Əl-Ərdubili. Fəthəli *əlif*, sukunlu *ra*, dammalı *dəl*, kəsreli *yə* və axırda - ləm (hərfləri). Bu nəşəb Azərbaycandakı Ərdubil adlanan şəhərə aiddir. Ola bilsin ki, onu Ərdubil ibn Urmini (və ya İrmini – E.A.) ibn Lumta (aydın deyil – E.A.) ibn Yunan tikmişdir və onun adı ilə bağlıdır.²² Oradan bir dəstə məşhur hədisçi (mühəddis) və üləma çıxıbdır. Bunlardan Əbu-l-Hüseyn Yaqub ibn Musa Əl-Ərdubili Bağdadda yaşamış və orada hədisləri Əhməd ibn Tahir ən-Nəcmədən (aydın deyil - E.A.) Səid ibn əmr Əl-Bədə idən ibn zura Ər-Razidən öyrənmişdir. 415-ci ilin rəcəb ayının 5-də bazar günü (12-13/IX-1024) Farsda vəfat etmiş şeyx əbu Əbd əl-Vahhab ibn Muhəmməd Cəfər ibn Muhəmməd Əl-Ərdubili də buradandır.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab fi təhziḅ əl-ənsəḅ*. (c.1. s. 31) Əl-Ərdubili. Fəthəli *əlif*, sukunlu *ra*, dammalı *dəl*, kəsralı *bə* (s. 32.) kəsralı *yə* və axırında *ləm* (hərfləri) bu nəşəb Azərbaycandakı Ərdubil deyilən şəhərə aiddir. Güman ki, (şəhərin adı) onun bünövrəsini qoymuş Ərdubil ibn Ərdumini ibn Lunta ibn Yunanla bağlıdır. Bağdadda yaşamış və 381/991-92-ci ildə vəfat etmiş Əbu-l-Həsən Yaqub ibn Musa Əl-Ərdubili və digərləri oradandır.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida=əl-Müəyyəd=Sahib əl-Həma. *Təqvim əl-buldən* (səh. 398) *Ərdubil*. *Əl-ətvalda*²³ uzunluq dairəsi 72⁰ 30`, en dairəsi 38⁰ 8`-dir. *Əl-Qanunda* isə uzunluq dairəsi 73⁰ 50`, en dairəsi -38⁰ 8`-dir. Dördüncü iqlimdə Azərbaycanda (yerləşir). *Əl-Əzizidə* deyilir ki, İrminiyyənin əsas şəhəridir.²⁴ *Əl-Lubab`ə* əsasən hərəkələri – *həmzə* fəthəli, *ra* sukunlu, *dəl* dammalı, *bə* kəsralı, *yə* sukunlu və sonra *ləm`dir*. (s. 399.) *Əl-Lübab`da* deyilir: “Ərdubil Azərbaycandır. Ola bilsin ki, Ərdubil ibn Ərdumini ibn Lumti ibn Yunan tikdiyindən, şəhərin adı ona mənsubdur. *İbn Hövqələ* (görə) “Ərdubil Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindəndir. Buradan Zəncana beş mərhələlik²⁵ yoldur. Azərbaycanın ən uzaq şəhərlərindən biri olan Xavənc Ərdubildən iyirmi yeddi fərsəx uzaqdadır.” Ərdubil şəhərinin torpağı çox münbitdir. Oradan iki fərsəx məsafədə Səbalan adlı çox yüksək, və zirvəsi daima qarlı olan əzəmətli bir dağ ucalır.” *Əl-Mühəlləbi* deyir: “Ərdubil Azərbaycanın ən əzəmətli şəhərlərindən biridir və o, Azərbaycanın şimal tərəfində yerləşir. Ərdubilin en dairəsi 40 dərəcədir. Onun qərbində başı daima qarlı dağ var. Əhalisi kobud təbiətlidir. Ərdubillə Təbriz arasında məsafə 25 fərsəxdir”. Mən isə (yəni Əbu-l-Fida- E.A.) deyirəm: Ərdəbilin dəqiq yer dairəsi Əl-Mühəlləbinin qeyd etdiyi kimidir”²⁶.

(səh. 357) İkinci paytaxt (Tibrizu)

Əl-Lübab-də deyilir: “*Tə* (hərfin) altında *kəsra*, *bə-nin* (üzərində) sukun, sonra kəsralı *ra* və *ya* hərfi, axırda da –*zey*. Adətən *bə* hərfinin əvəzində *yay* işlənir və Təvriiz və Tivriz kimi (tələffüz olunur). O, yeddi iqlimin beşincisində yerləşir. *Əl-Qanun`da* deyilir: “onun uzunluq dairəsi 73⁰, en dairəsi 39⁰ 45`-dir. *İbn Səid* deyir: “o, hal-hazırda Azərbaycanın paytaxtıdır”. *Əl-Lübab`da* isə deyilir: “O, Azərbaycanın ən məşhur şəhəridir, tatar mənşəli Hülakular evinin²⁷ taxtı burada idi, sonra o, qeyd olunacaq əs-Sultaniyyəyə köçürüldü. Oranın tikintiləri minalanmış (şirələnmiş) kaşı, gips, suvaq və əhəng daşındandır. Burada çox yaxşı mədrəsələr və gözəl bağ-bağat var. *Əl-Məsəlik əl-Əbsarda* deyilir: “O, adlı-sanlı adamların səadət tapdığı və əhalisi rifah və firavanlıq içində üzən bir şəhərdir, əhalisininin (həтта) alt təbəqələri sabit nemətə malikdir. Deyilənlərə görə, o qədər də böyük şəhər deyil. Oraya sular çəkildiyindən çoxlu meyvələri var. Əhalisi nəzakətli və alicənabdır. Təbrizlilər ən ləyaqətli insanlardır, əksəriyyəti zahirən firavan görkəmlidir, onlar çox böyük, zəngin sərvət və nemətlərə malikdirlər, çox

təkəbbürlü və məğrurdurlar, zövqlə geyinməyi sevirlər. Onların yeməkləri, içkiləri, paltar və ayaqqabıları çox nəfisdir: dirhəmin adı çəkildə onlar burunlarını qırıqdır və çevirirlər və ticari əməliyyatlarını tək cə dinarla aparırlar.²⁸ Onların dinarlarının miqdarı haqda isə inşaAllah bu məmləkətin ticarətindən danışırkən söz açacağıq. Hal-hazırda o, (Təbriz – E.A.) bütün İranın əsas şəhəridir, çünki bütün yollar hər tərəfdən buraya yönəlir.

Əlavə 1. Əs-Səm`ani. Kitab əl-Ənsab (v. 103a) **Ət-Tibrizi**. *Tə`* kəsrəli, *bə`* sukunlu, sonra *yə* və axırda *zə* (hərfləri). Bu nəşəb Azərbaycan şəhərlərindən olan Tibrizə aiddir. Qazi Əbu Salih Şuab ət-Tibrizi oradandır.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab (I, 68). *Tə* kəsrəli, *bə* sukunlu, *ra* kəsrəli, sonra *yə* və sonda *zey* (gəlir). Bu nəşəb Azərbaycanın ən məşhur şəhərinə aiddir. Çoxlu sayda məşhur, görkəmli adamlar buradandır, o cümlədən qazi Əbu Salih Şueyb ibn Şueyb ət-Tibrizi hədisləri Əbu Ümran Musa ibn Ümran ibn Hiləl dən, rəvayətləri Xuzadad ibn Asim ibn Burkan ən-Nəsəvi dən və (ərəb) dilini onun öndərlərindən biri sayılan Əbu Zəkəriyyə Yahya ibn Əli ət-Tibrizidən öyrənmişdir.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. Təqvim əl-buldən (s. 400) Təbriz (və ya Təvriiz). *Əl-Qanunda*: uzunluq dairəsi- $73^{\circ} 8'$, en dairəsi - $39^{\circ} 2'$ dir. Beşinci iqlimdə, Azərbaycandadır. *Əl-Lübab`*də *rə*-nin kəsrəsi, *bə*-nin sukunu, *ra*-nın kəsrəsi var. Axırda isə *zey* hərfi gəlir. (s. 401) *Əl-Lübab`*də deyilir: Təbriz Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən biridir və adətən ona Təvriiz deyirlər. İbn Hövqəl isə hesab edir ki, əzəmətinə görə o (Təbriz – E.A.) Xoy şəhərinə bənzəyir, tatar mənşəli Hülakular evinin taxtı orada yerləşirdi. Sonralar onu (yəni taxtı – E.A.) Xərbənd`in tikdiyi yeni şəhərə köçürdülər.²⁹ *İbn Səidə* əsasən Təbriz bizim dövrdə (hal-hazırda-?) Azərbaycanın paytaxtıdır. Onun binaları kaşı ilə bəzədilmişdir. Orada yaxşı mədrəsələr var. /Şəhəri/ yaraşlıq, rahat bir bağ-bağat əhatə edir. Tatarlarla birlikdə onu, özlərindən olan başçıları idarə edir və bu /səbəbdən/ Təbriz Marağa və digər yerlərin aqibətinə düçar olmayıb.

(səh. 358.) **Üçüncü paytaxt** (**əs-Sultaniyyə**)³⁰

Sultana aiddir, (əsl) adı isə *Qundurlan*-dır. *Təqvim əl-buldən`*də deyilir: *Qaf* dammalı, *nun* sukunlu, *ğayn* dammalı, *ra* sukunlu, *ləm* əlifli və *nun*. Yeddi iqlimdən beşincisində yerləşir. *Təqvim əl-buldən`*də deyilir: “Uzunluq dairəsi 76° , en dairəsi 38° -dir. Deyilir: “O, (yəni əs-Sultaniyyə - E.A.) Təvriizdən bir mil şərqi səmtində olan yerdən cənuba doğru səkkizgünlük məsafədədir. Xudabəndə buranı məmləkətin paytaxtı etmişdir. Şəhər dübbədüz yerdə salınmışdır, onun suları (kənardan) gətirildiyinə görə, bağ-bağçası və meyvəsi azdır. Ona görə də buraya meyvələr yaxın ərazilərdən gətirilir”. *Məsəlik əl-əbsar`*da deyilir: “O, elə bir şəhərdir ki, binaları uca, həyətləri genişdir; (şəhərin) məhəllələri və bazarları xüsusi məharətlə salınmışdır. Onun tikilməsinə məmləkətin bütün yerlərindən

bənnalar cəlb edilmişdi. Onları buraya cəlb edən (şəhər) əhalisinin ədalətliliyi və səxavəti olmuşdur. İndi o (Sultaniyyə), sanki üzərindən yüzilliklər ötmüş həyat dolu (canlı) bir yerdir, çünki çoxları burada məskən salmış, əhəlləşmiş və nəsl (qoymuşdur). Müddət ötdükcə onun övladları artıq boya-başa çatmışdır”.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. Təqvim əl-buldən (səh. 306). **Əs-Sultaniyyə.** O, (əslində) Qunğurlandır. *Qiyas* və *Qanunda* (adı) qeyd olunur. Uzunluq dairəsi – 76° 08', en dairəsi 39° 08' -dir. Beşinci iqlimin əvvəlində Azərbaycanda yerləşir. *Qaf* ın damması, *nun* un sukunu, *ğayn* ın damması, *ra* nın sukunu var. Sonra *ləm*, *əlif* və *nun* (hərfləri) gəlir. (səh. 307) Əs-Sultaniyyə Təvrizdən bir mil cənub-şərq istiqamətində yerləşir. Onların arası səkkiz günlük yoldur. Əs-Sultaniyyə yeni şəhərdir. Onu Xorbəndə ibn Ərgün tikdirmiş və paytaxt şəhər etmişdir. Şəhər düzənlikdə yerləşir və o, kənardan gətirilən su ilə təmin olunur. O, Keylan (Gilan) dağlarına yaxındır, aralarında bir günlük yol var. Bağ-bağçası az olduğundan, meyvə oraya yaxın şəhər və kəndlərdən gətirilir³⁰ (səh. 358) Burada (yəni Azərbaycanda - E.A.) digər şəhərlər də var.

S ə I ə m a s u. *Əl-Lübabda* deyilir: "Fəthəli *sin*, *ləm* və *mim*, sonra isə qısa saitli *sin* - mövqeyinə görə yeddi iqlimdən dördüncüsündə yerləşir. *Əl-Qanun* da deyilir: "uzunluq dairəsi 73°, en dairəsi -38° 25' -dir. *Əl-Muhəlləbi* isə qeyd edir ki, o, qərbdən Azərbaycanın ən uzaq (son) hüdudlarında (yerləşir) və ən mühüm *əmsarlardan* və ticarət məntəqələrindən biridir.³¹

Əlavə 1. əs-Səm`ani. Kitəb əl-ənsəb. (v 302a) Fəthəli *sin* və *ləm*, *mim*(*dən*) sonra *əlif* və axırda - bir daha *sin* gəlir. Bu nəşəb Azərbaycanda, Xuveydən bir mərhələlik məsafədə yerləşən Sələməs'ə aiddir. Ləyaqətli, möhtərəm imamlardan biri, hüsn-etiqaad və fəsaheət sahibi sayılan Əbu-l-Qasim Hüreyr ibn Əhməd ibn Cərir ibn əs-Sələmasi, 349/960-cı ildə İsfahana köçən Əbu-l-Həsən əl-Muzəffər ibn əl-Həsən əs-Sələmasi. Əbu Muhəmməd əl-Həsən ibn Muhəmməd ibn Cəfər ibn Davud əs-Sələmasi oralıdırlar.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab. (c.l. səh.552). *Əs-Sələmasi.* Fəthəli *sin* və *ləm*, *mim*-(*dən* sonra) *əlif* ³², axırda isə yenə *sin* gəlir. Bu nəşəb Azərbaycan ölkəsindəki Sələməs şəhərinə aiddir. Bir çox üləma, o cümlədən, məşhur əimmələrdən biri, fəzilət sahibi Əbu-l-Qasim Hüreyr ibn Əhməd ibn Hüreyz əs-Sələmasi oradandır. O, hədisləri Müzhir ibn Muhəmməd ibn Muhəmməd əl-İsfahanidən öyrənmişdir. Əbu-l-Bərəkat Hibətəllah ibn əl-Mübarək və digərləri isə ondan (əs-Sələmasidən) rəvayətləri öyrənmişlər. Əbu Tahir əl-Mühsin ibn Cəfər ibn Muhəmməd ibn Cəfər ibn Davud ibn əl-Həsən **əs-Sələmasi əl-Bəğdədi** Hifz ibn Şahini, Əbu Tahir əl-Müxlisi və başqalarının mühazirələrini dinləmişdir. Onun tələbəsi olan Əbu Bəkr əl-Xətibin dediyinə görə, (əs-Sələmasi) bir müddət şəfi məzhəbindən olan faqih Hamid əl-İsfərayinidən fihi öyrənmişdir.³³ (Əs-Sələmasi) 436-cı ilin *şəvval* ayında (/21.IV-20.V1 1045) vəfat etmişdir.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. Təqvim əl-buldən. (səh.396). Uzunluq və en dairələri: Ətvalda – 69°45' və 37° 47' ; *Qanun-da* – 73° 8' və 38° 25'; *Ibn Səiddə* isə - 71° 8'

və 47⁰ 55'-dir. O, dördüncü iqlimdə, Azərbaycandır. *Əl-Lübab*-a görə, fəthələnmiş *sin və ləm, mim'dən* sonra *əlif və axırda sin* (hərfi) gəlir. (səh.397) *Əl-Mühəlləbiyə* görə (Sələmas) Xoydan şimal-qərb (istişamətində) yerləşir, onların arasında məsafə 7 fərsəxdir. *Əl-Lübab*-də deyilir: "Sələmas Azərbaycan şəhərlərindən biridir". *Əl-Mühəlləbi* də (qeyd edir ki,) həmin Sələmas daimi ticarəti olan böyük əmsarlardan³⁴ biridir və oradan Urmıyəyə 16 fərsəxlik bir yol gedir. Sələmas Azərbaycanın qərb hüduqlarında yerləşir.

(s.359) **X u v e y y.** *Əl-Lübab* `də: *xa*`nın üzərində damma, *vav*'ın üzərində fəthə, sonunda isə qoşalaşmış *yə* vardır. Mövqeyi: yeddi iqlimdən dördüncüsündədir. *Əl-Ətval* də deyildiyinə görə, uzunluq dairəsi 69⁰ 40', en dairəsi – 30⁰ 40'-dir. *Əl-Lübab*'da: Bu Azərbaycanın ən axırıncı şəhəridir. Sələmas'la onun arasında (məsafə) 21 mildir.³⁵

Əlavə 1. Əs-Səm'ani. *Kitəb əl-ənsab.* v.212 ibn *Əl-Xuveyyi.* *Xa*'nın damması, *vav*'ın fəthəsi, *yə* nin təşdidli /var/. Bu nəşəb Azərbaycan şəhərlərindən biri olan Xuveyyə aiddir.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab.* I. 396. (*Əl-Xuveyyi.*) *Xa* /hərfinin/ damması, *vav*'ın fəthəsi, *yə*'nin təşdidli /var/. Bu nəşəb Azərbaycan şəhərlərindən biri olan Xoy'a aiddir. Bir çox məşhur üləma, o cümlədən, Əbu Müəz Əbidan ət-Təbib buradandır. O, rəvayətləri əl-Cəhizdən öyrənmişdir.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən.* (s.396). *Xuveyy.* Uzunluq dairəsi 69⁰ 40', en dairəsi – 3⁰ 40'-dir. Dördüncü iqlimdə, Azərbaycandır. *Əl-Lübab* `də: *xa*' dammalı, *vav* fəthəli və /axırda/ qoşalaşmış *yə.* *Əl-Mühəlləbi* ' də deyilir: Xuveyy Mərənd'dən şimal-qərbdədir, onların arasında məsafə 12 fərsəxdir. *Əl-Lübab*'də deyilir: Xuveyy Azərbaycan şəhərlərindən biridir. Xuveydən Sələmas şəhərinə məsafə 21 mildir.

(səh.359) **U r m i y ə.** *Əl-Lübab*'a görə: dammalı *əlif*, sukunlu *ra* və *mim*, axırda təşdidli *yə*'dən sonra isə təşdidli *hə* gəlir. İbn əl-Cəvaliqi isə *əl-Muarrab*'da deyir: "Ərəb (dilindən) fərqli olaraq *yə* qoşalaşmır".³⁶ Mövqeyi - yeddi iqlimdən dördüncüsündədir. *Əl-Qanun* `da deyilir: "uzunluq dairəsi 73⁰ 20', en dairəsi -37⁰-dir". *Əl-Mühəlləbi*-yə görə, "O, Azərbaycanın ən sonuncu məntəqəsidir, çox təmtəraqlı bir şəhərdir". O, qeyd edir: "Deyilənlərə görə, Zərədüşt əl-Macus oradandır". *Təqvim əl-buldən.* "Şəhərin bəzi sakinlərinə görə, o, ortabab, abadlaşmış, əhalisi o qədər də çox olmayan orta dərəcəli bir şəhərdir. O, dağlar önündə və bataqlıqlar arxasında yerləşir. Sələmasdan şərqi doğru 16 fərsəx məsafədədir. Onunla əl-Cəzirənin³⁷ baş şəhəri olan əl-Mavsil və Urmıyə arası 40 fərsəxdir. Əl-Mavsil ondan qərbdədir. Urmıyənin dağında Tala adlanan keşikçi nəzarət qalası var. (Deyilənlərə görə) Hülaku öz mal-dövlətini orada gizlədirmiş. Urmıyəyə aid olanların nəşəbi *Urmavi*'dir.

Əlavə 1. Əs-Səm'ani. (v.26 b) (Hərəkələri): dammalı *əlif*, sukunlu *ra*, fəthəli *mim* və sərbəst *vav*. Bu nəşəb Azərbaycanın alimləri ilə məşhur olan Urmıyə şəhərinə aiddir. Şəfi məzhəbindən olan Əbdəllah əl-Hüseyn ibn Əbdəllah

ibn əl-Hüseyn ibn Muhəmməd əl-Urməvi də buradandır. O, Misirdə yaşamış və orada hədislərdən dərs demişdir. Bağdadda o, Əbu Muhəmməd Abdəllah ibn Ubeydallah ibn Yahya əl-Bey'i-nin, Bəsrədə isə - Əbu Əmr Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Bəkr əl-Həmədaninin və başqalarının mühazirələrini dinləmişdir. İki (tanınmış) hafiz³⁸ - Əbu-l-Qasim Hibətəllah ibn Əbd əl-Varis əş-Şirazi və Əbu-l-Fityən Ömər ibn Əbd əl-Kərim ər-Rəvami onun tələbələri olmuşdur. O, Misirdə 460/1067-68-ci ildən sonra vəfat etmişdir. Fəzilət sahibi, nüfuzlu fəqih Əbu Bəkr Muhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Urməvi Bağdaddakı məşhur ən-Nizamiyə mədrəsəsində³⁹ fiqhdən dərs demişdir, özü isə Əbu-l-Hüseyn ibn əl-Mühtədi-billah və Əbu-l-Hüseyn ibn ən-Nüfuzdan öyrənmişdir. Lakin o, ravilikdən imtina etməli olur, çünki onu başqa birisi ilə, raviliklə heç bir əlaqəsi olmayan adaşı və həmyerlisi Əbu Bəkr Muhəmməd ibn əl-Həsən əl-Urməvi ilə səhv salırdılar. Əbu Bəkr əl-Urməvi 536/1141-42-ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab. (c.I. səh.35) *Əl-Urməvi*: (hərəkələri) dammalı *əlif*, sukunlu *ra*, fəthəli *mim* və axırda - *vav*. Bu nəşəb Azərbaycandakı Urmiyə şəhərinə aiddir. Həmin nəşəblə bir çox adam məşhurdur. Bunlardan biri - Misirdə yaşamış və orada 460/1067-68 ildə vəfat etmiş Əbu Əbdəllah əl-Hüseyn ibn Əbdəllah Muhəmməd ibn əş-Şüveyx əl-Urməvidir.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. Təqvim əl-buldən. (səh.396) Uzunluq dairəsi: *Ətval*'da – 69° 45', *İbn Səidə* (görə) – 71° 45'. *Qanun*-da isə - 73° 20'-dir. En dairəsi: *Əfval*'da – 37° 55', *İbn Səiddə*-39° 55' və *Qanun*'da-37° 55'-dir. Dördüncü iqlimdə, Azərbaycandadır. *Əi-Lübab*'ə (görə), dammalı *əlif*, sukunlu *ra*, sonra *mim*, axırda isə *vav* və ondan sonra *yə* (gəlir). İbn əl-Cəvaliqi *əl-Məğrib*'də göstərir ki, ərəb dilinin qaydalarına uyğun olaraq *yə* hərfi həm şəddəli, həm də şəddəsiz işləyə bilər. (səh.397) Əl-Mühəlləbi deyir: O, qərbdən Azərbaycanın son həddidir. Urmiyə Sələməsdən qərbə doğru 16 fərsəx məsafədədir. Əl-Məvsil isə Urmiyadan qərbə tərəf 40 fərsəx uzaqdadır. Şəhər divarlarla hasarlanmış, əhalisi də sayca nə az, nə çoxdur. O, əcəm dağlarının qurtaracağından başlanan düzənliyin əvvəlindədir.

(səh.359) **M a r a ğ a.** *Əl-Müştərek*'də deyilənə görə, *mim* və *ra* fəthəli, sonra - *əlif*, nöqtəli *ayn* (yəni *ğayn* - E.A.) və *hə* gəlir. Yeddi iqlimdən dördüncüsündə yerləşir. *Əl-Qanun*" da deyilir: "O, 73° 20' uzunluq dairəsinin və 37° 20' en dairəsinin kəsişdiyi yerdədir". *Əl-Mühəlləbi*: "O, əvvəllər kənd idi, yalnız təzəlikcə şəhər olub, vaxtilə orada Mərvan ibn Muhəmməd otururdu. (s.360) O yerlərdə xeyli peyin var idi və əhalinin yük heyvanları büsbütün peyinə batdığına görə (marrağa) Mərvanın burada tikdiyi şəhəri Marağa adlandırmışlar". İbn Hövqəl: "O, (Marağa-E.A.) Azərbaycanın əsas, paytaxt şəhərlərindən olub yenilməz qaladır: onun ətrafında çoxlu bağ və rustaqlar vardır.⁴⁰

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab. (III. səh. 119). Əl-Məraği. Bu nəşəb həm ərəb qəbiləsi olan *əzd*'din bir qoluna, həm də Azərbaycandakı məşhur şəhərə aiddir. Marağadan bütün fənlər üzrə çoxlu məşhur alim çıxıb. Onların arasında imam Əbu Turab Əbd əl-Baqi ibn Yusuf ibn Əli ibn Salih ibn Əbd əl-Məlik əl-

Maraği, Nisəburda məskunlaşan Əbu Muhəmməd Cəfər ibn Muhəmməd ibn əl-Haris əl-Maraği və başqalarını (göstərmək olar).

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. Təqvim əl-buldən (səh. 398). *Marağa*. Uzunluq və en dairələri *Ətval'da* – 71° 20' və 37° 40', *Qanun'da* – 78° 02' və 37° 20' -dir. O, dördüncü iqlimdə, Azərbaycandır. *Əl-Müştərikə* əsasən *mim*, *ra*, *ğayn* hərfələrinin hər birisinin fəthəsi var. Sonunda isə *hə* gəlir. (səh. 399) *İbn Hövqəl'də* deyilir: *Marağa* Azərbaycanın paytaxt şəhərlərindən biridir. O, münbit torpağı, çoxlu bağbağçası olan bir yerdir. *Əl-Mühəlləbi'yə* görə, Marağa Təbrizdən qərbdə yerləşir və onların arası 17 fərsəx təşkil edir. Əvvəllər Marağa Mərvan ibn Muhəmmədin yerləşdiyi kənd idi. Kəndin ətrafında çoxlu peyin olduğundan və minik və yük heyvanları peyinə batdığından (marrağa) yerin adı Marağa kimi tanınır. Sonralar Mərvan ibn Muhəmməd orada şəhər salır və adını da Marağa qoyur. Xoca Nəsir əd-Din isə şəhərdən kənar bir təpədə ulduzları seyr etməkdən ötrü Hülakü xan üçün rəsədxana bina edir. Həmin rəsədxanada Müyyəid əd-din əl Ərudü və Muhi əd-din əl-Məğribi onun köməkçiləri olurlar.⁴¹

(səh.360) **M ə y ə n i c u.** *Əl-Müştərikə'də* deyilir: "Fəthəli *mim* və *ya* (hərfləri), sonra sükunlu *əlif* və kəsrelə *nun*, axırda isə *cim*. O, yeddi iqlimdən dördüncüsündə yerləşir". *Əl-Qanun'da*: "Onun yerləşdiyi yer: uzunluq dairəsi 73° və en dairəsi 37°-dir". *Əl-Müştərikə'də*: "O, Marağadan ikigünlük məsafədə yerləşən böyük bir şəhərdir". *Əl-Lübab'da* o, **M ə y a n ə** adlandırılır: fəthəli *mim* və *ya*, sükunlu *əlif*, (ardınca) *nun* və *hə* (hərfləri). O, bir sıra üləma ilə məşhurdur.

Əlavə 1. Əs-Səm'ani. Ənsab (v.547a). *Əl-Məyənci*. Fəthəli *mim*, *ya* və *nun* hərfləri, sonda da *cim* gəlir. Bu nəşəb iki yerə aid edilir: Əl-Müqəddəsiyə görə, birincisi Şamdakı yerə, ikincisi - Azərbaycanın Miyanə şəhərinə, Həmədanın qazisi, məşhur Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Həsən ibn Əli əl-Məyənci oradandır. Əl-Müqəddəsinin söylədiyinə görə adı çəkilən qazinin oğlu Əbu Bəkr Mühəmmədlə birlikdə fiqh elmi ilə məşğul olmuşlar. O ki qaldı qazi Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Həsən ibn Əli əl-Məyənciyə, o, İraqda məşhur fəzilət sahiblərindən biri olmuş və Bağdadda qazi Əbu Teyyub ət-Təbərinin fiqh elmi üzrə müəllimi olmuşdur. Onun haqqında bizə Əbu Nəsr Muhəmməd söyləmişdi.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab, III, s. 197. *Əl-Məyənci*. Azərbaycandakı Miyanə şəhərinə mənsubdur. Buradan çoxlu məşhur şəxslər yetişib çıxmışdır, o cümlədən, fəzilətli, şəfiyi məzhəbindən olan və faqihlər arasında tanınmış Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Həsən ibn Əli *əl-Məyənci*. O, qazi İbn ət-Teyyub ət-Təbəriyə fiqh elmindən dərs demiş, şeyx İbn İshaq əş-Şirazinin dostu olmuşdur. Əbu-l-Həsən əl-Qəzvini, Əbu Muhəmməd əl-Hilal və başqaları onun (mühazirələrini) dinləmişlər. Əbu Nəsr Muhəmməd ibn əl-Hüseyn əs-Səiğ, onun qardaşı Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Əli və digərləri onun öz dili ilə nağıl etdiyi rəvayətləri dinləmişlər. Onun 198 gözəl şeiri var, bunların birində o, Həmədan yaxınlığında yerləşən ağac və suları bol olan Mavəşan adlı yeri mədh edir.

Əlavə 3. Əbu-Fida. Təqvim əl-buldən, (s. 400). *Məyanə* və ya *Məyanic*. Uzunluq dərəcəsi: *əl-Ətval*'da – 72° 35', İbn Səiddə görə - 77° 35', *Qanunda* isə - 73° 08': en dairəsi: *əl-Ətval* və İbn Səiddə - 37° 08'. *Qanun*'da isə - 37° 30'-dir. Dördüncü iqlimdə, Azərbaycanda yerləşir. *Əl-Müştərək*'də: fəthəli *mim* və *yə* (hərflərindən sonra) *əlif*, kəsrelili *nun*, axırda isə *cim*(vardır) *Əl-Lübab*'də deyilir: Məyan(də) fəthəli *mim* və *yə*'dən (sonra) *əlif*, kəsrelili *nun* və axırda *-hə* gəlir. (səh.401) *Əl-Müştərək*'də deyilir: Məyanic Azərbaycan əyalətlərindən biridir və o, Marağadan ikigünlük məsafədə yerləşir. Azərbaycanın əhalisi onu *Məyanə* (*Miyana*) adlandırır, o, böyük bir şəhərdir. *Əl-Lübab*'də deyilir: Məyanə Azərbaycanda bir şəhərdir. Bir sıra alimlər, o cümlədən, məşhur qazi Əbu-l-Həsən *əl-Məyanici* oradandır.

(səh.360) M ə r ə n d. *Əl-Lübab*'də: fəthəli *mim* və *ra*, sukunlu *nun* və axırda *dəl* (hərflər gəlir). Yeddi iqlimdən dördüncüsündə yerləşir. *Əl-Qanun*'da deyilir: "Onun yerləşdiyi yer: uzunluq dairəsi 73°, en dairəsi-37°-dir". *Əl-Lübab*'də deyilir: "O, Tibrizdən şimal-şərqdə, bir mil məsafədə yerləşən kənddir". *Əl-Mühəlləbi* qeyd edir ki, o, Tədmur'dan 14 fərsəx uzaqdadır.⁴² *Təqvim əl-buldən*'də: "Onu görünlər qeyd edirlər ki, o, axar sularlı və ağacları bol olan kiçik bir şəhərdir (yerdin- *bəldə*)".

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab. (III.126). *Əl-Mərəndi*. Bu nəşə Azərbaycanadakı şəhərə aiddir. Oradan bütün fənlər üzrə çoxlu alim çıxmışdır. Hədəsləri öyrənmək məqsədi ilə çox yerləri gəzmiş hafiz Əbu İshaq İbrahim ibn əl-Əzhər əl-Mərəndi buradandır. O, hədəsləri Əli ibn Cabir əl-Mavsili əl-Əzdi və İshaq ibn Səyyar ən-Nəsibi kimi alimlərdən öyrənmiş, Əbu-l-Fadl əş-Şeybani isə onun tələbəsi olmuşdur. Şəfi məzhəbindən olan Əbu-l-Vəfa əl-Xəlil ibn əl-Muhsin ibn Muhəmməd əl-Mərəndi Bağdadda imam Əbu İshaq əş-Şirazidən fiqhi öyrənmiş, Əbu-l-Hüseyn ibn ən-Nuqur, Əbu Nəsr əz-Zeynəbi və başqalarının mühazirələrini dinləmişdir. O, 512/1118-ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida, Təqvim əl-buldən (s.400). *Mərənd*. Uzunluq və en dairələri *Qanun*'a görə, 73° 8' və 37° 30'-di: *Ətval*'-a görə isə uzunluq dairəsi 72° 45', en dairəsi – 37° 50'-dir. Dördüncü iqlimdə, Azərbaycanda yerləşir. *Əl-Lübabə* (əsasən) *mim* və *ra* hərflərinin fəthəsi, *nun*'un da sukunu var, axırda isə *dəl* hərflər gəlir (səh.401)

Əl-Lübab'də deyilir: Mərənd Azərbaycanda bir şəhərdir. Təbrizdən şimal-şərqə doğru bir mil məsafədə yerləşir. Onu görünlər söyləyirlər ki, o, suları və ağacları bol olan bir şəhərdir. *Əl-Mühəlləbi*'yə görə o, Təbrizdən 14 fərsəx uzaqda yerləşir. Mərənddən Xan Karkar'a 5 fərsəxlik yoldur, oradan isə Nəşava şəhərinə 12 fərsəxdir, onların arasından Ər-Ras (Araz - E.A.) çayı axır.

(səh.360) Üçüncü iqlim (A r r a n)

Əl-Müştarik'də: fəthəli *həmzə*, təşdidli *ra*, sonra *əlif* və *nun*. Onun iki iri (əsas) şəhəri (paytaxtı) var.

(s.361) **Birinci paytaxt**
Bərdə` atu

Əl-Lübab'də deyildiyi kimi, *bə*'nin fəthəsi, *ra*'nın üzərində sukun, *dəl*'in fəthəsi, (sonra) *ayn* və axırda *hə* var. O, yeddi iqlimin beşincisində yerləşir. *Əl-Qanun*'da deyilənə görə, uzunluq dairəsi 73^0 , en dairəsi – 43^0 -dir. *Təqvim əl-buldən*'də deyilir: "O, Arran məmləkətinin paytaxtıdır." *Əl-Lübab*'də isə: "O, Azərbaycanın ən uzaq nöqtələrindən biridir". İbn Hövqəl deyir: "O, havası saf, torpağı münbit olan bir yerdə yerləşən şəhərdir. Ondan bir fərsəxdən də az məsafədə (*əl-Əndərab* adlanan) bir yer var ki, ora başdan-başa bağlıq və meyvəlikdir". *Hümat*'in sahibi *əl-Müəyyəd*'ə görə, bu İbn Hövqəlin dövründə belə idi. Bizim dövrümüzdə gəlinəcə isə, oranı görənlər mənə nəql edəblər ki, hal-hazırda ondan yalnız xatirələr qalıb. Onun bağları və axar suları var. O, *əl-Kurr* çayına yaxındır.

Əlavə 1. Əs-Səm`ani (v.73a). *Əl-Bərdə`i* fəthəli *bə*, sukunlu *ra*, fəthəli *dəl* və sonunda - *ayn*. Bu nəşəb Azərbaycanın uzaq sərhəddindəki şəhərə aiddir. Bu nəşəblə məşhur olanlardan Əmr Səid ibn *əl-Qasim* ibn Əla ibn Xalid *əl-Bərdəinin* adının (mən) Əbu Bəkr *əl-Xətibin* Tərix Bağdad kitabında Şüca ibn Fərisin xətti ilə bu cür yazıldığını görmüşəm. Deyilənlərə görə, o, əski qanun-qaydalarla Bağdadda yaşayırdı və 350/961-ci ildə həccə getmişdir.

Əlavə 2. İbn *əl-Əsir*. *Əl-Lübab* (c.I. səh. 109). *Əl-Bərdə`i*: fəthəli *bə*, sukunlu *ra*, fəthəli *dəl* və sonunda (səh.110) - *ayn* hərfi. Bu nəşəb Bərdəyə mənsubdur. Bir çox (məşhur) adamlar, (məsələn) Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Yahya ibn Hilal *əl-Bərdə`i* oradandır.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən*. *Bərdə`ə*. (səh. 402) Uzunluq və en dairələri *Ətval*'da $78^0 08'$ və $40^0 30'$, *İbn Səid*'də - $72^0 40'$ və $48^0 45'$ -dir. Beşinci iqlimədir. *Əl-Lübab*'ə görə, *bə*'nin fəthəsi, *ra*'nın sukunu, *dəl*'in fəthəsi var. Axırda *ayn* və *hə* (hərfləri) gəlir. (səh.403) Bərdə Arranın paytaxtıdır. İbn Hövqəl'də Bərdə Arranın böyük və çox səfəli bir şəhəridir. Ondan bir fərsəxdən az, birgünlük məsafədə *əl-Əndərab* adlanan yerdə meyvə bağları və hətta fındıq və şabalıd meşəlikləri var. (Şəhər) qapılarının yanında *əl-Kərki* adlanan bazar yerləşir. Hər bazar günü camaat oraya axışıb gəlir. Qeyd etməliyəm ki, bu deyilənlərin hamısı İbn Hövqəlin zamanına aiddir. Oraları görənlərdən birisi mənə danışmış ki, hal-hazırda (Bərdə) xarabalığa çevrilib və orada dağılmış binalardan başqa heç bir əsər qalmayıb. Həmin adam söylədi ki, müqayisədə Bərdə xarabalıqları Hələb xarabalıqları boydadır. İndi o, yerlə-yeksan olub. Orada çoxlu bağ və bostanlar var, o, *əl-Kurr* çayına yaxındır.⁴³

İkinci paytaxt (səh.361) T ə f l i s u

Əl-Lübab'də deyilir: "Tə'nin üzərində fəthə, sukunlu *fə*, kəsrəli *ləm*, səssiz *i* axırda - *sin*. Mövqeyi: yeddi iqlimdən beşincisinin axırındadır. *Əl-Qanun*'də deyilir: "O, Gürcüstanın mərkəz şəhəridir. *Əl-Lübab*'də deyilir: "O, Azərbaycan (hüdüdlərindəki) sonuncu şəhəridir. İbn Hövqəl'ə görə, "O, üç qapısı olan iki divarla hasarlanmış şəhərdir. Orada Təbəriyyə'dəkinə bənzər yerdən təbii halda çıxan isti sulara malik hamamlar var.⁴⁴ Ora çox (s.362) münbit bir yerdir. İbn Səid'in dediyinə görə, "Müsəlmanlar oranı fəth etdikdən sonra uzun müddət orada yaşamışlar. Ora özünün çoxlu alimlərilə məşhurdur. Sonralar gürcülər şəhəri geri almışlar. Onlar da ki nəsrandidirlər.⁴⁵ Şəhər indiyə kimi gürcülərin əlindədir. Gürcülərin çarı (isə) Misir diyarının Əbvabi Sultaniyyə tərəfindən təyin olunur.⁴⁶

Əlavə 1. Əs-Səm'ani. Ənsab. (v. 107b) **Ət-Təflisi.** Tə'nin fəthəsi, bə'nin sukunu, *ləm*'in kəsrəsi var, sonra hərəkəsiz *yə* və axırda *sin* (gəlir). Bu nəşəb Azərbaycanın ən uzaq hüdudunda yerləşən Tiflisə aiddir. Ora bir çox üləma və hədisçiləri ilə məşhurdur.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab (I. səh. 178) **Ət-Təflisi:** fəthəli *tə*, sukunlu *fə*, kəsrəli *ləm*, hərəkəsiz *yə* və sonu *sin*-dən ibarətdir. Bu nəşəb Azərbaycanın uzaq sərhəddində yerləşən Tiflis şəhərinə aiddir. Tiflisli Əbu Əhməd Hamid ibn Yusuf ibn əl-Hüseyn *ət-Təflisi* (bir müddət) Bağdadda, sonralar - Beyt əl-Müqəddəsə⁴⁷ Əbu Əbdəllah Muhəmməd ibn Əli ibn İbrahim əl-Beyhaqi, Məkkədə isə Əbu-l-Həsən Əli ibn İbrahim əl-Aquli kimi alimləri dinləmiş və onlardan dərs almışdır. Onun haqqında Əli ibn Muhəmməd əs-Səvi və başqaları rəvayət etmişlər.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida, Təqvim əl-buldən. (səh. 402). *Tiflis.* Uzunluq və en dairələri *ətval*'ə görə 78⁰ 08' və 48⁰ 08'-dir. *Qanun*'da (isə) – 62⁰ 08' və 42⁰ 08'-dir. Beşinci iqlimin qurtaracağında, Arrandadır. *Qanun*'da o, Gürcüstanın əsas şəhəri {*qasaba*} kimi qeyd olunur. *Əl-Lübab*'ə əsasən, *tə*'nin fəthəsi, *fə*'nin sukunu, *ləm*'in kəsrəsi var. Sonra hərəkəsiz *yə* və axırda *sin* hərfi gəlir. (səh.403) *Əl-Qanun*'da: Tiflis Gürcüstanın baş şəhəridir. İbn Hövqəl'ə görə, şəhəri üç qapısı olan iki divar (əhatə edir). Ərazisi çox münbit və meyvəsi bol olan yerdir. Orada Təbəriyyə hamamlarına bənzər isti suyu fəvvarə vuran hamamlar var. *Əl-Lübab*'də deyilir (ki), Tiflis Azərbaycanın uzaq sərhəddində yerləşən axırıncı şəhərdir. İbn Səidə görə, müsəlmanlar onu fəth etdikdən sonra uzun müddət orada məskunlaşmışlar, ora məşhur alimləri ilə tanınır. (Sonra) Nəsrani gürcülər (şəhəri) geri almışlar.⁴⁸

Arranın digər şəhərləri də var. Onlar bunlardır:

(səh.362) **N ə ş u v a.** *Əs-Səm'ani əl-Ənsab*'da deyir: "fəthəli *nun* və *sin*, sonunda - *vav* və sonra *yə* gəlir. Onun adını İbn Səid Nəqəcan qoymuşdur - fəthəli *nun*, sukunlu *qaf*, fəthəli *cim* və *vav*, və *əlifdən* sonra - *nun*. Yeddi iqlimdən beşincisində, 73⁰ 30' uzunluq dairəsinin və 39⁰ en dairəsinin kəsişdiyi yerdədir. İbn Səid deyir: "O, Şərqi Arranın şəhərlərindən biridir. Əs-Səm'aniyə görə, Ərminiyyə

və Azərbaycan arasında (yerləşən) bir şəhərdir. İbn Səid deyir: "O, əl-Kurr çayının şimal" (sahilindədir). *Əl-Ənsab*'da deyilənə görə, Tibrizlə onun arası 6 fərsəxdir. İbn Səid isə qeyd edir: "Tatarlar onu dağıdıb, bütün əhalisini qətlə yetirmişlər.

Əlavə 1. Əs-Səm'ani. *Ənsab* (v.560b). *Ən-Nəşəvi*, *Nun* və *şin* /hərfləri/ fəthəlidir. Bu nəşəb Nəşəyə - bəzən Nəşəva kimi də tələffüz olunur - aiddir. Azərbaycanla Ərminiyyə arasında bir yerdir. O, Arranın əyalətlərindən biri olan Haxşuvanın (Naxçıvanın) yaxınlığındadır. Onunla Təbriz arasında 6 fərsəx məsafə var. Bu nəşəblə çox adam məşhurdur. Onların arasında Əbu Hatim Əbd ər-Rəhman ibn Əli ibn Yəhya ibn Muhəmməd *ər-Rəvasi*⁵⁰, ən-Nəşəvi, Əbu Musa Harun ibn /aydın deyil - E.A./ ən-Nəşəvi Əbu-l-Fadl Xudadad ibn Asim ibn Bəkvan ən-Nəşəvi və başqalarını qeyd etmək olar.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab* (III, səh. 225). *Ən-Nəşəvi*. Bu nəşəb Azərbaycandakı Nəşəyə - ona Nəşəva da deyilir - aiddir. Cənzə⁵¹ kitabxanasının bələdçisi Xuzdaz ibn Asim ibn Bukran Əbu-l-Fadl ən-Nəşəvi buradandır.⁵² O, Əbu Nəsr Əbd əl-Vahid ibn Misra əl-Qəzvini, Şueyb ibn Salih ət-Təbrizi və başqalarından rəvayətləri öyrənmişdir. Əbu Nəsr ibn Məkula onun dinləyicilərindən biri olmuşdur. Mən isə deyirəm: /Bu/ nəşəb Nəşəyə, sahildəki /ola bilsin, əyalətdəki - E.A./ Nəşə kəndinə uyğun gəlir. Qazi Əbu Əbdallah Əhməd ibn Muhəmməd ibn Hüməkə'dən rəvayətləri öyrənən İshaq ibn İbrahim ibn Muhəmməd ibn Bəndər ən-Nəşəvi oradandır.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən* (səh.398). *Nəşəva*. O, Naxçıvandır. Uzunluq dairəsi: *Ətval*'da 71⁰ 30'; İbn Səid'də 78⁰ 46'; bəzən – 63⁰ 29'-dir. En dairəsi: *Ətval*'da 39⁰ 08'; İbn Səid'də 39⁰ 55'; bəzən – 41⁰ 35'-dir. Beşinci iqlimdə, Arranda yerləşir. *Əl-Ənsab*'da deyilir: fəthəli *nun*, hərəkəsi aydın olmayan *şin*, sonra *vav* və axırda *yə* (hərfləri) gəlir. (səh. 399) *Əl-Ənsab*'da deyilənə görə, Nəşəva Azərbaycanla Ərminiyyə arasında yerləşən şəhərdir və o, Arranın əyalətlərindən biridir. Təbrizlə Nəşəvanın arası 6 fərsəx olar. İbn Səid (qeyd edir ki), "Naqçıvan əl-Kür çayının sol tərəfində, Arranın şərqindədir. Tatarlar onu xaraba qoymuş və bütün əhalisini qətlə yetirmişlər. Ondən (Naxçıvandan) şimala doğru əl-Bab şəhəri yerləşir.

(səh.362) **M u q a n.** *əl-Lubab*'də deyilir: "Dammalı *mim*, sukunli *vav*, fəthəli *qaf*, sukunlu (sakit) *əlif* və axırında - *nun*. Adətən *qaf* hərfi *ğayn*'la əvəz olunur və **M u ğ a n** kimi səslənir". *Əl-Ətval*'da deyilənə görə, o, 73⁰ uzunluq dairəsinin və 38⁰ en dairəsinin kəsişdiyi yerdədir". *Əs-Səm'ani* deyir: "Mən düşünürəm ki, o, Dərbənd (tərəfdədir)". *Əl-Mühəlləbi*'yə görə isə o, Ərdəbil əyalətlərindən biridir". Yenə də *əl-Mühəlləbi*'yə görə isə o, "Muqan Gilan diyarının qərb istiqamətindəki qurtaracağındadır". İbn Hövqəl: "Onunla Bab əl-Əvbab arasında ikigünlük yol var". *Təqvim əl-buldən*'də isə deyilir: "Hal hazırda Muqan şəhərinin şan-şöhrəti qalmayıb. Muqan şəhər kimi deyil, yalnız bol suları, çəmənlik və otlaqları olan ərazi kimi məşhurdur.⁵³ (s.363) O, Təbərstan dənizinin sahilinə

yaxın olub, şimal-qərb səmtindədir. Tibrizdən təqribən 10 mərhələlik məsafədə yerləşir. Buralar illər boyu tatar ordusunun qışlağıdır.⁵⁴

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab*, (III. s.190). *Əl-Muqani*. Bu nəşəb Dərbənddəki Muqan şəhərinə aiddir.

Əlavə 3.Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən* (s.400): *Muqan*. Ətval'ə görə uzunluq dairəsi 73⁰ 08', en dairəsi 38⁰ 03' (08')-dir.⁵⁵ Dördüncü iqlimdə, Arran ərazisinin başlandığı yerdədir. *Əl-Lübab'ə* əsasən *mim*'in damması, *vav*'ın sukunu, *qaf*'ın fəthəsi var. Sonra *əlif* və axırda *nun* hərfləri gəlir. (s,401) *Əl-Lübab'də* deyilir: Muqan əs-Səm`aninin nəzərdə tutduğu Dərbəndin şəhəri deyil. İbn Hövqələ görə, onunla Bab əl-Əbvab arasında iki günlük /məsafə/ var. *Əl-Əzizi'də* isə deyilir: Muqan şəhəri Ərdəbilin əyalətlərindən (amallarından) biridir və hazırda (həmin) Muqan şəhərinin keçmiş şöhrətindən əsər-ələmət qalmayıb. Lakin Muqan geniş torpaqları, bol suları, otlaqları, şəhərləri olan və Təbəbristan dənizi sahilindən şimala, Təbrizdən isə qərbə doğru təqribən 10 fərsəx məsafədə yerləşən ərazidir. Oralar uzun müddət tatar ordusunun qışlağı olub. Muqan Gil diyarının qərb qurtaracağındadır. Dəniz sahilindən əl-Kurr çayının ağızı ilə Muqan arasında şimal-qərbə doğru 16 fərsəxlik, əl-Kurr çayının ağızından Xəzər dənizinin sahilindəki əl-Bab'adək isə 21 fərsəxlik yol var.

(səh.363) **Ş ə m k u r.** *Əl-Lübab'də* deyilir: "fəthəli *şin*, sukunlu *mim*, dammalı *kəf*, sukunlu *vav* və axırda *ra*. Mövqeyi yeddi iqlimdən beşincisindədir". *Əl-Ətval'də* oxuyuruq: "onun yerləşdiyi yerin uzunluq dairəsi 73⁰, en dairəsi – 41⁰ 50'-dir. *Əl-Lübab'də* deyilir: "O, Arran əyalətlərinin birində qaladır". *Təqvim əl-buldən'də* qeyd olunur : "Şəmkur Bərdənin yaxınlığındadır, orada yüksək bir minarə var".⁵⁶

Əlavə 1. Əs-Səm`ani. **Ənsab.** *Əş-Şəm'i.* Fəthəli *şin*, sukunlu *mim* və sonda - *ayn*. Bu nəşəb... (mətnə boşluqdur - *E.A.*) aiddir. Əş-Şəm`i nəşəbi ilə tanınan Əbu Əmr Usman ibn Muhəmməd ibn əl-Abbəs ibn Cibril əl-Vərraq oradandır.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab*. II. s. 29. *Əş-Şəm'i.* Fəthəli *şin*, sukunlu *mim* və sonda *ayn* hərfi. Bu nəşəb...(mətnə boşluqdur - *E.A.*) aiddir. Məşhur Əbd əl-Abbəs ibn Cibril ibn Mikail əl-Vərraq *əş-Şəm'i* buradandır. O, (elmləri) Əli ibn Hərbədən öyrənmişdir. (Hicri təqvimlə) 326-cı ildə (937-38 ilə müvafiqdir - *E.A.*) vəfat etmişdir. Mən isə deyirəm ki, o, **əş-Şəmkuridir**: fəthəli *şin*, sukunlu *mim*, dammalı *kəf*, sakit (yəni hərəkəsiz - *E.A.*) *vav* və sonda - *ra*. Bu nəşəb Şəmkura aiddir. O, Arran əyalətlərinin birində istehkamdır.⁵⁷ Əbu-l-Həsən Əli ibn Ədnan əl-Muqrindən rəvayətləri öyrənmiş Əbu-l-Qasim əl-Mucma' ibn Yəhya əş-Şəmkuri oradandır.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən*. S. 402. *Şəmkur.* *Ətval'də* uzunluq dairəsi 78⁰ 08'; en dairəsi – 41⁰ 50'-dir. Beşinci iqlimdə, Azərbaycanlıdır. *Əl-Lübab-ə* (görə), *şin*-nin fəthəsi, *mim*'-in sukunu, *kəf*'-in damması var. Sonra - sakit *vav* və axırda *ra* (hərfləri) gəlir. (s. 403). *Əl-Lübab-də* deyilir: Şəmkur Arran əyalətlərinin birində istehkamdır. Oranı görənlərdən bəziləri qeyd edirlər ki, o,

Bərdəyə yaxındır. Yenə də *Əl-Lübab*-də deyilir ki, Şəmkur tarlalarla əhatə olunmuş bir kənddir və orada azan üçün hasarlanmış bir minarə ucalır.

(səh.363) **Əl-Beyləqan.** *Əl-Lübab*'ə görə: *hə* (hərfinin) fəthəsi, *yə*'nin sukunu, *ləm* və *qaf* (hərflərinin) fəthəsi var, sonra *əlif* və *nun* gəlir. *Əl-Qanun*'da deyilir ki, "(şəhərin) yerləşdiyi məntəqənin uzunluq dairəsi 74⁰, en dairəsi -39⁰ 50' dir. O, Şirvandır. Güman ki, onu Beyləqan bin Ərmini bin Lumta (ola bilsin - Ləmtə - E.A.) bin Yunan bina etmişdir və buna görə də şəhərin adı ona mənsubdur." *Əl-Lübab*'də deyilir: "O, Dərbənd-i Xəzranın şəhərlərindəndir." *Əl-Müştərək*'də isə deyilir: "O, məşhur yerlərdən biridir". İbn Hövqəl deyir: "Ora çox bərəkətli yerdir".

Əlavə 1. *Əs-Səm'ani. Ənsab*.(v.100b) *Əl-Beyləqani* - fəthəli *bə*, sukunlu *yə* fəthəli *ləm* və *qaf*. Bu nəşəb Şirvan və Bakının yaxınlığındakı Xəzəryanı Dərbənd şəhərinə aiddir. Guman ki, onu Beyləqan ibn Urmini ibn Lumta ibn Yunan bina etmişdir. Şəhərin adı da onunla bağlıdır. Əbu-l-Məali Əbd əl-Məlik ibn Əhməd ibn Əbd əl-Məlik ibn Muhəmməd oradandır. *Əl-Beyləqani* ən-Nisəbura səfər etmiş və bir çox görkəmli şeyxləri dinləmişdir. Bağdadda Əbu Cəfər Muhəmməd ibn əl-Məsləmə və digərlərindən dərslər almışdır. *Əl-Beyləqani* hicri təqvimlə 496-cı ildən sonra vəfat etmişdir.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Lübab, 1. 163. *Əl-Beyləqani* - fəthəli *hə*, sukunlu *yə*, fəthəli *ləm* və *qaf*. Bu nəşəb Beyləqana aiddir. O isə Dərbənd Xəzəran'ında şəhərdir. Ola bilsin ki, onu Beyləqan ibn Ərmini ibn Lunta ibn Yunan tikmişdir və onun adı ilə bağlıdır. Xorasan və İraqa hədisləri öyrənmək, Bağdada - Əbu Cəfər ibn əl-Məsləmənin və başqalarının mühazirələrini dinləmək üçün gedən Əbu-l-Mə'ali ƏbdAllah əl-Məlik ibn Əhməd ibn Əbd əl-Məlik ibn Əbd Beyləqandıdır. O, hicri təqvimlə 496-cı ildə Beyləqanda vəfat etmişdir.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən*. (s. 404) *Əl-Beyləqan*. İbn Səiddə uzunluq dairəsi – 78⁰ 30', en dairəsi – 41⁰ 20'-dir; *Qanun*'da isə uzunluq dairəsi – 64⁰ 08', en dairəsi – 39⁰ 50'-dir. Beşinci iqlimdə, Arranda yerləşir. *Əl-Lübab*'ə görə, *bə* (hərfi-nin) fəthəsi, *yə*'nin – sukunu, *ləm* və *qaf* (hərflərinin) fəthəsi var, sonra *əlif* və *nun* hərfləri gəlir. (s.405) İbn Hövqəldə deyilir: "Əl-Beyləqan Arran şəhərlərindən biridir, çox bərəkətli və xeyirli yerdir. *Əl-Müştəri*'kdə həmçinin deyilir ki, o (yəni Beyləqan - E.A.) Arranın ən məşhur və tanınmış yeridir. *Əl-Lübab*'a görə, Beyləqan Dərbənd Xəzəranın şəhəridir və deyilənlərə görə, onu Beyləqan ibn İrmini ibn Lunta ibn Yunan tikmişdir və buna görə də şəhər onun adı ilə tanınır. *Əl-Əzizi*'də isə qeyd olunur ki, əl-Beyləqanla Varsan arasında yol 6 fərsəxdir.⁵⁹

(səh.363) **Kəncə.** *Təqvim əl-buldən*'də deyilir: "fəthəli *kəf*, sukunlu *nun*, fəthəli *cim*, sonra da səssiz *hə*. Yeddi iqlimdən beşincisində yerləşir, deyilənə görə, uzunluq dairəsi 74⁰, en dairəsi -43⁰ 10'-dir. Əl-Müştərək'də deyilir: "O, Arranın məşhur şəhərlərindəndir". Əl-Hümmət'in sahibi əl-Müəyyəd qeyd edir: "Orada yaşayanlardan biri mənə söyləmişdir ki, o (Gəncə), Bərdədən iki mərhələ

uzaqdadır. Bərdə isə ondan bir mil şimal qərb tərəfdədir. O, həmin nahiyənin mərkəz şəhəri olub, (lakin) hal-hazırda yer üzündən silinib. Oranın çoxlu bağ-bağçası və bol ənciri var. Məlumdur ki, kim həmin əncirdən yeyərsə, qızdırmaya düşər olar.⁶⁰

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab*. c. 1. s.241. *Əl-Cənzi*. Fəthəli *cim*, sukunlu *nun*, kəsreləli nöqtəli *ra* (yəni *zey* -E.A.). Bu nəşəb Azərbaycanda yerləşən Cənzə şəhərinə aiddir⁶¹. İbrahim ibn Muhəmməd əl-Cənzi oradandır. "O, bizimlə hədisləri və şəfiyi məzhəbini öyrənirdi. Sonra(lar) o, öz vətəninə qayıtdı. Fəzilətli ədib Əbu Hifz Ömər ibn Usman ibn Şueyb əl-Cənzi hədisləri Əbu Muhəmməd əl-... (aydın deyil -E.A.)-dən öyrənmişdir. (s.242) O, 550-ci/1155-ci ildə Mərv (şəhərində) vəfat etmişdir. Yəzid ibn Əmr ibn Cənzə əl-Mədaini əl-Cənziyə gəlincə, onun nəşəbi Bağdad əhlindən olan cəddinə aiddir⁶²

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən*. (s.404) Uzunluq dairəsi – 74⁰ 08', en dairəsi – 48⁰ 64'-dir. Beşinci iqlimdə, Arranda yerləşir. *Kəf*'in fəthəsi, *nun*'un – sukunu, *cim*'in fəthəsi var. Sonra sakit (yəni, hərəkəsiz) *hə* gəlir. (s.405). *Əl-Müştərik*'də deyilir: "Gəncə Arranın məşhur və ən tanınmış şəhərlərindəndir. Arranı təsvir edərkən, onun adını çəkirlər. O nahiyədə olanlardan biri mənə danışmış ki, Gəncə Bərdədən iki mərhələlik məsafədədir və Bərdədən oraya şimal-qərb istiqamətində bir mil uzunluğunda yol var. O adam qeyd etdi ki, Gəncə həmin nahiyənin mərkəz şəhəridir və orada çoxlu bağ-bostanın olduğunu təsdiqlədi. Orada xeyli əncir yetişir, lakin deyilənlərə görə, bu əncirdən yeyən adam qızdırmaya (lixoradka) düşər olur⁶³.

(s.364) **Şərvan.** *Əl-Lübab*'ə görə "*şin*'in fəthəsi, *ru*'nun sukunu, *vav*'in fəthəsi var, sonra *əlif* və axırda *nun* gəlir - yeddi iqlimdən beşincisində yerləşir. İbn Səid'ə əsasən, "o, 68⁰56' uzunluq dairəsinin, 41⁰43' en dairəsinin kəsişdiyi yerdədir". *Əl-Lübab*'də deyilir: "Onu Anu Şərvan bina etdirmişdir. (Lakin) tələffüzü asanlaşdırmaq üçün *Anu*'nu ixtisar etmişlər, *Şərvan* isə qalmışdır". İbn Səid deyir: "O, Arrana aid olub, öz ərazisinin paytaxtı idi. Sonra məmləkət Azərbaycana qatılmışdır". Yenə də İbn Səid deyir: "Məşhur Dərbənd Şirvandır". Hümat'ın sahibi sultan İmad əd-Din deyir: "Bizim dövrümüzdə o, (yəni Dərbənd - E.A.) dəmir qapısı olan Dərbənd kimi məlumdur"⁶⁴. İbn əl-Əsir deyir: "Ora bir çox alimlə məşhurdur "

Əlavə 1. Əs-Səmani. *Kitəb əl-ənsab*. (v.333a) *Əş-Şərvani*. *Şin*'in fəthəsi, *ra*'nın sukunu, *vav*'in fəthəsi var. Sonunda isə *nun* gəlir. Bu nəşəb Şərvana (Şirvana - E.A.) aiddir. O, Dərbənd Xəzəranda bir şəhərdir,⁶⁵ onu Ənu Şərvan tikmişdir. Asan (yüngül) tələffüz naminə *Ənu* hissəsi atılaraq *Sərvan* qalmışdır. Şərvanla Bab əl-Əbvab arasında 100 fərsəx məsafə var. Oradan çoxlu bilim (elm) əhli çıxmışdır. Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Əşr ibn Mə'ruf əş-Şərvani. Bağdaddakı ən-Nizamiyyə mədrəsəsində yaşamış fəqih. (aydın deyil - E.A.) buradandır. Bağdadda olarkən biz onu orada görmüşük və o bizə İbn əl-Xeyr əl-Məyəril (ola bilsin ki - Məyərlik) ibn əl-Hüseyn əl-Əsəl əl-Muqrindən rəvayət etmişdir.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab*. II.18. *Əş-Şərvani*. Bu nəşəb Şərvana aiddir və o, Dərbənd Xəzəranda bir şəhərdir⁶⁵. Onu Ənu Şərvan tikmişdir. "Ənu" /hissəsini/ rahat /tələffüz olsun deyər/ atmışlar. Şərvan /hissəsi isə/ qalmışdır. Oradan çoxlu üləmə çıxmışdır. Bunlardan ən-Nizamiyyə mədrəsəsində yaşamış Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Əşir (ola bilsin - Uşeyr) ibn Mə'ruf əş-Şərvani oradandır.

Əlavə 3. Əbu-l Fida. *Təqvim əl-buldən* (s.396). *Şərvan*. Uzunluq dairəsi 69⁰ 45', en dairəsi – 37⁰ 40'-dir. Dördüncü iqlimdə, Azərbaycanlıdır. *Əl-Lübab*'də fəthəsi olan nöqtəli *şin*'in (yəni *şin* hərfi - E.A.) sükunlu *ra*, fəthəli *vav*, sonra - *əlif* və axırda *nun*. (s.397) İbn Səidın kitabından (məlum olur ki.): Şirvan (öz) ölkəsinin paytaxtı idi. (Lakin) artıq Şirvan məmləkəti Azərbaycana qatılmışdır. Məşhur Dərbənd (də) Şirvana məxsusdur. Mən /isə/ deyirəm: bizim dövrümüzdə o, Bab əl-hədid' (yəni dəmir qapı - E.A.) kimi tanınır. İbn Səid'ə görə o, Arrana aiddir⁶⁶. *Əl-Lübab*'də deyilir: Şirvan Dərbənd Xəzəran'da bir şəhərdir. Onu Nuşirvan bina etdirmişdi. Rahat tələffüz məqsədilə adının "*Nu*" /hissəsini/ atmışlar və *Şirvan* /hissəsi/ qalmışdır. Həmin /məmləkətdən/ xeyli məşhur üləmə çıxmışdır.

(səh.364) Bab əl-Əbvab. *Təqvim əl-buldən*'də deyilir: "(bu ad) təkdə olan **bab** sözünün cəm şəklilə (yəni əbvab - E.A.) izafət təşkil edir". *Əl-Qanun*'a görə: "Bəb əl-Əbvab Dərbənd Xəzəran kimi də məlumdur"⁶⁵ *Təqvim əl-buldən*'ə görə, "bu məkan bizim dövrə Bab əl-hədid (yəni Dəmir qapı) kimi tanınır"⁶⁶. İbn Hövqəl deyir: "O (Dərbənd) Təbəristan dənizinin⁶⁷ (sahilindədir) və Ərdəbildən kiçikdir: geniş tarlaları lakin meyvəsi az olan bir yerdir. Bu səbəbdən buraya ətraf bölgələrdən meyvə gətirilir. O, əl-Xəzər, əs-Sərir və digər kafir bölgələrin limanıdır. O, həmçinin Curcan, əd-Dəyləm və Təbəristan limanıdır və oraya müxtəlif mənşəli qullar gətirilir. *Təqvim əl-buldən*'də deyilir: "İbn Hövqəlin qeyd etdiyi bütün bu xüsusiyyətlər onun dövrünə aiddir. İndiki zamanda isə (hal-hazırda) bəzi səyyahlara görə, Bab əl-hədid balaca bir şəhərdir və daha çox kəndə bənzəyir"⁶⁸. O, Xəzər dənizinin sahilindədir və Berke evi (ailəsi) kimi tanınan şimali tatarlar və Hülakular evi (ailəsi, nəslil) adı ilə tanınan cənubi tatarlar arasında sərhəddir: oranın hakimi Misir diyarından Əbvabi sultanın sərəncamı ilə təyin olunur.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. *Əl-Lübab*. I. s.81. *Əl-Bəbi*. *Bə* (hərflərinin) arasında *əlif* var. Bu nəşəb sərhəddə (yerləşən) bir yerlə bağlıdır, həmin yer – məşhur (tanınmış) Dərbənd şəhəridir. Uzun Həmid və Bağdadlı Muhəmməd ibn Əbdəlləhdan rəvayətləri öyrənən Züheyir ibn Nueym *əl-Bəbi* və əl-Həsən ibn İbrahim *əl-Bəbi* buradandırlar.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. *Təqvim əl-buldən*. s.404. Uzunluq dərəcəsi İbn Səid və *Ətval*-ə görə 75⁰ 08', *Qanun*'-a əsasən isə - 66⁰ 08' -dir. En dairəsi İbn Səid-də - 45⁰ 08', *Ətval*-da – 48⁰ 08', *Qanun*'-da – 41⁰ 08'-dir. Beşinci və ya altıncı iqlimdə (yerləşir). Bab əl-Əbvab (əslində) *bab* (sözünə) onun cəm şəklilə (*əbvab*) artırmaqla düzəlmişdir. Həmin məkan bizim zəmanəmizdə *Bəb əl-hədid* (yəni

dəmir qapı) kimi məlumdur. (s.405) Əl-Müştərik'də deyilir: "Bab əl-Əbvab Şirvandakı Dərbənd şəhəridir. (Ammə) mən isə deyirəm ki, bizim dövrümüzdə Bab əl-Əbvab adında yerə təsadüf edilmir; həmin yer Bab əl-hədid kimi məlumdur, bəzi səyyahlar onu Xəzər dənizində Berke ailəsindən olan şimali tatarlar və Hülakular nəslə kimi tanınan cənubi tatarlar arasında kiçik bir sərhəyanı məntəqə kimi təsvir edirlər. O, Xəzər dənizindədir. Səyyahların bir qismi qeyd edir ki, hal-hazırda Dərbənd Xəzər dənizinin sahilində, dənizlə dağlar arasında yerləşən şəhərcikdir: o, adı çəkilən Bab əl-hədid'dən bir qədər şimalda yerləşir. *Əl-Qanun* da deyilir: "Bab əl-əbvab Xəzər dənizində yerləşən Dərbəndi kimi də məlumdur". (Mən isə deyirəm: Bizim zamanımızda o Bab əl-hədid kimi məşhurdur).

(c.IV.səh. 401) **Ər-Ras çayı**

O, Qalıqala (Qalı qala) dağından başlayıb Varsana axan çaydır. Xəzər dənizinin yaxınlığında o, əl-Kurr (Kür) çayı ilə qovuşur və onlar bir çay kimi axıb adı çəkilən Xəzər dənizinə tökülür. *Təqvim əl-buldən*-də deyilir: "Deyilənlərə görə, ər-Ras çayı 360 şəhəri xaraba qoyub. Deyirlər ki, Allahtəala'nın Quranda zikr etdiyi "*Əshab ər-Ras*" kəlamında *ər-Ras* (çayı) nəzərdə tutulur.

(c.IV.səh. 401) **Əl-Kurr (Kür) çayı**

O, Arranla Azərbaycanı biri birindən (sər)həd kimi ayıran çaydır. Mənbəyini Bab əl-Əbvab dağlarından götürərək, o, Arran ərazisindən axıb əl-Xəzər dənizinə tökülür. İbn Hövqəlin qeydinə əsasən ər-Kurr çayı Bərdədən 3 fərsəx aralı axır. Fars (əyalətində) də *nəhr əl-Kurr* adlanan bir çay var. Lakin o çay birincisi qədər (böyük) və məşhur deyil.

(səh. 405) **Təbrizə olan yol**

Hələb 'dən başlayıb Maridinə, oradan da Himsə olan yol 2 gün tutur. Əl-Hims'dən Cirtə'yə - 2 günlük, Cirtədən Van'a - 2 günlük, Van'dan Vastan'a 3 günlük, Vastan'dan Sələmas'ə - 2 günlük, və Sələmas'dən Təbrizə - 4 günlük yol təşkil edir. Beləliklə, Hələblə Təbriz arası 23-günlük yoldur.

Əs-Sultaniya`ya gedən yol

Təbrizdən oraya 7-günlük məsafədir; Hələb'lə Əs-Sultaniya arası isə 30-günlük bir yoldur.

Qeydlər

1. Ərəb ədəbiyyatında bu janrın yaranması və inkişafına dair akad. İ.Y.Kraçkovskinin çox dəyərli və ətraflı tədqiqatları mövcuddur. Əlavə məlumat üçün bax: *İ.Kraçkovski, 1957*.

2. İslamda dörd məzhəbdən biri. Hənəfi və maliki məzhəblərinin təsiri altında yaranmış bu məzhəbin əsası VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəlində imam Muhəmməd əş-Şəfi tərəfindən qoyulmuşdur. Şəfi məzhəbinə görə sünnə Qur'anla vəhdət təşkil etdiyi üçün əlavə məlumat mənbəyi kimi qəbul olunmamalıdır. Sadə olduğundan bu məzhəb tezliklə Suriya, İraq, Misir kimi ölkələrdə geniş vüsət tapmışdır. Hal-hazırda şəfi məzhəbi Suriya, Livan, Fələstin və İordaniyada hakim mövqə tutur. Bu məzhəbin İraq, Pakistan, Hindistan və İndoneziyada da xeyli pərəstişkarı vardır. Daha ətraflı məlumat üçün bax: *Boqoliubov.1991. s. 295-296*.

3. **Hədis** - Quran və sünnə'dən irəli gələn və müsəlman icmasının istinad etdiyi Muhəmməd peyğəmbərin müxtəlif dini və hüquqi məsələlərə aid kəlamları. Hədis iki hissədən - mətn və isnad'dan ibarətdir. Mətn bilavasitə məlumatın özünü, isnad isə onun mənbəyini, daha doğrusu, məlumatçılarının adlarını əhatə edir. *Şəriət* isə müsəlmanlar üçün Qurani-kərimdə mənəvi, əxlaqi, hüquqi və başqa dəyərlərə əsaslanan istiqamətverici qanunlardır.

4. Xilafətdə dəftərxanalar **divan əl-ınşa** adlanan hökumət idarəsinin tərkib hissəsi idi. Burada müxtəlif sahələrdə geniş məlumatlı, gözəl və aydın xəttə malik olan *katiblər* çalışırdı. Adətən onların əli altında təlimatlar, cürbəcür məlumat kitabçaları, ensiklopediyalar və bunlara bənzər başqa vəsaitlər olurdu.

5. Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, Dəməşqdə doğulmuş, lakin Misirdə boya-başa çatmış və yaşamış Şihəb əd-Din əl-Ömərinin (1301-1349) əsərlərinin əl-Qəlfəşəndiyə təsiri olmuşdur. (Bax: *Kraçkovski, 1957. iv, 412*)

6. Ümumiyyətlə, qədim əlyazmaların axtarışında, onların əsasında tənqidi mətnlərin tərtib və nəşrində Misirli alim Əhməd Zəki paşanın xidmətləri təqdirə layiqdir.

7. W.Byörkmannın göstərdiyi 1928-ci ildə çap etdiyi monoqrafiya İslamdan sonrakı Misirdə dövlət dəftərxanalarının tarixinə həsr olunmuşdur.

8. Bu seçim müəllifin daha çox müraciət etdiyi və iqtibaslar gətirdiyi əsərlərlə bağlıdır.

9. Məs. "Təqvim əl-buldənin" müəllifi Əbu-l-Fida'dan iqtibas gətirərkən, əl-Qəlfəşəndi onu eyniliklə Sahib əl-Həma və ya əl-Muəyyəd kimi qeyd edir.

10. əl-Beyhaqi və əl-Utbi'dən iqtibas gətirən akad. V.Bartold Qəznəvilər imperiyasının (977-1 186) çiçəklənmə dövrünü sultan Mahmudun (998-1030) adı ilə əlaqələndirir və onun bir dövlət xadimi kimi qəddarlığı ilə yanaşı ədalətliyini və müdriqliyini xüsusi ilə vurğulayır. (Bax: *Bartold, 1963. s. 354-355*). Sultan Mahmudun oğlu Məsudun ünvanına daha çox mənfə rəy söyləyən müəlliflər, onu

da

qeyd edirlər ki, sultan Məsud qəbul olunmuş ənənəvi fənlərlə yanaşı öz təşəbbüsü ilə riyaziyyat, astronomiya və coğrafiya ilə də məşğul olurdu, onun elm adamlarına xüsusi rəğbəti isə hamıya məlum idi və mənbələr bunu yekdilliklə etiraf edir. Uzun illər ehtiyac içində yaşamış əl-Biruni saraya dəvət olunandan sonra, ömrünün bu çağında nəhayət elmlə maneəsiz məşğul olmaq imkanı əldə edir. Onun *Qanun-i Məsud* adlandırdığı astronomik cədvəlləri İbn Sina'nın Təbabət qanunu ilə birlikdə, demək olar ki, XI əsrdə elmdə inqilabi dönüş nöqtəsi yaratdı. (C.Zeydan. c.1(2). s.653: Akad. İ.Kraçkovskinin əl-Biruni haqda xüsusi yazısına bax: *Kraçkovski. 1957. Al-Biruni... s. 244-271.*

11. *Kraçkovski. 1957. c. iv, s. 234.* Hafiz-i Əbru və onun fəaliyyəti ilə bağlı ətrətlı məlumat üçün bax: *Bartold, 1973. c. VIII. ss. 74-97 yenə orada, s. 600-601.*

12. Mənbələrə əsaslanan C.Zeydan qeyd edir ki, əl-Cavaliqi ət-Təbrizinin şagirdi olmuşdur, onun əsərlərinin əksəriyyəti dil və dilçiliyə aiddir (*C.Zeydan, II/3, s. 40*). Adı çəkilən mənbə isə yalnız XIX əsrin ortalarında baron Ed.Zahaunun söyləri nəticəsində işıq üzü görmüşdür (*Kraçkovski. 1955. I.,y. 352*).

13. əl-Qəlqəşəndi onu Əbu Sə'd kimi də adlandırır.

14. Yaquət əl-Həməvinin bu əsərinin tənqidi mətnini 1846-cı ildə Vüstenfeld çap etmişdir.

15. Əsərin elmi-tənqidi mətni tam şəkildə 1912-ci ildə çap olunmuşdur.

16. **əl-Ğarnati** nəşəbi ilə iki məşhur səyyah məlumdur. Bunlardan biri bizim müəllifdən əvvəl yaşamış və 1131-1153-cü illərdə Şərqi və Mərkəzi Avropaya səyahət etmiş Əbu Həmid əl-Ğarnatidir. Onun Dərbənddən tutmuş, Volqaya kimi və onun boyunca məskunlaşmış xalqların tarixindən, adət ənənələrindən bəhs edən, zəngin və qiymətli məlumatlar toplusu olan əsəri *Tuhfət əl-əlbab va nuhbət əl-ə'cəb adlanır*. Bax: *Əbu Həmid əl-Ğarnati, 1971.* Əl-Qəlqəşəndinin qeyd etdiyi əl-Ğarnati isə İbn Səid əl-Məğribi kimi məlumdur və o, yuxarıda adı çəkilən Əbu Həmid əl-Ğarnatidən sonra yaşamışdır.

17. Əsərin tənqidi mətnini 1840 ildə Parisdə M.Reinaud və M.G. de Slane nəşr etmişlər

18. əl-Ömərinin ailəsi yüz ilə yaxın bir müddətdə Misirdə divan əl-inşa -yə'ni dövlət dərtərxanasını idarə edib. Bu ənənəyə sadıq qalan əl-Öməri inzibati məsələlərlə məşğul olurdu. Dövrünün ən tanınmış müəllimlərindən dərs almış əl-Ömərinin tərtib etdiyi çoxcildli ensiklopediyası katiblər üçün əvəzedilməz mənbə idi.

19. Orta əsr ərəb alimləri yer kürəsini yeddi qurşağa - iqlimə bölürdü.

20. **Əbu-l-Qasim Muhəmməd ibn Hövqəl** - X əsr ərəb coğrafiyaçısı və səyyahı. Kitəb əl-məsəlik və-l-məmalik (bəzən Kitəb surat əl-ard) əsərinin müəllifi

21. Hal-hazırkı Ərdəbil şəhəri. Tərcümədə bütün yerlərin adları orijinala uyğun şəkildə verilmişdir.

22. Əsər bir neçə xəttat tərəfindən köçürülmüş və əksər hallarda diakritik (yəni xüsusi oxu - E.A.) işarələr göstərilməmişdir, bu da mətnin oxunmasını çətinləşdirir.

23. Ptolemeyin *Uzunluq dairələri* əsərinin təsiri altında tərtib edilmiş və geniş yayılmış kitab.

24. Xilafət dövründə inzibati bölgü adı kimi işlənirdi. Müqayisə üçün bax: *İbn Xordadbeh. 1986, index.*

25. Xüsusi terminlərin izahlı siyahısına bax.

26. Yəni-40⁰

27. 1258-ci ildə Bağdadın istilası və Abbasilər xilafətinin süqutundan sonra yaranmış Hülakular və ya Elxanilər dövləti (1256-1353) nəzərdə tutulur. Elxanilərin paytaxtları olan Təbriz və Marağa dövrün beynəlxalq miqyasda tanınmış elm, incəsənət və ticarət mərkəzləri sayılırdı (*Bartold. 1971, VII. index; Bosvort. 1971. s.200*).

28. Bu müqayisə təbrizlilərin zənginliyinə və firavan dolanışığına işarədir, çünki dirhəm-gümüş, dinar isə qızıl pul vahidləri idi. (*Hinz. 1970. s.11,21*).

29. Əslində **Xudabənd** olmalıdır, çünki bu ad altında Elxanilər sülaləsinin 8-ci sultanı Muhəmməd Xudabənd Ulcaytu (1304-1316) nəzərdə tutulur (*Bosvort, 1971, s.200; Bartold, 1971, VII İlxani, s.500*).

30. Şəhərin binasına hələ Arqun xanın hakimiyyəti dövründə (1284-1290) başlamışlar. Sonra Arqun xanın oğlu, yuxarıda adı çəkilən sultan Ulcaytu Sultaniyyəni paytaxt şəhər elan etdi. Təbrizdən kiçik olsa da, şan-şöhrətinə və əhəmiyyətinə görə yeni paytaxt ondan heç də geri qalmırdı (*Bakuvi. 1992.s. 96; Bartold. 1971. VII. s.201*).

31. Ərəb istilaları zamanı sərhəd bölgələrində bina edilmiş hərbi şəhərciklərə **əmsar** deyilirdi (*Salih Əhməd Əli.1969. s.13*).

32. Əl-Lübab`dən iqtibas gətirən əl-Qəlqəşəndi səhv olaraq əlif hərfini qeyd etmir.

33. Fiqh və faqih haqqında terminlər göstəricisinə bax.

34. **Səlməs'in "əmsarlardan biri kimi"** təyin edilməsi diqqəti cəlb edir. Ola bilsin ki, mətnə **əmsar** sadəcə **şəhər** mənasında verilmişdir. Lakin onun Azərbaycanın **"qərb hüdudlarında"** yerləşməsi sözün əsl mənasında - sərhədyanı hərbi şəhərcik olmasına da işarə ola bilər.

35. Şəhərin coğrafi mövqeyi digər mənbələrdəkindən 10⁰ fərqlidir. Məs., Bakuviyə görə, onun uzunluq dairəsi 79⁰ 40', en dairəsi – 39⁰ 40'-dir (*Bakuvi. 1992. s.121*). Bu səbəbdən bəzi hallarda Xoy beşinci iqlimə aid edilir

36. Yənu Urmıyyə deyil Urmıyyə olmalıdır.

37. əl-Cəzira (hərfi tərcüməsi adadır) - mənbələrdə Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarı arasında yerləşən bölgə belə adlanır (*Bax: Bakuvi. 1992. s.89*).

38. Terminlər siyahısına bax.

39. ən-Nizamiyyə - orta əsrlərdə Bağdadda məşhur mədrəsə. Burada bir çox görkəmli alimlər yetişmişdir.

40. **Mərvan ibn Muhəmməd** - xəlifə Hişam (724-743) tərəfindən əl-Cəzira, Azərbaycan və Ərminiyyəyə hakin təyin edilmişdi (*Z.Bünyadov. Azərbaycan. 1999. c.1.s.136*).

41. Marağanın tarixinə aid bax: *N.Vəlixanlı. 1993. s. 96-97; Rəşid əd-din. 1957, s.48-49; H.Qəzvini. 1983. s.49; Z.Bünyadov. 1999. c.2. s.350-365*. Marağa rəsədxanasını bina etməyə 1259-cu ildə başlamışlar (*H.Qəzvini.1983.s.30*). Həmin rəsədxana şəhərin xaricində idi (*H.Qəzvini. yenə orada*).

42. **Tədmur** - Suriyada daha çox Palmira kimi tanınan qədim şəhər.

43. Qədim Arran və Bərdənin tarixinə dair bax: *Bartold. c.III. s.334-335; 372-73. Z.Bünyadov. 1999. göstərici; N.Vəlixanlı. 1993. s.137-140*.

44. Tiflisin qaynar çeşmələri, bulaqları və hamamları mənbələrdə səyyahlar tərəfindən qeyd olunur (*Evlüyə Çələbi. 1983. s.183*). Müqayisə üçün bax: *Bakuvü. 1992. s 118-119*. Təbəriyyə (Tiveriada) - Fələstindəki Təbəriyyə gölünün cənubi-qərb sahilində e.ə. 26-cı ildə Roma imperatoru Tiberinin şərafinə bina olunmuş şəhərdir. Buradakı hamamları Nasir Xosrov (1004-1088) özünün *Səfərnəmə* kitabında təsvir edir (*Nasir Xosrov .1997. s.35*)

45. **Nəsrənilər** - yəni xristianlar, nəsraniyyətin pərəstişkarları Qur'ani-kərimdə və islam ədəbiyyatında xristianlar adətən nəsata kimi qeyd edilir. Onlar da yəhudilər və sabeyilər tək əhl əl-kitab sayılırlar (*Qur'an. II.62/59; XXII.17*).

46. Burada Əbvabi Sultaniyyə, hərfən sultan qapıları- mərkəzi hökumət mənasında işlənir.

47. **Beit əl-Müqəddəs** - Qüds şəhərinin adlarından biri.

48. Ərəb istilasından sonra Tiflis XII əsrin əvvəllərində mülkədarların hakimiyyəti altında olduğundan mənbələrdə Arranın əsas şəhərlərindən biri tək qeyd olunur (*İbn Xordadbeh. 1986. s. 297. qeyd.3*).

49. Əl-Qəlpşəndinin mətnində *nun* və *şin* hərflərinin üzərində iki hərəkə əlavə edilmişdir və şəhərin adı *Nəşuva* kimi oxunur. Lakin müəllifin cəlb etdiyi qaynaqlardan heç biri bunu təsdiqləmir. Həmdallah Qəzviniyə görə, şəhərin coğrafi koordinatları $80^{\circ} 55'$ və $33^{\circ} 40'$ -dir və o dördüncü iqlimdə yerləşir (*H.Qəzvini. 1983. s.51*). Əl-Bakuvinin məlumatı da bu göstəricilərə yaxındır: $81^{\circ} 15'$ və $33^{\circ} 40'$ (*Bakuvü. 1992. s.132*). Nəşava və ya Naxcuvan dedikdə mənbələr qeyd edirlər ki, o, Arran əyalətlərindən biri olan Bəsfurcanın baş şəhəridir (*Yaqut.1983. s.21; Z.Bünyadov, Azərbaycan. 1999. c.1.s. 16*). Ərəblərin Arrana yürüşləri məhz bu istiqamətdən, yəni Naxçıvandan keçirdi. Şəhər xəlifə Osman ibn Əffan hakimiyyəti zamanı (644-656) fəth edilmişdir və onun əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağlanmışdır (*Z.Bünyadov, Azərbaycan, 1999, c.1. s. 106*). Yenə də əl-Qəzvinin məlumatına görə, şəhərin adı *Nəqş-i cahan*-dır (*H.Qəzvini. 1983. s.51*). Şəhər haqqında ətraflı məlumat üçün bax: *Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. 1999. c.2. s. 198-202*).

50. Bu məndə qeyd olunan ər-Rəvasi nəbəbi ər-Ras (Araz - E.A.) çayının adından düzəlmiş nisbi sifətdir.

51. Çox ehtimal ki, Marağadan 6 fərsəx uzaqda yerləşən Cənə nəzərdə tutulur və söhbət Marağa rəsədxanasının nəzdindəki zəngin kitabxanasından gedir. Bununla belə, əl-Ənsəvidən iqtibas gətirən Z.Bünyadov hesab edir ki, adı çəkilən şəxs məhz Gəncə kitabxanasının bələdçisi idi (Z.Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər...* 1978. s.235). Halbuki bunlar (yəni Cənə və Kəncə - E.A.) müxtəlif şəhərlərdir.

52. Bu şəxsin adı Xudadad və Xuzdaz'la yanaşı Xəddad kimi də qeyd olunur (Z.Bünyadov. *Azərbaycan Atabəylər...* 1898. s.235).

53. *İbn Xordadbeh*. 1986. s.293. qeyd 33.

54. Bir əyalət kimi H.Qəzvini onun hüduklarını Pişkindən Araz çayının sahilində təsvir edir (*Həmdallah Qəzvini*. 1983. s.52). Yaqut'a görə, Muğan əhalisinin əksəriyyətini türkmənlər təşkil edirdi (*Yaqut*. 1983, s.31).

55. əl-Bakuvidə 10⁰ fərqlənir (*Bakuvi*. 1992. s.131).

56. Yaqut'a görə, Şəmkur Arranda, Gəncədən 11 fərsəx uzaqda, 2 günlük məsafədə yerləşən və qədim şəhər sayılan bir istehkamdır (*Yaqut*. 1983. s.28). Bəzi hallarda Şəmkur Gəncə əyalətlərindən biri kimi qeyd olunur (*Azərbaycan Atabəylər...* 1978. s.214). Şəhər başqa adla da - *Mütəvəkkiliyyə*-məşhurdur (*İbn Xordadbeh*. 1986. s. 297. qeyd 3). Bərdə, Gəncə və Dərbəndlə yanaşı onun da ticarət mərkəzlərindən biri olduğuna işarələr var (*Z.Bünyadov. Azərbaycan*. 1965. s. 152).

57. Məndən aydın olur ki, İbn əl-Əsir əs-Səm'aninin məlumatını təshih etmiş və *əş-Şəmi* nəbəbini *əş-Şəmkuri* kimi qəbul etmişdir.

58. 1102-1103 illərə müvafiqdir. Bax: *Tsibulski*. 1964. Bəzi müəlliflər (məs. *Yaqut əl-Həməvi*) Beylaqanın məhz Dərbəndə yaxın olduğunu vurğulayırlar (*Yaqut*. 1983. s.21).

59. Yaqut əl-Həməvi şəhərin sasanı çarı Qubad ibn Firuz'un (488-531) əmri ilə bina olunmasını qeyd edir. (*Yaqut*, 1983. s. 21). Bu məlumatı daha sonrakı müəlliflər, məs. H.Qəzvini də təsdiqləyir (*H.Qəzvini*. 1983. s.53). Burada dənli bitkilər üçün çox əlverişli şəraitin olduğu qeyd edilir. Şəhərin uzunluq və en dairələrinin göstəriciləri H.Qəzvini və əl-Bakuvidə eyniliklə 83⁰ 30' və 39⁰ 50' -dir və Əbu-l-Fida'nın rəqəmlərindən fərqlənir. (*Bakuvi*, 1992, s.118). **Varsan** orta əsrlərdə Arranın şərq hüduklarında yerləşən şəhərdir. Mənbələr və elmi ədəbiyyatda ona aid yetərli qədər məlumat var. Ələlxüsus Babək və onun silahdaşlarının istehkamı olan Bəzz qalısından bəhs edilərkən Varsan mütləq qeyd olunur. Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: *İbn Xordadbeh*, 1986. s. 291, qeyd 23; *Yaqut*. 1983. s. 32; *Z. Bünyadov*, 1965, s. 181.

60. V.Bartold qeyd edir ki, qədim ərəb coğrafiyaçıları (məs. İbn Xordadbeh və əl-Yaqubi) hələ Gəncənin adını çəkmirlər (*Bartold, Gəncə*, 1965. s. 405, 407). Yaqutun məlumatında şəhər Cənə kimi də adlanır: "Bilikli insanlar ona

Cənzə deyirlər" (*Yaqut. 1983. s. 30*). Gəncənin hələ VII əsrdə (39/659-cu ildə) tikilməsi haqda H.Qəzvininin məlumatı var (*H.Qəzvin. 1983, s. 53-54*). Lakin bu tarix əlimizdə olan başqa qaynaqlarla təsdiqlənmişdir (*Z.Bünyadov. Azərbaycan. 1965. s. 204*).

61. İbn əl-Əsirin Əl-Lübab əsərində (II. s. 241) qeyd etdiyi *əl-Cənzəi* nəşəbinin Gəncə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki adı çəkilən nəşəb Urmiyə gölü hövzəsində yerləşən Cənzəyə aiddir (*İbn Xordadbeh, 1986. s. 293, qeyd. 36*).

62. Təbii ki, müəllif Gəncədən bəhs edərkən onu, dövrünün gerçəkliklərinə uyğun olaraq, Arranda yerləşdirməli idi.

63. *V.Bartold. Şirvan.c. III.s.405, 407.*

64. Mətdən görünüyü kimi, bəzi mənbələr Şirvanı həm şəhər, həm də ərazi kimi təsvir edir. Bunu sonrakı qaynaqlarda da müşahidə etmək mümkündür. Məs., Yaquta görə, Şirvan "Bab əl-Əbvab'a (yəni Dərbəndə - E.A.) aid ərazidə bir şəhərdir" (*Yaqut. 1983, s.27*). Eyni zamanda o qeyd edir ki, Şirvan paytaxtı Şamaxı olan Xəzər dənizinə yaxın bir nahiyədir. (*Yaqut, yenə də orada*). H.Qəzvinini də Şirvanı Kür çayı sahilindən Dərbəndəyə uzanan ölkə adlandırır və hətta həmin ərazilərdən Şirvanşahlar dövründə toplanan verginin 113 min dinar məbləğində olduğunu qeyd edir. (*H.Qəzvin. 1983. s. 54*); əl-Bakuvini də Şirvanı bir nahiyə kimi ətraflı təsvir edir (*əl-Bakuvini, 1992, s.125*). V.Bartolda əsasən, "bəzi əlyazmalarda "Şirvan" əvəzinə Şabəran yazılır, hətta naməlum müəllifə məxsus *Hüdüd əl-ələm'də* (v.33b) Şəbran Şirvanın baş şəhəri adlandırılır" (*Bartold. Şirvan, c. III. s. 571*). Alimin təbiri ilə desək, Şirvan "Kürdən şərqə, Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən, əvvəllər qədim Albaniyanın və ya erkən orta əsrlərdə Arranın bir hissəsini təşkil edən vilayətdir" (*Bartold, yenə orada*).

65. **Dərbənd Xəzəran** = Xəzəryanı Dərbənd. Bəzən mənbələrdə Şirvan Dərbəndi kimi də adlanır (məs. *Yaqut. 1983. s. 14; İbn əl-Əsir. Kamil. 1996.s. 135*).

66. Dərbənd sözünün mənasını nəzərə alsaq (hərəkət: bağlı, kilidli qapı) onun bir çox yer adına şamil edildiyini görürük. Məs. İranda Xorasandan Cürcan və Astrabada gedən yolda Dərbənd-i Şikan adlı şəhər və buna bənzər digərləri (*Bartold.c. III, s.*)

67. Sahilboyu bölgələrin və ya orada məskunlaşmış əhalinin adına görə bu dənizin adı mənbələrdə müxtəlif şəkildə qeyd olunur. Məs., şimal nahiyəsində o, Xəzər, Dərbənd, Bab əl-əbvab, qərbdə - Bakı, cənubda isə - Təbəristan, Cürcan, Dəyləm, Qəzvin və s. adları ilə məlumdur (Ətraflı məlumat üçün bax: *Bartold, c.III. s. 419-430: Qalonifontibus.1980, s. 25-27*).

68. Nəzərə almaq lazımdır ki, İbn Hövqəl ilə (X) Əbu-l-Fida'nı (XIV) bir-birindən bir neçə əsr ayırır. Qədim Albaniyanın şimaldan sərhəddi sayılan Dərbənd (bəzən Alan) keçidi hələ qədim yunan-Roma dünyasına məlum idi. Lakin bu keçidi qorumaq məqsədilə görülməli fəal cəhd və tədbirlər yalnız Sasanilər dövrünə aiddir. Elə bu məqsədlə də burada möhkəm qala tikilmişdir (*Bartold, yenə orada*).

İXTİSARLAR

Arabskiye istoçniki. – Арабские источники X-XI веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Подготовка текстов и переводы Л.Е.Куббеля и В.В.Матвеева Изд-во «Наука», М.,Л., 1965

Əl-Bakuvi. 1992. - Əbdürrəşid Əl-Bakuvi. Kitab təlxis əl-asar və əsaib əl-mələik əl-qəhhar ("Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarı möcüzələri") Bakı-Şur nəşriyyatı. 1992.

Bartold, 1975. - Дербенд. Акад.В.В.Бартольд. Сочинения, т III. с. 419-430. М., 1975

Bartold. 1973 - В.В.Бартольд. Хафиз-и Абру и его сочинения. Академик В.В.Бартольд. Сочинения. т.VIII. сс. 74-97: 600-601. Изд-во «Наука». М.,1973

*Bartold,*1971 - Академик В.В.Бартольд. Сочинения. т.VII. Изд-во «Наука».М., 1971

Bartold, Gəncə, 1965 - Гянджа. Академик В.В.Бартольд. Сочинения, т. III. с. 405-407. Изд-во «Наука». М., 1965

Bartold. 1963. - Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Академик В.В.Бартольд. Сочинения, т. 1. с.354-355. Изд-во «Наука». М., 1963.

Biruni, 1974. - Абу Райхан Беруни (973-1048). Избранные произведения. т.IV. Ташкент. 1974

Boqolubov, 1991. - А.С.Боголюбов. аш-Шафи ийяа. Ислам. Энциклопедический словарь. Изд-во «Наука». М., 1991.

Bosvort, 1971. - К.Э.Босворт. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича. Изд-во «Наука». М., 1971

Bünyadov. Azərbaycan. 1965. Зия Буниятов. Азербайджан в VII-IX вв. Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР. Баку-1965

Bünyadov, Azərbaycan Atabəylər, 1978. - Академик З.М.Буниятов. Государство атабеков Азербайджана (1136-1225 годы). Изд-во «Элм». Баку-1978

Bünyadov, Azərbaycan, 1999. - Академик З.М.Буниятов. Избранные сочинения в трех томах. I том. Баку-Элм. 1999

Bünyadov Azərbaycan Atabəylər, 1999. - Академик З.М.Буниятов. Избранные сочинения в трех томах. 2 том. Баку-Элм.1999.

Büyükman. 1928. - Byörkman W- Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten. Hamburg. 1928

Evliyə Çələbi, 1983. - Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Выпуск 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. М., 1983

Əbu-l-Fida. - Geographie d'Aboulfeda. Texte Arabe. Publie d'après les manuscrits de Paris et de Leyde par M. Reinaud et de Slane. Paris. M DCCC XL

Əbu-l-Həmid əl-Ğarnati. - Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153). Публикация О.Г. Большакова. А.Л.Монгайта. М.,1971

İbn əl-İmad. - Şəzərat əz-zəhəb fi əxbar mən zəhəb lil-muərrix əl-fəqih əl-ədib İbn əl-Fələh Əbd əl-Heyy əl-İmad əl-Hənbali əl-mutəvaffi sənətə 1089. Beyrut: Hinz. 1970. - В.Хинц. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля. М.. 1970

Qalonifontibus, 1980. - Иоанн Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.). Из сочинения «Книга познания мира». Изд-во «Элм». Баку. 1980

İbn əl-Əsir. 1996. - İzzəddin İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix (mükəmməl tarix). Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar. Ərəbcədən yoxlanılmış tərcümə, ön söz, qeydlər və şərhlər Akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı. "Şur" nəşriyyatı. 1996.

İbn əl-Əsir. Əl-Lübab. - Əl-Lübab fi təhzi b əl-ənsab lil-muərrix əl-kəbir İzz əd-din Əbi əl-Həsən Əli ibn Muhəmməd İbn əl-Əsir. Əl-Qahira. 1357. c 1: 135 60c. 2; 136. c.3.

İbn Xordadbeh. 1986. - Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наиля Велихановой Баку. «Элм». 1986

Kalinina. 1988. - Т.М.Калинина. Сведения ранних ученых арабского халифата. Тексты перевод, комментарии. М.,1988 Краçkovski. 1957. - Арабская географическая литература. Академик И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т.IV. М.-Л., 1957

Kraçkovski. Biruni. - Ал-Бируни и географы в XI Века на Востоке. Акад. И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. т.IV, сс.244-271. М.,1957

Əl-Qəlqəşəndi. - Subh əl-əşə fi-sinaat əl-inşə. Təlif Əbi-l-Abbas Əhməd əl-Qəlqəşəndi. c.IV. əl-Qahirə.

Həmdallah Qəzvini 1983. - Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Изд-во «Элм». Баку.1983.

Minorski. Şirvan. - Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI вв.М.,1963

Nasir Xosrov, 1997. - Nasir Xosrov. Səfər-namə (fars dilindən şərhli tərcümə). Bakı. Elm, 1997. Müqəddimə, tərcümə, şərh, qeyd və adlar göstəricisi, fil.e.d. Tahir Məhərrəmovundur.

Rəşid əd-din, 1957. - Fəzlullah Rəşidəddin. Cami-ət-təvarix. III c. Farsca elmi-tənqidi mətni hazırlayan Əbdülkərim Əli oğlu Əlizadə. Farscadan tərcümə edən A.K.Arends. Az.SSR Elmlər Nəşriyyatı. Bakı. 1957.

Salih Əhməd əl-Ali. - Salih Ahmad əl-Ali. əl-Tanzimət əl-İctimaiyyə və əl-İqtisadiyyə fi-ə-l-Bəsrə ai əl-qarn əl-avval əl-hicriy. Beyrut. 1969.

Semyonova. 1966. - Л.А.Семенова. Салах ад-дин и мамлюки в Египте.Изд-во «Наука». М.. 1966

Əs-Səm'ani. - The Kitab al-Ansab of Abd al-Karim Ibn Muhammad al-Sam'ani Reproduced in facsimile from the Manuscript in the British Museum ADD. With an introduction by D.S.Marqoliouth. London-Leyden. 1912

Tsibulski. 1964. - В.В.Цыбульский. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения. Изд-во «Наука». М.. 1964.

Vəlixanlı, 1987. - Историческая география Азербайджана. Баку, «Элм». 1987.

Vəlixanlı, 1993. Nailə Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1993

C.Zeydan. - Tərix ədəb əl-lüğət əl-arabiyyə. Tə'lif Circi Zeydan. Beyrut, 1967. c.II.ss.40,84-85,92-93

Xüsusi terminlər göstəricisi

Dinar – xilafətin qızıl pul vahidi

Dirhəm - gümüş pul vahidi

Faqih - fiqh elminin bilicisi

Fərsəx - 3 mildən ibarətdir: ümumi ölçüsü - 6 km. (Hinz, 1970. s.72)

Fiqh - geniş mənada - şəriət qanunlarından bəhs edən elm

Hafiz - Qur'ani kərimi əzbər bilən

İqlim - bu termin həm bizə məlum olan mənada, həm də qurşaq, sahə, diyar, region kimi işlənir

Mərhələ - keçid, mənzil = stadium = duracaq

Mil – fərsəxin 1/3 hissəsidir və ümumi ölçüsü 2 km-ə yaxındır (Hinz, 1970, s.71)

Stadium (*yun.*) – uzunluq ölçü vahidi. Qədim Romalılarda – stadioş. Tarixi termin kimi – stadiya – mərhələ mənasında işlənir.

Şəddə və ya təşdid - ərəb dilində samitin üzərində qoyulan işarə

GÖSTƏRİCİLƏR

Şəxs adları

- Aban ibn Meymun 69, 70
Abbas ibn əl-Validi-54, 207
əl-Abbas ibn Zəfər əl-Hələli 215
əl-Abbas ibn Cərir ibn Xəlid əl-Qəsri 77
əl-Abbas ibn Cərir ibn Yəzid ibn Cərir ibn Abdullah əl-Bəcəli 213
əl-Abbas ibn əl-Valid 95
əl-Abbas ibn Məhəmməd ibn Məsə əl-Cəfəri 215
Abdullah (Babəkin qardaşı) 87, 221
Abdullah (xəlifə əl-Mötəzin oğlu) 151
Abdullah ibn Battal 209
Abdullah ibn Cəfər əl-Həmdani 183
Abdullah ibn Əli 239
Abdullah ibn Hatim ibn Numan ibn Amr əl-Bəhili 166
Abdullah ibn Qasim 178
Abdullah ibn Masad əl-Əsədi 219
Abdullah ibn Mərvan 210
Abdullah ibn Muaz əl-Anqazi 178
Abdullah ibn Şibl əl-Əhəmməsi 178
Abdullah ibn Şubeyl Auf əl-Əhməsi 124
Abdullah ibn Tahir (Abdullah) 218
Abdullah ibn Ömər ibn Əbdü-l-Əziz 210
Abərviz: bax: Kısra Abərviz ibn Hürmüz
Abir ibn Arfaxşəd ibn Sim ibn Nuh 204
Adin 85
Adiyy ibn Amira əl-Kindi 167
Adiyyə ibn Adiyyə əl-Kindi: 91
Adiyyə ibn əl-Kindi 23
Afşin Heydər ibn Kavus əl-Ursuşani: 82, 89, 100, 181, 196, 220-223, 245
Axtıl 96
Aqayeva E. 247
Alikberov A. 236, 237, 240
Amir ibn İsmayıl 173
Amir ibn İsmayıl əl-Harisi 212
Amir ibn Rəbiə ibn Sasə 168
Amur ibn Tubəl 204
Amr ibn Muaviyə ibn əl-Uqeyli 166
Anu Şərvan, bax: Ənuşirəvan

Aram 227
 Aran 229
 Arbis ibn Basbas 67, 68
 Arends A.K. 288
 Arfaksad 227
 Arqun xan 281
 Artamonov M.İ. 134, 142, 192, 232, 236, 240
 Asid ibn Zafir əs-Suləmi. bax: Useyd ibn Zafir əs-Suləmi 169
 Asim ibn Abdullah ibn Yəzid əl-Hələli (Asim ibn Yəzid ibn Abdullah əl-Hiləli) 69, 70, 209, 210
 Asiməl-Əhval 178,179
 Astarxan bax: Ras Tarxan
 Aşot ibn Həməzə 224
 Aşot ibn Həməzə ibn Caciq 174
 Aşurbeyli S. 138
 Atib ibn Əmr ibn Vahb ibn Aqsa ibn Dumi ibn Cədilə ibn Əsəd ibn Rəbiə 182
 Attab ibn Attab 224
 Attaf ibn Sufyan Əbu-l-Əsbağ 158
 Aus ibn Məğra 129, 148
 Auf ibn Sinan 182
 Aviz ibn Ramadan 96
 Azincuşnas 110
 Babək əl-Xürrəmi: 82, 89, 100, 181, 182, 190, 196, 197, 217, 218, 220-222, 245
 əl-Bağdadi, Məhəmməd ibn Abdullah 275
 əl-Bals ibn Halbas 211, 240
 əl-Bakuvi 281-286
 Baqrat ibn Aşot (Buqrat ibn Aşot) 174, 224
 Barxil, Barxiq, Barcil, Barciq 92
 Barsbəy 25, 32, 36, 37, 41, 43-46, 235
 Bartold V.V. 133, 134, 142, 230, 233-235, 279-282, 284-286
 Belyayev E.A. 6, 191, 235
 əl-Beyhagi, Əbu Əbdallah Muhəmməd ibn Əli ibn İbrahim 267
 əl-Beyhaqi, Əbu-l-Fadl 279
 Beylaqan ibn Ərmini ibn Lumta (Ləmtə) ibn Yunan 271, 272
 əl-Bəbi, əl-Həsən ibn İbrahim 275
 əl-Bəbi, Zuheyr ibn Nueym 275
 Bəhram Çubin 110, 111, 135
 Bəhram ibn əl-Fərruxzaz 90, 112, 113, 138
 Bəis, bax: əl-Bais ibn Halbas 197
 əl-Bəiş 182
 Bəlazuri: 90, 91, 95, 96, 98, 137, 148, 151, 176, 191, 229, 231, 232, 241, 249

əl-Bərdə'i. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya ibn Hilal 266
 əl-Bərdə'i. Əmr Səid ibn əl-Qasim ibn Əla ibn Xalid 265
 Bərdik 37, 38
 Bərmək ibn Abdullah əd-Dəbili 153, 161
 Bəşir ibn Mərvan 206
 Bikar ibn Müslim əl-Uqeyli 76, 98, 173, 240
 Bistam ibn Əmr ət-Təğlibi 98
 Boqolyubov A.S. 286
 Bolşakov O.G. 287
 Bosvort E.K. 280, 281, 286
 Boyko K.A. 3, 4
 Böyük Buğa 84, 100, 174, 194
 Breqel U.E. 287
 Brokelman K. 6, 141, 39
 Budda 131
 Buğa 164, 174
 Buğa əl-Kəbir: bax: Böyük Buğa 174, 191, 194, 224, 225
 Buğa əs-Sağır 182, 197, 224
 Buğa ət-Türk 222
 əl-Buxari 146
 Bukeyr ibn Abdullah əl-Leysi 111, 114, 116, 117, 137, 139
 Bukeyr ibn Şəddad ibn Amir 180
 Əl-Biruni. Əbu Reyhan (973-1048) 251, 279, 286, 288
 Buzbara 87, 88
 Bünyadov Z.M. 5, 6, 9, 231, 232, 235, 239, 281-284, 286, 287
 Byörkmann W. 278, 286
 Cəbrayıl ibn Yəhya əl-Bəcəli 74, 211
 Cəfər əl-Xəyyat 85
 Cəfər ibn əl-Mənsur 181
 Cəfər ibn İshak ibn Süleyman 216
 Cəfərov Y.R. 134, 142
 əl-Cəhiz 259
 əl-Cənzi. Əbu-l-Hifz Ömər ibn Osman ibn Sueyb 273
 əl-Cənzi. İbrahim ibn Məhəmməd 273
 əl-Cənzi. Yəzid ibn Əmr ibn Cənzə əl-Mədaini 273
 Cərir ibn Abdullah əl-Bəcəli 180
 Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi (əl-Cərrah ibn Abdullah. əl-Cərrah) 13, 24, 36, 40, 42, 45, 91, 93, 163, 167, 168, 190, 207, 209, 235, 237
 Cərsənsah 169
 əl-Cəvaliqi. Əbu Mənsur (1073-1144) 251, 253, 260, 261, 279
 Cəvana ibn əl-Haris ibn Xalid 168

Cundub 113
 Curcaŋsah 156
 Çələbi. Evliyə 282, 287
 Çingizxan 253
 Danlop D. 92
 Davud ibn Süleyman 207
 Davud ibn Yəzid 128
 Dəhhak ibn Qeys əl-Həruri (əd-Dəhhak) 69, 171, 210, 238
 Dəhhaq ibn Qeys əş-Şeybani 97
 Dinavəri
 Divdad Əbu Sac 222
 Dudan ibn Əsəd ibn Xüzeymə 154
 Dyakonov İ.M. 227
 Ever(Eber). bax: Abir 222
 Əbdə ibn ət-Təbib 148
 Əbdü-l-A'lə ibn Əhməd ibn Yəzid ibn Useyd əs-Sulami 218
 Əbdü-l-Əziz əd-Duri 145
 Əbdü-l-Əziz ibn əl-Valid 206, 233, 234
 Əbdü-l-Əziz ibn Hatim ibn Numan 23, 166
 Əbdü-l-Əziz ibn Mərvan 206
 Əbdü-l-Həsən Əli əl-Əşəri 98
 Əbdü-l-Kəbir ibn Əbdü-l-Həmid 212, 218
 Əbdü-l-Qadir ibn Ömər əl-Bəğdədi 142
 Əbdü-l-Məlik ibn əl-Cəhhaf əs-Sulami 215, 216
 Əbdü-l-Məlik ibn Xəlifə əl-Hərəşi 213
 Əbdü-l-Məlik ibn Mərvan, xəlifə 20, 91, 166, 167, 192, 206, 233
 Əbdü-l-Məlik ibn Müslim əl-Hərəsi 213
 Əbdü-l-Məlik ibn Müslim əl-Uqeyli 37, 71, 168, 208, 238
 Əbdü-r-Rəhman 216
 Əbdü-r-Rəhman ibn Cəzəs-Suləmi 122
 Əbdü-r-Rəhman ibn Filan əl-Haulani. bax: əl-Haulani
 Əbdü-r-Rəhman ibn Həbib 218, 220
 Əbdü-r-Rəhman ibn Xalid 123, 144
 Əbdü-r-Rəhman ibn Rəbi'ə 114, 121, 125, 126, 129, 139, 140, 231
 Əbdü-r-Rəhman ibn Süleyman əl-Kəlbi 207
 Əbdü-r-Rəhman Yezid 148
 Əbdü-l-Vahid ibn Ziyad 89
 Əbu `Ubeydə ibn əl-Cərrah 141
 Əbu Abdullah Əhməd ibn Məhəmməd ibn Hüməkə 268
 Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Ömər (əl-Vaqidi) 189
 Əbu Bəkr, xəlifə 13, 137, 138

Əbu Bəkr əl-Xətib 259, 265
 Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli 263
 Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Məsləmə 271, 272
 Əbu Bəraə Anbəəsə ibn Bəhr 153
 Əbu Burda Amir ibn Musa əl-Əşəri 98
 Əbu Cəfər əl-Mənsur, xəlifə 13, 72-76, 97, 172, 181, 194, 211, 212, 239
 Əbu Cəfər Harun əl-Vasiq 100
 Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir 97, 111, 136, 144
 Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri 103-106
 Əbu Ducənə 112, 137, 138
 Əbu Dulaf 191
 Əbu Hüreyra ad-Dausi 119, 126, 127, 142
 Əbu İshak əl-Mötəsim 219, 221, 222
 Əbu İshaq İbrahim ibn əl-Əzhər, bax: əl-Mərəndi
 Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhya 123, 144, 177
 Əbu Muaz Əbidan Ət-Təbib, əl-Xuveyyi 259
 Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Ubeydullah ibn Yəhya əl-Bey'i 260
 Əbu Muhəmməd əl-Hiləl 263
 Əbu Musa Abdullah ibn Qeys əl-Əş'ari 114, 139
 Əbu Musa. bax: Məhəmməd ibn Rəvvad 177, 217
 Əbu Müfəzzər ət-Təmimi 127
 Əbu Müslüm 71, 77, 78, 98, 99, 213, 242, 237
 Əbu Müslüm əl-Xorasani 97
 Əbu Nəsr əz-Zeynəbi 264
 Əbu Nəsr ibn Məkula 268
 Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əs-Səid 263
 Əbu Osman ən-Nəhdi 178, 179
 Əbu Sabah (Əbu-s-Sabbah) 77, 99, 213
 Əbu Saraya əl-Asfar (əs-Səri ibn Mənsur əş-Şeybani) 215
 Əbu Sə'd. bax: əs-Səm'ani
 Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusif ət-Tai 84, 85, 88, 220, 224
 Əbu Tahir əl-Muxlis 259
 Əbu Teyyub ət-Təbəri. bax: ət-Təbəri
 Əbu Ümran Musa ibn Ümran ibn Hilal 256
 Əbu Yəzid 169
 Əbu-l-Abbas əs-Səffah, xəlifə 77, 72, 97, 194, 210, 211, 239
 Əbu-l-Bəis 197
 Əbu-l-Bərəkət. Hibətullah ibn əl-Mubarək 258
 Əbu-l-Fadl əş-Şeybani 264
 Əbu-l-Fityan. Ömər ibn Əbd əl-Kərim ər-Rəvami 261
 Əbu-l-Həsən Əli ibn Ədnan əl-Muğri 271

Əbu-l-Həsən Əli ibn İbrahim əl-Aquli 267
 Əbu-l-Hüseyn ibn əl-Mühtəli-billah 261
 Əbu-l-Hüseyn ibn ən-Nuqur 264
 Əbu-l-Hüseyn ibn ən-Nüfuz 261
 Əbu-l-Məali Əbdü-l-Məlik ibn Məhəmməd 271, 272
 Əhməd əl-Mü'təmid, xəlifə 225
 Əhməd Ətiyyəttullah 136, 139, 140, 142, 144
 Əhməd ibn Bistam 223
 Əhməd ibn əl-Cuneyd ibn Fərzəndi 182
 Əhməd ibn əl-Xəlil 85
 Əhməd ibn Muslih əl-Əəzdi 179
 Əhməd ibn əl-Müstəin 225, 246
 Əhməd ibn Tahir ən-Nəcm 254
 Əhməd ibn Ya'qub ibn Cəfər ibn Vadih əl-Abbasi əl-Yaqubi. bax: əl-Yaqubi
 Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri bax: əl-Bəlazuri
 Əhməd ibn Yəzid ibn Useyd əs-Sulami 214
 Əhməd Zəki paşa 250, 278, 283, 250, 278
 Əhməd Zəki Validi Toqan 13
 Əkbərov H. 149
 əl-Əla ibn Əhməd 174
 Əlgamə ibn Qeys 124, 128, 148
 Əli ibn Abdullah ibn Masad əl-Əsədi 219
 Əli ibn Əbu Talib: 91, 144, 166, 167, 178, 180, 193, 206, 216, 232, 238
 Əli ibn əl-Hüseyn ibn Siba` əl-Qeysi 222
 Əli ibn Hərb 270
 Əli ibn Hişam 182, 218
 Əli ibn İsa ibn Mahan 81, 214, 215
 Əli ibn Mucahid 177, 178
 Əli ibn Murr ət-Tai 216
 Əli ibn Yəhya əl-Ərmini 219, 221, 222, 225
 Əlizadə Əbdülkərim 288
 Əmir ibn İsmayıl əl-Çurçani 76
 Əmmar 177
 Əmr ibn Məəd Yəkrib 119, 143
 Əmr ibn Utbə 127, 128, 148, 177
 Əmra ibn Qeys 206, 207
 əl-Ənsəvi 283
 Ənuşirvan (Ənuşirvan Xosrov ibn Qubad) 21, 57, 153-156, 169, 186, 187, 189, 209, 210, 229, 237-239, 273, 274
 Ərdəbil ibn Ərdəmini ibn Lumtə ibn Yunan. Ərdubil ibn Urmini (İrmini) ibn Lumta ibn Yunan 254, 255

Өрдәшир Бабәкан *130, 131*
 әл-Өрдубили. Өбу Өдбү-л-Вәһһаб ибн Мәһәммәд Сәфәр ибн Мәһәммәд *254*
 әл-Өрдубили. Өбу-л-Һүсейн Яақуб ибн Муса *254*
 Өсәд ибн Үәзид *81*
 әл-Өсәди *62*
 әл-Өсвәд *143*
 әл-Өшәс ибн Қеys әл-Kindi *19, 166, 177-180, 183*
 әл-Өзиз, fatimi (975-996)
 Fәdl ибн Үәһһа ибн Хәлид әл-Бәрмәки *78, 79, 98, 173, 212, 213*
 Fәlec ибн Abir *204*
 Fatimә *193*
 Feofan *234*
 Feofil *196*
 Feyruz (I Xosrov Өнуширван) *108*
 әл-Fәхри: Өли ибн Мәһәммәд *132*
 Fәрәс *35*
 Fәрва ибн Lakit әл-Өзди (әл-Qәмди) *123*
 әл-Fәзл ибн Dinari *76*
 әл-Fәзл ибн Үәһһа әл-Bәрмәки *76, 78, 81, 98*
 Filanşah *156, 169, 171*
 Firuz (şah) *108, 193, 229*
 Firuz Үәздигird Bәһram *134, 135*
 Firuzan *146*
 Furat ибн Sәlman әл-Bәһили *168*
 Fyodorov Q.S. *142*
 Fyodorov Y.A. *142*
 Geyond *91*
 әл-Ğәrnati. Өбу-л-Hәмid, bax: İbn Sәid (әл-Mәğribi)
 әл-Ğәrnati. Өбу-л-Hәsән Өли (1208-1286) *95, 252, 279, 280*
 Ğәznәvi. bax: Mahmud Gәznәvi
 әл-Hәdi, хәлифә *99, 241*
 Hafizi Өbru *251, 279, 286*
 әл-Hәlhal ибн Zurri *127*
 Hamәlә ибн Cuveyyә *117, 142*
 Hamid әл-İsfәрaini *259*
 Hamzin-şah *66, 67*
 Haris ибн Amrәt-Tai *23, 142, 167, 209*
 әл-Haris (maulә) *78, 79, 81*
 Harun әr-Rәşid, хәлифә *76-79, 81, 98-100, 182, 194, 197, 212-214, 241, 242*
 Harun әл-Vәsiq, хәлифә *88, 100, 223, 245*
 Hәşim ибн Hәrsәмә ибн Ө'yun *216*

Haşim ibn Suraqa ibn Həsən ibn Qahtaba ət-Tai 76, 98, 173, 211, 212, 241
 Hatim ibn Zireyk 225
 əl-Haulani 62
 Heydər ibn Kavus.. Bax: əl-Afşin 174
 Həbib ibn Məsləm əl-Fihri (əl-Quraşi) 19, 90, 114, 116, 121... 122...125, 129, 139, 141, 148, 156-158, 160-163, 165, 187, 188, 205, 207, 208, 231
 əl-Həccac 123
 Həlbəs Əbu-l-Bəis. 182
 Həmdaveyh ibn Ali ibn əl-Fadl 222-224
 əl-Həmədani. Əbu Əmr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Bəkr 211, 260
 əl-Həməvi. bax: Yaqut əl- Həməvi
 əl-Hənbəli. İbn Fərəh Əbd əl-Heyy əl-İmad 287
 Hərb ər-Rəvəndi 74
 əl-Hərəşi. bax: Səid ibn Əmr əl-Hərəşi
 Hərsəmə ibn Ə'yun 216
 Həsən ibn Əli əl-Bəzğisi (əl-Mə'muni) 173, 219
 əl-Həsən ibn Qəhtabə ət-Ta'i 173
 Həsən ibn Səhl 215
 Həsən İbrahim Həsən 146
 Həşim ibn Utba ibn Əbu Vaqqas 205
 Həyyun ibn ən-Nəcm ibn Haşim 79, 80, 214, 243
 Hifz ibn Şahin 259
 Hinz 281, 287
 Hişam xəlifə 34, 35, 190, 281
 Hişam ibn Əbdü-l-Məlik ibn Mərvan, xəlifə 29-34, 47, 48-50, 55, 58, 59, 63, 95, 168, 169, 193, 208, 235-237
 Hişam ibn Məhəmməd əl-Kəlbi 123, 144, 145
 Hulaku, xan 260, 262
 əl-Hutey'a 148
 Huzeyfə ibn əl-Yəmən əl-Absi 19, 90, 124, 125, 129, 146, 165, 166, 176, 178-180, 206, 230, 232
 Huzeyfə ibn Əsid əl-Qifəri 114, 116, 139
 əl-Huzun 216
 Hümeyd ibn Qəhtaba 74
 Hürmuz ibn Kısra Ənuşirvan (IV Hürmuz) 110, 135
 əl-Hüseyn ibn Sədi 75
 Hüseyn ibn Əmr əl-Ərdəbili
 əl-Hüzeyl ibn Zafir ibn əl-Həris əl-Kilabini 46, 47, 54
 Hüzeymə ibn Haşim ət-Təmimi 81, 98, 99
 Xalid ibn əl-Valid 141
 Xalid ibn əs-Səkən 78, 213, 214

Xalid ibn Rəbi'ə 727
 Xalid ibn Uumeyr 168
 Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd 173, 218, 219, 222-244
 Xalid ibn Yəzid ibn Useyd əs-Sulami 213
 Xalidov A.B. 5
 Xatun 73, 74
 Xaşram əs-Suləmi 171
 Xəlifə ibn Xəyyat 140, 145, 147, 148
 Xəlil ibn əs-Sakan 213, 214
 Xərbənd. bax: Xərbənd ibn Ərgün
 əl-Xətib əl-Bəğdədi 142, 145
 Xəzər-Tarxan 60, 61
 Xərbənd ibn Ərgün 257, 258, 281
 Xosrovşunun 136
 Xudadad (Xurdaz, Xəddad) ibn Asim ibn Burkan 256, 268, 283
 Xutsma M.T. 202
 Xuzeymə ibn Xazim ət-Təmimi 173, 182, 212, 215
 I Xosrov Ənuşirəvan 91, 130, 132, 135, 138, 191
 I Selevk Nikator 135
 I Şapur 131
 İbn Affan. bax: Osman ibn Əffan 158, 189
 İbn əl-Bais bax: Məhəmməd ibn əl-Bais
 İbn Cumanə əl-Bəhili 165
 İbn əl-Əsir 6, 7, 99, 141, 230-232, 235-238, 240, 241, 245, 252, 256, 258, 259, 261-264, 266-270, 272-275, 283-285, 287
 İbn əl-Fəqih 249
 İbn əl-Hövqəl. Əbu-l-Qasim Məhəmməd 249, 253, 255, 256, 262, 265-267, 269-272, 275, 276, 280, 285, 287
 İbn əl-İməd əl-Hanbəli 143, 145
 İbn əl-Kəlbi 177, 178
 İbn əl-Nədim 144, 145
 İbn Əsəm əl-Kufi 6, 13, 16, 92, 93, 99, 231-233, 235-237, 238, 242
 İbn Fadlan 13
 İbn Hacər əl-Əskaləni 137, 140, 141, 143, 145, 147, 148
 İbn Hətim ibn Nu`mam əl-Bəhili 166, 167, 207
 İbn Xəyyat. bax: Xəlifə ibn Xəyyat
 İbn Xordadbeh 8, 9, 138, 142, 187, 194-196, 227, 228, 232, 238, 245, 249, 280, 282-284, 287
 İbn İstifanus 87
 İbn Kuteybə: (Quteybə) 95, 137, 140, 144, 145
 İbn Mücahid 225

İbn Rustə 133, 249
 İbn Səid (əl-Məğribi). bax: əl-Garnati. Əbu Həmid 252, 255, 257, 259, 263, 266, 269, 272-275, 279, 280
 İbn Sina 279
 İbn Tabataba (Məhəmməd ibn İbrahim əl-Ələvi) 215
 İbn Taqrıverdi 233, 234
 İbn Zura ər-Razi 254
 İbn Varz. Zavi 159
 İbn Zübeyr 166
 İbrahim ibn Asim əl-Uqeyli 40
 İbrahim ibn Valid 69, 96, 238
 İbrahim. Curzanın hakimi 76
 əl-İdrisi 249
 II Xosrov Pərviz: bax: Kısra Abəzviz ibn Hürmuz
 İmad əd-din, sultan 252, 273
 İmran ibn Mehran 225
 İmru-l-Qeys 143
 İosif 236
 İsa (peyğəmbər) 131
 İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalid 217
 İsa ibn Musa əl-Xorasani 76, 212
 İsa ibn Şeyx 225
 İsa ibn uxt İstifanus: bax: Yesai Əbu Musa
 əl-İsfahani. Muzhir ibn Məhəmməd ibn Məhəmməd 258
 İsfəndiyar (İsfəndiyaz) 136, 230
 İsfəndiyaz ibn əl-Fərruxzaz (İsfəndiyar Fərruxzad) 90, 111, 112, 137, 138
 İshak ibn İbrahim ibn Müsab 77, 81, 100, 218, 220, 221, 224, 245, 269
 İshak ibn İsmayıl ibn Şu'eyb ət-Tiflisi 174, 175, 219, 222-224, 244
 İshak ibn Müslim 172
 İshaq ibn Müslim əl-Uqeyli 71, 77, 97, 168, 209, 210, 237-242
 İshaq ibn Səyyar ən-Nəsibi 264
 İskəndərli C.A. 101
 İsmə əl-Kurdi 220
 İsmət ibn Müslüm 69
 əl-İstəxri 184, 249
 İyad 123
 İyad ibn Qənm 159
 Juzə P.K. 202, 229, 232, 235-238, 240, 242-244, 246
 Ka`ka` ibn Əmr 146
 Kalankatuklu Moisey 91, 134, 233
 Kalinina T.M. 287

Karatay F.E. 13
 əl-Karsə` 127, 128, 136, 148, 165
 Kərir ibn Süveyd əs-Sələbi 58
 Kiçik Buğa 182, 197
 Kirakos Cəngəli 91
 Kisra Abərbiz ibn Hürmuz ibn Ənuşirvan (II Xosrov Pərviz) 109, 111, 130, 131, 135
 Kisra Ənuşirvan ibn Qubaz ibn Feyruz (I Xosrov Ənuşirvan) 106, 110, 130
 Kolesnikov A.İ. 139
 Konstant 209
 Kotoviç İ.V. 92, 192, 232
 Kövsər ibn əl-Əsəd əl-Ənbari 60, 61
 Kraçkovski İ.Y. 5, 252, 253, 278, 279, 287, 288
 Kubbel L.E. 285
 Kurat A.N. 13
 Kusan 159
 Qadlo 231
 Qali 156
 Qalonifontibus İ. 285, 287
 Qarza ibn Kə'b əl Ansari 165
 Qenko A.N. 240
 Qeybullayev Q.A. 134
 Qeys 127
 Qeys ibn Suad ibn Ubada 206
 Qəhtəbə 76
 Qəlqəşəndi 249-251, 253, 278, 279, 287, 288
 Qəzvini. Əbu Nəsr Əbd ül-Vahid ibn Misra 268
 əl-Qəzvini. Əbu-l-Həsən 263
 əl-Qəzvini. Həmdullah 249, 282-285, 288
 əl-Qəzvini. Zəkəriyyə 249
 Qryazneviç P.A. 286
 Qevond 240
 Qubad 185, 186, 193
 Qubad (Qubad ibn Firuz) 153, 185
 Qubad ibn Asfar əl-Beyləqani 172
 Qubad, şah 57, 153
 Qubaz ibn Feyruz (I Qubad) 108, 130, 132, 138, 284
 de Que M.Y. 105, 227
 əl-Qusn ibn əl-Qasım 119, 126
 Quteybə ibn Müslüm 165
 Quteybə ibn Sədəqə 69, 70

Ləbib ibn Rəbi'ə *141*
 Liranşah *156, 169*
 Madan əl-Homsı *213*
 Mahmud Ğəznəvi, sultan (998-1030) *251, 279*
 Mani *107, 131, 132*
 Mankcur əl-Fərgəni *221, 222*
 Mardanşah *30, 31*
 Markvart İ. *134*
 Marqolius D.S. *251, 288*
 Matar ibn Səlc ət-Təmimi *119, 121*
 Matveyev V.V. *285*
 Mavrikiy (Mavriyan) *158, 204, 230*
 əl-Mavsili. Əli ibn Cabir *264*
 Mehdi, xəlifə *96, 98, 132, 136, 212, 242*
 Mehdi ibn Asram *218*
 Meri Boys *135*
 Mə'dikərib *143*
 Mə'qil, bax: əs-Şəmməx ibn Diraz ibn Harmələ
 əl-Mədəini *144, 177, 178*
 Mədən əl-Himsi *77*
 Məhəmməd (peyğəmbər) *93, 94, 122, 137, 144, 146, 151, 162, 192, 193*
 Məhəmməd Əbu-l-Fəzl İbrahim *104, 105*
 Məhəmməd ibn Attab *216, 218, 219*
 Məhəmməd ibn Əbdü-l-Məlik əz-Zəyyat *88, 100*
 Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Bəkr ək-Katib əl-Mabaranabadi *13*
 Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Mustavfi əl-hərəvi *13*
 əl-Hərəvi *13*
 Məhəmməd ibn əl-Bais *182, 220, 223, 224*
 Məhəmməd ibn Bişr əl-Qali *153, 159*
 Məhəmməd ibn Əli ibn Yəhya əl-Ərmini *225*
 Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Azdi *216, 217*
 Məhəmməd ibn Həmməd *222*
 Məhəmməd ibn Həmid əl-Həmdani *216*
 Məhəmməd ibn Həmid ət-Tusi *217, 218, 220*
 Məhəmməd ibn Həsən *74*
 Məhəmməd ibn Xalid Buxaraxuzah *222, 223*
 Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid (ibn Məzyəd əş-Şeybani) *222, 223, 225*
 Məhəmməd ibn İsmayıl *153, 173*
 Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Zeyd *215*
 Məhəmməd ibn Mərvan *20, 21, 23, 68, 91, 167, 206, 233*
 Məhəmməd ibn əl-Muxəyyis əl-Xilati *153*

Məhəmməd ibn Sirin 35, 93
 Məhəmməd ibn Sul 71, 72, 97, 210, 238
 Məhəmməd ibn Süleyman əl-Azdi əs-Səmərqəndi 82, 221
 Məhəmməd ibn Ubeydullah əl-Varsani 221, 222
 Məhəmməd ibn Yəzid ibn Məzyəd 173
 Məhəmməd ibn Yusif bax: Əbu Səid 218
 Məhəmməd ibn Zühəyr ibn əl-Müseyyibə əl-Daddi 215
 Məhəmməd, Ərminiyanın hakimi 76
 Məhərrəmov Tahir 288
 əl-Məmun Əbu-l-Abbas, xəlifə 173, 182, 215-219, 243-244, 194
 Mənsur ibn İsa-Səbi'i 222
 əl-Mənsur. Əbu Cəfər Abdullah ibn Məhəmməd. bax: Əbu Cəfər əl-Mənsur, xəlifə 95, 97, 159, 172, 173, 189, 202, 211, 212, 239, 241, 242
 əl-Məraği. Əbu Muhəmməd Cəfər ibn Muhəmməd ibn əl-Haris 262
 əl-Məraği. Əbu Turab Əbdül-Baqi ibn Yusuf ibn Əli Salih ibn Ədb əl-Məlik 262
 Mərdənşah, dehqan 30, 31
 Mərdi ibn Mukarrin 116
 əl-Mərəndi, Əbu İshaq İbrahim ibn əl-Əzhər 264
 əl-Mərəndi, Əbu-l-Vəfa əl-Xəlil ibn Muhsin ibn Muhəmməd 264
 əl-Mərənici, Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Həsən ibn Əli 263, 264
 Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan. II Mərvan, xəlifə 52-55, 58-69, 71, 95, 96, 97, 160, 169-172, 181, 189, 190, 208, 209, 237, 262, 281
 Məs`ud Gəznəvi, sultan (1030-1041) 251, 279
 əl-Məs`udi 7, 232, 249
 Məsləmə ibn Əbdü-l-Məlik ibn Mərvan: 20-23, 48-52, 54-59, 95, 168, 169, 206, 208, 209, 233-236
 Məsləmə. bax: Məsləmə ibn Əbdü-l-Məlik
 Məzdək ibn Bamdəz (Bamdad) 106, 131
 Mi dəd əş-Şeybani 126, 128, 148
 Milaq Səffar əl-Bəhrani 167
 Minorski V.F. 134, 186-188, 192, 195, 228, 231, 232, 237, 241, 246, 288
 Monqayt A.L. 287
 əl-Mötəmid, xəlifə 194
 əl-Mötəsim, xəlifə 81, 84, 86, 88, 89, 99, 100, 159, 164, 173, 194, 196, 219, 220-224
 əl-Mötəzz, xəlifə 151, 225, 246
 Muaviyə əl-Avdi 176
 Muaviyə ibn Hişəm 209
 Muğira ibn Şu`ba 19, 91, 146, 166, 176, 177, 205, 206, 232
 əl-Muhəlləbi. Həsən ibn Əhməd 251, 254, 255, 258, 259-265, 269
 Məhəmməd əş-Şəfiyi, imam 278

Muhi-d-din əl-Məğribi 262
 əl-Muqatil ibn Salehi 76
 əl-Muqri. İbn əl-Xeyr əl-Məyəril (Məyərik) ibn əl-Hüseyn əl-Əsəl 274
 Murr ibn Əmr əl-Mausuli ət-Tai 183
 Murra ibn Ali ət-Tai 211, 249
 Musa ibn Əbu Cəfər 212
 Musa ibn İsa əl-Hasimi 214
 Musa ibn Mehdi (xəlifə Hadı) 212, 241
 Musa ibn Zurara 174, 224
 Museylimə 137
 Muşail 173
 Mutə 136
 Müaviyə ibn Əbu Süfyan, xəlifə 91, 121, 141, 143, 144, 156-158, 166
 Müaviyə ibn Səhl 89, 156-158, 166
 Mücəşi` ibn Məs'ud 146
 Müəyyid əd-din əl-Ərudi 262
 Mühəlhəl ət-Təmimi 213
 Məhəmməd (ravi) 125, 128
 Məhəmməd ibn Hibbəb əl-Busti 140, 141, 148
 əl-Müqəddəsi 238, 249, 251, 263
 Müqtədir xəlifə 132, 194
 əl-Müntəsir xəlifə 194
 əl-Müsafir əl-Qəssab. bax: Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab 171, 172
 Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab 69-72, 210
 Müslim 146
 əl-Müstəin, xəlifə 151, 224, 245
 əl-Müstəinir ibn Yəzid 127
 əl-Mütəvəkkil, xəlifə 100, 151, 182, 191, 197
 əl-Mütəvəkkil aləllah, xəlifə 174, 194
 "Naqis" bax: Yəzid ibn Valid ibn Əbdu-l-Məlik
 Nars ibn Həbib əl-Mühəlləbi 214
 Narse 216
 Nasir Xosrov 282, 288
 Nasr ibn Anan 243
 ən-Nəbiğə əz-Zubyəni 141
 ən-Nəcəşi: Əhməd ibn Əli 144
 ən-Nəcm ibn Həşim: 78, 99, 214, 243
 Nəsiru-d-din ət-Tusi (Xoca Nəsir əd-Din) 262
 Nəsr ibn Ənan 78, 79, 80
 Nəsr ibn Müzahim əl-Minkəri 144
 Nəsr ibn Səyyar 69

ən-Nəşəvi. Əbu Hatim Əbdü-r-Rəhman ibn Əli ibn Yəhya ibn Məhəmməd ər-Rəuasi 268
 ən-Nəşəvi. Əbu Musa ibn Harun. İshaq ibn İbrahim ibn Məhəmməd ibn Bəndər 268
 Nəşəvi. Əbu-Fadl Xudadad (Xuzdaz) ibn Asim ibn Bəkvan (Burkan-?) 256, 268
 Nöldeke T. 134
 Nu'eym ibn Mukarrin 111, 136, 146
 Nu'man ibn Mukarrin 136, 146
 Nudnud 89
 Nuh ibn əs-Saib əl-Əsədi. bax: əl-Əsədi
 ən-Nuveyri 249
 Orazayev Q.M. 236
 Osman ibn Affan, xəlifə 13, 18, 19, 90, 118, 119, 123, 125, 128, 129, 138, 142, 147, 156-158, 164-166, 177, 178, 188, 205, 206, 231
 Osman ibn Afkal 216
 Osman ibn Həyyan əl-Mərri 207
 Osman ibn Uməra ibn Xuzeym 98, 173
 Osman ibn Valid ibn Uqbə ibn Əbu Muayi 166
 Ömər 156, 177-180, 196, 216
 Ömər ibn Əbdü-l-Əziz. II Ömər, xəlifə 23, 91, 167, 193, 207, 233-235
 Ömər ibn əl-Xəttab. I Ömər, xəlifə 90, 165, 176, 179, 189, 111, 119, 123, 124, 136, 138, 144, 146, 167, 193
 Ömər ibn Əyyub əl-Kinani 76, 77, 213
 Ömər ibn Hübeyrə 206, 207
 əl-Öməri 249, 253, 280
 Piqulevskaya N.V. 134
 Prozorov S.M. 144
 Ptolemey 280
 Rabah 123
 Rabi'a 206
 Ras Tarxan 97, 211, 240
 ər-Rasavi. bax: ən-Nəşəvi
 Rauh ibn Hatim əl-Muhəlləbi 173
 ər-Razi. bax: İbn Zura
 Reinaud. M. 280, 287
 Rəşid əd-din 282, 288
 ər-Rəvvad əl-Əzdi 183, 211, 249
 ər-Rusaris ibn Cunədib 117
 Sabit ən-Nəhrani 55, 56, 95
 Sabit ibn Nueyn əl-Cuzami 171, 172, 209
 Safar ibn əl-Levs əl-Utbi 211

Sahib Həmə 251-257, 259-267, 269, 271-275, 279, 284, 285, 287
 Sakaliyyə 32
 Saklab 228
 Saleh Mehdi Əmmaş 140
 Salih Əhməd Əli 281, 288
 Salih ibn Sabah əl-Kindi 210
 Sama ibn Luayri 210
 Savad ibn Əbdü-l-Hamid əl-Cəhhafi 217- 219
 Semyonova L.A. 288
 Seyf ibn Ömər əl-Əsədi 114, 119, 125,128, 138, 139
 Sə'd 177
 Sə'd ibn Əbu Vaqqas 139, 140, 142, 148
 Səbit ibn Nuaym əl-Cüzami 171
 Sədaqə ibn Əli ibn Sədaqə ibn Dinar 182, 197
 əs-Səffah Əbu-l-Abbas, xəlifə 98
 Səhl ibn Sumbat 83, 86, 89, 174
 Səid Əbdü-l-Məlik ibn Mərvan 207
 Səid ibn Əmr ibn Əsvad əl-Curaşi 168
 Səid ibn əl-As 125, 129, 147, 180
 Səid ibn əl-Asi ibn Səid ibn əl-Asi ibn Umeyya 157
 Səid ibn Əmr əl-Bədə'i 254
 Səid ibn Əmr əl-Hərəşi. 33-50, 59, 93, 95, 208, 237
 Səid ibn Heysəm ibn Şu'ba ibn Zahir ət-Təmimi 215
 Səid ibn əl-Həkəm ibn Utbə 178
 Səid ibn Muhəmməd əl-Hərrani əl-Ləhəbi 77, 99, 213
 Səid ibn Səlim 173
 Səid ibn Səlim əl-Bəhili 172
 Səid ibn Səlim ibn Quteybə əl-Bəhili 78, 99, 214, 242-243
 Səid ibn Səriyə əl-Xizai 178
 əs-Səkən ibn Musa ibn Həyyan əl-Beylaqani 78, 213,214
 Səlah əd-Din əl-Əyyubi 288
 əs-Sələmasi. Əbu Muhəmməd əl-Həsən ibn Muhəmməd ibn Cəfər ibn Davud 258
 əs-Sələmasi. Əbu-l-Həsən əl-Muzəffər ibn əl-Həsən 258
 əs-Sələmasi, Əbu-l-Qasim Hureyr ibn Əhməd ibn Cərir ibn əs-Sələmasi 258
 əs-Sələmasi. Əbu-l-Qasim Hureyr ibn Əhməd ibn Hureyr 258
 əs-Sələmasi. əl-Bəğdədi. Əbu Tahir əl-Muhsin ibn Cəfər ibn Muhəmməd ibn Cəfər ibn Davud ibn əl-Həsən 259
 Səlim 33
 əs-Səlmani. Əbu Sə'd Əbd əl-Kərim (1113-1167) 251, 252, 254, 256, 258-260, 263, 265, 267-271, 274, 279, 283, 288
 Səlman əl-Fərisi 126, 127, 147

Səlman əl-Xeyl. Bax: Səlman ibn Rəbi'ə əl-Bəhili
Səlman ibn Rəbi'ə əl-Bəhili *16-18,90, 114, 116, 119, 123,127, 129, 140, 141, 157-159, 164, 165, 179, 205, 231, 236*
Səlman. Səlman ibn Rabi'a. bax: Səlman ibn Rabi'a əl-Bəhili əs-Səm'ani. Əbu Sə'd Əbd əl-Kərim (1113-1167): *251, 252, 254, 256, 258-260, 263, 265, 267-271, 274, 279, 283, 288*
əs-Səri *119,125,128*
əs-Səri Mənsur əş-Şeybaniç bax: Əbu Saraya
əs-Səvi. Əli ibn Məhəmməd *267*
Sıla ibn Zufar əl-Absi *165*
Simək ibn Xəraş əl-Ənsari *111, 113, 137, 138*
Sincibu xaqan: *109, 135*
Sisak *229*
Slane. M.G.. de *280, 287*
Sulat ibn Zafir əl-Əban *19*
Suraka ibn Əmr (Zu-n-nur) *114, 115, 116, 117, 139*
Süleyman *216*
Süleyman ibn Əbdü-l-Məlik, xəlifə *167, 193, 206, 207, 234, 235*
Süleyman ibn Əhməd ibn Süleyman əl-Haşimi *216*
Süleyman ibn Əhməd ibn Süleyman əl-Nəhrani *95*
Süleyman ibn Hişəm *52, 54, 55, 95, 209*
Süleyman ibn Yəzid ibn əl-Asammu əl-Amiri *215*
Süleymanova S. Ə. *199, 232, 230, 228, 234*
Süveyd ibn Mukarrin *146*
Şəhrbərəz *90, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 231*
əş-Şəhristani: Mühəmməd ibn Əbdü-l-Kərim *132*
Şəhriyar *230*
əş-Şəmax ibn Şüca *172*
əş-Şəmi. Əbu Əmr Osman ibn Muhəmməd ibn əl-Abbas ibn Cibril ibn Mikail əl-Vazzaq *270*
əş-Şəmkuri. Əbu-l-Həsən Əli ibn Ədnan əl-Muqri *271*
əş-Şəmkuri. Əbu-l-Qasim əl-Mucma` ibn Yəhya *271*
Şəmmax ibn Dirar əs-Sələbi *180*
əş-Şəmməx ibn Dirar ibn Harmələ əl-Məzini *117, 141, 148*
Şərif *225*
əş-Şərvani. Əbu Bəkr Muhəmməd ibn Əşir ibn Mə'ruf-əş-Şərvani. *274*
Şihəb əd-din Əhməd ibn Yəhya ibn Fəzlallah əl-Öməri. bax əl-Qməri *278*
Şıxsaidov A.R. *98, 99*
əş-Şirazi. Əbu İshaq *264*
Şirazi. Əbu-l-Qasim HibətAllah ibn Əbdü-l-Varis *260*
əş-Şirazi. İbn İshaq *263*

Şirvanşah 156, 169
Şu'eyb 119, 125, 128
Şuca ibn Faris 265
Taatur 73
Tahir ibn İbrahim 220
Tahir ibn Məhəmməd əs-San`ani 216
Talha(ravi)125, 128
Talha ibn Tahir 218
Teymurləng 133
ət-Təbəri. bax: Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir 4-7, 102-104
ət-Təbəri. Əbu Teyyub 263
ət-Təbəri. İbn ət-Teyyub, 263
Təbəsrənşah 156, 169, 171
ət-Təbrizi. Şueyb ibn Salih 268, 279
Təfli 122
Tənuxi 66
Tiberi, imperator 282
ət-Tibrizi. Əbu Salih Şuab - Əbu Salih Şueyb ibn Şueyb 256, 279
ət-Tibrizi. Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli 256, 279
ət-Tiflisi. Əbu Əhməd Həmid ibn Yusuf ibn əl-Hüseyn 267
Trevr K. V. 229
Tsibulski V. V. 283, 288
Türk Zirək 224
Ubeydullah ibn Əbi Şeyx əl-Aviyy 20
Ubeydullah ibn əl-Mehdi 98, 173
Ulcaytu, Muhəmməd Xudabənd, sultan 281
Umeyr ibn əl-Hubab əs-Suləmi 168
Urbis ibn Basbas 24
əl-Urmavi. Əbdəllah əl-Hüseyn ibn Məhəmməd 260, 261
əl-Urmavi. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Həsən 261
əl-Urmavi. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Hüseyn 261
əl-Urmavi. Əbu Əbdəllah əl-Hüseyn ibn Əbdəllah Məhəmməd ibn əş- Şueyx 261
Useyd ibn Zafir əs-Suləmi 59, 63, 67
Uslar P.K. 227
Utəb ibn Fərqəd əs-Suləmi 90, 111, 113, 137, 148, 176-180
əl-Utbi 279
Uzd 206
Uzun Həmid 275
Vadih əl-Ya`qubi 202, 212, 241
Vahrarənşah 156
Vaqid əl-Ərdəbili 176

əl-Vaqidi 158, 159, 166, 177, 189
Valid ibn Əbdü-l-Məlik, xəlifə 95, 206, 233-235, 237
Valid ibn əl-Qa'qəə əl-Absi 168
Valid ibn Hişəm 207, 236
Valid ibn Tarifa əş-Şeybani 242
Valid ibn Uqbə 123, 124, 158, 178, 179
Valid ibn Uqbə ibn Əbu Mu'it 144, 178, 179
Valid ibn Yəzid 68, 171
Vara ibn ən-Nəxircan 106
Vard ibn Safran əs-Sami 210
Vardan 91
Vazər, padşah 109
Velhauzen İ. 9, 139, 234
Vəcnə əl-Əzdi 182
Vəcnə ibn ər-Rəvvad 183
Vəlixanlı N. 5, 9, 187, 192, 194-196, 227, 232, 239, 282, 287, 288
VI Vahram-Varahran. bax: Bəhram Çubin
Vüstenfeld 279
Yafəs ibn Nuh 204
əl-Yaqubi 6, 7, 91, 95, 184, 200, 201, 227, 228, 231, 233, 235, 238, 241, 245, 249, 284
Yaqut əl-Həməvi 97, 130, 133, 137, 184, 192, 195, 228, 232, 236, 245, 249, 251, 253, 279, 282-285
Yaqut ər-Rumi 145
Yeremeyev D.Y. 138
Yesai Əbu Musa 100
Yəhya əl-Hərəşi 78, 213, 214
Yəhya ibn Aqsam 218
Yəhya ibn Muaz ibn Müslüm 217
Yəhya ibn Rəvvad 224
Yəzid Balas 204
Yəzid ibn Abdullah 225
Yəzid ibn Biləl əl-Yəməni 216
Yəzid ibn Əbdü-l-Malik. II Yəzid, xəlifə 192, 207, 235
Yəzid ibn Əbdü-l-Malik, xəlifə 24, 27-29, 91, 167
Yəzid ibn Hatim əl-Mühəlləbi 211
Yəzid ibn Husn 219, 222
Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani 78, 81, 98, 99, 173, 213, 215
Yəzid ibn Məzyəd ibn Zəidə əş-Şeybani 212-215, 242
Yəzid ibn Mü'aviyə əl-Nəxə'i 127, 128, 148
Yəzid ibn Useyd əs-Sulami. 68, 72-76, 97-98, 164, 167, 172, 211

Yəzid ibn Valid ibn Əbdü-l-Malik. III Yəzid, xəlifə 69, 96, 209, 235, 237, 238, 240, 243
Yusif ibn Əbu Səid Məhəmməd 224
Yusif ibn Məhəmməd ibn Yusif əl-Mərvazi 174
Yusif ibn Rəşid əs-Sulami 98, 212
Zahau, Ed. 279
Zeyd ibn əl-Xattab əl-Adavi 212
Zeyd ibn Vəhd 178
Zeydan. C. 279, 288
Zəfər (Asim ibn Yəzidin oğlu) 70
əz-Zəhəbi, Şəmsəddin 137, 140, 142, 143, 144, 145, 146
Zərəzuşt ibn Xurrəkan 106, 107
Zərdüşt əl-Macus 260
Zərdüşt 130, 131, 132, 182, 197
əz-Zinəbi Əbu Fərruxan 136
əz-Zirikli: Xeyru-d-din 139, 141, 143
Ziyad ibn Hanzələ 114, 141
Zubeydə (Cəfər ibn əl-Mənsurun qızı) 181
Zufafə ibn Umeyr 168
Zuheyr ibn Sənan ət-Təmimi 216
Zureyk ibn Sadaqa əl-Əzdi 217, 218

Coğrafi adlar

Abar 228
Adiyy, çay 167
Afrika 189, 285
Afurca 93
Ağcabədi 97
Axalkalak, çay 98
Axaltsita 187
Axarçay 197
Axtuban, çay 95
Aqastal (Aşağı Stal) 96
Aqpaq 194
Alan (Allan, əl-Lan) 108, 157, 204, 207-209, 228, 229, 236, 237, 241, 285
Alan qapısı 153, 154, 186
Alazan, çay 34, 98, 186, 191
Albaniya (Alban) 186, 191, 229, 230, 233, 243, 245, 285
Almaniya 13
Alpaq 194
Altan 93, 236

Alzan 239
 Amid 91, 188, 246, 225
 Amik 96
 Amu-Dərya 132, 133, 135
 Amul 103
 Anadolu 93, 140
 Andi Köysu 96, 188
 Andreyevo 192
 Antakiya 90, 141, 207
 Araz, çay 29, 36, 46, 93, 100, 184, 185, 191, 193, 195, 197, 236, 250, 265, 276, 283
 Arciş 153, 160, 184
 Ardepil. bax: Ördəbil 193
 Arran (ər-Ran, Aran) 8, 9, 16, 59, 72, 74-77, 78, 81, 82, 98, 99, 153, 154, 158, 164, 175, 184, 186, 189, 191, 193, 196, 204, 216, 221, 229, 231, 232, 239, 241, 245, 253, 265-274, 276, 282, 283-285
 Arsakiya. bax: ər-Rey
 Arsamosata (Şimşat) 225, 246
 Artahal 163
 Arzan 224
 Asiya 189, 228
 Astrabad 285
 Atil 232
 Avar Köysu 96, 188
 Avropa 228, 229, 234, 240, 250
 Azari. bax: ər-Rey
 Azərbaycan 8, 9, 19, 20, 23, 24, 29, 30, 36, 43, 48, 59, 68, 69, 71, 72, 77, 78, 82, 85, 86, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 99, 105, 108, 110-115, 123-125, 134, 136, 141, 145, 147, 148, 164, 166, 168, 171, 176, 177, 178-194, 196-198, 202, 203, 205, 206, 208, 209, 211-213, 215-218, 220, 223, 230-231, 233-241, 243, 253-269, 271, 273, 274, 276, 281-284, 286-288
 Bab əl-Əbvab (Bəbu-l-Əbvab) bax: Dərbənd
 Bab əl-hədid. bax: Dərbənd
 Bab Vaq. bax: Dərvaq 95, 211, 240
 Bab Vaqa. bax: Bab Vaq 51
 əl-Babr 68, 228
 Bacərvan 29, 39-42, 44, 45, 47, 93, 71, 176, 177, 180, 193, 235
 Bağdad (Mədinətu-s-salam) 82, 103, 135, 141, 190, 194, 217, 221, 239, 245, 252, 254, 260, 261, 263-267, 271-274, 280, 281
 Bakı 240, 245, 271, 285-288
 əl-Baq 174, 194, 224, 245

Balix, çay 93
Barşaliya bax: Varaçan (Varşan)
Barufa 26
Baruza (Tarku) 91
Basfurcan 184, 204, 229
Baş Qafqaz dağları 188
Bazalit 163
Belici 92, 232
Beş-Barmaq 240
Bet Dadu 237
əl-Beyda 60, 95, 118, 142.
Beyləqan: 15, 16, 23, 29, 36, 38, 43, 69, 70, 72, 77, 78, 90, 94, 97, 98, 100, 153, 164, 166-168, 172, 185, 193, 205, 210, 213, 216, 222, 231, 235, 271, 272, 283
Beyrut 287, 288
Beyt əl-Muqəddəs. bax: Qüds
Bəb 165, 169, 170, 171, 192
Bəb Bəriqa 154, 187
Bəb əl-Lan (Allan) 95, 154, 172, 186
Bəb əl-Ləl 163
Bəb Firuz Qubad 154, 187
Bəb Laziqa 154, 187
Bəb Şəmsəxi 154, 187
əl-Bəb 79, 112-115, 117, 118, 120, 121, 125-127, 138
əl-Bəbr 96, 124, 145, 178, 195
Bəcuneyns 153, 160, 184
Bədəxşən 133
Bədlis 174
Bədr 34, 93, 137
Bəğravənd 153, 160, 184
Bəhreyn 94, 143
Bəlal, qala 63, 96
Bələsacan 39, 94, 164, 176, 191
Bələncər, çay 204, 205, 207, 229, 232
Bələncər 17, 18, 26-28, 51, 58, 90, 92, 118, 125-128, 134, 135, 140, 142, 165, 192, 232, 236
Bəlx 133, 135
Bəlvankarah 180, 196
Bəlvankarc 196
Bənu Zərəgə 36

Bərdə 15, 16, 23, 24, 29, 36, 43, 48, 49, 59, 68-73, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 94, 97, 98, 153, 164-169, 172, 184, 185, 191-193, 205, 213, 216, 222, 231, 235, 238, 265, 266, 270-273, 276, 282, 283
Bərdə'a. bax: Bərdə 205, 208, 213, 216, 222, 231, 238, 242
Bərdic 165, 192
Bərşəliyyə 154, 187
Bərzə 183, 198
Bərzənd 15, 43, 82, 84, 88, 93, 94, 181, 191, 193, 196, 220, 235, 245
Bəsfurcan, bax: Basfurcan 204, 209
Bəsrə 103, 114, 139, 177, 179, 181, 196, 206, 211, 215, 260, 288
Bəzz, şəhər qala 197, 211, 217, 221, 240, 245
Bəzz 82, 85, 182, 196, 211, 221, 240, 245, 284
Bidlis 224
Bilistan 67, 96
Bizans 8, 71, 81, 130, 141, 166, 184, 186, 189, 190, 193, 194, 196
Bolqarçay 196
Bosfor 234
Böyük Ərcil 172
Böyük Zab çayı 189
Buxx 156
Bulqar bax: Burcan
Buynaks 142
Burcan 204, 228
Busfurracan. bax: Basfurcan 153, 154, 160, 161, 174, 184, 190, 282
Bust 108, 133
Buzovna 240
Bəriqa qapısı 154
Carbi (əl-Cadu, Cudayy) 204, 227
Calqan, dağ 98
Camasi-ab, çay 185
Cavaxet 76, 98
Ceyhan 241
Ceyzan (Xeyzan) 167, 168
Cəbəl 81, 83, 181, 218, 220, 244
Cəbravan 183, 198
Cənubi Azərbaycan 68, 193, 195-198
Cənzə 268, 273, 283, 284
Cərdəman, qala 154, 187
Cərdman 163, 187
Cərmizan 111, 137
əl-Cərrah körpüsü 168

əl-Cəzirə 19, 20, 35, 45, 57, 74, 75, 78, 91, 114, 139, 141, 156, 157, 159, 160, 165, 172, 188, 206, 210, 211, 218, 231, 237, 244, 245, 281
əl-Cibəl 100, 185
əl-Cihad qapısı 25
Cilan 119, 126, 127, 176, 180, 181, 195, 228, 204, 209
Cirtə 277
Cisr əl-hicara 71
Culfa 97
Curan 72
Curcan 59, 76, 108, 109, 119, 126, 127, 147, 275, 285
Curni 160
Curzan 16, 76, 121, 122, 143, 153, 154, 161, 163, 175, 184, 187, 204, 205, 208, 215, 218, 219, 229, 231, 239
Curzan əl-Qırmız 162
Çin 118, 192, 204
Çin Türküstanı 230
Çol. Çor. Çoqa. bax: Sul
Dabik 206, 234
Dağıstan 90, 92, 99, 186, 188, 192, 228, 229, 237
Darbax 95
Daryal dərəsi 186
Daşburun 193
Daşkənd, bax: Şaş 286, 230
Dəməvənd 130
Deyləm (əd-Dəyləm) 136, 204, 228, 242, 275, 285
Deynəvər 185
Dəbil 77, 153, 154, 158, 160, 166, 173, 184, 207, 213, 219, 223, 235
Dəclə 91, 93, 100, 141, 188, 189, 245, 281
Dəməşq 57, 69, 94, 166, 219, 232, 278
Dərbənd: 8, 15, 17, 21-25, 50-51, 56-57, 62, 65, 67, 68, 74-76, 78, 80, 81, 90-92, 95, 98, 99, 138, 153, 154, 169, 184-187, 192, 204, 208-210, 213, 214, 223, 229-234, 236, 239, 240, 243, 269-276, 280, 283-286, 288
Dərbənd-i Xəzəran (Xəzran). Xəzəryanı Dərbənd. bax: Dərbənd
Dərbənd-i Şikan 285
Dərdistan 108, 133
Dəribə 79
Dəryal, bax: Alan qapıları 95, 236
Dəvəçi 90, 186, 232
Dinavər 153, 185, 218, 244
əd-Dinavər 146
Diyar Bəkr 246

Diyar Mudar 212, 238, 245
Diyar Rabi'a 222, 223, 238, 245, 246
Diyarbəkr 93
Don 96, 234
Dudaniyyə qapıları 154, 204, 228, 229
Dunay 227
Durzuqiyyə qapıları 154
Dübavənd 106, 130
Dvin (Dəbil) 184, 235
Dvin, çay 184, 235
Emessa 192
Ermənistan 8, 9
Əbərşəhr 148
Əbhər 93
Əbu Dinavər, çay 185
Əbvab 154
Ədən (Azan) 244
Əfxaz 157
Əfqanıstan 133
Əfrahərüz 196
Əhrar vadisi 160
Əhvaz 139
əl-Əqaba 89, 100
Əlbin təpələri 210
Əmbər 188
Əmu-Dərya 230
Ənbər 91
Əndərab, əl-Əndərab 265, 266, 275
Ərdəbil 29, 30, 32-34, 37, 39, 69, 82, 84, 93, 100, 145, 168, 171, 176, 177, 180, 193, 195, 196, 209, 228, 235, 240-243, 253-255, 269-270, 280, 283
Ərəbistan 94, 147
Ərminiyyə (əl-Ərmin, Ərminiyyə) 8, 9, 16, 18, 20, 23, 59, 68, 69, 71, 76, 82, 85, 106, 108-110, 116, 121, 123, 124, 141, 145, 152-154, 156-158, 160, 164-168, 171-175, 181, 184, 185, 188, 190, 201-202, 204-214, 216-219, 221-223, 231, 233, 237, 255, 268, 269, 281
Ərminiyəkös (Ərminiyəkös) 156, 157, 229
Ərşaq 82, 94, 100, 181, 196
Ərvən 93
Ərzən 35
Ərzən-su, çay 93
Ərzrum 184

Əşuş 160
Əzdisat 160
Əznə 220
Fars 106, 107, 109, 130, 148
Fars, əyalət 106, 130, 139, 254, 276
Feodosipol 184
Fələstin 57, 135, 13, 225, 227, 282
Fərat, çay 91, 93, 141, 157, 184, 188, 189, 246, 281
Fərqañə 230
Fəsa 106, 130
Filan 17, 67, 90, 156, 188, 204, 228, 232
Firuz Qubad 187
Firuz Qubad qapısı 154
Firuzabad 193
Firuzkerd 193
Fustan 103
əl-Fuzariyə (Frakiya) 206, 234
Gəncə 185, 272, 273, 283, 284, 286
Gilan 29, 68, 195, 269, 270
Girdiman 187
Gürcüstan. bax: Curcan 16, 18, 59, 72, 76, 184, 187, 243, 266
Hacılarçay 197
Hambura 286
Harran (Xellenopolis) 210, 212, 238
Hasin 92, 236
Havareh 163
Haydaq (Xaydaq) 25
Hayzan (Həyzan), qala 50, 64
Hazmin, qala 76
Herat 133
Heyzac 96
Hədisətu-l-Mosul 158, 189
Hələb 93, 96, 266, 277
Həma 253
Həmədan 111, 136, 137, 146, 216, 263
Həməzəli 92
Həmzin (Hamzin) 66, 67, 167, 204-209, 213, 229-234, 237, 239, 243.
Hərək 160
Hərhiyan 164
Hərurə 237
Həsən bağı 98, 173

Həsən şayı 98, 173
əl-Həsəniyyə 98
Həsmədan 167
Həyzan 26, 92, 95, 96
Həzmin 76
Hicaz 94, 179, 243
Hims 144, 166, 192, 277
əl-Hind. Hindistan 133, 201
əl-Hindiyə. bax: əl-Hind 56, 58, 95
əl-Hira 96, 145
Hirs 211, 240
Homs 57, 192, 206
Xaxiti 163, 169
Xalxal 145, 228
Xamzi çay 96
Xan Karkar 265
Xaraba Gilan 97
Xasin (Hasin) 26
Xavənc 255
Xaydaq (Kaytaq) 92
Xayzan Xeyzan 165, 168, 192
Xazra 239
Xəlbəsə 183
Xəmri, çay 96
Xəzər (şəhər) 22, 153, 204, 208, 211, 228, 236, 237
Xəzər dənizi 91, 94, 96, 126, 127, 138, 185, 186, 188, 191, 193, 195, 230, 231, 269, 270, 275, 276, 284, 285
Xəzər qapısı 134
Xilat 18, 36, 76, 90, 91, 94, 153, 159, 160, 167, 174, 184, 206, 219
Xirş qalası 171
Xorasan 33, 71, 76, 87, 89, 93, 97, 107, 148, 172, 190, 193, 194, 201, 218, 235, 237, 246, 272, 285
Xotan 230
Xoy, Xuveyy 256, 258, 259, 260, 281
Xuxiti 163
Xunan 163, 191
Xunzax 96
Xursan 232
Xuşş 84, 100
Xuttal 204, 230
Xuveyy, bax: Xoy

Xuzistan *147*
İberiya *186*
İqrahruz *181*
İlisu dərəsi *98, 191*
İraq *72, 74-77, 91, 94, 97, 137, 143, 144, 188-190, 196, 263, 272*
İran *109, 130, 137, 143, 146, 191, 194, 195, 228, 256, 285, 287*
İrminiyyə, bax: Ərminiyyə
İrtiş *230*
İsfahan *139, 146, 225, 258*
İskəndəriyyə *249*
İsmayılı rayonu *99*
İstanbul *13, 104*
İtil *95, 142*
Jdanov *185*
əl-Kabc *112, 114, 117, 137*
Kabulistan *108, 133*
Kadisiyyə *137, 139, 140, 142*
Kaxetiyyə *96, 163, 241*
Kamax *211*
Kambcek *186*
Kambisena *186*
Kasac (Kazac) *83, 100*
əl-Katul *82, 100*
Kaytaq *236*
Keylan (Gilan) *258*
əl-Kəbbəs *73*
Kəbə *22*
Kəbul *133*
Kələybər *197*
Kəməbərən *154, 165, 186*
əl-Kərki, bazar adı *266*
Kiçik Asiya *137, 144, 190, 287*
Kiçik Ərcil *172*
Kil, dağ *28, 93*
Kilbax *239*
Kiləb, qala *71, 172, 210, 213, 239*
Kilit, dağ *93*
Kir *192*
Kiran *72, 97*
Kirman *133, 134*
Kisal *163, 169, 190, 191, 217, 219*

Kolxida 234
Konstantiniyə (Konstatinopol) 206, 207, 234, 241
Kor 192
Körpü-kənd 192
Ktesifon, bax: Mədəin
Kubaçi 237
Kufə 103, 111, 118, 119, 123, 124, 128, 129, 139, 144, 157, 158, 176, 177, 181, 215
Kuxetiya 163
Kulzum 246
əl-Kunak, dağ 75
əl-Kurr, bax: Kür 165, 192
Kustasci (Kuştasfi) 163, 191
Küdül 100, 196
Küləb 230
Kür, çay 16, 24, 29, 46, 49, 63, 74, 75, 94, 165, 167, 184, 185, 187, 191-193, 195, 214, 231, 250, 265, 266, 268-270, 276, 284, 285
Kürdlərin çayı 160
Qabq dağı 156, 188
Qafqaz 135, 140, 141, 228, 232, 243, 287
Qafqaz Albaniyası 184, 185, 186
Qafqaz dağları 137, 186
Qafqaz qapısı 186
Qahirə 104, 105, 152, 176, 287, 288
Qaxix çayı (Qakix çayı) 98, 191
Qalarcit 163
Qalayi-Bust 133
Qalıqala (Qalı qala), dağ 153, 204, 276
Qalıqala (Qali-qala) 76, 156-159, 165, 184, 185
Qamriozen, çay 92
Qara dəniz 141
Qara Göysu 96, 188
Qaradağ 197
Qarasu, çay 94, 100, 193, 196, 197
Qardman 187
Qars 91
Qasıməkənd 96
Qazax 75, 59, 63, 190, 244
Qazaq, bax: Qazax 59, 63
Qəbələ 26, 43, 153, 165, 185, 188
Qədisiyyə 139, 140, 142, 146

Qəlqəşənd 249
Qəlyub 249
Qəndəhar 133
Qəniyyə 26
Qərbi Azərbaycan 196
Qərbi Gürcüstan 187
Qərbi İran 190
Qəznə 133
Qəzvin 93, 133, 136, 230, 285
Qılqılçay 229
Qırmızı 160
Qırmızı Curzan 162
Qonaqkənd 93
Qoris 239
Qota 13
Qrtmanik 187
Qubaçi (Köbeçi), bax: Kubaçi 188
Qudyan (Q.vad.yən) 204
Quhuvit 163
Qumik 96, 167, 193
Qundarlan 257
Qusar 90, 231
Quştasfi 191
Qutqaşen 185
Qüds 267, 282
Ladikiya (Latakiya) 234
Lakz 204, 205, 208, 231, 232
əl-Lan (dağları) 116
əl-Lan qapıları 169
Layzan 67
Leiden 105, 287, 288
əl-Ləkz 92, 156, 188
Ləziqa (Lazıka) 187, 206, 234
Ləziqa qapısı 154
Liran 156
London 288
Mahaçqala 92, 189
Mahu-l-Basra 194
Makedoniya 228
Malatiya 91, 159, 188, 189, 209, 237
Marağa 181, 182, 195, 196, 257, 261-264, 280, 282, 283

Maraş 241
Marbala 159
Mardin 277
Maskat (Müşkür) 17, 90, 205, 208, 231, 240
Mavəşan 263
əl-Mavsil, bax: Mosul
Mazandaran. bax: Təbəristan 103, 130, 195, 228
Mesopotamiya 188, 234
Mədain əl-Mədain 90, 110, 155, 146, 147, 195
Mədinə 4, 19, 93, 94, 143, 147, 177, 192
Məğrib 204, 227, 244, 206
Məkkə 4, 90, 94, 143, 196, 267
Mənbic 34, 68, 93, 269, 270, 283
Məncəliz 163
Mərc əl-Hicara 95
Mərc əl-Hisa 159
Mərənd 182, 197, 220, 223, 224, 260, 264, 265
Mərkəzi Avropa 280, 287
Mərv 148, 251, 273
Məsəbəzan 146
Məsqət 154, 156, 165, 169, 186
Məsvan 164
Məşirən 94
Məşriq 227
Məyanə. bax: Məyanic
Məyanic 176, 183, 195, 211, 239, 262-264
Məyməd 168, 176, 193
Məyyafariqin 93, 245, 246
Midiya 185, 227, 244
Mimədin 94
Miməz 39, 41, 193
Minayə 195, 263
Misir 4, 103, 137, 189, 201, 206, 219, 225, 244, 246, 249, 250, 260, 261, 266, 267, 275, 278, 280, 286, 288
Moks 160, 190
Mosul 93, 137, 148, 176, 206, 210, 211, 238, 240, 243, 261
Mtkuari 192
Muğan 82, 116, 117, 124, 141, 191, 196, 209
Muğan çayı 45, 46, 94
Muqan 29, 176, 178, 180, 181, 195
əl-Mühəmmədiyyə 136, 211

əl-Mütəvəkkiyyə *191, 283*
Naxçıvan *77, 91, 184, 187, 265, 268, 269, 282, 283* Naxşivan. bax: Naxçıvan
Nasibin (Nusaybin) *216, 223*
Naşava (bax: Naxçıvan) *154, 161, 166, 184, 187, 219, 222, 229, 244*
Nay Ərdəşir bin Mosul *238*
Neriz *176, 183, 195, 198*
Nəcd *94*
Nəhr əl-Kur. Fars əyalətində çay
Nəqcavan. bax: Naxçıvan
Nəqş-i cahan *283*
Nərizə *211, 239*
Nəşava, bax: Naxçıvan *173*
Nəşə, Nəşva
Nəzaranlı *240*
Nihavənd *124, 136, 146, 176, 177, 179, 194*
Nil, çay *74, 226*
Nimazrah *195*
Nimruz *107*
Nisəbur (Nişapur) *246, 262, 271*
Ordubad *97*
Ordvil *193*
Orta Asiya *187, 197, 230, 251*
Osetiya *228*
Ön Qafqaz *186*
Örənqala *185, 230*
Pakistan *133*
Palmira, bax: Tədmur
Parfiya *135*
Paris *280, 287*
Pişkin *283*
Rağa, bax: Rey
ər-Rakka *145*
Raqqa *35, 93, 167*
Ram-Firuz, bax: Rey
Ram-Hürmuz *147*
ər-Ran, çay *25, 92, 207*
ər-Ras, bax: Araz
ər-Raş, çay *153, 165, 168, 185*
Rey (ər-Rey) *103, 111, 123, 125, 136, 146, 230*
Ridvan *93*
Roma *282, 285*

Roma imperiyası *132*
Rubas *24, 91, 207, 236*
ər-Ruxxac *108, 133*
Rum (Bizans) *71, 81, 86, 206, 207, 209, 225, 231, 234, 238, 241, 246*
ər-Rum *71*
ər-Rum dağları *112, 137*
ər-Rasafa *93*
Rustaq *39, 94*
Ruyan *213, 242*
Ruz ər-Ruz *220, 245*
Sabalan *176, 195*
Saxara *285*
Sakaliba çayı *63, 67, 68, 96*
əs-Saqr *219, 239*
Samara, bax: Səmarra
Samirə *82, 88, 89, 100, 194*
Samur *86, 170, 188, 232*
Samur, çay *63, 67, 68, 91, 167, 186, 188, 245*
Sanariya *215, 243*
Sansxe *187*
Saraya *207, 236*
Satrudan *176*
Savalan *195*
Savalan dağı *30, 32*
Selevkiyə *136*
Sevan gölü *184*
Səbalan *255*
Sədərəsb *220, 245*
Səfirud *242*
Sələnasu bax: Səlmas
Səlmas *258-261, 277, 281*
Səmarra *174, 175, 182, 221, 223, 224, 245*
Səməndər *27, 28, 51, 59, 92, 157, 189, 232*
Səmsəxi *163, 187*
Səmsəxi qapısı *154*
Sərab *195*
Sərat *176, 183, 195*
Sərir (Bet Dadu, Avar) *63-65, 67, 96, 156, 170, 188, 208, 209, 232, 237, 275*
Səryalit *163*
Sicistan (Sistan) *91, 133*
Sifin *91, 144*

Silvan 246
əs-Sind 108, 133
Sindan 170
Sinistan 165, 192
Sintzyan 230
Sirac Tayr (Şirak) 18, 153, 160, 184
Sisəcan (Sisakan) 153, 161, 172, 174, 175, 184, 204, 229
Sısəcan (Sünik) 229
Sisiyan 239
Soğd (Soqd, Suqud, Soqodiana) 187, 204, 230
Suqdəbil 154, 187
Suqur 277, 241
Sul qapısı 80, 99, 109
Sul nahiyəsi, ölkəsi 108, 109, 134, 229, 230, 243
Sulak çayı 142, 192, 232
Sulduz 195
əs-Sultaniyyə 257, 255, 258, 277, 281
Sulut kəndi 99
Sumaysat. bax: Şimşat
Sura mən ra`ə: bax: Samara 174, 194
Suriya 93, 94, 137, 143, 144, 156, 157, 165, 166, 181, 190, 192, 227, 231, 233, 234, 237, 238, 243, 282
Surt 93
Süleymaniyyə 195
Şabran (Şabiran, Şaburan, Şaporan, Sabiran) 17, 90, 95, 96, 154, 165, 170, 186, 188, 205, 229, 231, 232, 240, 285
Şahbızım 239
Şahbuz (Şahbuş) 239
Şahnəzərli 186
Şaxrud 242
Şakki (Şaki) 188, 239, 241, 243, 245
Şam (Suriya) 34, 35, 45, 103, 114
Şam: 20, 29, 32, 48, 57-59, 69, 71, 74-76, 125, 129, 135, 137, 189, 192, 211, 231, 237, 246, 249, 263
Şamaxı 194, 284
Şamaxiyyə 172, 94
Şamxor (şəhər) 191
Şamxor şayı 187
Şamkur 164, 191
Şandan 67
Şaporan

Şaş 230
Şavşin 164
Şavşit 163
Şəhram-Feyruz 108, 134
Şəhrəzur 176, 195
Şəhrinur kəndi 93
Şəhrizad 31
Şəhrizad kəndi 93
Şəki 28, 29, 63, 98, 186, 191
Şəkkə (Şəki) 167
Şəkkən (Şəki) 165, 186
Şəkkən qapıları 154
Şəmkir 164, 191
Şəmkirçay 191
Şəmkur 191, 270, 271, 283
Şəmşulday qalası 154
Şərqi Avropa 229, 279, 287
Şərqi Gürcüstan 186
Şərqi Şəkki 188
Şərvan, bax: Şirvan
Şimali Qafqaz 192, 228, 229, 241
Şimşat, (Arsamosata) 153, 164, 184, 225, 239, 246
Şirak 184
Şirvan (Şarvan) 17, 49, 50, 67, 74, 153, 156, 165, 171, 172, 185, 186, 188, 191, 193, 205, 215, 229, 231, 234, 239, 242, 244, 271, 273-275, 284, 285, 288
əş-Şiz 176, 195
Tabarsaran (Tabasaran) 17, 67, 90, 208, 229, 231, 236
Toxaristan 108, 133
Taxti-Süleyman 195
Tala, qala 260
Talaqan 68
Talış 145, 195
Talış dağları 195
Tarbiz 197
Tarqu (Maxaçqala) 92, 237, 232
Tarmakis 197
Tarom 228
Tavriz (Təbriz) 197
ət-Taylasan: bax: Talış 124, 178, 195, 204, 228
Taysifon 136
Tbilisi 185

Tehran 136
Terek çayı 186
Təbər (Təbəristan) 90, 103, 106, 130, 147, 164, 204, 228
Təbəristan dənizi, bax: Xəzər dənizi
Təbəriyyə. Tiveriada 266, 267, 282
Təbriz (Təvriiz, Tivriiz, Tibriiz) 97, 183, 195, 197, 211, 240, 254-258, 262, 264, 265, 268-270, 277, 280, 281
Tədmur 264, 282
Təflis, bax: Tiflis 8
Tələqan 29, 93
Təll əş-Şair 189
Tənux 66
Tərtər çayı 70, 184
Təvriş 197
Tiflis 59, 76, 116, 121, 122, 153, 162, 163, 169, 184, 185, 187, 212, 215, 222, 224, 244, 245, 266, 267, 282
Tihama 94
Tikrit 91, 188
Tirrix gölü 160, 190
Tovuz 191, 192
Trabezunda dənizi (Trapezund) 154, 187
Tuman 65, 67, 170, 209, 237
Turfan 230
Turtur çayı 164, 191
Tustər 148
Tübbət (Tibet) 204
Türkiyə 94, 184, 189, 195, 238
Türkmənistan 6
Ud 164
Urm 180, 196
Urmiyə 182, 197, 239, 259-261, 281
Urmiyə gölü 195, 198, 284
Ursek 92
Uşrusana (Usruşana) 204, 230
Ühud 137, 147
Vac-Ruz 111, 136
Vadiəl-Qura 166, 192
vadi ər-Rumman 94
əl-Vaq, Dərbəx 92
Van gölü 94, 184, 190, 277
Varaqan 92, 142, 232

əl-Vark 160
Varsan 29, 37-39, 43, 69, 77, 93, 168, 172, 181, 221, 222, 236, 245, 272, 276, 284
Varşan (Barşaliya), bax:Varaşan 236
Vaspurakan 184, 194
Vastan 277
Vays 161
Vayş qəsri 154
Vəbəndər (Varaşan) 28, 51, 92, 236
Vəhş 181
Vələvələ çayı 186
Vinistal (Yuxarı stal) 96
Volqa 95, 228, 234, 280
Yarqu (Baruza) 17
Yarmuk 90, 141, 144
əl-Yəməmə 137
Yəmən 107, 130, 143, 211, 243
Yuxarı Azərbaycan 184
Yunan 15, 70, 71, 97, 172, 193, 238
Yunanıstan 132
Zaqafqaziya 287
Zəbul (Zəböl) 133
Zəbulistan 108, 133
Zəncan 84, 145, 195, 255
Zətu-l-lucum 160, 161
Zirehğıran (Zirikıran, Zəryəğaran), bax: Kubaçi, Qubaçi 156, 170, 188, 209, 237.

Tayfa, sülalə adları. Etnonimlər

Abbasilər 95, 97-99, 151, 172, 196, 197, 201, 210, 238, 239, 245, 280
abxiz 108, 109, 134
alan 95, 108, 134, 240
amorey 227
arsi (as-yas) 240
Atabəylər 283
avar 96
avdilər 183, 198
barsil (basil) 134
beyləqan(lar) 213
bələncər(lər) 108, 109, 134, 135
bəncər(lər) 108, 109, 134, 135
Bənu İsrail 114

Bənu Kiləb, qəbilə *166*
Bənu Kinənə *180, 196*
Bənu Süleym *148*
Bənu Təğlib *144*
Bənu Umeyyə *147*
Bənu Zuhəl *217*
Bənu-Əvd, qəbilə *198*
əl-bəriz *108, 134*
Bərməkilər *197*
bizanslılar *156, 158*
bulqar *134, 228, 236*
burtas, bax: saklab
Büveyhilər *136*
darqin *235, 236*
didan (dudaniyə) *154, 163, 171, 186*
didoy *228, 229*
durzuq *186*
Elxanilər *280, 281*
ermənilər *20, 196, 231, 233*
Əbs *94*
Əməvilər *76, 91, 93, 94, 96, 97, 143, 144, 151, 174, 181, 182, 184, 188, 190, 193, 194, 233, 238, 239, 242, 245*
ərəblər *16, 43, 48, 54, 57, 60, 63, 136, 181, 184, 186, 189, 192-194*
ərminilər *175*
Əşərilər *98*
Əyyubilər *252*
əl-Əzd, qəbilə *197, 198*
Əzdilər *182, 197*
farslar *21, 145, 156, 204*
Fatimilər *251*
gürcülər *267, 268*
Haşimilər *99*
Heytallar (eftallar, eftalilər) *109, 135*
Həmdanilər *183, 198*
Hülakular *255, 257, 275, 276, 280*
hürrilər *227*
xəzərlər *20-33, 37-42, 44-48, 51-62, 72-75, 79, 80, 93, 95, 98, 99, 107, 126, 134, 135, 142, 156, 167, 168, 170, 171, 172, 187, 189, 190, 191, 204, 205, 207-209, 211, 214, 225, 229, 234, 235, 237, 240*
xionit *228*
xorasanlılar *214*

Xosrovlar 121
iraqlılar 16
iranlılar 146
karink (xarluxiyyə) 204, 230
kaysit 219, 244
kaytaq 91
Kəlb, qəbilə, bax: kəlbilər 157
kəlbilər 240, 243
kimak 230
Kinanə, qəbilə, bax: Bənu Kinanə 143
kindilər 143, 183, 195, 198
Kodan, qəbilə 230
kufəlilər 127, 177, 179, 180
kürdlər 164, 176, 196
qazı-qumuxlar 96
Qeys Aylan (Aylan) 46, 94, 143
Qəznəvilər 279
qırçaq 230
qırğız 230
Qureys, qəbilə 196
qureysilər 147
lak 237
lakz 67, 167, 170, 171
Ləhimilər 145
ləzgi 92, 96, 188
macar 191
maskut 135
massaqet 231
Məmluklar 249, 288
Mihranilər 135
monqol 231
Mudar, qəbilə 212, 238, 243, 244
muğlar 13
Muzhic, qəbilə 167
nizarilər, (Bənu Nizar) 211, 212, 215, 240, 243
osetin 186
özbək 187
peçeneq 191
rabialılar (Bənu Rabia) 212, 218, 219, 224
Rəvvadilər 198
rumlular 20, 204, 206, 207, 209, 225, 229, 241

sabeyilər 282
sak 187
Saklab (sakaliba) 60, 61, 95, 96, 206, 207, 225, 228, 234
Sanarlar, sanarilər 76, 98, 136, 163, 191, 212, 218, 219, 222, 223, 225, 241, 245
Sasanilər 91, 130, 132, 135, 136, 185-187, 192, 195, 196, 237, 285
səlcuqlar 136
Sərir (avar) 96
əs-səvardiyyə 164, 191
siyasicilər 154, 156, 186
siyavurdiyyə, siyavurdilər 191
slavyan, bax: saklab 13, 169, 234
soqdlar (soqdlar) 33, 187
Sul (Sulilər) 108
tacik 182
Tahirilər 201
Tanux 96
tatar 257, 268, 269, 275, 276
Tokuz-oğuz (tuquzquz) 204, 230
tübbə (tibet, tufan) 230
türk 109, 119, 126, 127, 204, 207, 209, 230, 234, 235, 245
türkmən 6, 204
türküt (göy türklər) 229, 240
türrlər 33
uyqur 230
vaynax (çəçen-inquş tayfaları) 240, 241
yəhudi 227, 282
yəmənlilər 211, 212, 215, 240
Zubeyd, qəbilə 14

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. «Kitab əl-futuh.....	11
ət-Təbəri. «Tərix ər-rusul va-l müluk».....	101
əl-Bəlaziri. «Kitəb futuhi-l-buldən».....	149
əl-Yaqubi. «Tərix».....	249
əl-Qəlqəşəndi. «Sübh əl-Ə'şə fi siaat əl-inşə».....	247
Göstəricilər.....	290

Nəşriyyat redaktoru: Fikrət Süleymanoğlu
Üz qabığının dizaynı: Pərvin Əfəndiyeva
Kompüter yığıcı: Gövhər Quliyeva

Çapa imzalanmış: 25.09.2005. Şərti çap vərəqi 21.
Sifariş № 467. Kağız formatı 60x84 1/16 Tiraj 200.
Kitab "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: **prof. N.B.Məmmədli**

Ünvan: Bakı 64, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8/4.
Tel.: 497-16-32; 8-50-311-41-89